

अर्हम्

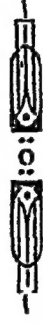
.....पूर्वोद्धृतजिनभाषितश्रुतस्यविरसन्दब्धानि

श्रुतकेवलेश्रीभद्रबाहुस्वामिसंस्कृतनिर्युक्तियुतानि

चादिवेतालश्रीशान्त्याचार्यविहितशिष्यहिताख्यवृत्तियुक्तानि

श्रीउत्तराध्ययनानि ।

५९५-५९८

शिवदाः सन्तु तीर्थेशा, विम्वसङ्गातधातिनः । भवकूपोद्धृतौ येयां, वाग् वरत्रायते नृणाम् ॥ १ ॥
समस्तवस्तुविस्तारे, व्यासर्पचैलवज्जले । जीयात् श्रीशासनं जैनं, धीदीपोद्दीप्तिवर्द्धनम् ॥ २ ॥
यत्प्रभावादवाप्यन्ते, पदार्थाः कल्पनां विना । सा देवी संविदे नः स्तादस्तकल्पलतोपमा ॥ ३ ॥

पू. भा. श्रीचन्द्रसागर-
अखिल ज्ञानमार्गः
नं. १०४

व्याख्याकृतमखिलशास्त्रविशारदानां, सूत्र्यग्रवेधकधियां शिवमस्तु तेषाम् ।

यैरत्र गाढतरगूढविचित्रसूत्रग्रन्थिर्विभिद्य विहितोऽद्य ममापि गम्यः ॥ ४ ॥

अध्ययनानामेषां यदपि कृतस्वरूणिद्वुत्तयः कृतिभिः । तदपि प्रवचनभक्तिस्त्वरयति मामत्र दृष्टिविधौ ॥ ५ ॥

इह खलु सकलकल्याणनिबन्धनं जिनागममवाप्य विवेकिनैवं विवेचनीय—यदुत महार्थोऽय मनोरथानामप्यपथभूतो भूरिजन्मान्तरोपचितपुण्यपरिपाकतो महानिधिरेव मयाऽधिगतः, तथाहि—महति संसारमण्डलेऽस्मिन् मानसादिदण्डैरभिहृतमन्यमानाः कृतेनैष्टविशिष्टार्था महापुरीमिव मनुजगतिमनुमविशन्ति जन्तवः, अनुप्रविश्यापि चास्यामौर्ध्वरथ्यका^१ इवाकृतसुसुकृतसम्भारा निरीक्षितुमपि नैनं क्षमन्ते, किमङ्ग पुनरवाप्नुमिति ? एतदवाप्तौ सर्वथा कृतार्थोऽस्मि, सम्भवति चास्यां स्रोपकारवत्परोपकारेऽपि शक्तिरिति नेदानीं युक्ता कदर्यता^२, किन्तु ? भवितव्यमुदाराशयेन, परोपकारपूर्विकैव च स्रोपकार प्रवृत्तिरुदाराशयतां व्यापयतीति परोपकार एवादितः प्रवर्तितुमुचितम् । सन्ति चास्मिन् महितमाहात्म्याः समीहितसम्पादकाश्च मणय इव चरणकरणाविगोचराचाराद्यङ्गानुयोगाः, न चैत इदानीं सम्यग्दर्शनादिहेतुं मिथ्यात्वादपिपिशाचशमनं धर्मकथात्मकोत्तराध्ययनानुयोगं रक्षाविधानमिवापहाय स्वयं गृहीतुमन्यस्मै वा दातुं युज्यन्ते, इत्यारभ्यत उत्तराध्ययानुयोगः—तत्र च न तथाविधफलादिपरिज्ञानविकला प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः, तस्यास्तद्व्यापकत्वाद्, व्याप्यस्य च व्यापकाविनाभावित्वात्, अतः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गत्वात् फलयोगमङ्गलसमुदायार्थानुयोगद्वारतद्भेदनिश्चिक्कमप्रयोजनानि वाच्यानि । यच्च शब्दस्याप्रमाणत्वमभिधाय तदभिधानस्यानर्थकत्वमिह कैश्चिदुक्तं, तदसाधु, शब्दस्याप्रमाणत्वे तत्राप्रामाण्यमूलत्वेन सकलव्यवहाराणामुच्छेदप्रसङ्गात्, उक्तं हि—“लौकिकव्यवहारोऽपि. यस्मिन् व्यवतिष्ठते । तत्र साधुत्वविज्ञानं

१ शिक्षावराः । २ कृणता ।

व्यामोहोपनिबन्धनम् ॥ १ ॥ इति । तथा च शाखादौ फलादिप्रतिपादिका पूर्वाचार्यगाथा-^१ 'तस्स फलजोगमङ्गलसमुदायतथा तद्वेव
द्वाराइं । तन्मेयनिरुक्तिरूपयोर्यणाइं च वच्चाइं ॥ १ ॥' फलाभिलाषिणां च सकलप्रेक्षावतां प्रवृत्तिरिति प्रथमतः फलस्याभिधानं
तत्रापि किमिदं सम्यग्मुतासम्बद्धमिति विचारत एव विपश्चितः प्रवर्तन्त इति तद्वु योगस्य, इत्यादिक्रमप्रयोजनं सर्वत्र योज्यं,
तत्र फलं कर्तुः श्रोतुश्चाव्यवहितं विनयानुग्रहो यथावदर्थविबोधश्च, व्यवहितं पुनरुभयोरपि तदुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षप्राप्त्याऽपवर्गवासि
रिति । योगः-सम्यग्बन्धः, स च हेतुतः फलतश्च, तत्र हेतुत उत्तराध्ययनानुयोगस्य साक्षात्कृतधर्माणः सूत्रकृत एव यथास्वं प्रणेतारः
ततस्तद्वबोधयितव्यतां स्तिच्छिद्यः । ततोऽपि तद्विनेयास्तावद् यावद्भगवान् भद्रयाहुः ततो भाष्यकृतस्तत्तच्छृणिकृतः ततोऽपि बुत्तिकृतो याव-
द्दस्यगुरुश्च इति गुरुपर्यक्रमलक्षणः । फलतस्तत्पायोपेयभावरूपः अभिहितफलस्योपेयत्वात् प्रस्तुतानुयोगस्य च तदुपायत्वादिति । मन्नाति-
विनाशयति शास्त्रपारगमनविघ्नान् गमयति-प्रापयति शास्त्रस्थैर्यं लालयति च-श्लेषयति तदेव शिष्यप्रशिष्यपरम्परायामिति मङ्गलं, यद्वा
मन्यन्ते अनपायसिद्धिं गायन्ति प्रबन्धप्रतिष्ठितिं लान्ति वाऽव्यवच्छिन्नसन्तानाः शिष्यप्रशिष्यादयः शास्त्रमस्मिन्निति मङ्गलम्, आवि-
मध्यावसानवर्तिनस्तस्योक्तार्थप्रसाधकत्वेन प्रसिद्धत्वात्, उक्तं हि-^२ " २तं मङ्गलमार्हण मज्जे पज्जंतए य सत्थस्स । पढंमं सत्थ-
दसाविग्गपारगमणाय निहिद्धं ॥ १ ॥ तस्सेव उधिज्जत्थं मल्लिभयं अंतिमं च तस्सेव । अज्जोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसरस्स
॥ २ ॥ " तत्र नामादितुर्भेदं, तत्र मङ्गलमिति नामैव नाममङ्गलं, स्थापनामङ्गलं मङ्गलाकारः, मङ्गलानि च दर्पणादीनि, यथोक्तम्-
३ दग्गण भद्दासण वद्धमाण वरकलस मच्छ सिरिवच्चा । सोच्छिय नंदावत्ता लिहिया अट्टु मंगलगा ॥ १ ॥" इति, द्रव्यभावमङ्गले

१ तस्य फलयोगफलसमुदायार्थान्तर्येन द्वात्रिणि । तद् (द्वार) भेदनिर्गुक्तिरूपप्रयोजनानि च वाच्यानि ॥ १ ॥

२ तन्मङ्गलमादौ मज्जे पयन्ते न शास्त्रस्य । प्रथमं जागस्याभिज्ञपारगमणाय निर्दिष्टम् ॥ १ ॥ तस्यैव तु स्वर्गार्थं गन्धनमन्तिभं च तर्ह्यन । अव्यवच्छित्ति-
निविधेने विज्जप्रतिष्ठाभिगते ॥ २ ॥ ३ दर्पणं भद्रायनं कर्ममनो वरकज्जो नदस्यः श्रीगन्धः । सस्तिन्नो नन्यावत्तो लिगितान्यद्वार मङ्गलाणि ॥ १ ॥

त्वावश्यकभाव्यानुसारतोऽवबोधव्ये । तत्र चेह भावमङ्गलेनाधिकारः, तच्च कृतमेव, नन्दिरूपत्वात् तस्य, नन्दिव्याख्यानपूर्वकत्वाच्च सकलानुयोगस्य, अपवादत उत्क्रमेणापि यदाऽनुयोगस्तदा भावत आदिमङ्गलं 'संजोगा विष्णुस्स अणगारस्स' ति अणगारग्रहणं, मध्यमङ्गलं, 'कंपिह्ले नयरे राया' इत्यादिनाऽनगारगुणवर्णनम्, अन्यमङ्गलम् 'इह पाउकरे बुद्धे' इत्यादिना बुद्धाद्यभिधानं । समुदायो-वर्णपदवाक्यश्लोकाध्ययनकदम्बकालमश्रुतस्कन्धरूपस्तस्याभिधेयोऽर्थः समुदायार्थः, स चेह धर्मकथात्मकः, विक्षेपतस्त्वेन 'पढमे विणओ' इत्यादिना निर्युक्तिकार एव वक्ष्यति । द्वाराणीति प्रक्रमादनुयोगद्वाराणि, तत्र चानुगतमनुरूपं वा श्रुतस्य स्वेनाभिधेयेन योजनं-सम्बन्धनं तस्मिन् वाऽनुरूपोऽनुकुलो वा योगः श्रुतस्यैवाभिधानव्यापारोऽनुयोगः, तदुक्तम्-१अणुजोयणमणुजोगो सुयस्स नियण जमभिधेयेण । वावारो वा जोगो जो अणुरूपोऽनुकुलो वा ॥ १ ॥" तस्य द्वाराणि-उपक्रमदीनि अनुयोगद्वाराणि तानि तद्भेदनिरुक्तिक्रमप्रयोजनानि च 'तत्तज्जयणं पढमं' मित्यत्र वक्ष्यामः । आह-प्रकृतोऽयमुत्तराध्ययनानुयोगः, तत्र किमेतान्युत्तराध्ययनान्यङ्गमङ्गानि श्रुतस्कन्धः श्रुतस्कन्धः अध्ययनमध्ययनानि उद्देशक उद्देशकाः?, उच्यते, नाङ्गं नाङ्गानि, श्रुतस्कन्धो न श्रुतस्कन्धाः, नाध्ययनमध्ययनानि, नोद्देशको नोद्देशका इति । अस्य च नामनिक्षेपे 'उत्तराध्ययनश्रुतस्कन्ध' इति नाम, तत्रोत्तरं निक्षेपव्यमध्ययनं श्रुतस्कन्धश्च, तत्रोत्तरनिक्षेपाभिधानायाह भगवान् निर्युक्तिकारः-

रनामं ठवणा दविण खित्त दिसा तावखित्त पन्नवण । पड्कालसंचयपट्टाणनानाणकमगणओ भावे ॥ १ ॥ नि०

१ अनुयोगजनमनुयोगः सूत्रस्य निजकेन यदभिधेयेन । व्यापारो वा योगो योऽनुरूपोऽनुकुलो वा ॥ १ ॥

२ कथपवयणपणामो बुच्छं धम्माणुबोगसंगहिअं । उत्तरज्जयणणुबोगं गुरुवणसाणारेण ॥ १ ॥ इत्येषा गाथाऽऽदौनिर्गुच्छिपुस्तके दृश्यते, न च व्याख्यातेत्युपेक्षिता, वानुबन्धादिदर्शितयोपयोगित्ये (कृतप्रवचनप्रणामो वक्ष्ये धर्मानुयोगसंगृहीतम् । उत्तराध्ययनानुयोगं गुरुपदेनानुसारेण) इति संस्मरणं हेतुम् ।

व्याख्या—इह च सुपो यत्रादर्शनं तत्र सूत्रत्वेन छान्दसत्वात् लुक् । तथोत्तरनिक्षेपप्रस्तावात् सूचकत्वात्सूत्रस्य 'कमउत्तरेण पग्य' मित्युत्तरश्रवणाच्च 'नामं' ति नामोत्तरं 'उवणं' ति स्थापनोत्तरमित्याद्यभिलापः कार्यः । तत्र नामोत्तरमुत्तरमिति नामैव यस्य वा जीवादेरुत्तरमिति नाम क्रियते, स्थापनोत्तरमक्षादि, उत्तरमिति वर्णविन्यासो वा, द्रव्योत्तरमागमतो ज्ञाताऽनुपयुक्तो नो-
आगमतो ज्ञादरीरभव्यशरीरे तद्व्यतिरिक्तं च, तत्र तद्व्यतिरिक्तं त्रिधा—सचित्ताचित्तमिश्रभेदेन, तत्र सचित्तं पितुः पुत्रः, अचित्तं क्षीरात् दधि, मिश्रं जननीशरीरतो रोमादिमदपल्यम्, इह च द्रव्यपर्यायोभयात्मकत्वेऽपि वस्तुनो द्रव्यप्राधान्यविवक्षया पित्रादेरु-
र्ध्वं भवनतश्च पुत्रादीनां द्रव्योत्तरत्वं भावनीयं, क्षेत्रोत्तरं मेवाधपेक्षया यदुत्तरं, यथोत्तराः कुरवः, यद्वा पूर्वं शालिक्षेत्रं तदेव पश्चादि-
क्षुक्षेत्रं, दिगुत्तरमुत्तरा दिग्, दक्षिणदिगपेक्षत्वादस्य, तापक्षेत्रोत्तरं यत्तापदिगपेक्षोत्तरमित्युच्यते, यथा-सर्वेणामुत्तरो मन्दराद्रिः, प्रज्ञापकोत्तरं यत् प्रज्ञापकस्य वामं, प्रत्युत्तरमेकदिगवस्थितयोर्देवदत्तयोर्देवदत्तात् परो यज्ञदत्त उत्तरः, कालोत्तरः समयादाव-
लिका आवलिकातो मुहूर्तमित्यादि, सञ्चयोत्तरं यत्सञ्चयोपरि, यथा धान्यराशेः काष्ठं, प्रधानोत्तरमपि त्रिविधं-सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्, सचित्तप्रधानोत्तरमपि त्रिधैव, तद्यथा—द्विपदं-द्विपदं चतुष्पदमपदं च, तत्र द्विपदमनुत्तरपुण्यप्रकृतितीर्थकरनामाद्यनुभवतः तीर्थकरः, चतुष्पदमनन्यसाधारणदौर्धैर्यादियोगतः सिंहः, अपदं रम्यत्वसुरसेव्यत्वादिभिर्जात्यजाम्बूनदादिमयी जम्बूद्वीपमध्यस्थिता सुद-
र्शनाजम्बूः, अचित्तमचिन्त्यमाहात्म्यश्चित्तामणिः, मिश्रं तीर्थकर एव गृहस्थावस्थायां सर्वालङ्कारालङ्कृतः, ज्ञानोत्तरं केवलज्ञानं, विली-
नसकलावरणत्वेन समस्तवस्तुसभावासितया च, यद्वा श्रुतज्ञानं, तस्य स्वरप्रकाशकत्वेन केवलादपि महर्दिकत्वात्, उक्तं च--
“ १ सुयुगणानं महिर्द्वीयं, केवलं तयणंतरं । अप्पणो य परेसिं च, जम्हा तं परिभावणं ॥ १ ॥ ति, क्रमोत्तरं क्रममाश्रित्य यद्भवति, तच्चतुर्विधं—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतः परमाणोर्द्विप्रदेशिकः ततोऽपि त्रिप्रदेशिकः एवं यावदन्योऽनन्तप्रदे-

१ श्रुतज्ञानं महर्दिकं केवलं तदगन्तरम् । आत्मनश्च परेषां च यस्मात्तत्परिभावनम् ॥ १ ॥

शिकः स्कन्धः, क्षेत्रत एकप्रदेशावगाढात् द्विप्रदेशावगाढः ततोऽपि त्रिप्रदेशावगाढः एवं यावदवसानवर्त्यसङ्ख्येयप्रदेशावगाढः, कालत एकसमयस्थितेद्विसमयस्थितिः ततोऽपि त्रिसमयस्थितिः, एवं यावदसंख्येयसमयस्थितिः, भावत एकगुणकृष्णात् द्विगुणकृष्णः ततोऽपि त्रिगुणकृष्णः एवं यावदन्तगुणकृष्णः, यतो वा—क्षायोपशमिकादिभावादनन्तरं यः क्षायिकादिर्भवति, 'गणधो' 'त्ति' गणनात उत्तरमेककाद् द्विकस्ततोऽपि त्रिक एवं यावच्छीर्षप्रहेलिका, भावोत्तरं क्षायिको भावः, तस्य केवलज्ञानदर्शनाद्यात्मकत्वेन सकलौदयिकादिभावप्रधानत्वाद् । आह—एवमस्य प्रधानोत्तर एवान्तर्भावादयुक्तं भेदेनाभिधानं, यद्येवमस्यल्पमिदमुच्यते, एवं हि नामादिचतुष्टय एव सर्वनिक्षेपणामन्तर्भावात्तदेवाभिधेयं, तत्र इहान्यत्र च यन्नामादिचतुष्टयाधिकनिक्षेपभिधानं तच्छिष्यमतिव्युत्पाद-
नार्थं सामान्यविशेषोभयात्मकत्वव्यापनार्थं च सर्ववस्तूनामिति भावनीयमिति गार्थार्थः ॥ १ ॥ इहानेकयोत्तराभिधानेऽपि क्रमोत्तर-
मेवाधिकरिप्यति, विषयज्ञाने च विषयी सुज्ञानो भवति इति मन्वानो यत्रास्य सम्भवो यत्र चासम्भवो यत्र चोभयं तदेवाह—

जहणं सुत्तरं खलु उक्कोसं वा अणुत्तरं होइ । सेसाइं उत्तराइं अणुत्तराइं च नेयाणि ॥ २ ॥ नि०

व्याख्या—जघन्यं सोत्तरं 'खलु' अवधारणे, सोत्तरमेव 'उक्कोसं' ति उत्कृष्टं, वाशब्दस्यैवकारार्थस्य भिन्नक्रमत्वाद् अनुत्तरमेव भ-
वति 'शेषाणि' मध्यमानि 'उत्तराणि' इति अर्शगादित्वेनाजन्तत्वात् मनुवलोपाद्वोत्तराणि च ज्ञेयानि । द्रव्योक्रमोत्तरा-
दीनि हि जघन्यान्त्येकप्रदेशिकादीनि उपरि द्विप्रदेशिकादिवस्त्वन्तरभावात् सोत्तराण्येव, तदपेक्षैव तेषां जघन्यत्वात्, उत्कृष्टानि
त्वन्त्यान्तप्रदेशिकादीन्यनुत्तराण्येव, तदुपरि वस्त्वन्तरभावाद्, अन्यथोत्कृष्टत्वायोगात्, मध्यमानि तु द्विप्रदेशिकादीनि त्रिप्रदेशि-
काद्यपेक्षया सोत्तराणि एकप्रदेशापेक्षया त्वनुत्तराणि, उपरितनवस्त्वपेक्षैव सोत्तरत्वात् इति गार्थार्थः ॥ २ ॥ उत्तरस्यानेकविधत्वेन
येनात्र प्रकृतं तदाह—

क्रमउत्तरेण पग्यं आचारस्सेव उवरिमाइं तु । तम्हा उ उत्तरा खलु अज्झयणा हुंति णायब्बा ॥ ३ ॥ नि०

व्याख्या—क्रमापेक्षमुत्तरं क्रमोत्तरं, शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः, तेन 'प्रकृतम्' अधिकृतम्, इह च क्रमोत्तरेणेति भावतः क्रमोत्तरेण, पतानि हि श्रुतात्मकत्वेन क्षयोपशमिकभावरूपाणि तद्रूपस्यैवाऽऽचाराङ्गस्योपरि पठ्यमानत्वेनोत्तराणीत्युच्यन्ते, अत एवाह—'आचारस्सेव उवरिमाइं'ति एवकारो भिन्नक्रमः, ततश्चाचारस्योपर्येव-उत्तरकालमेव 'इमानी'ति हृदि विपरीन-तमानतया प्रत्यक्षानि, पठितवन्त इति गम्यते, 'तुः' विशेषणे, विशेषश्चायं यथा-शय्यम्भवं यावदेय क्रमः, तदाऽऽरतस्तु दशवैकालिकोत्तरकालं पठ्यन्त इति 'तम्हा उ'त्ति 'तुः' पूरणे, यत्तदोश्च नित्यमभिसम्बन्धः, ततो यस्मादाचारस्योपर्येवेमानी पठितवन्तस्तस्माद् 'उत्तराणि' उत्तरशब्दवाच्यानि, 'खलुः' वाक्यालङ्कारेऽवधारणे वा, तत उत्तराण्येव 'अध्ययनानि' विनयश्रुतादीनि भवन्ति 'ज्ञातव्यानि' अवबोद्धव्यानि प्राकृतत्वाच्च लिङ्गव्यत्यय इति गाथार्थः, ॥ ३ ॥ आह—यद्याचारस्योपरि पठ्यमानत्वेनोत्तराण्यमूनि, तत्किं? यत एवाचारस्य प्रसूतिरेषामपि तत एव अभिधेयमपि यदेव तस्य तदेवोतान्यथेति? संशयापनोदायाह—

अंगप्पभवा जिणभासिया य पत्तेयबुद्धसंवाया । बंधे सुक्खे य कया छत्तीसं उत्तरज्झयणा ॥ ४ ॥ नि०

व्याख्या—अङ्गाद्-दृष्टिवादादेः प्रभव-उत्पत्तिरेयमिति अङ्गप्रभवानि, यथा परीषहाध्ययनं, वक्ष्यति हि—^१“कम्मण्यवायपुण्वे सत्तरसे पाहुडंमि जं सुत्तं । सनयं सोदाहरणं तं चेव इहं पि णायब्बं ॥ १ ॥” जिनभाषितानि यथा द्रुमपत्रपुष्पिकाध्ययनं, तद्धि समुत्पन्नेकेवलेन भगवता महावीरेण प्रणीतं, यद्वक्ष्यति—“रंतिस्साप भगवं सीसाणं देइ अणुसट्ठि”ति, 'चः' समुच्चये, प्रत्येकबु-

१ कर्मप्रवादपूर्वं सप्तदशे प्राप्नुते यत्सूत्रम् । सनयं सोदाहरणं तदेवेहोपि ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ २ तन्निश्रया भगवान् शिष्येभ्यो ददात्यनुशास्तिम् ।

द्धाश्च संवादश्च प्रत्येकबुद्धसंवादं तस्मादुत्पन्नानीति शेषः, तत्र प्रत्येकबुद्धाः-कपिलादयः तेभ्य उत्पन्नानि, यथा कापिलीयाध्ययनं, वक्ष्यति हि—१ ‘धम्मट्ठया गीयं’ तत्र हि कपिलेनेति प्रक्रमः, संवादः-सङ्गतप्रश्नोत्तरवचनरूपस्तत् उत्पन्नानि, यथा—केशिगौतमीयं, वक्ष्यति च २ ‘गौतमकेशीओ य संवायसमुट्ठियं तु जम्हेय’ मित्यादि । ननु स्थविरविरचितान्येवैतानि, यत आह चूर्णिकृत्-३ “सुत्ते-थेराण अत्तागमो”ति नन्द्यध्ययनेऽयुक्तम्—“४ जस्स जेत्ति या सीसा उप्पत्ति याप वेणइ याप कम्म याप परिणा मियाए चउव्विहाए बुद्धीए उववेया तस्स तेत्ति याइ पइरणगसहस्साइ प्रकीर्णकानि चामूनि तत्कथं जिनेदेशितत्वादि न विरुध्यते?, उच्यते, तथास्थितानामेव जिनाविवचसामिह दृढ्यत्वेन तद्देशितत्वाधुक्तमिति न विरोधः । बन्ध-आत्मकर्मणोरत्यन्तसंश्लेषस्तस्मिन्, मोक्षः तयोरेवाऽत्यन्तिकः पृथग्भावस्तस्मिन् कृतानि, कोऽभिप्रायः?—यथा बन्धो भवति यथा च मोक्षस्तथा प्रदर्शकानि, तत्र बन्धे यथा—५ “आणाअणि देसकरेत्ति” मोक्षे यथा—६ ‘आणाणि देसकरे’त्ति आभ्यां यथाक्रममविनयो विनयश्च प्रदर्शयते, तत्राविनयो (मध्यात्वाद्याविनाभूतत्वेन बन्धस्य विनयश्चान्तरपौरुषत्वेन मोक्षस्य कारणमिति तत्त्वतस्तौ यथा भवतस्तदेवोक्तं भवति, मोक्षप्राधान्येऽपि बन्धस्य प्रागुपादानमनादित्वोपदर्शनार्थं, यद्वा ‘बन्धे मोक्षे य’ ति चशब्द एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च, ततो बन्ध एव सति यो मोक्षस्तस्मिन् कृतानि, अनेनानादिमुक्तमतव्यवच्छेदश्च कृतः, तत्र हि मोक्षशब्दार्थानुपपत्तिः सकलानुष्ठानवैफल्यपत्तिश्च, किमेवं कतिचिदेव?, नेत्याह—‘पट्ट-विंशत्’ पट्टविंशत्संख्यानं, कोऽर्थः?—सर्वाणि उत्तराध्ययनानि इति गार्थार्थः ॥ ४ ॥ इत्थं प्रसङ्गन उक्तरूपं संशयमपाकृत्याध्ययन-निक्षेपं विनेयानुग्रहाय तत्पर्यायनिक्षेपातिदेशं चाह—

१ धर्माथंय गीतम् । २ गौतमकेशीसंवादश्च समुत्थितं तु यस्मादिदम् । ३ सूत्रे स्थविराणामागम इति । ४ यस्य गावन्तः क्षिप्या भौतस्तिक्ष्णानि तैर्नगिक्क्या कर्मजया परिणामिक्या चतुर्विधया बुद्धयोग्येतास्तस्य तावन्ति प्रकीर्णकसङ्ख्याणि । ५ आशाऽनिर्देशकरः । ६ आशानिर्देशकरः ।

नामं ठवणज्झयणे दब्बज्झयणे य भावअज्झयणे । एमेव य अज्झीणे आयज्झवणेविय तहेव ॥ ५ ॥ नि०

व्याख्या—‘नामं ठवणज्झयणे’ति, प्रत्येकमध्ययनशब्दसम्बन्धाश्रमाध्ययनं स्थापनाध्ययनं द्रव्याध्ययनं चस्य मिश्रक्रमत्वाद् भावाध्ययनं च, तत्र नामस्थापने गतार्थे, द्रव्याध्ययनमागमतो ज्ञातानुपयुक्तं, नोभागमतो क्षरीरभ्रव्यक्षरीरे तद्व्यतिरिक्तं च पुस्तकादिन्यस्तं, भावाध्ययनमागमतो ज्ञातोपयुक्तं, नोभागमतस्तु प्रस्तुताध्ययनान्येव, आगमैकदेशत्वादेयाम् ! एवं चाक्षीणमायः क्षपणाऽपि च तथैव कोऽर्थः ?—अध्ययनवदेतान्यपि नामादिभेदभिन्नान्येव ज्ञेयानीति गार्थार्थः ॥ ५ ॥ साम्प्रतं नामाध्ययनादीनि त्रीणि प्रसिद्धान्येवेति मन्यमानो निर्युक्तिकारो निरुक्तिद्वारेण नोभागमतो भावाध्ययनं व्याख्यातुमाह—

अज्झप्पस्साणयणं कम्माणं अवचओ उवचियाणं । अणुवचओ व णवाणं तम्हा अज्झयणमिच्छंति ॥ ६ ॥ नि०

व्याख्या—‘अज्झप्पस्स’ति, सूत्रत्वादध्यात्ममात्मनि, कोऽर्थः ?—स्वभावै, आनीयतेऽनेनेति आनयनं प्रस्तावादात्मनोऽध्ययनं, निरुक्तिविधिना चात्माकारनकारलोपः, कुत एतदित्याह—यतः ‘कर्मणां’-ज्ञानावरणीयादीनाम् ‘अपचयः’-चयापगमोऽभाव इत्यर्थः, ‘उपचितानां’-प्राग्वद्धानाम् ‘अनुपचयश्च’-अनुपचीयमानताऽनुपादानमितियावत्, ‘नवानां’-प्रत्यग्राणां, कोऽर्थः ?—प्राग्वद्धानाम्, एतदुपयुक्तस्येति गम्यते, उपसंहारमाह—तस्मात् प्राग्वद्धवध्यमानकर्मभावेनाऽऽत्मनः स्वस्वभावानयनाद्धेतोः अध्ययनम् ‘इच्छन्ति’-अभ्युपगच्छन्ति, पूर्वसूरय इति गम्यते, यद्वाऽध्यात्ममिति रूढितो मनः, तच्च प्रस्तावात् शुभं, तस्याऽऽनयनमध्ययनम्, आनीयते ष्वा-नेन शुभं चेतः, अस्मिन् उपयुक्तस्य वैराग्यभावात्, शेषं प्राग्वत्, नवरं वैराग्यभावात् कर्मणामिति क्रिष्टानामिति गार्थार्थः ॥ ६ ॥ निरुक्त्यन्तरेणैतदेव व्याख्यातुमाह—

अहिगम्मंति व अत्था अणेण अहियं व णयणमिच्छंति । अहियं व साहु गच्छइ तम्हा अज्झयणमिच्छंति ॥ ७ ॥

व्याख्या--‘अधिगम्यन्ते वा’-परिच्छिद्यन्ते वा ‘अर्थो’-जीवादयः अनेनाधिकं वा नयनं-प्रापणमर्थादात्मनि ज्ञानादीनामनेन इच्छन्ति, विद्वांस इति शेषः, ‘अधिकम्’-अर्गलं शीघ्रतरमितियावत्, ‘वा’-सर्वत्र विकल्पार्थः, ‘साधु’-सि-साधयति यौग्वेधीभिर्विशिष्टक्रियाभिरपवर्गमिति साधुः ‘गच्छति’-यात्यर्थान्मुक्तिम्, अनेनेत्यत्रापि योज्यते, यस्मादेवमेवं च ततः किमित्याह--तस्मादध्ययनमिच्छन्ति, निरुक्तविधिनार्थनिर्देशपरत्वाद्वाऽस्य, अयतेरेतेर्वाऽधिपूर्वस्याध्ययनम्, इच्छन्तीति चाभिधानं सर्वत्र सूत्रार्थाबाधया व्याख्याविकल्पानां पूर्वचार्यासम्मतत्वेनादुष्टत्वस्यापनार्थमिति गार्थः ॥७॥ नामाक्षीणादित्रयं प्रतीतमेवेति दृष्टान्तद्वारेण भावाक्षीणमाह-जह दीवा दीवस्यं पईप्पए सो य दीप्पए दीवो । दीवसमा आयरिया अप्पं च परं च दीवंति ॥ ८ ॥ नि०

व्याख्या--यथा दीपदीपशतं ‘प्रदीप्यते’-ज्वलति सोऽपि च दीप्यते दीपो, न पुनरन्यान्यदीपोत्पत्तावपि क्षीयते, तथा किमित्याह--दीपसमा आचार्या ‘दीप्यन्ते’-समस्तशालार्थविनिश्चयेन स्वयं प्रकाशन्ते ‘परं च’ शिष्यं ‘दीपयन्ति’-शालार्थप्रकाशनशक्तियुक्तं कुर्वन्ति, इह च ‘तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश’ इत्याचार्यशब्देन श्रुतज्ञानमेवोक्तं, भावाक्षीणस्य प्रस्तुतत्वात्तस्यैवं चाक्षयत्वसम्भवानिति गार्थार्थः ॥ ८ ॥ नामाऽऽयादयस्त्रयः सुज्ञाना इति भावायं व्याचष्टे--

भावे पसत्थमियरो नाणाई कोहमाइओ कमसो । आउत्ति आगमुत्ति य लाउत्ति य हुंति एगट्टा ॥ ९ ॥

व्याख्या--‘भावे’-विचार्ये इति शेषः, प्रशस्तः मुक्तिपदप्रापकत्वेन ‘इतरः’-अप्रशस्तो भवनिबन्धनत्वेन, प्रक्रमादायः, किंरूपः पुनरयं द्विविधोऽपीत्याह--‘ज्ञानादिः’-आदिशब्दाद्दर्शनादिपरिग्रहः, ‘कोहमाइओ’-सि-मकारस्यालाक्षणीकत्वात् क्रोधादिकः, आदिशब्दान्मानादिपरिग्रहः, ‘कमसो’-सि-आर्यत्वात् क्रमशः, किमुक्तं भवति?,--प्रशस्तो ज्ञानादिः, अप्रशस्तः क्रोधादिः । इह च ज्ञानादेः, क्रोधादेश्च आयत्वमायविषयत्वाद्विषयविषयिणोरभेदोपचारेण अयते तमित्याय इति कर्मसाधनत्वेन वा, ज्ञानादिप्रशस्तभावायहेतुत्वा-

आध्ययनमपि भावायः । 'तत्त्वमेदपर्यायैर्व्याख्या-प्यायानाह—आय इत्यागम इति च लाभ इति च भवत्येकार्थिकाः शब्दा इति गम्यते, इति प्रत्येकं पर्यायस्वरूपनिर्देशार्थः, 'चः'—समुच्चय इति गार्थार्थः ॥ ९ ॥ नामस्थापनाक्षपणे प्रसिद्धे इति द्रव्यक्षपणमाह—

पल्लित्यया अपत्या तत्तो उत्पिष्टणा अपत्या तिन्नि अपत्याइ पुत्तीए ॥ १० ॥ नि० व्याख्या—'पर्यस्तिका'—प्रसिद्धा 'अपथ्या'—अहिता, 'ततः'—इति पर्यस्तिकात उत्प्राव्येन पिष्टना उत्पिष्टना—उत्पिष्टनकादिना कुट्टनोत्पिष्टना अपथ्यतरा, 'निष्पीडना'—अत्यन्तमावलनात्मिका 'अपथ्या'—इति प्रस्तावादपथ्यतमा, सर्वत्र वल्लस्येति गम्यते, निगमयितुमाह—जीण्यपथ्यानि 'पोत्तीप'ति वल्लस्य, इह चाल्पाल्पतराल्पतमकालत आभिर्वल्लद्रव्यं क्षप्यत इति पर्यस्तिकादीनामपथ्यापथ्यतरापथ्यतमत्वं द्रव्यक्षपणत्वं चोक्तम्, अपथ्यानीति च निगमनं सामान्यस्याशेषविशेषसंग्राहकत्वाद्दुष्टमिति गार्थार्थः ॥ १० ॥ भावक्षपणत्माह—

अट्टविहं कम्मरयं पोरणं जं खवेइ जोगेहिं । एयं भावज्झयणं गेयव्वं आपुणुव्वीए ॥ ११ ॥

व्याख्या—'अष्टविधम्'—अष्टप्रकारं, क्रियत इति कर्म—ज्ञानावरणादि, रज इव रजो जीवशुद्धस्वरूपान्यथात्वकरणेन, इह चोपमावाचकशब्दमन्तरेणापि परार्थप्रयुक्तत्वात् अग्निर्माणवक इतिवदुपमानार्थोऽवगन्तव्यः, कर्मरज इति समस्तं वा पदं, 'पुराणम्'—अनेकभवोपात्तत्वेन चिरन्तनं 'यत्'—यस्मात् क्षपयति जन्तुः 'योगैः'—भावाध्ययनचिन्तनादिशुभव्यापारैः, तस्मादिदमेव भावरूपत्वात् क्षपणाहेतुत्वाद्भावक्षपणेत्युच्यते इति प्रक्रमः । प्रकृतमुपसंहर्तुमाह—'एतद्'—इत्युक्तपर्यायभिधेयं भावाध्ययनं 'नेतव्यं'—प्रापयितव्यम् 'आनुपूर्व्या'—शिष्यप्रशिक्ष्यपरम्परारत्मिकायां, यद्वा—'नेतव्यं'—संवेदनविषयतां प्रापणीयमानुपूर्व्या—क्रमेणेति गार्थार्थः ॥ ११ ॥ तद्विद्वत्सुत्तराध्ययनानीति व्याख्यातम्, अधुना श्रुतस्कन्धयोर्निक्षेपं प्रत्यध्ययनं नामान्यर्थीधिकारांश्च वक्तुमवसर इति तदभिधानाय प्रतिक्षामाह—

सुयुखे निखलेवं गामाह चउच्चिहं परूवेउं । गामाणि य अहिगारे अज्झयणाणं पवक्खाभि ॥ १२ ॥ नि०

व्याख्या—श्रुतं च स्कन्धश्चेति समाहारद्वन्द्वस्तस्मिन् निक्षेपं नामादयधत्वात्तो विधाः—प्रकारा यस्य स तथा तं 'प्रकृत्य'-प्र-
ज्ञाय नामान्यधिकारं आध्ययनानां प्रवक्ष्यामि इति गार्थः ॥ १२ ॥ इह च श्रुतस्कन्धनिक्षेपस्यान्यत्र सुप्रपञ्चितत्वात् प्रस्तावश्चाप-
नार्यैव श्रुतस्कन्धे निक्षेपं प्रकृत्येति नियुक्तिकृतोक्तं, न तु प्ररूपयिष्यत इति । स्थानासून्यायं किञ्चिदुच्यते—तत्र श्रुतं नामस्थापनात्मकं
श्रुणं, द्रव्यश्रुतं तु द्विविधम्—आगमनोआगमभेदात्, तत्र यस्य श्रुतमिति पदं शिक्षितादिशुणान्वितं ज्ञातं न च तत्रोपयोगः तस्य
आगमतो द्रव्यश्रुतम्, 'अनुपयोगो द्रव्य'मिति वचनात्, नोआगमतस्तु श्रुतपदार्थश्चशरीरं भव्यशरीरं च भूतभविष्यत्पर्यादं, त-
द्रव्यतिरिक्तं च पुस्तकादिन्यस्तम् अभिधियमानं वा, भावश्रुतहेतुतया द्रव्यश्रुतं, तथा चाह—“भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं
तु यद्भोके । तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥ १ ॥” भावश्रुतमप्यागमनोआगमभेदतो द्विधैव, तत्राज्जगमत-
स्तज्जस्तत्र चोपयुक्तः, नोआगमतस्त्वेतान्येव प्रस्तुताध्ययनानि, आगमैकदेशत्वात् क्षयोपशमिकभाववृत्तित्वाद्यामीषामिति ॥ स्क-
न्धोऽपि नामस्थापनात्मकः प्रसिद्ध एव, द्रव्यस्कन्धः आगमतज्जोऽनुपयुक्तः, नोआगमतो शरीरभव्यशरीरे, तद्रव्यतिरिक्तो द्रुम-
स्कन्धादिः भावस्कन्धस्तु आगमतस्तज्जस्तत्रोपयुक्तः, नोआगमतः प्रकान्ताध्ययनसमूह इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ प्रतिज्ञातमनुसरन्नामान्याह-

विणयसुयं च परीसह चउरंगिज्जं असंखयं चेव । अकाममरणं नियंति ओरुभं काविलिज्जं च ॥ १३ ॥
गामिपव्वज्ज दुमपत्तयं च बहुसुयपुज्जं तदेव हरिएस । वित्तसभूह उसुआरिज्जं सभिव्वु समाहिणं च ॥ १४ ॥

पावसमणिजं तह संजईजं मियचारिया नियठिजं । समुदपालिजं रहनेमियं केसिगोयमिजं च ॥ १५ ॥
 २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
 समिइओ जन्नइजं सामागरी तहा खलुंकिजं । मुक्खगइ अप्पमाओ तव चरण पमायठाणं च ॥ १६ ॥
 ३३ ३४ ३५ ३६
 कम्मप्पयडी लेसा बोद्धवे खलु णगारमग्गे य । जीवाजीवविभत्ती छत्तीसं उत्तरज्झयणा ॥ १७ ॥

व्याख्या—निगदसिद्धाः । नवरमाभिरुध्ययनविशेषनामान्युक्तानि, एतन्निरुक्त्यादि च नामनिष्पन्ननिक्षेपप्रस्ताव एवाभिधास्यते ॥

अधिकारानाह—

पढमे विणओ वीए परिसहा दुल्लहंगया तइए । अहिगारो य चउत्थे होइ पमायप्पमाएत्ति ॥ १८ ॥
 मरणविभत्ती पुण पंचमम्मि विज्जा चरणं च छट्ठअज्झयणे । रसगेहिपरिचाओ सत्तमे अट्ठमि अलोभे ॥ १९ ॥
 निक्कंपया य नवमे दसमे अणुसासणोवमा भणिया । इक्कारसमे पूया तवरिद्धी चेव चारसमे ॥ २० ॥
 तेरसमे अ नियानं अनियानं चेव होइ चउदसमे । भिक्खुगुणा पन्नरसे सोलसमे वंभगुत्तीओ ॥ २१ ॥
 पावाण वज्जणा खलु सत्तरसे भोगिद्धिविजहणहारे । एगुणि अप्परिकम्मे अणाहया चेव वीसइमे ॥ २२ ॥
 चरिया य विचित्ता इक्कवीसि बावीसिमे थिरं चरणं । तेवीसइमे धम्मो चउवीसइमे य समिइओ ॥ २३ ॥

बंभगुण पद्मवीसे सामायारी य होइ छब्बीसे । सत्तावीसे असढया अट्ठावीसे य मुखखगई ॥ २४ ॥
एगुणतीस आवस्सगप्पमाओ तवो अ होइ तीसइमे । चरणं च इक्कीसे बत्तीसे पमायठाणां ॥ २५ ॥
तेत्तीसइमे कम्मं चउत्तीसइमे य हुंति लेसाओ । भिक्खुगुणा पणत्तीसे जीवाजीवा य छत्तीसे ॥ २६ ॥

व्याख्या—आसामर्थः सुखावगम एव, नवरं विनयमूलोऽयं धर्मः, यत आगमः—“मूलाड^१ खंघप्पभवो दुमस्स, खंघाउ पच्छा समुधिंति साहा । साहप्पसाहा विरुहंति पत्ता, ततो उ^२ पुष्कं च फलं रसो य ॥ १ ॥ एवं धम्मस्स विणओ मूलं परमो से मोक्खो । जेण किंत्ति सुयं सिग्घं, णीसेसं चाभिगच्छई ॥ २ ॥” इत्यतः प्रथमाध्ययने विनयोऽधिकृतः, विनयवतश्च तेषु तेषु गुरुनियोगेषु प्रवर्तमानस्य कदाचित् परीपहा उत्पद्येरन्, ते च सम्यक् सोढव्या इति द्वितीयाध्ययने परीपहा इत्यादि क्रमप्रयोजनमभ्युद्यम्, अध्ययनसम्बन्धाभिधानप्रस्तावे चाभिधास्यामः; उपसंहरन्नाह—

उत्तरज्झयणाणेसो पिंडत्थो वणिणओ समासेणं । इत्तो इक्किं पुण अज्झयणं कित्तईस्सामि ॥ २७ ॥

व्याख्या—उत्तराध्ययनानाम् ‘एणः’-अनन्तराभिहितस्वरूपः ‘पिण्डार्थः’-समुदायार्थः ‘घणितः’-उक्तः ‘समासेन’-सङ्क्षेपेण, ‘इतः’-पिण्डार्थवर्णनाद्, अनन्तरमिति गम्यते, पैककं ‘पुनः’-विशेषणे अध्ययनं ‘कीर्तयिष्यामि’-व्याख्याद्वारेण संशब्दयिष्यामीति गार्थार्थः ॥ २७ ॥ तत्र चाद्यं विनयश्रुतमिति तस्य कीर्तनावसरः, न च तद् उपक्रमाद्यनुयोगद्वार-तद्भेद-निरुक्तिकमप्रयोजनप्रतिपादनमन्तरेण शक्यं

१ मूलात् स्कन्धप्रभवो हुमस्य, स्कन्धात् पश्चात्समुपयन्ति शालाः । शाखाभ्यः प्रशालाः (ताभ्यः) विरोहन्ति पत्राणि ततस्तु पुष्पं च फलं रसश्च ॥ १ ॥
एवं धर्मस्य विनयो मूलं परमः स मोक्षः । येन कीर्ति श्रुतं श्रीं निःश्रेयसं चाभिगच्छति ॥ २ ॥ रसि

कीर्तयितुमिति मन्वानः प्रस्तुताध्ययनस्यानुयोगविधानक्रममर्थोधिकारं चाह—

तत्थऽज्झयणं पढमं विणयसुयं तस्सुवक्कमाईणि । दाराणि पन्न(रू)वेउं अहिगारो इत्थ विणएणं ॥ २८ ॥

व्याख्या—‘तत्र’-एतेष्वध्ययनेषु मध्ये अध्ययनं ‘प्रथमम्’-आद्यं विनयाभिधानकं श्रुतं विनयश्रुतं मध्यपदलोपी समासः, ‘तस्य’-इति विनयश्रुतस्य उपक्रमादीनि द्वाराणि ‘प्ररूप्य’-तद्वेदनिरुक्तिक्रमप्रयोजनप्रतिपादनद्वारेण प्रक्षाल्य, पतदनुयोगः कार्य इति शेषः, अधिकारश्चात्र विनयेन, तस्येहानेकधाऽभिधानात् । आह—‘पढमे विणओ’ इत्यनेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तमेतद्, उच्यते, शास्त्रापिण्डार्थविषयं तत्, एतच्च प्रस्तुतैकाध्ययनगोचरमिति न पौनरुक्त्यमिति गार्थः ॥ २८ ॥ अत्रापि ‘प्ररूप्ये’त्यवसरक्षापनार्थमेव निरुक्तिकृतोक्तं, न तु प्ररूपयिष्यत इति, अनुयोगद्वारेषूक्तत्वात्, तदुक्तानुसारेण किञ्चिदुच्यते—इह चत्वार्यनुयोगद्वाराणि-उपक्रमो निक्षेपोऽनुगमो नयश्चेति, तद्मेदा यथाक्रमं द्वौ त्रयो द्वौ चेति, निरुक्तिश्चैवम्-उपक्रमं दूरस्थस्य सतो वस्तुनस्तैस्तैः प्रकारैः समीपानयनमुपक्रमः, नियतं निश्चितं वा नामादिसम्भवत्पक्षरचनात्मकं क्षेपणं-न्यसनं निक्षेपः, अनुरूपं सूत्रार्था वाधया तदनुगुणं गमनं-संहितादिक्रमेण व्याख्यातुः प्रवर्तनमनुगमो, नयनम्-अनन्तधर्मात्मिकस्य वस्तुनो नियतैकधर्मावलम्बेन प्रतीतौ प्रापणं नयः । क्रमप्रयोजनं च-नानुपूर्व्यादिभिन्यासदेशमनानीतं शास्त्रं निक्षेपं शक्यं, न चौघनिष्पन्नादिभिर्निक्षेपैरनिक्षिप्तमनुगन्तुं, नापि सूत्राद्यनुगमेनाननुगतं नयैर्विचारयितुमित्ययमेवैषां क्रमः, तथा च पूज्याः—“^१द्वारक्रमोऽयमेव उ निक्षिप्त्वपइ जेण गासमीवत्थं । अणुगम्मइ पाणत्थं पाणुगमो पायमयविह्वणो ॥ १ ॥ अत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—‘उपक्रमोऽथ निक्षेपोऽनुगमश्च नयाः क्रमात् । द्वाराण्येतानि सिद्धान्ते, द्वेधा त्रेधा द्विधा ॥ १ ॥ उपक्रम उपक्रान्तिदूरस्थनिकटक्रिया । निक्षेपणं तु निक्षेपो, नामादिन्यसनात्मकः ॥ २ ॥ सूत्रस्या-

^१ द्वारक्रमोऽयमेव तु निक्षिप्यते येन नासमीयस्थम् । अनुगम्यते नान्यत्तं नानुगमो नयमत्रविहीनः ॥ १ ॥

तुगतिश्चित्राऽनुगमो नयनं नयः । अनन्तधर्मणोऽर्थस्यैकांशेनेति निरुक्तयः ॥ ३ ॥ न्यासदेशगतं शास्त्रं, न्यस्यते न्यस्तमेव तत् । अन्वीयतेऽन्विते नीतिस्तेनैषामयं क्रमः ॥ ४ ॥ इत्थं विनयसरणार्थं भेदनिरुक्तिक्रमप्रयोजनमाश्रित्य द्वारणि वर्णितानि, तद्वर्णनाच्च फलादीनि वाच्यानीति प्रतिज्ञातं निर्वहितम् । सम्प्रत्येभिरित्थं प्ररूपितैरेषामेव भेदप्रपञ्चनपुरस्सरं प्रक्रान्ताध्ययनं विचार्यते, तत्रोपक्रमो द्विधा—लौकिको लोकोत्तरश्च, तत्राद्यो नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदतः पोढा, तत्र च नामतश्चिरतरकालभाविनः सन्निहितकाल एवं करणं नामोपक्रमः, एवं स्थापनोपक्रमोऽपि, द्रव्योपक्रमः सचित्ताच्चित्तमिश्रमेदात् त्रिविधः, प्रत्येकोऽपि^१ परिकर्मविनाशभेदतो द्विविधः, उक्तं च भाष्यकारेण—“^२णामाहं छन्मेओ उवक्कमो दव्वओ सच्चिआहं । तिविहो दुविहो य पुणो परिक्रमे वत्थुनासे य ॥ १ ॥” तत्र परिकर्मणि सचित्द्रव्योपक्रमोऽवस्थितस्यैव द्विपदचतुष्पदापदरूपस्य नरतुरगतप्रभृतिसचित्तवस्तुनोऽविचक्षिताच्चित्तकेशाद्यवयवस्य यथाक्रमं रसायनशिक्षायुर्वेदादिवशतः तथाविधकर्मोदयादेः कालान्तरभाविनो वयःस्थैर्यविनयनग्रसूनोद्गमादिपरिणतिविशेषस्यापादनम्, अचित्द्रव्योपक्रमः कनकादेः कटककुण्डलादिक्रिया, मिश्रद्रव्योपक्रमः सचित्तस्यैव द्विपदादेः अचित्तकेशादिसहितस्य क्लानादिसंस्कारकरणम्, एवं विनाशेऽपि द्रव्योपक्रमस्त्रिधा—तत्र सचित्द्रव्योपक्रमोऽवस्थितस्यैव सचित्द्रव्यस्याविवक्षितपर्यायान्तरोत्पत्तिप्रत्यभिज्ञानिवर्तकमसिपरश्वादितः प्राक्तनपर्यायापनयनम्, अचित्द्रव्योपक्रम एवमेवाचित्तस्य रजतादेः पारदादिसम्पर्कतः २ स्वरूपादिभ्रंशानः मिश्रद्रव्योपक्रमोऽपि तथैव शङ्खशृङ्खलाद्यलङ्कृतद्विरदादेः सचेतनस्य सुद्वरादिभिरभिघातः । एवं क्षेत्राद्युपक्रमा अपि परिकर्मविनाशभेदतो द्विभेदाः, तत्र यद्यपि क्षेत्रं नित्यममूर्तं च, ततो न तस्य परिकर्मविनाशो स्तस्तथापि तदाधेयस्य जलादेर्नावादिहेतुतस्तौ सम्भवत इत्युपचारतस्तदुपक्रमः, उक्तं च—“^३स्थितमरूवं णिच्चं ण तस्स परिकम्मणं ण य विणासो । आहेयगयचसेण.

१ सोऽप्येकैकः परिकर्मविना ० प्र.

२ नामादिः षड्भेद उपक्रमो द्रव्यतः सचित्तादिः । त्रिविधो द्विविधश्च पुनः परिकर्मणि वस्तुनाशो च ॥ १ ॥^३ २ क्षेत्रयरूपं नित्यं न तस्य परिकर्मो न च विनाशः । आधेयगतवशेनैव करणविनाशोपचारोऽत्र ॥ १ ॥ नावोपक्रमणं हलकुलिकादिभिर्वाऽपि क्षेत्रस्य । संमार्जनभूमिकर्म च पथितदाकादीनां च ॥ ३ ॥ सुलुपाद् भ्रंशानं प्र०

उ करणविणासोचयारोऽस्थ ॥ १ ॥ पायाप उचक्रमणं हलकुलियाईति वावि खेत्तस्स । संमज्जभूमिकम्मे य पंथतलागाइयणं च ॥ २ ॥
कालो १ वर्तनादिरूपत्वेन द्रव्यपर्यायात्मक एव, द्रव्यपर्यायौ च नरसिंहवदन्योऽन्यसंवलितौ, ततस्तद्वहारेण तस्य गुणविशेषोऽऽधान
विनाशानुपक्रमशब्दवाच्यौ, आह च—“जं १ वत्तणादिरूपो कालो दब्बाण चैव पज्जाओ । तो तत्करणविणासे कीरइ कालोवयारो
उ ॥ १ ॥” आह—मनुष्यक्षेत्रे सूर्यक्रियाव्यङ्ग्यो वर्तनादिद्रव्यपरिणतिनिरपेक्षोऽद्वाकालाख्यः कालोऽस्ति, यथोक्तम्—“सूरकिरिया-
विंसिट्ठो गोदोहादिकिरियासु निरवेक्खो । अद्वाकालो भण्णइ समयक्खेत्तंमि समयार्इ ॥ १ ॥” त्ति, तत्र का चार्ता ? उच्यते,
तस्यपि शंकुच्छायादिना यथावत् परिक्षानत ऋक्षादिचारैरतिपाततश्चामूर्तत्वेऽपि परिकर्मविनाशसम्भावानुपक्रमः, तथा च पूज्याः—
“३ छायाइ नालियाइ व परिकम्मं से जहत्थविन्नाणं । रिक्खार्इचारेहि य तस्स विणासो विवज्जासो ॥ १ ॥” भावोपक्रमस्तु यद्यपि
भावस्य पर्यायत्वात् तस्य च द्रव्यात् कथञ्चिदन्यत्वात्तदुपक्रमाभिधानत उक्त एव, तथापि जीवद्रव्यपर्यायोऽभिप्रायाख्यो भाव-
शब्दाभिधेयोऽस्ति, यदुक्तम्—“भावाभिरयाः पञ्च स्वरूपसत्तात्मयोन्यभिप्रायाः” इति, ततस्तस्य परचित्तवर्तिनः संवेदनाविषयतया
विप्रकर्षवत् इक्षिताकारादिना परिक्षानतः सन्निहितकरणं ज्ञातस्य चा तथाऽननुगुणानुगुणचित्रचेष्टातः कुपितप्रसन्नतापादनं भावोपक्रम
एव, स चावश्यमिहाभिधेयः, तदन्तर्गतत्वात् गुरुभावोपक्रमस्य, तस्य च सकलानुयोगप्रथमाङ्गत्वात्, उक्तं च—“४ भण्णइ वक्ख्वाणं
गुरुचित्तोवक्कमो पढं” त्ति, शेषोपक्रममाणमपि चेतदङ्गत्वात्, तथा चाह—“५ जुत्तं गुदमयगदणं को सेसोवक्कमोवयारोस्थ ? । गुरु-

१ वर्तमाना० प्र. २ श्रद्धर्तनादिरूपः कालो द्रव्यणमेव पर्यायः । ततस्तत्करणविनाशयोः क्रियते कालोपचारोऽत्र ॥ सूरक्रियाविशयो गोदोहादिक्रियासु निरपेक्षः ।
अद्वाकालो भण्यते समयक्षेत्रे समयादिः ॥ १ ॥ ३ छायाया नालिक्रया वा परिकर्म तस्य यथार्थविज्ञानम् । ऋक्षादिचारैश्च तस्य विनाशो विपर्ययः ॥ १ ॥

४ भण्यते व्याख्यानं गुरुचित्तोपक्रमः प्रथमम् । ५ युक्तं गुरुमतप्रहणं कः शेषोपक्रमोपनारोऽत्र । गुरुचित्तप्रसादार्थं तेषां यथायोगमयोग्याः ॥ १ ॥
परिकर्मनाशानाम्नां देशे काले च ये यथा योग्याः । ततस्ते द्रव्यादीनां कार्या आहारादिकार्येषु ॥ २ ॥

त्रिसप्तसप्तत्यंशं हेऽवि जहाजोगमाजोज्ञा ॥ १ ॥ परिक्रमणासणाओ देसे काले थ जे जहा जोगा । तो ते दन्वाईणं कजाऽऽहाराह-
कज्जेसुं ॥ २ ॥” तत एतदभिधानाय द्रव्योपक्रमाद्भावोपक्रमः पृथगुच्यते, स च द्विविधः—प्रशस्ताप्रशस्तमेदात्, तत्राप्रशस्तो ब्राह्मणी-
गणिकाऽमात्यद्वयान्ततोऽवसेयः, प्रशस्तश्च शिष्यस्य श्रुतादिहेतोरुत्भावोन्नयनं, यत आह—“१सीसो गुरुणो भावं जमुवकमए सुहं
पस्तथमणो । सहियत्थं स पस्तथो इह भावोवकमोऽहिगतो ॥ १ ॥” इत्युक्तो लौकिक उपक्रमः, शास्त्रीयस्त्वानुपूर्वीनामप्रमाणवक्त-
व्यताऽर्थधिकारसमवताररत्मकः, तत्रानुपूर्वी नामादिदशप्रकारा अन्यत्र प्रपञ्चत उक्ता, इह पुनरुक्तीर्तनगणनात्मिकया तयाऽधिकार-
इति सैव भण्यते—तत्रोक्तीर्तनं विनयश्रुतं परीपहाध्ययनं चतुरङ्गीयमित्यादि संशब्दनं, गणनं सङ्ख्यानं, तच्च पूर्वानुपूर्वी पञ्चानुपूर्वी अनानु-
पूर्वीभेदतत्त्वविधं, तत्र पूर्वानुपूर्व्या गण्यमानमिदमध्ययनं प्रथमं, पञ्चानुपूर्व्या पदत्रिंशत्तमम्, अनानुपूर्व्या त्वस्यामेवैकादशकोत्तरपद-
त्रिंशद्गच्छगतायां श्रेण्यामन्योऽन्याभासतो द्विरूपोनसङ्ख्याभेदं भवति, उक्तं च—“एकाद्या गच्छपर्यन्ताः, परस्परसमाहताः । राशय-
स्तद्धि विज्ञेयं, विकल्पगणिते फलम् ॥ १ ॥” इह चासम्भोहाय षट्पदाङ्गीकारतः प्रस्तारानयनोपाय उच्यते—तत्र चैकादीनि षडन्तानि
षट् पदानि स्थाप्यन्ते, तानि चान्योऽन्यं गुण्यन्ते, ततश्च जातानि सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि, तेषां चान्येन षट्केन भागहारः,
तत्र लेख्यं विंशत्युत्तरं शतं १२०, इत्यन्तः षष्ठ्यं पक्षपंक्तौ षट्का न्यस्यन्ते, तदधस्तावन्त एव क्रमेण पञ्चकचतुष्ककत्रिकद्विकैककाः स्थाप्याः,
इत्थं जातानि षष्ठ्यं पक्षपंक्तौ सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि । ततो विंशत्युत्तरशतस्य पञ्चकेन भागहारः । तत्र च लेख्या चतुर्विंशतिः २४,
तावत्संख्याः पञ्चमपंक्तौ क्रमेण पञ्चकचतुष्ककत्रिकद्विकैकका न्यस्याः, जातं विंशत्युत्तरं शतं, तस्य चाधस्तादेतनपत्तिकस्थमङ्कम-
पहाय यथा महत्सङ्ख्यमङ्कविन्यासः । तत्रात्रेतनपत्तिकस्थः पञ्चकश्चतुर्विंशतिवारानधः स्थाप्यते,
ततस्त्रिकापेक्षया चतुष्को द्विकापेक्षया च त्रिक एककापेक्षया च द्विको बृहत्सङ्ख्यः तत एककश्च तावत एव वारान् न्यसनीयः,

१ शिष्यो गुरोर्भावं यदुपक्रमते शुभं प्रशस्तमनाः । स्वहितार्थं स प्रशस्त इह भावोपक्रमोऽधिकृतः ॥ १ ॥

जातं पुनरर्थशत्युत्तरं शतम्, एवमग्रेतनपंक्तिस्थचतुष्कविक्रिकैकपरिहारतस्तथैव तावन्नयेयं यावत्पञ्चमपंक्तावपि पूर्णानि सप्त शतानि विशत्युत्तराणि । ततश्चतुर्विंशतेश्चतुष्केण भागहारः, तत्र लब्धाः षट् ६, ततश्चतुर्थपंक्तौ तावन्त एवाधोऽधश्चतुष्कविक्रिकैककाः स्थाप्याः, यावज्जाता चतुर्विंशतिः, ततश्चाग्रेतनपंक्तिस्थाङ्कपरिहारादिप्रागुक्तयुक्तित एव पंक्तिः पूरणीया । भूयः षट्स्य त्रिकेण भागहारः, ततश्च लब्धो द्विकः, ततस्तृतीयपंक्तौ द्वौ त्रिका पुनर्द्विवेव द्विकौ भूय एकौ च द्वावधः स्थापनीयो, अधस्ताच्च पुरः स्थिताङ्कत्यागतो बृहत्सङ्ख्याङ्कन्यासतश्च विशत्युत्तरसप्तशतप्रमाणेव पंक्तिः पूरणीया । षट्भागहारलब्धस्य द्विकस्य द्विकेन विभजने लब्ध एकः, ततो द्वितीयपंक्तौ द्विक एकश्चेको विरचनीयः, तदधश्च पुरोदितपुरस्थाङ्कपरिहारादिन्यायतस्तावत्सङ्ख्यैवं द्वितीयपंक्तिः कार्या । प्रथमपंक्तिस्तु पुरस्थाङ्कपरिहारतः क्रमात् ॥ १ ॥” इह च परस्परगुणनागतराशिर्गणितमुच्यते, शेषास्तु षट्कापेक्षया पञ्चका-
आदावन्ते च तत्स्थाय्यं, विकल्पगणिते क्रमात् ॥ १ ॥” इह च पञ्चमादिपंक्ताविति ॥

उक्ताऽऽनुपूर्वी, सम्प्रति नाम, तत्र नमति—ज्ञानरूपादिपर्यायभेदानुसारतो जीवपरमाण्वादिचतुष्टुप्रतिपादकतया प्रह्नीभवतीति नाम, तथा चाह—“१ जं वत्युणोऽभिहाणं पज्जवमेयाणुसारि तं नाम । पइमेयं जं णमए पइमेयं जाह जं भणियं ॥ १ ॥” तच्चैकनामादि दश-
नामान्तम्, इह तु यद्विधनादौदयिकादिपङ्कभावरूपेणाधिकारः, तदन्तर्भूतक्षायोपशमिकभावे श्रुतशानात्मकत्वेन प्रस्तुताध्ययनस्याच-
तारात्, आह च—“२ छविहणामे भावे खओवसमिए सुयं समोयरइ । जं सुयणाणावरणफबओवसमजं तयं सब्वं ॥ १ ॥” प्रमीयते—परि-
च्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणं, तच्च द्रव्यक्षेत्रकालभावमेदाच्चतुर्विधं, तत्रास्य क्षायोपशमिकभावरूपत्वेन भावप्रमाणेऽवतारः यत आह—“१ द्ववाह

१ यद्वस्तुनोऽभिधानं पर्यायभेदानुसारि तन्नाम । प्रतिभेदं यन्नमति प्रतिभेदं याति यद्वर्णितम् ॥ १ ॥ २ छडिध्वनान्नि भावे क्षायोपशमिके श्रुतं समवतरति यत श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमनं तद्वत् सर्वम् ॥ १ ॥ द्रव्यादिचतुर्भेदं प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति । इदमाध्ययनं भाव इति गावमाने समवतरति ॥ १ ॥

चउन्मेषं पपीथण जेण तं पमाणंति । दणमज्झयणं भावोत्ति भावमाणे समोयस्स ॥ १ ॥” भावप्रमाणं च गुणनय-
संख्यामेदत्तस्त्रिधा, तत्रास्य गुणप्रमाणसंख्याप्रमाणयोरेवावतारः, नयप्रमाणे तु यद्यपि श्रुतकैवलिनोक्तम्—“अहिगारो तिहि उ
ओसरणे”ति, तथा ‘२णत्थिणपहिं’ विहणं सुत्तं अत्थो व जिणमण किञ्चि । आसज्ज उ सोयारं णण णयविसारओ वूया ॥ १ ॥’
तथापि सम्प्रति तथाविधनयविचारणाव्यवच्छेदतोऽनवतार एव, तथा च तेनैव भगवतोक्तम्—“३मूढनइयं सुयं कालियं तु ण णया
समोयरंति इहं । अपहुत्ते समोयारो नत्थि पहुत्ते समोयारो ॥ १ ॥” तथा—“जावन्ति अज्जवयरा अपहुत्तं कालियाणुओगस्स ।
तेणारेण पहुत्तं कालियसुयविट्ठिवार य ॥ २ ॥” महामतिनाऽप्युक्तं—“४मूढणयं तु न संपह णयप्पमाणेऽवयारो से” । गुणप्रमाणं
तु द्विधा—जीवगुणप्रमाणमजीवगुणप्रमाणं च, तत्रास्य जीवोपयोगरूपत्वाज्जीवगुणप्रमाणेऽवतारः, तस्मिन्नपि ज्ञानदर्शनचारित्र्यमेदत्त-
स्त्रयात्मकैऽस्य ज्ञानरूपतया ज्ञानप्रमाणे, तत्रापि प्रत्यक्षानुमानोपमानाऽऽगमात्मकै प्रकृताध्ययनस्यासौषोषरूपतयाऽऽगमप्रमाणे,
तत्रापि लोकिकलोकोत्तरमेदे परमगुरुप्रणीतत्वेन लोकोत्तरे सूत्रार्थोभयात्मनि, तथा चाह—“५जीवाणणत्तणओ जीवगुणेणेह भावओ
नाणे । लोउत्तरसुत्तस्थोभयागमे तस्स भावओ ॥ १ ॥” तत्राप्यात्मानन्तरपरम्परागममेदत्तस्त्रिविधे अर्थतस्तीर्थकरणधरतदन्तेवासिनः
सूत्रतस्तु स्थविरतच्छिष्यतत्प्रशिष्यानपेक्ष्य यथाक्रममस्यात्मानन्तरपरम्परागममेदत्तस्त्रिविधे अर्थतस्तीर्थकरणधरतदन्तेवासिनः
तत एवावधारणीयं, तत्र चास्य परिमाणसंख्यायामवतारः, तत्रापि कालिकश्रुतदृष्टिवादश्रुतपरिमाणमेदत्तो द्विमेवायां कालिकश्रुतपरि-

१ अधिकारलिभिस्तु उत्सन्नमिति । २ नास्ति नैर्बिहीनं सूत्रमर्थी वा जिनमते किञ्चित् । आसाव तु श्रोतारं नयान नयविशारदो ब्रूयात् ॥ १ ॥ ३ मूढनयिकं
श्रुत्वा कालिकं तु न नयाः समवतरन्तीह । अपृथक्त्वे (अनुयोगानां) समवतारः नास्ति पृथक्त्वे समवतारः ॥ १ ॥ यावदाश्वत्रा अपृथक्त्वं कालिकादुयोगस्य ।
ततोऽर्वाक् पृथक्त्वं कालिकश्रुते दृष्टिवादे च । पुहते ग्र० ४ मूढनयं तु न सम्प्रति नयप्रमाणेष्ववतारस्तस्य ५ ग्रीवानन्यत्वाज्जीवगुणेनेह भावतो ज्ञाने । लोकोत्तर-
मूत्रार्थोभयागमे तस्य भावात् । १ ।

माणसंख्यायां, दिवा रात्रौ च प्रथमपञ्चमपौरुषोरेवैतत् पाठनियमात्, तत्रापि शब्दापेक्षया संख्येयाक्षरपा(प)दश्लोकाद्यात्मकतया संख्यातपरिमाणात्मिकायां पर्यायापेक्षया त्वनन्तपरिमाणात्मिकायाम्, अनन्तगमपर्यायत्वादागमस्य, तथा चाह—“१अणंता गमा अणंता पल्लवा” इत्यादि । वक्तव्यता-पदार्थविचारः, सा च स्वपरोभयसमयमेतद्विधा, तत्र स्वसमयः—अर्हन्मतानुसारि-शास्त्रात्मकः परसमयः—कपिलाद्यभिप्रायानुवर्तिग्रन्थस्वरूपः उभयसमयस्तुभयमतानुगतशास्त्रस्वभावः, तत्रास्य स्वसमयवक्तव्यताया-मेवावतारः, स्वसमयपदार्थानामेवात्र वर्णनात्, यत्रापि परोभयसमयपदार्थवर्णनं तत्रापि स्वसमयवक्तव्यतैव, परोभयसमययोरपि सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतत्वेन स्वसमयत्वात्, अत एव सर्वाध्ययनानामपि स्वसमयवक्तव्यतायामेवावतारः, तदुक्तम्—“२परसमओ उभयं वा सम्मद्दिद्विदस ससमओ जेणं । तो सब्वल्लयणाइं ससमयवत्तव्वनिययाइं ॥ १ ॥” ति । अर्थविचारः ‘पढमे विणओ’ इत्यनेन स्वत एव निर्युक्तिरूताऽभिहित इति नोच्यते । इह च वक्तव्यता प्रतिस्त्रुत्राभिधेयार्थविषया, अर्थविचारस्तु ‘अहिगारो इत्थं विणएण’ मित्यनेनैवाभिहितः । समवतारस्वानुपूर्व्यादिषु लाघवार्थं यथासम्भवमुक्त एव इति न पुनरुच्यते, उक्तं च—“३अहुणा य समोयारो जेण समोयारियं पइद्वारं । विणयसुयं सोऽणुगतो लाघवओ ण उण वच्चेत्ति ॥ १ ॥” निक्षेपस्त्रिधा-ओघनिष्पन्नो नामनिष्पन्नः सूत्रालापकनिष्पन्नश्च, आह च—“४भण्णइ धेण्णइ य सुहं णिक्खेवपयाणुसारओ सत्थं । ओहो नामं सुत्तं निक्खेयव्वं तओऽवस्सं ॥१॥” ओघः अध्ययनादि सामान्यनाम, आह च—“५ओहो जं सामन्नं सुयाभिहाणं चउच्चिहं तं च । अज्झयणं अज्झीणं आओ झवणां

१ अनन्ता गमा अनन्ताः पर्यवाः २ परसमय उभयं वा सम्यग्दष्टेः स्वसमयो येन । ततः सर्वाण्यध्ययानि स्वसमयवक्तव्यतानियतानि ॥ २ ॥ ३ अधुना च समवतारो येन समवतारितं प्रतिद्वारम् । विनयश्रुतं सोऽणुगतो लाघवतो न पुनर्वाच्य इति ॥ ३ ॥ ४ भण्यते गृह्यते च सुखं निक्षेपदानुसारतः शास्त्रम् । ओघो नाम सूत्रं निक्षेपसंबन्धं ततोऽव्ययम् ॥ ४ ॥ ५ ओघो यत् सामान्यं श्रुताभिधानं चतुर्विधं तच्च । अध्ययनमक्षीणमायः क्षणमात्रं प्रत्येकम् ॥ ३० ॥ नामादि चतुर्भेदं वर्णयित्वा श्रुतानुसारेण । विनयश्रुतमायोऽप्य चतुर्विधं क्रमेण भावेषु ॥ ३१ ॥ येन शुभात्माध्ययनमात्मात्मानयनमधिकनयनं वा । बोधस्य संयमस्य च

यः पत्तये ॥ १ ॥ णामादि चउन्मेयं वण्णेऊणं सुयाणुसारेणं । विणयसुयं आउज्जं चउसुंणि कमेण भावेसुं ॥ २ ॥ जेण सुहण्ण-
उज्जयणं अउज्जव्याणयणमहियणयणं वा । बोहस्स संजमस्स य मोक्खस्स व तो तमज्जयणं ॥ ३ ॥ अक्खीणं विज्जंतं अब्बोच्छि-
त्तिणयतो अलोगो न्व । आओ णाणार्हेणं झवणा पावाण कम्माणं ॥ ४ ॥ प्रकटार्थी एव नवरं येन हेतुना शुभात्माध्ययनं शुभस्य-
पुण्यस्यात्मन्याचिक्खेनायनं-गमनं ततो भवति, पठ्यते वा-‘सुद्धज्जण्ययणं’ति, तत्र शुभं-सङ्केशविरहितमध्यात्मं-मनः तत्रायन-
मर्थादात्मनः ततः, (अध्यात्मस्यानयनं प्रापणमात्मनि ततो भवति) तथाऽधिकं नयनं-प्रकर्षवत्प्रापणं, कस्य ?-बोधस्य-तत्त्वाव-
गमस्य संयमस्य वा-पृथिव्याविर्सरक्षणत्मकस्य मोक्षस्य वा-कृत्तकर्मक्षयलक्षणस्य ततो भवति, आत्मनीति गम्यते, ‘ततः’ तस्मा-
द्धेतोः, प्राग्वदध्ययनमुच्यत इति शेषः, तथा ‘अव्यवच्छित्तिनयतः’ अव्यवच्छित्तिनयमाश्रित्य द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेणेत्यर्थः, ‘अलोक-
वत्’ इत्युपलक्षणत्वादलोककाशवदिति । नामनिष्पन्ननिक्षेपेऽस्य विनयश्रुतमिति द्विपदं नाम, ततो विनयस्य श्रुतस्य च निक्षेपः
शास्त्रान्तर उक्तोऽप्यवश्यमिह वक्तव्यः । तत्र च विनयनिक्षेपो बहुवक्तव्य इति तमतिदेष्टुं श्रुतनिक्षेपस्तु न तथेति तमभिधातुमाह-

विणओ पुब्बुद्धिओ सुयस्स चउक्कओ उ निक्खेवो । दव्वसुय निणहगाह भावसुय सुए उ उवउत्तो ॥ २१ ॥

व्याख्या—विनीयते-अपनीयतेऽनेन कमेति विनयः, स च पूर्वं-दशैकालिकविनयसमाधिनामाध्ययने उद्दिष्ट-उक्तः पूर्वोद्दिष्टः,
स्थानाशून्यार्थं तदुक्तमेव किञ्चिदुच्यते-‘विणयस्स य रसुत्तस्स य णिक्खेवो होइ दुण्ह य चउक्को । दव्वविणयम्मि तिणिसो

मोक्षस्य वा ततस्तदध्ययनम् ॥ ३२ ॥ अक्षीणं वीर्यामनमव्यवच्छित्तिनयतोऽलोक इव-१ आगो ज्ञानादीनां, क्षण्णा पापानां कर्मेणाम् ॥ ३३ ॥ एताश्चतस्रोऽपि
भावदशकनिर्मुक्तिगाथाः सोपयोगतरा इति च संस्कृता ज्ञेयाः

१ विनयस्य च श्रतस्य च निक्षेपो द्वयोश्च चतुष्करो भवति । इव्य विनये तितिवाः सुवर्णमिति एवमादिकः ॥ १ ॥ २ समाहीए इति द० अ० १

सुवर्णमिति ३ एवमातीति ॥ १ ॥ भ्लोकोवयारविणओ अथनिमित्तं च कामहेतुं च । भयविणयमोक्त्वविणओ विणओ खलु पंचहा
णेओ ॥ २ ॥ अन्मुद्धानं अंजलि आसणदाणं च अतिहिपूया य । लोकोवयारविणओ देवयपूया य विभवेणं ॥ ३ ॥ अभ्यासवसिच्छं-
दाणुवत्तणा देसकालदानं च । अन्मुद्धानं अंजलि आसणदाणं च अत्यकप ॥ ४ ॥ एमेव कामविणओ भए य नेयन्व आणुपुब्बीप ।
मोक्खंमिवि पंचविहो परुवणा तस्सिमा होइ ॥ ५ ॥ दंसणणाचरित्ते तवे य तह ओवयारिण चैव । एसो य मोक्खविणओ
पंचविहो होइ णायवो ॥ ६ ॥ दन्वाणा सव्वभावा उवइट्ठा जे जहा जिणिदेहिं । ते तह सइहइ नरो दंसणविणओ भवइ
तम्हा ॥ ७ ॥ नाणं सिक्खइ नाणं गुणेइ नाणेण कुणइ किआइ । णाणी णवं ण वंधइ णाणविणीओ हवइ तम्हा ॥ ८ ॥ अट्ठविहं
कम्मचयं जम्हा रित्तं करेइ जयमाणो । णवमणं च न वंधइ चरित्तविणओ हवइ तम्हा ॥ ९ ॥ अवणेइ तवेण तमं उयणेइ य
सग्गामोक्खमप्पाणं । तवनियमनिच्छियमई तवोविओ हवइ तम्हा ॥ १० ॥ अह ओवयारिओ पुण दुविहो विणओ समासओ
होइ । पडिरुवजोगजुंजाण तहय अणासायणाविणओ ॥ ११ ॥ पडिरुवो खलु विणओ काइयजोगो य वायमाणसिओ । अट्ठचउव्विह-
दुविहो परुवणा तस्सिमा होइ ॥ १२ ॥ अन्मुद्धानं अंजलि आसणदाणं अभिगह क्तिती य । सुस्ससण अणुगच्छण संसाहण काय
अट्ठविहो ॥ १३ ॥ हियमियअफरुसवाई अणुवीईभास वाइओ विणओ । अकुसलमणेणोरोहो कुसलमणउदीरणा चैव ॥ १४ ॥ पडि-

३ सुवर्णमिच्छेवमाईणि ६० अ० ९ नि० । ४ लोकोपचारविनयोऽर्थनिमित्तं च कामहेतोश्च । भयविनयो मोक्षविनयो विनयः खलु पञ्चधा हेयः ॥ २ ॥ अभ्यु-
त्थानमञ्जलिआसनदानं चातिथिपूजा च । लोकोपचारविनयो देवतापूजा च विभवेन ॥ ३ ॥ अभ्यासवर्तिता छन्दोऽनुवर्तना देशकालदानं च । अभ्युत्थानमञ्जलि-
आसनदानं चार्थकृते ॥ ४ ॥ एवमेव कामविनयो भये च नेतव्य आनुपूर्व्या । मोक्षेऽपि पञ्चविधः प्ररूपणा तत्त्वेयं भवति ॥ ५ ॥ दर्शनज्ञानचारित्रेषु तपसि च
तथौपचारिके चैव । एष च मोक्षविनयः पञ्चविधो भवति ज्ञातव्यः ॥ ६ ॥ ब्रह्मणां सर्वभावा उपदिष्टा ये यथा जिनेन्द्रैः । तांस्तथा श्रद्दयाति नरो दर्शनविनयो
भवति तस्मात् ॥ ७ ॥ ज्ञानं दिक्षते ज्ञानं गुणयति ज्ञानेन करोति कृत्यानि । ज्ञानी नवं न ब्रह्मति ज्ञानविनीतो भवति तस्मात् ॥ ८ ॥ श्रष्टविधं कार्यव्यं

रूढो खलु विणओ पराणुवित्तिमद्रूओ मुणेयब्बो । अप्पडिरूवो विणओ णायब्बो केवलीणं तु ॥ १५ ॥ एसो मे परिकहिओ विणओ पडिरूवलकन्नणो तिचिहो । चावन्नविहिचिहाणं विति अणासायणाविणयं ॥ १६ ॥ तित्थयर १ सिद्ध २ कुल ३ गण ४ संघ ५ किरिय ६ धम्म ७ णाण ८ णाणीणं ९ । आयरिय १० येर ११ उवज्झाय १२ गणीणं १३ तेरस पयाइं ॥ १७ ॥ अणसायणा य भत्ती यहुमाणो वणसंजलणया य । तित्थयराईं तेरस चउगुणा होति यावन्ना ॥ १८ ॥ ” स्पष्टार्थाः, नवरं ‘तिनिशो’ वृक्ष-विशेषः, लोकोपचारविनयः, लोकपंक्तिफलः, अर्धनिमित्तं वेति, विनय इति गम्यते, ततोऽर्थप्राप्तिहेतोरीश्वराद्यनुवर्तनमर्थविनयः, कामहेतोश्चेति इहापि विनय इति प्रक्रमः, ततश्च शब्दादिविषयसम्पत्तिनिमित्तं तथा तथा प्रवर्तनं कामविनयः, दुष्प्रघर्पनृपति-कामन्तादेः प्राणादिभयेनानुवर्तनं भयविनयः, इहलोकानपेक्षस्य श्रद्धानशानशिक्षादिषु कर्मक्षयाय प्रवर्तनं मोक्षविनयः, स च दर्शनशानचारित्रतपउपचारमेवात् पञ्चप्रकारः, तत्र चोपचारिकोऽनुरूपव्यापारसम्पादनानाशातनाभेदतो द्विभेदः, तत्र चाधे

यस्माद्रिक्तं करोति यतमानः । नवमन्यच्च न ब्रज्जाति चारित्रविनयो भवति तस्मात् ॥ १ ॥ अपनयति तपसा तम उपनयति च स्वर्गमोक्षमात्मानम् । तपोनियम-निश्चितमतस्तपोविनीतो भवति तस्मात् ॥ १० ॥ आथौपचारिकः पुनर्द्विविधो विनयः समासतो भवति । प्रतिरूपयोगयोजनं तथा च अनाशातनाविनयः ॥ ११ ॥ प्रतिक्रयः खलु विनयः कायिकयोगश्च वाचिको मानसिकः । आधुविधः चतुर्विधः द्विविधः प्ररुपणा तत्स्येयं भवति ॥ १२ ॥ अभ्युत्थानमअलिरासनदानमशिश्रद्दः कृतिकर्म च । शुश्रूषणमनुगमनं संसाधनं कायिकोऽप्युत्थानः ॥ १३ ॥ हितमितापरकवादी भानुच्य भाषी वाचिको विनयः । अकुशलमनोनिरोधः कुशलमनउदीरणा चैव ॥ १४ ॥ प्रतिक्रयः खलु विनयः परानुवृत्तिमयो मुणितव्यः । अप्रतिरूपो विनयो ज्ञातव्यः कैवल्लिनां तु ॥ १५ ॥ एष भवग्रहः परिकथितो विनयः प्रतिरूपलक्षण-त्रिविधः । द्वापञ्चाशद्विधिविधानं द्रुयतेऽनाशातनाविनयम् ॥ १६ ॥ तीर्थकर १ सिद्ध २ कुल ३ गण ४ संघ ५ क्रिया ६ धर्म ७ ज्ञान ८ ज्ञानिनाम् ९ । आचार्य १० स्थविर ११ उपाध्याय १२ गणिनां १३ त्रयोदश पदानि ॥ १७ ॥ अनाशातना च भक्तिर्चतुर्मानो कर्गसंज्वलनता च । तीर्थकराश्रययोदश चतुर्गुणा भवति द्विपञ्चाशत् ॥ १८ ॥

अभ्युत्थानम्-आगच्छति गच्छति च द्वे गुरावासनमोचनम्, अभिग्रहो-गुरुविश्रामणादिनियमः, कृतिः-द्वादशावतीदिवन्दनं, शुश्रूषणं 'ण पक्खओ' ण पुरओ' इत्यादिविधिना गुरुवचनश्रवणेच्छा, पर्युपासनमित्यर्थः, अनुगमनम्-आगच्छतः प्रत्युद्गमनं, संसाधनं-गच्छतः सम्यगनुव्रजनं, 'कुलं' नागेन्द्रादिः 'गणः' कोटिकादिः, 'क्रिया' अस्ति परलोकोऽस्त्यात्माऽस्ति च सकलकेश-
लेशाकलङ्कितं मुक्तिपदमित्यादिप्ररूपणात्मिकेह गृह्यते, 'धर्मः' श्रुतचारित्रात्मकः 'ज्ञानं' मत्यादि 'आचार्यः' अनुयोगाचार्यः 'गणी' गणाचार्यः अनाशातना-मनोवाक्कायैरप्रतीपप्रवर्तनं, भक्तिः-अभ्युत्थानादिरूपा, बहुमानोमानसोऽत्यन्तप्रतिबन्धः, वर्णनं वर्णः-ग्लानघनं तेन संज्वलना-ज्ञानादिगुणोद्दीपना वर्णसंज्वलना ॥ २ श्रुतस्य चत्वारः परिमाणमस्येति चतुष्कः, सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कश्चित् (पा० ५-१-२२) कन्, तुशब्दश्चतुर्विधनिक्षेपोऽवश्यं सर्वत्र वक्तव्य इति विशेषद्वोक्तकः, उक्तं हि—“३ जत्थ उ जं जाणेज्जा णिक्खेवं णिक्खवे निरवसेसं । जत्थवि० णवि जाणिज्जा चउक्कयं निक्खवे तत्थ ॥ १ ॥” निक्षेपो-न्यासः, तत्राद्ययोः सुगमत्वा-
चतृतीयमाह-द्रव्यतो द्रव्यरूपं वा श्रुतं द्रव्यश्रुतम्, आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतो ज्ञाताऽनुपयुक्तः, नोआगमतस्त्वाह-निहृते-
आगमाभिहितमर्थमितिक्लिष्टकर्मोदयात् कुयुक्तिभिरपनयतीति निह्वो-जमालिप्रभृतिः पश्चात्कृतश्रुतपरिणतिः, आविशब्दान्पुरस्कृत-
श्रुतपरिणतिसत्त्वपरिग्रहः, भावश्रुतमप्यागमनोआगमभेदतो द्विधा, तत्रागमतोऽभिधातुमाह-भावतो भावरूपं वा श्रुतं भावश्रुतं,
प्राकृतत्वादिह पूर्वत्र च बिन्दुलोपः 'श्रुते' श्रुतविषये, 'तु' अवधारणे भिन्नक्रमः, तत् उपयुक्त एव, कोऽर्थः-यस्य श्रुतिमिति पदं
ज्ञातं तत्र चोपयोगः स भावश्रुतं, तदुपयोगानन्यत्वाद्, अष्ट्युपयुक्तमाणवकाशिवदिति गार्थार्थः ॥ २९ ॥ उक्तवोधनामनिष्पन्न
निक्षेपौ, सम्प्रति सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपः प्राप्तावसरः, तथापि स नोच्यते, यतः सति सूत्रेऽसौ सम्भवति, सूत्रं च सूत्रानुगमे,

१ न पक्षतो न पुरतः । २ अथ एकोनविंशत्तन्निर्मुक्तिगार्थोपातस्य 'सुयस्त चउक्कओ उ निक्खेवो' इत्यस्य व्याख्या. ३ यत्र तु यं जानीयात् निक्षेपं
निक्षेपेन्निरवशेषम् । यत्रापि नापि जानीयात् चतुष्कं निक्षेपेत् तत्र । १ । ४ 'जत्थवि० न जाणिज्जा' इत्यनुयोगद्वारेण ।

स चानुगमभेद इति अनुगम एव तावदुपवर्ण्यते—द्विविधोऽनुगमः—निर्युक्त्यनुगमः सूत्रानुगमश्च, तत्राद्यो निक्षेपनिर्युक्तिउपोद्घात-
निर्युक्तिस्त्वस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमविधानखिविधः, तत्र च निक्षेपनिर्युक्त्यनुगम उत्तरादिनिक्षेपप्रतिपादनानुगत एव, उपोद्घात-
निर्युक्त्यनुगमस्तु द्वारगार्थाद्वयावचसेयः, तच्चेदम्—“उद्देशे णिगमे खेत काल पुरिसे य । कारण पच्चय लक्खण णप
समोयारणाणुमण ॥ १ ॥ किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिं तवइ कालं ? । कद संतरमविरहिंयं भवागरिस फासण
णिरुत्ती ॥ २ ॥” एतदर्थः सामायिकनिर्युक्तितोऽवसेयः, सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमस्तु सूत्रावयवव्याख्यानरूपत्वात् सूत्रास्पर्शिक-
निर्युक्तेः सति सूत्रे सम्भवति, तच्च सूत्रानुगम गयेति तत्रैव वक्ष्यते । नन्वेवमस्थानमिदमस्येति कस्मादिहोद्देशः ? उच्यते,
निर्युक्त्यनुगममात्रसामान्यात्, तदुक्तम्—“संपद सुतण्णासियनिज्जुत्ती जं सुयस्स वक्खणं । तीसेऽवसरो सा पुण पत्तावि ण
भण्णए इहइ ॥ १ ॥ किं जेणासइ सुत्ते कस्स तई तं जया कमप्पत्तो । सुत्ताणुगमो वोच्छं होही तीसे तथा भावो ॥ २ ॥
अत्थाणमियं तीसे जइ तो सा कीस भण्णई इहयं ? । सा भण्णइ निज्जुत्तीमेत्तसामण्णओ नवरं ॥ ३ ॥” साम्प्रतं सूत्रानुगमः,
तत्रालीकोपघातजनकत्वादिदोषरहितं निर्दोषसारत्वा (वत्त्वा) दिगुणान्वितं सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चेदम्—

संज्ञोगा विप्पमुक्कस्स अणगारस्स भिक्खुणो । विणयं पाउक्करिस्समि आणुपुज्जि सुणेह मे ॥१॥ सू०

१ उद्देशो निर्देशश्च निर्गमः क्षेत्रं कालः पुरुषश्च । कारणं प्रत्ययो लक्षणं नयः समस्तारणाऽनुमतम् ॥ १ ॥ किं कतिविधं कस्य क केसु कथं कियच्चिरं
भवति कालम् । कतिसान्तरगविरहितं भगवर्गाः स्वर्गना निर्गमिकः ॥ २ ॥

२ सम्प्रति सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिर्यत् श्रुतस्य व्याख्यानम् । तस्या अवसरः सा पुनः प्राप्त्यपि न भण्यते इह ॥ १ ॥ किं ? मेनासति सूत्रे कस्य सक्ता तस्मात्
यदा क्रमप्राप्तः सूत्रानुगमो वक्ष्यते तदा भविष्यति तस्या भावः ॥ २ ॥ अस्थानमिदं तस्या यदि तदा सा किं भण्यतेऽत्र । सा भण्यते निर्युक्तियान्नसामान्यतो नवरम् ॥ ३ ॥

अस्य च संहितादिक्रमेण व्याख्या—तत्र चास्वलितपदोच्चारणं संहिता, सा चानुगतैव, सूत्रानुगमस्य तद्रूपत्वात्, तथा चाह—“होष १कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो”ति । पदं तु नामिकनैपातिकादि स्वधियैव भावनीयं, पदार्थस्त्वयम्-अन्यसंयुक्तस्यासंयुक्तस्य वा सचित्तादिवस्तुनो द्रव्यादिना संयोजनं--संयोगः, स च संयुक्तसंयोगादिसेदेनानेकधा वक्ष्यते, तस्मान्मात्रादिसंयोगरूपादौदयिकादिक्लिष्टतरभावसंयोगात्मकाश्च विविधैः-ज्ञानभावनादिभिर्विचित्रैः प्रकारैः प्रकर्षण-परीषहोपसर्गादिसहिष्णुतालक्षणेन मुक्तो-अष्टो विप्रमुक्तः, तस्य, ‘अनगारस्ये’ति अविद्यमानमगारमस्येत्यनगार इति व्युत्पन्नोऽनगारशब्दो गृह्यते, यस्त्वव्युत्पन्नो रूढिशब्दो यतिवाचकः, यथोक्तम्-‘अनगारो मुनिमौनी, साधुः प्रव्रजितो व्रती । अमणः क्षपणश्चैव, यतिश्चैकार्थ-वाचकाः ॥ १ ॥’ इति, स इह न गृह्यते, भिक्षुशब्देनैव तदर्थस्य गतत्वात्, तत्र चागारं द्विधा-द्रव्यभावमेवादात्, तत्र द्रव्यागारमगैः-द्रुमदृषदादिभिर्निवृत्तं, भावागारं पुनरगैः-विपाकाऽपि जीवविपाकितया शरीरपुद्गलादिषु बहिःप्रवृत्तिरहितैरनन्तानुबन्ध्यादिभिर्निवृत्तं कषायमोहनीयं, तत्र च द्रव्यागारपक्षे तन्निषेधे ततोऽनगारस्याविद्यमानगृहस्येत्यर्थः, भावागारपक्षे त्वल्पताभिधायी, ततः स्थितिप्रदेशानुभागतोऽत्यल्पकषायमोहनीयस्येत्यर्थः, कषायमोहनीयं, हि कर्म, न च कर्मण स्थित्यादिभूयस्त्वे विरतिसङ्क्रमः, यत आगमः—“२ससण्हं पयङ्गीणं अग्निभतरओ उ कोडिकोडीओ । कारुण सागराणं जइ लहइ चउणहमन्नयरं ॥ १ ॥” इत्यादि, क्लिष्टतरभावसंयोगमुक्तत्वेनैव चास्य गतत्वे पुनरभिधानं कषायमोहनीयस्यतिदुष्टताख्यापनार्थं, विशेष्यमाह—‘भिक्षो’रिति, अत्र च पवनपाचनदिन्यापारोपरमतः साधुर्भिक्षते तद्वर्मा चेत्यर्थे “सनाशंसभिक्ष उ”रिति (पा० ३-२-१६८) ताच्छीलिक उप्रत्ययः, अस्य च वर्तमानाधिकारविहित्वेऽपि ‘सञ्ज्ञाप्रकारास्ताच्छीलिका’ इति ‘भाष्यकार’वचनाद्भिक्षुशब्दश्चिकालविषयो यतिपर्यायः सिद्धो

१ भवति कृतार्थ उक्त्वा सुपदच्छेदं सूत्रं सूत्रानुगमः ।

२ सप्तनामपि प्रकृतीनामभ्यन्तरतस्तु कोटीकोट्याः । कृत्वा सागरोपमाणां यदि लभते चतुर्णामन्यतरत् ॥ १ ॥

भवति, शेषविवक्षायां च पट्टी, अथवा—‘अणगारस्सभिक्षुणो’ चि अस्वेपु भिक्षुस्सवभिक्षु-जात्याधनाजीवनादनात्मीकृतत्वे-
नानात्मीयानेव १ गृहिणोऽन्नादि भिक्षत इतिकृत्वा, स च यतिरेव, ततोऽनगारश्चासावस्वभिक्षुश्च अनगारास्वभिक्षुस्तस्य, किमि-
त्याह-विशिष्टो विविधो वा नयो-नीतिर्विनयः-साधुजनासेवितः समाचारस्तं, विनमनं वा विनतं ‘रणीयं सेज्जं गइं ठाणं’ इत्याद्या-
गमात्, द्रव्यतो नीचैर्वृत्तिलक्षणं प्रहृत्यं भावतश्च साध्वचारं प्रति प्रवणत्वं ‘प्रादुष्करिण्यामि’ प्रकटयिष्यामि, कथमित्याह—पूर्वस्य
पश्चादनुपूर्वं तस्य भाव इत्यर्थे “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः” (पा० ५-१-१२९) कर्मणि चेति प्यञ्, तस्य च पित्करणसामर्थ्यात्
स्त्रीत्वे “षिद् गौरादिभ्यश्चे”ति (पा० ४-१-४१) ङीष्प्यानुपूर्वी क्रमः परिपाटीतियावत् तथा, द्वितीया तु ‘छन्दोचत् सूत्राणी’ति
न्यायतः छान्दसत्वे ‘सुपां सुपो भवन्ती’ति वचनात् तृतीयार्थे, ‘शृणुत’ आकर्णयत श्रवणं प्रत्यवहिता भवत, यद्वा ङ्गुण ‘इहे’ति
जगति लिनमते वा, व्याख्याद्वयेऽपि त्रिष्याभिसुखीकरणमित्यर्थः । अनेन च पराङ्मुखमपि प्रतियोग्यतो व्याख्यातुर्धर्मं एवेति
व्यापितं भवति, तथा च वाचकः—“न भवति धर्मः श्रोतुः सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् । द्रव्यतोऽनुग्रहदुःस्या वक्तुस्त्वैकान्ततो
भवति ॥ १ ॥” ‘मे’ मम विनयं विनतं वा प्रादुष्करिण्यत इति प्रक्रमः । उक्तः पदार्थस्तदभिधानात् सामासिकपदान्तर्गतः पद-
विग्रहश्च (उक्त इति), ततश्चालनावसरः, सा च सूत्रार्थगतदपणात्मिका, “सुत्तगयमत्थविसयं व दूसणं चालणं मयं तस्स”
इति वचनात्, तत्र सूत्रचालना-^५संयोगस्य विप्रमुक्तक्रियां प्रति कर्तृत्वात् संयोगादिति कथं पञ्चमी?, अर्थचालना च विनयं
प्रादुष्करिण्यामी’ति प्रतिज्ञाबन्धम्, उत्तरत्र च ‘आणाऽणिदेसकरे’ इत्यादिना ‘खड्डुयाहिं चवेडाहिं’ इत्यादिना च विपर्ययप्रतिपादनमपि

१ दुहादित्यादिकर्मत्वेन गृहिणोऽन्नादि कर्मत्वं । २ नीचैः शय्यां गतिं स्थानम् ॥ १ ॥ १ यू नयाख्यौ नदी (१-४-३) सद्ये भाष्ये ।

४ सूत्रगतमर्थविषयं वा सूत्रं चालनं मतं तस्य । ५ संवन्धनसंयोगरूपं गुणमपेक्षेयं ज्ञात्वा, तस्य गुणत्वेन नाशात् स जहाति भिक्षुमिति निर्धारणत् ।

दृश्यते, इति कथं न प्रतिज्ञाक्षितिः?, प्रत्यवस्थानं—शब्दार्थन्यायतः परोपन्यस्तदोपपरिहाररूपं, यत आह—“२ सत्तथायाओ परिहारो पञ्चवत्थाणं” तत्र च यद्यपि संयोगेन विमुच्यमानो भिक्षुः कर्म तथापि कर्तृत्वेनात्र विवक्ष्यते, ततश्च ३ तस्य ४ तं विप्रमुञ्चतो विश्लेषोऽस्तीति विश्लेषक्रियायां ५ संयोगस्य ध्रुवत्वेनापादानत्वाभ्यायैव पञ्चमी, अत एव विप्रमुक्त इत्यत्र कर्मकर्तुः कर्मवद्भावात् कर्मणि कोऽपि सिद्धो भवति इति न सूत्रदोषो, नाप्यर्थदोषः, यतो यद् यल्लक्षणं तत्सद्विपर्ययाभिधान एव तल्लक्षणम-
केगेन ज्ञातुं शक्यमिति अत्र विनयाभिधानप्रतिज्ञानेऽप्यविनयाभिधानं, तथा च ‘शय्यमभवप्रणीताचारकथायामपि वयच्छक्कायच्छक्क’
मित्यादिनाऽऽचारप्रक्रमेऽप्यनाचारवचनम् । अथवा एकमपीदं सूत्रमावृत्त्या ‘श्वेतो धावती’—तिवदर्थद्वयाभियायकं, ततश्चायमन्योऽर्थः—
संयोगेन—कथायादिसम्पर्काल्मक्रेणाप्यविप्रमुक्तः, अपरित्यक्तः, संयोगविप्रमुक्तस्तस्य, ऋणमिव कालान्तरक्रेणानुभवहेतुतया ऋणम्-
अणुप्रकारं कर्म तत् करोतीति, कोऽर्थः?—तथा तथा गुरुवचनविपरीतप्रवृत्तिभिरुपचिनोतीति ऋणकारस्तस्य, ‘भिक्षोः’ कथायादि-
वशतो जीववीर्यविकलस्य पौरुषस्त्रीमेव ५ भिक्षां तथाविधफलनिरपेक्षतया भ्रमणशीलस्य ‘विनयं प्रादुष्करिष्यामी’ति “प्राकाश्य-
सम्भवे प्रादु”रिति वचनात् प्रादुःशब्दस्य सम्भवार्थस्यापि दर्शनादुत्पादयिष्यामि, सम्भवति हीदमध्ययनमधीयानानां गुरुकर्मणा-
मपि प्रायो विनीताविनीतगुणदोषविभावनातो ज्ञानादिविनयपरिणतिः, अथवा विरुद्धो नयो विनयोऽसदाचार इत्यर्थः, तं प्रादु-
ष्करिष्यामि—प्रकटयिष्यामि, कस्य?—‘भिक्षोः’ उक्तन्यायेन भिक्षणशीलस्य, सम्यग्-अविपरीतो योगः—समाधिः संयोगः, ततो विविधैः
परीषद्भासहलगुरुनियोगासहिष्णुत्वालस्यादिभिः प्रकारैः प्रकर्षेण मुक्तो विप्रमुक्तः तस्य, शेषं प्राग्वत् । एवं चाविनयप्रतिपाद-
नस्यापि प्रतिज्ञातत्वात् सर्वं सुस्थम् । अपरस्त्वाह—प्रतिज्ञातमपि विनयमभिधीत्सोरप्रस्तुतम्, इदमपि बालप्रजल्पितं, यतः शास्त्रा-

१ शब्दार्थन्यायतः परिहारः प्रत्यवस्थानम् । २ भिक्षोः । ३ गुणं संगन्धनसंगोरूपम् । ४ मातापित्रादेः संगोगिनः ।

५ पैकत्र द्वयोः (२-२-८५) इति भ्रमेर्द्विकर्मकत्वाच्च द्वितीया.

रस्मेऽभिधेयाद्यवश्यमभिधेयम्, अन्यथा प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यसम्भवात्, तत् प्रदर्शनात्मकं चैतत् प्रतिज्ञानं, तथाहि—विनयं प्रादुष्क-
रित्यामीत्युक्ते विनयोऽस्याध्ययनस्याभिधेयः, तत्रादुष्करणं फलं, तथा चेदमुषेयम्, उपायश्चास्य प्रस्तुताध्ययनम्, इत्यनयोरुपायो-
पेयभावलक्षणः सम्बन्ध इति च दर्शितं भवति, ततो नाप्रस्तुतत्वं प्रतिज्ञानस्येति स्थितम् । सम्प्रति सूत्राऽऽलापकनिष्पन्ननिक्षेपस्य
सूत्रस्पर्शिकनिर्णुक्तेश्च प्रस्ताव इति मन्यमानः संयोग इत्याद्यं पदं स्पृशन्निक्षेपानुमाह निर्युक्तिरुत्—

संजोगे निक्सेवो छको दुविहो उ दव्वसंजोगे । संजुत्तगसंजोगो नायन्वियरेयरो चेव ॥ ३० ॥

व्याख्या—‘संयोग’ इति संयोगविषयः ‘निक्षेपः’ न्यासः, पद परिमाणमस्येति पटकः प्राग्वत्कन्, एतद्धेदाश्च नामस्थापना-
द्रव्यक्षेत्रकालभावाः प्रसिद्धत्वादुत्तरत्र व्याख्यानत उन्नीयमानत्वाच्च नोक्ताः, अत्र च—‘संहितादिर्यतो व्याख्याविधिः सर्वत्र दृश्यते ।
नामादिविधिनाऽऽरब्धुं, न व्याख्या युज्यते ततः ॥ १ ॥ इत्याहुरविभाव्यैव, स्याद्वाद् वादिनोऽपरे । यत्तदत्र निराकार्यमाचक्षणेन
तद्विधिम् ॥ २ ॥ स्यादस्तीत्यादिको वादः, स्याद्वाद इति गीयते । नयौ न च विमुच्यायं द्रव्यपर्यायवादिनौ ॥ ३ ॥ अतश्चैतद्व-
योपेतं, स्वं मतं समुदाहृतम् । सञ्जाततत्त्वसंविद्धिः, स्याद्वादः परमेश्वरैः ॥ ४ ॥ ते हि तीर्थविधौ सर्वे, मातृकाख्यं पदत्रयम् ।
उत्पत्तिविगममध्नोव्यख्यापकं सम्प्रचक्षते ॥ ५ ॥ उत्पत्तिविगमावत्र, मतं पर्यायिकास्य तु ध्रौव्यं, मातृकाख्यपद-
त्रये ॥ ६ ॥ ततश्च-द्रव्यत्वमन्वयित्वेन, मृदो यद्गद् घटादिषु । तद्धेवाश्चयित्वेन, नामस्थापनयोरपि ॥ ७ ॥ अन्वयित्वं तु सर्वत्र,
सङ्केताच्चाह उच्यते । स्थापनायाश्च तद्रूपक्रियातो बुद्धितोऽपि वा ॥ ८ ॥ तन्नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपैरनुवर्तितः । द्रव्याधिकनयो
भावनिक्षेपादितरः पुनः ॥ ९ ॥ तथा च “महामतिः”—“१तित्थयरवयणसंगहविसेसपत्थारमूलवागरणी । दव्वड्डिओवि पञ्जवणओ

१ तीर्थैकरवचनसंप्रहृविशेषप्रस्तारमूलव्याकरणिनौ । द्रव्यार्थिकोऽपि पर्यायनयश्च दोषा विकल्पा भगयोः ॥ १ ॥ नाम स्थापना द्रव्यमित्येते द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपाः ।

य सेसा विग्रहा स्ति ॥ १० ॥” तथा “नामंठवणादवियत्ति एस दब्बट्टियस्स निक्खेवो । भावत्ति पल्लवट्टिय परूवणा एस पर-
मत्थो ॥ ११ ॥” यद्वा किन्नः किल्लैताभ्यां, किन्त्वैष विधिराश्रितः । यद्वाख्या वस्तुतत्त्वस्य, बोधायैव विधीयते ॥ १२ ॥ तच्च
नामादिरूपेण, चतुरूपं व्यवस्थितम् । नामाद्येकान्तवादानामयुक्तत्वेन संस्थितेः ॥ १३ ॥ तथाहि-नामनय आह-यतो नाम विना
नास्ति, वस्तुनो ग्रहणं ततः । नामैव तथा कुम्भो, मृदेवान्यो न वस्तुनः ॥ १४ ॥ तथाहि-यत् प्रतीतावेव यस्य प्रतीतिस्त-
देव तस्य स्वरूपं, यथा मृत्प्रतीतावेव प्रतीयमानस्य घटस्य मृदेव रूपं, नामप्रतीतावेव च प्रतीयते वस्तु, न च विनापि नाम निर्वि-
कल्पकविज्ञानेन वस्तुप्रतीतिरस्तीति हेतोरसिद्धता, सर्वसंविदां वागुरूपत्वात्, तथा च ‘भर्तृहरिः’-“वागुरूपता चेद्बोधस्य, व्युत्क्रामे-
तेह शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत, सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ १ ॥” यदि च नामरूपमेव वस्तु न स्यात् ततश्च तदवगतावपि
वस्तुनि संशयादीनामन्यतमदेव स्यात्, तथा च पूज्याः-“संसय विवज्जओ वाऽणल्लवसाओऽवि वा जहिच्छाप । होज्जऽत्ये
पडिवत्ती न वत्थुघम्मो जया णामं ॥ १ ॥” स्थापनानय आह-स्थापनेत्याकारः, ततश्च-प्रमाणमिदमेवार्थस्याऽऽकारमयतां
प्रति । नामादि न विनाऽऽकारं, यतः केनापि वेद्यते ॥ तथाहि-नाम्नोऽर्थान्तेऽपि वर्तीयितुं शक्यत्वान्न तदुल्लेखेऽप्याकारावभास-
मन्तरेण नियतनीलाद्यर्थग्रहणमित्याकारग्रहण एव ग्रहात् सर्वस्य सिद्धमाकारमयत्वं, ततो ज्ञानज्ञेयाभिधानाभिधेयादिसकलमाकार-
रूपितमेव संब्यवहारावतारि, तद्विकलस्य खपुण्यस्येवासत्त्वात्, उक्तं च ‘पूज्यैः’-‘२आगारो ज्ञिय मइसइवत्थुकिरियाफलाभिहाणाइ
आगारमयं सब्बं जमणागारं तयं नत्थि ॥१॥ ण पराणुमयं वत्थु आगारभावओ खपुणं व । उवलंभव्वहाराभावाओ णाणगारं च ॥२॥

भाव इति पर्यायार्थिकप्ररूपेण परमार्थः ॥ २ ॥

१ संज्ञयो विपर्ययो वाऽन्यवसायोऽपि वा गृह्यच्छया । भवेदर्थं प्रतिपत्तिं वस्तुधर्मो यदा नाम ॥ १ ॥ २ आकार एव मतिशब्दवस्तुक्रियाफलाभिधानानि ।
आकारमयं सर्वं यदनाकारं तदन्त नास्ति ॥ १ ॥ न पराणुमयं वस्तु आकाराभागतः खपुणवत् । उपलम्भमव्यवहाराभावतो नानाकारं च ॥ २ ॥

द्रव्यनय आह—यथा नामादि नाकारं, विना संवेद्यते तथा । नाऽकारोपि विना द्रव्यं, सर्वं द्रव्यात्मकं ततः ॥ १ ॥ तथाहि—द्रव्य-
मेव मृदादिनिखिलस्थासकोशकुशूलकुटकपालाद्याकारानुयायि भवस्तु सत्, तस्यैव तत्तदाकारानुयायिनः सद्बोधविषयत्वात्,
स्थासकोशाद्याकाराणां तु मृदद्रव्यातिरेकिणां कदाचिदनुपलम्भात्, तच्चोत्पादादिसकलविकारविरहितं तथा तथाऽचिर्भावतिरो-
भावमात्रान्वितं सम्पृच्छितसर्वप्रमेदनिर्मेदबीजं द्रव्यमगृहीततरङ्गादिप्रमेदस्तिमितसरःसलिलवत्, आह च—“२द्ववपरिणाममेतं
मोत्तुणागारदरिणं किं तं ? । उपायव्ययरहितं द्रव्यं चिय निव्ययारंति ॥ १ ॥ आविष्भावतिरोभावमेतत्परिणामकारणमचिन्तं ।
णिच्छं बहुरूपयिष्य नडोव्य वेसंतरावणो ॥ २ ॥” भावनय आह—सम्यग् विवेक्यमानोऽत्र, भाव एवावशिष्यते । पूर्वापरविविक्तस्य,
यतस्तस्यैव दर्शनम् ॥ १ ॥ तथाहि—भावः पर्यायः, तदात्मकमेव च द्रव्यं, तदतिरिक्तमूर्तिकं हि तद् दृश्यमदृश्यं वा ? यदि
दृश्यं, नास्ति तच्चातिरेकेण अनुपलभ्यमानत्वात्, खरविषाणवत्, न हि वलितमीलितपटीकृतत्रुटितसङ्घटितादिविचित्रभवनवहि-
र्भूतमिह सूत्रादि द्रव्यमुपलभ्यमस्ति, अदृश्यमपि नास्ति, तत्साधकप्रमाणाभावात्, पष्ठभूतवत्, ततः प्रतिसमयमुदयव्ययात्मकं
स्वयंभवनमेव भावाख्यमस्ति उक्तं च—“३भावतन्तरभूयं किं द्रव्यं गाम ? भावणं पङ्कखणं चिय भावावत्तीविवत्ती
य ॥१॥” परमार्थतत्त्वयम्—संविच्छिष्टैव सर्वापि, विषयाणां व्यवस्थितिः । संवेदनं च नामादिविकलं नादुभूयते ॥ तथाहि—घटोऽयमिति
नामैतत्, पृथुवादिनाऽऽकृतिः । मृदद्रव्यं भवनं भावो, घटे दृष्टं चतुष्टयम् ॥ १ ॥ तत्रापि नाम नाकारमाकारो नाम नो विना ।
तौ विना नापि चान्योऽन्यमुत्तरावपि संस्थितौ ॥ २ ॥ मयूराण्डरसे यद्वद्वर्णा नीलादयः स्थिताः । सर्वेऽप्यन्योऽन्यमुन्मिश्रास्तद्व-

१ वस्तु द्रव्यमेव सत् प्र०

२ द्रव्यपरिणाममात्रं मुक्त्वाऽऽकारदर्शनं किं तत् ? । उदादव्ययरहितं द्रव्यमेव निर्विकारमिति ॥ १ ॥ आविर्भावतिरोभावमात्रपरिणामकारणमचिन्त्यम् ।
नित्यं बहुरूपगर्पितं नट इव वेपान्तरापनः ॥ २ ॥ २ भावार्थान्तरभूतं किं द्रव्यं नाम ? भाव एवायं (वेदम्) भवनं प्रतिक्षणगेव भाव उत्पत्तिर्विपत्तिश्च ॥१॥

ज्ञानमादयो घटे ॥ ३ ॥ इत्थं चैतत्, परस्परसव्यपेक्षितयैवाशेषनयानां सम्यग्रथत्वात्, इतरथा 'उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सदि'ति प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतीतसहस्रणानुपपत्तेश्च । किञ्च-शब्दादपि घटादेर्नामादिभेदरूपेणैव घटाद्यर्थे बुद्धिपरिणामो जायते, इत्यतोऽपि नामादिचतुरूपतैव सर्वस्य वस्तुनः, उक्तं च—“नामादिभेदसद्व्यवस्थितबुद्धिपरिणामभावो णियं । जं वस्तु अतिथि लोप चउपजायं तसं सत्त्वं ॥ १ ॥” ततश्च-चतुष्काराभ्यधिकस्येह, न्यासो योऽन्यस्य दृश्यते । एतदन्तर्गतः सोऽपि, ज्ञातव्यो धीधनान्वितैः ॥ १ ॥ इत्यलं प्रसङ्गेन । सम्प्रति निर्युक्तिरनुधि (स्त्रि) यते-तत्र नामस्थापने आगमतो नोआगमतश्च ज्ञातरीरभ्यव्यवशरीररूपश्च द्रव्यसंयोगः सुगम इति मन्वानो व्यतिरिक्तद्रव्यसंयोगमभिधातुमाह—‘द्विविधस्त्विति द्विविध एव, द्रव्येण द्रव्यस्य वा, ‘स’मिति सङ्गतो योगः संयोगः, संयोगद्वैविध्यमेवाह—संयुक्तमेव संयुक्तम्-अन्येन संश्लिष्टं, तस्य संयोगो-वस्त्वन्तरसम्वन्धः संयुक्तकसंयोगो ज्ञातव्यः, ‘इतरेतर’ इति इतरेतरसंयोगः, चः समुच्चये ‘एवः’ अवधारणे, इत्थमेव द्विविध एव संयोग इति गाथासमासार्थः ॥ ३० ॥ विस्तरार्थं त्वमिच्छित्सुः ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति न्यायतः संयुक्तकसंयोगं भेदेनाह—

संयुक्तगसंजोगो सचित्तादीण होइ दब्बाणं । दुममणुसुवणणमाई संतइकस्मेण जीवस्स ॥ ३१ ॥

व्याख्या—‘संयुक्तकसंयोगः’ अनन्तराभिहितस्वरूपः, ‘सचित्तादीनां’ सचित्ताचित्तिमिश्रणां भवति द्रव्याणाम्, अमीयामुदाहरणान्याह—‘दुममणुसुवणणमाई’ति अत्र मकारस्यालाक्षणीकत्वात् सुब्ब्यत्ययाच्च ‘द्रुमाणुसुवर्णादीनां’ प्रत्येकं चादिशब्दसम्बन्धात्सचित्तद्रव्याणां द्रुमादीनाम् अचित्तद्रव्याणामन्वादीनां सुवर्णादीनां च मिश्रद्रव्यस्य तु सन्ततिकर्मणोपलक्षितस्य जीवस्य, अत्र चाण्वादीनां सुवर्णादीनामित्युदाहरणद्वयमचित्तद्रव्याणां सचित्तमिश्रद्रव्यापेक्षया भूयस्त्वव्यापनार्थम्, एतद्भूयस्त्वं च जीवेभ्यः पुद्गलाना-

१ नामादिभेदशब्दार्थबुद्धिपरिणामभावतो-नियतम् । यद्वस्त्वस्ति लोके चतुष्काराभ्यं तद्वत् सर्वम् ॥ २ ॥

मनन्तगुणत्वात्, उक्तं च—“जीवा पोगल समया दव्व पपसा य पज्जग्ग चेव । थोवाऽण्ताणंता विसेसमहिंया दुवेऽणंता ॥१॥” इति, अनेन च सच्चिदादेः संयोगद्रव्यस्य त्रैविध्यात् संयुक्तसंयोगस्य त्रैविध्यमुक्तमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥ तत्र द्रुमादीनां सच्चित्त-संयुक्तद्रव्यसंयोगं विवरीतुमाह—

मूले कंधे खंधे तथा य सार्लेपवालपत्तेहि । पुष्पफलेवीएहि अ संजुत्तो होइ दुममाई ॥ ३२ ॥

व्याख्या—‘मूले कन्दे स्कन्धे’ इति सर्वत्र सूत्रत्वात् तृतीयार्थे सप्तमी, ततश्च मूलेन’ अधःप्रसरिणा स्वावयवेन ‘कन्देन’ तेनैव मूलस्कन्धान्तरालवर्तिना ‘स्कन्धेन’ स्थुडेन “त्वच्चा” छविरूपया ‘साले’ति एकारोऽलाक्षणिकः, ततः ‘शालाप्रवालपत्रैः’ शाखाप्रवालपत्रैः’ शाखापल्लवपत्रैः, फले इत्यत्राप्येकारस्तथैव, ततः ‘पुष्पफलबीजैश्च’ प्रसिद्धैरेव ‘संयुक्तः’ सम्बद्धो भवति ‘दुममा’इति मकारोऽलाक्षणिकः ततो दुमादिः, आदिशब्दाद्गुल्मादिश्च संयुक्तकसंयोग इति प्रक्रमः ॥ स हि प्रथममुद्रच्छन्नङ्कु-
रातमकः पृथिव्याः संयुक्त एव मूलेन संयुज्यते, ततो मूलसंयुक्त एव कन्देन, कन्वसंयुक्त एव स्कन्धेन, एवं त्वक्शाखाप्रवाल-
पत्रपुष्पफलबीजैरपि पूर्वसंयुक्त एवोत्तरोत्तरैः संयुज्यते इति भावनीयम्, तन्नेवं दूरमादेर्द्रव्यत्वात् संयुक्तकसंयोगस्य च गुणत्या-
क्तार्थं दुमादिरेव स इति, अत्रोच्यते, धर्मधर्मिणोः कथञ्चिदन्यत्वादेवमुक्तमित्यदोषः, एवमुत्तरमेदोरपीति गाथार्थः ॥ ३२ ॥
अपवादीनामचित्तसंयुक्तद्रव्यसंयोगं स्पष्टयितुमाह—

एगरस एगवण्णे एगेगंधे तहा दुपासे अ । परमाणू खंधेहि अ दुपएसईहि णायन्वो ॥ ३३ ॥

जीवा पुद्गलाः समया द्रव्याणि प्रदेशाश्च पर्यायैव । स्तोका अनन्ता अनन्ता विशेषाधिकानि द्वायन्तौ ॥ १ ॥

व्याख्या—एकः—अद्वितीयस्तिक्तादिरसान्यतमो रसोऽस्येति एकरसः, तथैकः कृष्णादिवर्णान्यतमो वर्णोऽस्येति एकवर्णः, एवम् 'एकगन्धः' सुगन्धीतरान्यतरगन्धान्वितः, 'एगो' इत्येकारस्यालाक्षणीकतत्वात्, तथा द्वौ चाविरुद्धौ स्निग्धशीताद्यात्मकौ स्पर्शावस्येति द्विस्पर्शः, चशब्दः स्वगतानन्तमेदोपलक्षकः, क एवंविधः ? इत्याह—परमः—तदन्यसूक्ष्मतरासम्भवात् प्रकर्षवान् स चासावणुश्च परमाणुः, उपलक्षणत्वाद् द्यणुकादिश्च, 'स्कन्धैश्च' स्कन्धशब्दाभिधेयैः, कैरित्याह—द्वौ प्रदेशावारम्भकावस्येति द्विप्रदेशो—द्व्यणुकः, स आदिर्धेयां त्रिप्रदेशादीनामचित्तमहास्कन्धपर्यन्तानां ते तथा तैः चशब्दात्परमाण्वन्तरैर्वैणान्तरादिभिश्च, संयुज्यमान इति गम्यते, 'विज्ञेयः' विशेषेण—सङ्ख्यातानन्तमङ्गविभावनात्मकैनावबोधव्यः, पाठान्तरतो ज्ञातव्यः, अचित्तसंयुक्तकसंयोग इति प्रक्रमः, अयमर्थः—कारणमेव तदन्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥ इत्येवंलक्षणं परमाणु-
णुर्यदा द्यणुकादिस्कन्धपरिणतिमनुभवति तदारसादिसंयुक्त एव द्यणुकादिभिः स्कन्धैः संयुज्यते, यदा वा तिकृतादिपरिणतिम-
पहाय कटुकत्वादिपरिणतिं प्रतिपद्यते तदाऽपि वर्णादिभिः संयुक्त एव कटुकत्वादिना संयुज्यते इति संयुक्त-संयोग उच्यते ।
अत्र च कृष्णपरमाणुः कृष्णत्वमपहाय नीलत्वं प्रतिपद्यत इत्येको भङ्गः, एवं रक्तत्वं पीतत्वं शुक्लत्वं चेति चत्वारः, तथाऽयमेव
रसपञ्चकगन्धद्वयाविरुद्धस्पर्शैस्तारतम्यजनितैश्च स्वस्थान एव द्विगुणकृष्णत्वादिभिः परमाण्वन्तरद्विप्रदेशादिभिश्च योजनाद्विवक्षा-
वशतः सङ्ख्यातासङ्ख्यातानन्तात्मिकां भङ्गरचनामवाप्नोति, एवं वर्णान्तररसस्पर्शगन्धस्वगततारतम्ययुक्तोऽपि, तथा द्विप्रवेशा-
दिश्च । यच्च—'वर्णरसगन्धफासा षोडशगणं च लक्ष्मणं' इत्यादिसूत्रेषु वर्णस्यादित्वेन दर्शनेऽपि 'एकरसएगवणो'ति रसस्य
प्रथमत उपादानं तदनानुपूर्व्या अपि व्याख्यातत्वेन गाथावन्धानुलोभ्येन वेति भावनीयम् । सुवर्णदीनांच 'प्राच्यवर्णकासंयुक्ता-
नामेव विशिष्टवर्णिकादिभिः संयोगोऽचित्तसंयुक्तकसंयोग उक्ताजुसारेण सुज्ञान एवेति निर्युक्तिकृता न व्याख्यात इति गाथार्थः ॥३॥

दृष्टान्तपूर्वकं सन्ततिकर्मणो जीवस्य मिश्रसंयुक्तकद्रव्यसंयोगं व्यक्तीकर्तुमाह—

जह धाऊ कणगाई सभावसंजोगसंजुया हुंति । इअ संतइकम्मेणं अणाइसंजुत्तओ जीवो ॥ ३४ ॥

व्याख्या—“यथा” इत्युदाहरणोपन्यासार्थः, यथा ‘धातवः’ कनकादियोनिभूता मुदादयः ‘कणगाइ’ति सूत्रत्वात्कनकादिभिः, आदिशब्दात्ताम्रादिभिश्च, किमित्याह—स्वभावेन संयोगः—प्रकृतीश्वराद्यर्थान्तरव्यापारानपेक्ष्योपलक्ष्यानुपलक्ष्यरूपो यः सम्बन्ध-स्तेन संयुता-मिश्रिताः स्वभावसंयोगसंयुताः ‘भवन्ति’ विद्यन्ते ‘इती’त्यमुनैवार्थान्तरनिरपेक्षत्वलक्षणेन प्रकारेण सन्ततिः—उत्तरोत्तर-निरन्तरोत्पत्तिरूपः प्रवाहस्तयोपलक्षितं कर्म-ज्ञानावरणादि सन्ततिकर्म तेन, न विद्यते आदिः—प्राथम्यमस्येत्यनन्तः स चेह प्रक्रमात्संयोगस्तेन ‘स’ मिति ‘अण्णोणानुगयाणं इमं च तं चस्ति विभयणमजुत्तं’ इत्यागमाद्विभागभावतो युक्तः—श्लिष्टोऽनादि संयुक्तः स एव अनादिसंयुक्तः, यद्वा—संयोगः—संयुक्तं ततोऽनादिसंयुक्तमस्येति अनादि’संयुक्तः, क इत्याह—जीवति जीविव्यति जीवितवाञ्छेति जीवः, मिश्रसंयुक्तकद्रव्यसंयोग इति प्रक्रमः, इदमुक्तं भवति—जीवो ह्यनन्तकर्माणुवर्गणाभिरावेष्टितप्रवेष्टितोऽपि न स्वरूपं चैतन्यमतिवर्तते, न चाचैतन्यं कर्माणव इति तद्युक्ततया विवक्ष्यमाणोऽसौ संयुक्तकमिश्रद्रव्यं, ततोऽस्य कर्मप्रवे-शान्तैः संगोगो मिश्रसंयुक्तकद्रव्यसंयोग उच्यते, इह च जीवकर्मणोरनादिसंयोगस्य धातुकनकादिसंयोगदृष्टान्तद्वारेणाभिधानं तद्वदेवानादित्वेऽप्युपायतो जीवकर्मसंयोगस्याभावव्यापनार्थम्, अन्यथा मुक्त्यनुष्ठानवैफल्यपत्तिरिति भावनीयमिति गाथार्थः ॥ ३५ ॥ उक्तः संयुक्तकसंयोगः, इतरेतरसंयोगमाह—

इयरेयरसंजोगो परमाणूणं तथा पएसणं । अभिपेयमणभिपेओ अभिलावो चेव संवधो ॥ ३५ ॥

अन्योऽन्याननुगतगोरिदं च तथेति विभजनमयुक्तम् ।

उत्तरा-
ध्ययन-
मृदवृत्तिः
॥ ३७ ॥

व्याख्या—इतरेतरस्य—परस्परस्य संयोगो—घटना इतरेतरसंयोगः ‘परमाणूनाम्’ उक्तरूपाणां, तथा प्रकरणं—सूक्ष्ममतिशयलक्षणेन दिश्यन्ते—कथ्यन्त इति प्रदेशाः—धर्मास्तिकायादिसम्बन्धिनो निर्विभागा भागास्तेषाम्, ‘अभिपेयं’ ति प्राकृतत्वादभिप्रेतः, इतरेतरसंयोग इति योज्यते, एवमुत्तरत्रापि, अभिप्रेतत्वं चास्याभिप्रेतविषयत्वाद्, एतद्विपरीतोऽनभिप्रेतः, अभिलष्यते—अभिमुख्येन व्यक्तमुच्यतेऽनेनार्थ इत्यभिलाषो—वाचकः शब्दस्तद्विषयत्वात् अभिलापः, चः समुच्चये, ‘एव’ अवधारणे, सम्बन्ध-शब्दानन्तरं चैतौ योज्यौ, ततः सम्बन्धनं—सम्बन्धः, स चैत्रं स्वस्वामित्वादिरनेकया वक्ष्यमाणः, एतावद्देद एवायमितरेतरसंयोग इति चावधारणस्यार्थ इति गाथासमासार्थः ॥ ३५ ॥ परमाणूनां संयोगमाह—

दुविहो परमाणूनां हवद् य संठाणखंघओ चव । संठाणे पंचविहो दुविहो पुण होइ खंघेसुं ॥ ३६ ॥

व्याख्या—द्वौ विधौ—प्रकारावस्येति द्विविधः—द्विभेदः, कोऽसौ?—‘परमाणूनाम्’ इति परमाणुसम्बन्धी, प्रक्रमादितरेतरसंयोगो भवति, ‘चः’ पूरणे, कथं द्विविध इत्याह—‘संठाणखंघतो’ति संतिष्ठतेऽनेन रूपेण पुद्गलात्मकं वस्त्विति संस्थानम्—आकारविशेषः ततस्तमाश्रित्य, ‘स्कन्धतः’ स्कन्धमाश्रित्य, चः समुच्चये, ‘एव’ भेदावधारणे । द्विविधस्यापि प्रत्येकं भेदानाह—‘संस्थाने’ संस्थानविषयः ‘पञ्चविधः’ पञ्चप्रकारः ‘द्विविधः’ द्विप्रकारः, पुनःशब्दो वाक्यान्तरोपन्यासे भवति, ‘स्कन्धेषु’ स्कन्धविषय इति गाथार्थः ॥ ३६ ॥ इह च संस्थानस्कन्धभेदद्वारक एवायमितरेतरसंयोगभेद इति तदभिधानमुचितं, तत्र ‘यथोद्दिष्टं निर्देश’ इति न्यायतः संस्थानभेदाभिधानप्रस्तावेऽव्यव्यक्तव्यत्वात् स्कन्धभेदं हेतुभेदद्वारेणाह—

परमाणुपुगला खलु दुन्नि च बहुगा य संहता संता । निव्वत्तयंति खंघं तं संठाणं अणित्थं ॥ ३७ ॥

व्याख्या—परमाणुपुद्गलौ खलु द्वौ वा बहव एव बहुकाः—त्रिप्रभृतयः, ते च परमाणुपुद्गलाः ‘संहताः’ एकपिण्डतामापन्नाः

१ विनया-
ध्ययनम्

॥ ३७ ॥

सन्तो 'निर्वर्तयन्ति' जगयन्ति, किमित्याह-'स्कन्ध' द्वाणुकादिकम्, अनेन च द्विपरमाणुजन्यतया बहुपरमाणुजन्यत्वेन च स्कन्धस्य द्विमैदत्वमुक्तं, खलुशब्दोऽत्र विशेषं द्योतयति, स चायम्-इह रूक्षः सम्वध्यमानो द्विगुणाधिकेनैव स्वस्वरूपापेक्षया सम्बध्यते, न तु समगुणैकगुणाधिकेण वा, किमुक्तं भवति ? एकगुणस्त्रिगुणस्त्रिगुणेन सम्बध्यते, त्रिगुणस्त्रिगुणः पञ्चगुणस्त्रिगुणेन षष्ठगुणस्त्रिगुणः सप्तगुणस्त्रिगुणः सप्तगुणस्त्रिगुणेन चतुर्गुणस्त्रिगुणः पद्मगुणस्त्रिगुणः पद्मेकगुणरूक्षस्त्रिगुणरूक्षेण त्रिगुणरूक्षः पञ्चगुणरूक्षश्चतुर्गुणरूक्षेण चतुर्गुणरूक्षः पद्मस्त्रिगुणेत्यादि, एवं द्विगुणाधिकसम्बन्धो भावीयः; न त्वेकगुणस्त्रिगुण एकगुणस्त्रिगुणेन द्विगुणस्त्रिगुणेन चतुर्गुणस्त्रिगुणेन यावदनन्तगुणस्त्रिगुणोऽप्यनन्तगुणस्त्रिगुणेन समगुणैकगुणाधिकेन वा, एवमेकगुणरूक्ष एकगुणरूक्षेण द्विगुणरूक्षो द्विगुणरूक्षेण त्रिगुणरूक्षेण चतुर्गुणरूक्षेण पञ्चगुणरूक्षेण सप्तगुणरूक्षेण अष्टगुणरूक्षेण नवगुणरूक्षेण दशगुणरूक्षेण एकादशगुणरूक्षेण एकोनविंशतिगुणरूक्षेण त्रिगुणाधिकेन वेति, अन्येत्वादुः—एकगुणादि स्वस्थानापेक्षया द्विगुणेन रूपाधिकेन सम्वध्यत इति, अयमत्र विशेषः खलुशब्देन सूच्यते, तथा चेककस्य स्वस्थानापेक्षया द्विगुणो द्विक एव स च रूपाधिकस्त्रिक एव इति त्रिगुणैकैकगुणस्य सम्बन्धः, तथा द्विगुणस्य पञ्चगुणेन त्रिगुणस्य सप्तगुणेन चतुर्गुणस्य नवगुणेन पञ्चगुणस्यैकादशगुणेनेत्यादि, उक्तं च—“समनिद्धयाद् बंधो न होइ समलुक्खयावि य न होइ । वेमाइनिद्धलुक्खत्तेण वंधो उ खंधाणं ॥ १ ॥” तथा “इदोण्ह जहणगुणाणं निद्धाणं तह य ल्लुक्खदब्बाणं । एगाहिपवि य गुणे ण होति वंधस्स परिणामो ॥ २ ॥ निद्धधिउणाहिणं बंधो निद्धस्स होइ दब्बस्स ।

१ समस्निग्धतया बन्धो न भवति समरुक्षतयाऽपि च न भवति । विमात्रस्निग्धरुक्षत्वेन वन्धस्तु स्कन्धयोः ॥ १ ॥ २ द्वयोर्जघन्यगुणयोः स्निग्धयो-
स्तथैव रुक्षद्रव्ययोः । एकाधिकैऽपि च गुणे न भवति वन्धस्य परिणामः ॥ १ ॥ स्निग्धेन द्विगुणाधिकेन बन्धः स्निग्धस्य भवति द्रव्यस्य । रमेण द्विगुणा-
धिकेन च रुक्षस्य समागमं प्राप्य ॥ २ ॥

उत्तरा-
ध्ययन-
बृहद्बुद्धिः
॥ ३९ ॥

१ विनया-
ध्ययनम्

॥ ३९ ॥

लुक्ख विउणाहिपण य लुक्खस्स समागमं पप्प ॥ ३ ॥” स्निग्धरूक्षगरसरबन्धविचारणायां तु समगुणयोर्विषमगुणयोर्वा जघन्य-
वर्जयोर्वन्धपरिणतिरिति विज्ञेयः । तथा चाह—“वज्झंति गिद्धलुक्खा विसमगुणा अहव समगुणा जेऽवि । बज्झिंत्तु जहन्नगुणे
बज्झंती योगला पवं ॥ १ ॥ इत्यादि, येन विशेषेण संस्थानात् स्कन्धस्य भेदेनोपादानं तमाविष्कर्तुमाह—‘तं संठाणंति’ प्राक-
तत्वादेवं पाठः, तस्य स्कन्धस्य संस्थानम्-आकारस्तत्संस्थानम्, अनेन—हृदि विवर्तमानतया प्रत्यक्षेण परिमण्डलादिनाऽनन्त-
रोक्तप्रकारेणेत्यमित्थं तिष्ठति इत्थंस्थं, न तथा अनित्यंस्थम्, अनेन नियतपरिमण्डलाद्यन्यतराकारं संस्थानं शेषोऽनिबताऽका-
रस्तु स्कन्ध इत्यनयोर्विशेष इत्युक्तं भवति । आह—स्कन्धानामपि परस्परं बन्धोऽस्ति, यदुक्तम्—“२ एमेव य खंधाणं दुपप-
साईण बंधपरिणामो”ति अतः किं न तेषामपीतरेतरसंयोग इहोक्तः? उच्यते उक्त एव, तेषां प्रवेशसद्भावात्, प्रदेशानां च ‘इयरे-
तरसंज्ञोगो परमाणूणं तद्वा पपसाणं’ इत्यनेन तदभिधानादिति गार्थः ॥ ३७ ॥ संस्थानभेदानाह—

परिमंडले य वड्ढे तंसे चउरंसमायए चेव । घणपयर पढमवज्जं ओयपएसे य जुम्मे य ॥ ३८ ॥

व्याख्या—‘लिङ्गं व्यभिचार्यपी’ ति प्राकृतलक्षणात् सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययः, ततः परिमण्डलं, प्रक्रमात् संस्थानमेवमुत्तरत्रापि,
तच्च बहिर्भूततावस्थिप्रदेशजनितमन्तःशुबिरं, यथा बलकस्य, च शब्द उत्तरभेदापेक्षया समुच्चये, वृत्तं तदेवान्तःशुबिरविरहितं तथा
कुलालचक्रस्य, त्र्यस्रं-त्रिकोणं, यथा शृङ्गाटकस्य, चतुरस्रं-चतुष्कोणं, यथा कुम्भिकायाः, आयतं-दीर्घं, यथा दण्डस्य, चः पूर्व-
भेदापेक्षया समुच्चये ‘एव’ अवधारणे, तत इयंत एव संस्थानभेदाः, ‘घणपयर’ति घनं च प्रतरं च घनप्रतरं, प्राकृतत्वाद्दिन्दुलोपः,

१ वच्यते स्निग्धरूक्षौ विषमगुणौ अथवा समगुणौ वापि । वर्जयित्वा जघन्यगुणौ वच्यन्ते पुद्गला एवम् ॥ १ ॥ २ एवमेव च स्कन्धानां द्विप्रदेशादीनां
बन्धपरिणामः ।

सर्वत्र च प्रतरपूर्वक एव घनः प्ररूप्यते, इह्यापि तथैवोपदर्शयिष्यते, ततः प्रतरघन इति निर्देशः प्राप्तः, अल्पाक्ष (सूत) रत्वाचु घनशब्दस्य पूर्वनिपातः, ततश्चैकैकं परिमण्डलादि प्रतरं घनं च, भवतीति गम्यते^१, तथा प्रथमम्—आद्यं वर्जयति—त्यजतीति प्रथमवर्जं—परिमण्डलरहितं वृत्तादिसंस्थानचतुष्कमित्यर्थः 'ओयपपसे य'स्ति ओजःप्रदेशं च—विषमसङ्ख्यपरमाणुकं 'जुम्मे य'स्ति प्रक्रमाद् युग्मप्रदेशं च, उभयत्र चः समुच्चये । इह च घनप्रतरमेदमेव वृत्तादीत्यं भिद्यते, ततः प्रतरवृत्तमोजःप्रदेशं युग्मप्रदेशं च, तथा घनवृत्तमोजःप्रदेशं युग्मप्रदेशं च, एवं ज्यस्वादिविषयं चतुर्विधं भावनीयं, परिमण्डलं वर्जनीयं च सम-सङ्ख्याणुष्वेव तस्य सम्भवैर्नैवंविधमेदासम्भवात्, तथा च द्विविधमेव परिमण्डलमिति गाथार्थः ॥ ३८ ॥ इह च परिमण्डलादि प्रत्येकं जघन्यमुत्क्रष्टं च, तत्रोत्क्रष्टं सर्वमनन्ताणुनिष्पन्नसङ्ख्यप्रदेशावगाढं चेत्येकरूपततयाऽनुक्तमपि सम्प्रदायाज्ज्ञातुं शक्यमिति तदुपेक्ष्य जघन्यं तु प्रतिमेदमन्यान्यरूपतया न तथेति तदुपदर्शनार्थमाह—

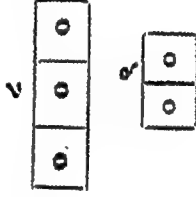
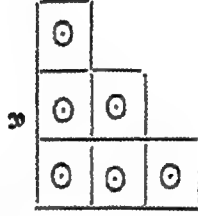
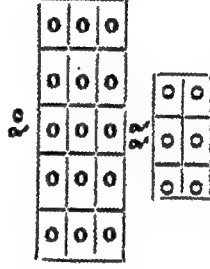
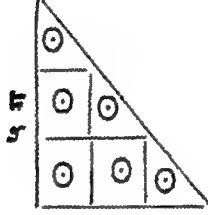
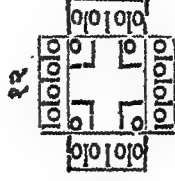
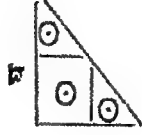
पंचग बारसगं खलु सत्तग यत्तीसगं तु चट्टमि । त्रिय छङ्कग पणतीसा चत्तारि य हुंति तंसंमि ॥ ३९ ॥
नव चेव तद्हा चउरो सत्तावीसा य अट्ट चउरंसे । तिगदुगंपन्नरसेऽवि य छेचेव य आयए हुंति ॥ ४० ॥
पणयालीसा बारस छब्बमेया आययंमि संठाणे । वीसा चतालीसा परिमंडलि हुंति संठाणे ॥ ४१ ॥

व्याख्या—आसामर्थः स्पष्ट एव, नवरमायते षड्मेदाभिधानमन्यपित्वेन प्रागनुद्दिष्टस्यापि श्रेणिगतमेदद्वयस्याधिकस्य तत्र सम्भवात्, तथा परिमण्डलादित्वेऽपि संस्थानानां वृत्तादिमेदानामोजःप्रदेशप्रतरादीनामनन्तरोद्दिष्टत्वात् प्रत्यासत्तिन्यायेन यथाक्रमं पञ्चकादिभिः प्रथममुपदर्शनं, पश्चात् परिमण्डलमेदद्वयस्य । तत्रौजःप्रदेशप्रतरवृत्तं पञ्चाणुनिष्पन्नं पञ्चाकाशप्रदेशावगाढं च, तत्रै-

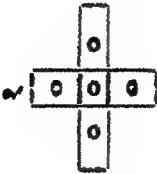
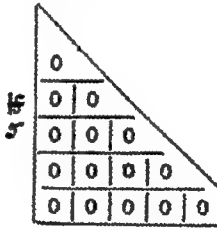
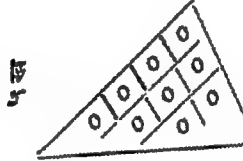
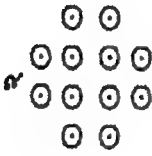
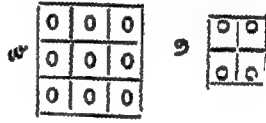
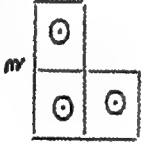
१ इह्यापि तथैवोपदर्शयिष्यते ॥ ३० ॥

कोऽणुरन्तरेव स्थाप्यते, चतसृषु पूर्वदिदिष्टु चैकैकः । स्थापना १ । युग्मप्रदेशप्रतरत्तुं द्वादशप्रदेशं द्वादशप्रदेशावगाढं च, तत्र हि चतुर्षु प्रदेशेषु निरन्तरमन्तश्चतुरोऽणुत्रिधाय तत्परिक्षेपेणाष्टौ स्थाप्यन्ते । स्थापना २ । ओजःप्रदेशं सप्तप्रदेशं सप्तप्रदेशावगाढं च, तथैवम्-तत्रैव पञ्चप्रदेशो मध्यस्थितस्याणोरुपरिष्टादधस्ताच्चैकोऽणुरवस्थाप्यते, ततो द्वयसहितः पञ्च सप्त भवन्ति ३, युग्मप्रदेशं घनवृत्तं द्वात्रिंशत्प्रदेशं द्वात्रिंशत्प्रदेशोपरि द्वात्रिंशान्ये, तदुपरि चत्वारोऽधस्ताच्च तावन्त एवाणवः स्थाप्याः, एते मीलिता द्वात्रिंशद्भवन्ति ४ । ओजः प्रदेशं प्रतरत्र्यस्रं त्रिप्रदेशं त्रिप्रदेशावगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तरं त्रयोऽणवः विन्यस्याऽऽधस्याध एकोऽणुः स्थाप्यः । स्थापना ३ । युग्मप्रदेशं षट्प्रदेशं षट्प्रदेशावगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तरं षट्प्रदेशं त्रयोऽणवः स्थाप्यन्ते, तत आद्यस्याधस्तादधऊर्ध्वभावेन द्वयं द्वितीयस्य त्वध एकोऽणुः स्थाप्यः । स्थापना ४ । ओजःप्रदेशं घनत्र्यस्रं पञ्चत्रिंशत्प्रदेशं पञ्चत्रिंशत्प्रदेशावगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तराः पञ्चाणवो न्यस्यन्ते, तेषां चाधोऽधः क्रमेण तिर्यगेव चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चाणुः स्थाप्यन्ते । अस्य च प्रतरस्योपरि सर्वपङ्क्तिष्वन्यत्परमाणुपरिहारेण दश, तथैव तेषामुपर्युपरि षट् त्रय एकश्चेति क्रमेणाणवः स्थाप्याः तेषां । स्थापनाः ५ । एते मीलिताः पञ्चत्रिंशद्भवन्ति ३, युग्मप्रदेशं घनत्र्यस्रं चतुर्षुप्रदेशं च, तत्र च प्रतरत्र्यस्र एव त्रिप्रदेशो एकतरस्योपर्येकोऽणुर्दीयते, ततो मीलिताश्चत्वारो भवन्ति ४ । ओजःप्रदेशं प्रतरचतुरस्रं नवप्रदेशं नवप्रदेशावगाढं च, तत्र च प्रतरत्र्यस्र पञ्च त्रिप्रदेशोऽधः पञ्च त्रिप्रदेशावगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तरं त्रिप्रदेशावगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तरं द्विप्रदेशो द्वे पङ्क्ती स्थाप्येते । स्थापना ७ । ओजःप्रदेशं घनचतुरस्रं सप्तत्रिंशत्प्रदेशं सप्तत्रिंशत्प्रदेशावगाढं च, तत्र च नवप्रदेशस्य प्रतरचतुरस्रस्यैवाध उपरि च तथैव नव नवाणवः स्थाप्याः, ततस्त्रिगुणा नव सप्तत्रिंशत्तिर्भवति ३, युग्मप्रदेशं घनचतुरस्रम् अष्टप्रदेशमष्टप्रदेशावगाढं च, तत्र चतुष्प्रदेशस्य प्रतरस्येवोपरि चत्वारोऽन्ये स्थाप्याः, ततो द्विगुणाश्चत्वारोऽष्टौ भवन्ति ४ । ओजःप्रदेशं श्रेण्यायतं त्रिप्रदेशं त्रिप्रदेशावगाढं च, तत्र च तिर्यग्निरन्तराख्योऽणवः स्थाप्याः । स्थापना ८ । युग्मप्रदेशं श्रेण्यायतं द्विप्रदेशं द्विप्रदेशावगाढं च, तत्र च तथैवाणुद्वय-

न्यस्यते । स्थापना ९ । ओजःप्रदेशं प्रतरायतं पञ्चदशप्रदेशावगाढं च, तत्र प्राग्वत् पंक्तित्रये पञ्च पञ्चाणवः स्थाप्याः । स्थापना १० । युग्मप्रदेशं प्रतरायतं षट्प्रदेशं षट्प्रदेशावगाढं च, तत्र च प्राग्वत् पंक्तिद्वये त्रयस्त्रयोऽणवः स्थाप्याः । स्थापना ११ । पञ्चदश पञ्चदशाणवः स्थाप्याः, ततस्त्रिगुणाः पञ्चदश पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशं पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशावगाढं च, तत्र च प्राग्वत् पंक्तिद्वये त्रयस्त्रयोऽणवः स्थाप्याः । स्थापना १२ । युग्मप्रदेशं घनायतं द्वादशप्रदेशं द्वादशप्रदेशावगाढं च, तत्र च प्राग्वत् पंक्तित्रये पञ्च पञ्चाणवः स्थाप्याः, ततो द्विगुणाः पद द्वादश भवन्ति ६ । परिमण्ड-
लमुक्तन्यायतो द्विमेवमेव, तत्र प्रतरपरिमण्डलं विंशतिप्रदेशं विंशतिप्रदेशावगाढं च, तत्र च प्राग्वत् पंक्तिद्वये त्रयस्त्रयोऽणवः स्थाप्याः । स्थापना १३ । घनपरिमण्डलं चत्वारिंशत्प्रदेशं चत्वारिंशत्प्रदेशावगाढं च, तत्र च तस्या एव विंशतेरुपरि तथैव विंशतिरन्या स्थाप्यते, विंशतिश्च द्विगुणाचत्वारिंशद्भवन्ति २ । इत्थं चैषां प्ररूपणमितोऽपि न्यूनप्रदेशतायां यथोक्तसंस्थानासम्भवात्, न चैतान्यतीन्द्रियत्वेनातिशयिगम्यत्वात् सर्वथाऽनुभवमारोपयितुं शक्यन्ते, स्थापनाद्विद्वारेण च कथञ्चिच्छक्यानीति तथैव वक्षितानीति गाथात्रयभावार्थः ॥ ३९—४०—४१ ॥

। साकं स्थापनाः ।

उक्तः परमाणूनामितरेतरसंयोगः, सम्प्रति तमेव प्रवेशानामाह—

धम्ममाइपएसाणं पंचणह उ जों पएससंजोगो । तिणह पुण अणाईओ साईओ होति दुण्हं तु ॥ ४२ ॥

व्याख्या—धर्मादीनां-धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलानां प्रदेशाः-उक्तरूपा धर्मादिप्रदेशास्तेषां, 'पञ्चानाम्' इति सम्बन्धिनां धर्मादीनां पञ्चसंख्यत्वेन पञ्चसंख्यानां 'तु' पुनरर्थः, संयोग इति गम्यते, स च श्रुतत्वाद्धर्मादिभिः स्कन्धैस्तथा तदन्तर्गतैर्देशैः प्रदेशान्तरैश्च सजातीयैतैः, अस्ती किमित्याह—प्रदेशानां संयोगः प्रकृतत्वादितरेतरसंयोगाख्यः प्रदेशसंयोगः, उच्यते इति शेषः, अस्यैव विभागमाह—अयाणां पुनः पुनः शब्दस्य विशेष्यद्योतकत्वात् धर्माधर्माकाशप्रदेशानां धर्मादिभिरेव त्रिभिस्तोषामेव देशैः प्रदेशान्तरैश्च प्रकृतत्वादितरेतरसंयोगः 'अनादिः' आदिविकलः सदा संयुक्तत्वादेयां, 'सादिकः' आदियुक्तो भवति 'द्वयोः' पारिशेष्याज्जीवप्रदेशपुद्गलप्रदेशयोः, तथाहि—संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च संसारिजीवप्रदेशाः कर्मपुद्गलप्रदेशाश्च परस्परं धर्मादिप्रदेशैश्च सह, तुशब्दो विशेष्यद्योतयति, स चार्थ-जीवप्रदेशानां धर्मादिप्रदेशप्रदेशपेक्षया पुद्गलस्कन्धाद्यपेक्षया प्रकृतत्वात् तद्देशानां च यः त्वनादिः, पुद्गलप्रदेशानामपि धर्मादिस्कन्धत्रयापेक्षयाऽनादिः, शेषापेक्षया तु सादिः । इह च धर्मादिस्कन्धानां तद्देशानां च यः परस्परं संयोगः स न प्रदेशसंयोगमन्तरेणेति तदभिधानत एवोक्तो मन्तव्यः, अप्रदेशस्य तु परमाणोर्धर्मादिभिः संयोग उक्ताऽसारतः सुज्ञान एव इति नोक्त इति गाथार्थः ॥ ४२ ॥ उक्तः प्रदेशानामितरेतरसंयोगः, सम्प्रत्यभिप्रेतानभिप्रेतमेद्रूपं तमेवाह—

अभिपेयमणभिपेओ पंचसु विसएसु होइ नायन्वो । अणुलोमोऽभिपेओ अणभिपेओ अ पडिलोमो ४३

व्याख्या—'अभिपेय' इति अभिप्रेतः अणभिपेओ' इति चस्य गम्यमानत्वादनभिप्रेतश्च, प्रकमादितरेतरसंयोगः, किमित्याह—'पञ्चसु विषयेषु' शब्दादिपञ्चकगोचरे, अर्थादिन्द्रियमनसां तदग्रहणप्रवृत्तौ ग्राह्यग्राह्यभावाः, स चाभिप्रेतार्थविषयोऽभिप्रेतः अनभिप्रेतार्थविषयस्त्वनभिप्रेतः भवति ज्ञातव्यः, आह—अन्वैवाभिप्रेतानभिप्रेतार्थविषयत्वेनाभिप्रेतः अनभिप्रेतश्चेतरेतरसंयोगः,

अभिप्रेतानभिप्रेतार्थौ तु काविति, अत्रोच्यते, 'अनुलोम' इन्द्रियाणां प्रमोदहेतुतयाऽनुकूलश्रव्यकाकलीगीतादिरभिप्रेतः, अनभिप्रेतश्च प्रतिलोम उक्तविपरीतकाकस्वरदिरिति गार्थार्थः ॥ ४३ ॥ इह गाथापश्चाद्देन मनोनिर्देशप्रवृत्त्यभावेऽपीन्द्रियाणां प्राधान्यमाश्रित्य तदपेक्षयाऽभिप्रेतोऽनभिप्रेतश्चार्थः उक्तः, सम्प्रति मनोऽपेक्षया तमेवाह—

सन्वा ओसंहजुत्ती गंधजुत्ती य भोग्यविही य । रागविही गीयवाइयविही(हि य) अभिप्येयमणुलोमो ॥ ४४ ॥

व्याख्या—'सर्वा' समस्ताः, कोऽर्थः?—इन्द्रियाणामनुकूलाः प्रतिकूलाश्च, अस्य चौषधयुक्त्यादिभिः प्रत्येकं सम्यन्धः, ततश्च औषधादीनाम्—अगुरुकुङ्कुमादीनां सज्जिकाराजिकादीनां च युक्तयः—योजनानि समविषमविभागनीतयो वा औषधयुक्तयः, गन्धानां—गन्ध-द्रव्याणां श्रीखण्डादीनां लहसणादीनां च युक्तयः गन्धयुक्तयः ताश्च, भोजनस्य—अन्नस्य विधयः—शाल्योदनादयः कोद्रवभक्तादयश्च भेदाः भोजनविधयः ते च, 'रागविहिगीयवाइयविहि' त्ति सूत्रत्वाद्वचनव्यत्यये रागविधयश्च गीतवादित्रविधयश्च रागविधिगीत-वादित्रविधयः, तत्र रञ्जनं रागः—कुसुम्भादिना वर्णान्तरापादनं तद्विधयः—स्निग्धत्वादयो लक्षत्वादयश्च, गीतवादित्रविधय इति, अत्र विधिशब्दस्योभयत्र योगात्, गीतं—गानं तद्विधयः—कोकिलारुतानुकारित्वादयः काकस्वरानुविधायित्वादयश्च, वादित्रम्—आतोद्यम्, इह चोपचारात्तद्ध्वनिः तद्विधयो—सृङ्गादिस्वनाः केवलकरटिकादिस्वनाश्च, चशब्दो नृत्तादिविधिसमुच्चयार्थः, एते किमित्याह—'अभिप्येयं' ति अभिप्रेतार्थो उच्यन्ते, कीदृशाः सन्त इत्याह—अनुलोमाः, कोऽर्थः?—शुभा अशुभा वा मनोऽनुकूलतया प्रतिभासमानाः, एतैनैतदप्याह—यथैत एव देशकालावस्थानिचशतो विचित्राभिसन्धितया जन्तूनां मनसोऽननुलोमाः सन्तोऽनभिप्रेतोऽर्थः । इत्थं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिमाश्रित्येन्द्रियापेक्षया मनोऽपेक्षया च भेदेनाभिप्रेतोऽनभिप्रेतश्चार्थो व्याख्यातः, अथवान्तरगाथापश्चाद्देनाविशेषेणेन्द्रियाणां मनसश्चानुकूलोऽभिप्रेतोऽर्थः इतरस्त्वनभिप्रेत उक्तः, एतद्गाथायाऽपि स एव विशेषतो दर्शित इति व्याख्येयम्, अत्र च सर्वा इति सर्वप्रकारा अनुलोमा इति चेन्द्रियमनसामनुकूलाः, शेषं प्राग्वत् । उपेक्षणीयस्य त्विहानभिधानं नयस्य कस्य-

चिन्मतेनानभिप्रेत एव तस्यान्तर्भावादिति गाथार्थः ॥४५॥ उक्तोऽभिप्रेतानभिप्रेतभेदरूप इतरेतरसंयोगः, साम्प्रतममुमेवाभिलाषविषयमाह—
अभिलाषे संजोगो दब्बे खित्ते अ कालभावे अ । दुगसंजोगाईओ अवखरसंजोगमाईओ ॥ ४५ ॥

व्याख्या—‘अभिलाषः’—उक्तस्वरूपः, तद्विषयः, ‘संयोगः’ प्रक्रमादभिलाषेतेतरसंयोगः, अयं च त्रिधा सम्भवति, तत्रैकोऽभिलापस्याभिलाष्येन द्वितीयोऽभिलाष्यस्याभिलाष्यान्तरेण तृतीयो वर्णस्य वर्णान्तरेण । तत्राद्योऽभिलाष्यस्य द्रव्यादिभेदेन चतुर्विधत्वात् ‘द्रव्ये’ इति द्रव्यविषयः, स चार्थाद् व्रटादिशब्दस्य पृथुबुभोदराद्याकारपरिणतद्रव्येण वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः, एवं ‘क्षेत्रे च’ क्षेत्रविषयः, आकाशध्वनेरवगाहदानलक्षणक्षेत्रेण ‘कालभावे’ इति समाहारद्वन्द्वः, ततः ‘काले’ कालविषयः समयादि-श्रुतेर्ज्ञानादिव्यङ्ग्येन कालपदार्थेन, ‘भावे च’ भावविषय ओदयिकादिवचसो मनुष्यत्वाद्विषयिण, चशब्दोऽत्र पूर्वत्र च समुच्चये । द्वितीयमाह—द्विकस्य संयोगो द्विकसंयोगः स आदिर्यस्य त्रिकसंयोगादेः सोऽयं द्विकसंयोगादिकः, इहाभिलापसंयोगस्य त्रिविधत्वात् तत्र चाद्यस्यानन्तरमेवोक्तत्वात् तृतीयस्य चाभिधास्यमानत्वाद् अर्थाद् द्विकग्रहणेनाभिलाष्यद्वयमेव गृह्यते, तत्र द्विकसंयोगो यथा—स च स च तौ, त्रिकसंयोगो यथा—स च तौ च ते, अत्र तौ च ते चेत्युक्ते स च स च तथा स च तौ चेत्यनुक्तावत्येकत्राभि-लाष्यार्थद्वयमन्यत्र चाभिलाष्यार्थत्रयं सह प्रतीयते, अभिलापसंयोगत्वं चास्याभिलापद्वारकत्वादभिलाष्येन सह प्रतीतेः । तृतीयमाह—अक्षरे च अक्षराणि च अक्षराणि तेषां संयोगः अक्षरसंयोगः स आदिर्यस्योदात्ताद्यशेषवर्णधर्मसंयोगस्य सोऽयमक्षरसंयोगादिकः, मकारोऽलाक्षणिकः, तत्राक्षरयोः संयोगो यथा—क इति, अक्षराणां संयोगः यथा श्रीरिति, उदात्तादिवर्णधर्मसंयोगास्तु स्वधिया भावनीयाः, अस्याप्यभिलापसंयोगत्वं वर्णादीनां कथञ्चिदभिलापानन्यत्वेन तदात्मकत्वात्, यद्वाऽक्षरसंयोग इत्यनेन सर्वोऽपि व्यञ्जनसंयोग उक्तः, आदिशब्देन त्वर्थसंयोगः^१, एतद्विशेषणं च द्विकसंयोगादिरिति गोजनीयम्, अन्यत् प्राग्वत्, द्रव्यसंयोगत्वं

१. तृतीये एकस्मिन् ह्यर्थादौ शब्दे इन्द्रसिंहकण्ठादीनां संयोगः

चास्याभिलापस्य द्रव्यत्वात्, द्रव्यत्वं चास्य स्पर्शवत्त्वेन गुणाश्रयत्वात्, वक्ष्यति हि—“गुणाणमासथो दब्बं”^१ ति, न च स्पर्श-
वत्त्वमसिद्धं, प्रतिघातजनकत्वात्, तथाहि—यत् प्रतिघातजनकं तत्स्पर्शवत् दृष्टं, यथा लोष्टादि, प्रतिघातजनकश्च शब्दः, अन्यथा
तथाविधशब्दश्रुतावनुभवसिद्धश्रोत्रान्तःपीडाया असम्भवादिति गाथार्थः ॥ ४५ ॥ उक्तोऽभिलापविषय इतरेतरसंयोगः, सम्प्रति
सम्बन्धनसंयोगरूपस्य तस्यावसरः, सोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावमेदतश्चतुर्धा, तत्र द्रव्यसंयोगसम्बन्धनमाह—

संबंधणसंजोगो सच्चित्ताचित्तमीसथो चेव । दुपयाइ हिरण्णाई रहतुरगाई अ बहुहा उ ॥ ४६ ॥

व्याख्या—सम्बध्यते प्रायो ममेदमित्यादिबुद्धितोऽनेनास्मिन् वाऽऽत्माऽष्टविधेन कर्मणा सहेति सम्बन्धनः स चासौ संयोगश्च
सम्बन्धनसंयोगः, ‘सच्चित्ताचित्तमीसथो चेव’^१ स्ति प्राग्वत् सुपो लुकि सच्चित्तोऽचित्तो मिश्रकः, चः समुच्चये, एवः मेदावधारणे,
यथाक्रममुदाहरणान्याह द्विपदेत्यादिना, सच्चित्ते द्विपदादिः, आदिशब्दाच्चतुष्पदापदपरिग्रहः, तत्र च द्विपदसंयोगो यथा—पुत्री,
चतुष्पदसंयोगो यदा—गोमान्, अपदसंयोगो यथा—पनसवान् । अचित्ते हिरण्यादिः, आदिशब्दान्मणिमुक्तादिग्रहः, स च हिरण्यवा-
नित्यादि । मिश्रे रथयोजितस्तुरगः मध्यपदलोपे रथतुरगस्तदादिः आदिशब्दाच्छकटवृषभादिपरिग्रहः, स च रथिक इत्यादि, ‘चः’
समुच्चये, ‘बहुधा तु’ इति बहुप्रकार एव, तुशब्दस्यैवकारार्थत्वात्, इह च सच्चित्तविषयत्वात् सम्बन्धनसंयोगोऽपि सच्चित्त इत्यादि
सर्वत्र भावनीयम् । आह—यदि सच्चित्तादिविषयत्वादसौ सच्चित्तादिरिति व्यपदिश्यते, एवं सत्यात्मन एवासौ तैः सह, तत उभय-
निष्ठत्वात्तेनापि किं न व्यपदिश्यते ? उच्यते, यवांकुरादिवदसाधारणेनैव व्यपदेशः, आत्मनश्च सर्वैरप्यमीभिरसाविति तस्य साधारण-
त्वान्न तेनेह व्यपदेशः पृथिव्यादिभिरिवांकुरस्येति न दोषः, एवमुत्तरत्रापि, इति गाथार्थः ॥ ४६ ॥ अमुमेव क्षेत्रकालभावविषय-
मभिधित्सुराह—

१ गुणानामाश्रयो द्रव्यमिति.

खेत्ते काले य तद्वा दुण्हवि दुविहो य होइ संजोगो । भावंमि होइ दुविहो आपसे चवऽणाएसे ॥ ४७ ॥

व्याख्या—‘क्षेत्रे’ क्षेत्रविषयः, ‘काले च’ कालविषयश्च ‘तथा’ इति तेनागमप्रसिद्धप्रकारेण ‘द्वयोरपि’ इत्यनयोरेव क्षेत्रकालयोः ‘द्विविधः’ द्विभेदः चशब्दो भावस्मि इत्यत्र योक्ष्यते, भवति संयोगः प्रक्रमात् सम्बन्धनसंयोगः, न च क्षेत्रे काले इत्युक्ते द्वयोरपीति गौनरक्त्याद् दुष्टं, लोकेऽपि हस्तित्यश्वे च द्वयोरपि राज्ञो दृष्टिरित्येवंविधप्रयोगदर्शनाद् ‘भावे च’ भावविषयश्च, संयोग इति संदृक्कः, भवति द्विविधः, कथं क्षेत्रादिवैविध्यमित्याह—‘आपसे चवऽणाएसे’ त्ति आहति मर्यादया-विशेषरूपानतिक्रमाल्मिकया विन्यते-कथ्यत इति आदेशो-विशेषस्तस्मिन्, तदन्यस्त्वनादेशः-सामान्यं, पूर्वत्र चैवशब्दयोः समुच्चयावधारणार्थयोर्भिवक्तमत्वात् सस्मिन्श्चैव, तत्र क्षेत्रविषयोऽनादेशो यथा-जम्बूद्वीपजोऽयम्, आदेशो तु यथा-भारतोऽयं, कालविषयोऽनादेशो यथा-दौर्ण्यमिकोऽयम्, आदेशो तु-चासन्तिकोऽयं, भावविषयोऽनादेशो यथा-जम्बूद्वीप इति सामान्यमपि लोकापेक्षया विशेषो भवति द्विविध इति भिन्नवाच्यताऽभिधान-मस्यैवमुदाह्रियते, निर्युक्तौ तु विपर्ययाभिधानं^१ जम्बूद्वीप इति सामान्यमपि लोकापेक्षया विशेषो भवति द्विविध इति भिन्नवाच्यताऽभिधान-पेक्षया सामान्यमित्यादिरूपेण सर्वत्र सामान्यविशेषयोरनियतत्वव्यापनार्थं, भावे च भवति द्विविध इति भिन्नवाच्यताऽभिधान-मनन्तरग्रन्थस्यैतद्विषयत्वव्यापनार्थमिति गार्थार्थः ॥ ४७ ॥ अत्र क्षेत्रकालगतयोरानादेशयोरेव लप्यक्तव्यत्वेन सम्प्रदायादपि सुज्ञान-त्वात् तद्विषयः सम्बन्धनसंयोगोऽपि सुज्ञान एवेति मत्वा भावगतादेशानादेशविषयं तमभिधित्सुरुक्तहेतोरेव प्रथममनादेशविषयं भेदत आह—

ओदइअ ओवसमिए त्वाइ य तद्वा खओवसमिए य । परिणाम सन्निवाए छब्बिहो होअणाएसो ॥ ४८ ॥

१ अस्मदुक्तानदिशादेशकमाद्विपर्ययेण आदेशानादेशोत्तिक्रमेण. २ क्वचिदत्र प्राक् ‘आदिहो आपसेमि बहुविधे सरिसनाणचरणगए । समित्तपच्चयइमि चेव किं चित्तओ दुच्छं ॥ १ ॥ एषा गाथा दृश्यते, न च व्याख्याता सूचिता वेत्तुपेक्षिता.

व्याख्या—तत्रोदयः—शुभानां तीर्थकरनामादिप्रकृतीनाम् अशुभानां च मिथ्यात्वादीनां विपाकतोऽनुभवनं तेन निर्वृत्तः औदयिकः, क्वचित्तु ‘उदयिण’ इति पठ्यते तत्र च पदावसानवर्तिन एकारस्य गुरुत्वेऽपि विकल्पतो लघुत्वानुज्ञानात् नात्र छन्दोभङ्गः, उक्तं हि—
“इहियारा विंदुजुया एओ सुद्धा पयावसाणंमि । रहवंजणसंजोण परंमि लहुणो विभासाए” ॥ १ ॥” विपाकप्रदेशालुभवरूपतया द्विमेव-
स्यालुदयस्य विष्कम्भणमुपशमस्तेन निर्वृत्त औपशमिकः, क्षयः—कर्मणामत्यन्तोच्छेदः तेन निर्वृत्तः क्षायिकः स च, तथा क्षयश्च-अभाव
उदयावस्थस्य उपशमश्च-विष्कम्भितोदयत्वं तदन्यस्य क्षयोपशमौ ताभ्यां निवृत्तः क्षायोपशमिकः स च, परीति-सर्वप्रकारं नमनं-जीवानाम-
जीवानां च जीवत्वादिस्वरूपानुभवनं प्रति प्रद्वीभवनं परिणामः, ‘एदोद्रलोपा विसर्जनीयस्ये’ इति विसर्गलोपः, ‘स’ इति संहतरूपतया
नीति-नियतं पतनं-गमनं, कोऽर्थः?—एकत्र वर्तनं, सन्निपातः—औदयिकादिभावानामेव व्यादिसंयोगः, ‘च’ सर्वत्र समुच्चये, इत्थं षड्-
विधाः—प्रकारा अस्येति षड्विधो भवति ‘अनादेशः’ सामान्यं, सामान्यत्वं चौदयिकादीनां गतिक्रियायादिविशेषेष्वनुवृत्तिर्यमैकत्वाद्,
अनादेशस्य षड्विधत्वे तद्विषयः संयोगोऽपि षड्विध इत्युक्तं भवति इति गार्थः ॥ ४८ ॥ इदानीमादेशविषयं तमेव मेदत आह—

आएसो पुण दुविहो अपिअववहारऽणपिओ चेव । इक्किओ पुण तिविहो अत्ताण परे तदुभए य ॥ ४९ ॥

व्याख्या—‘आदेशः’ अभिहितरूपः पुनःशब्दो विशेषणे, ‘द्विविधः’ द्विमेदः, कथमित्याह—‘अप्यववहारऽणपिओ चेव’ इति
व्यवहारशब्दोऽत्र रुमरुक्रमणिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते, ततश्चापित इति व्यवहारो यस्मिन् सोऽयमपितव्यवहारः, मयूरव्यंसकदित्वात्
समासः, अनर्पितव्यवहारस्तु तद्विपरीतः, तत्रार्पितो नाम क्षायिकादिभावः स्वाधारे भाववति ज्ञाताऽयमित्यादिरूपेण ज्ञानमस्ये-
त्यादिरूपेण वा वचनव्यापारेण वक्त्रा स्थापितः, अनर्पितस्तु वस्तुनः साधारत्वेऽपि निराधार एव प्ररूपणार्थं विवक्षितो

१ इहिकारौ विन्दुयुक्तौ एसो (एकारौकारौ) शुद्धौ पदावसाने । रहव्यजनसंयोगे परस्मिन् लघवो विभावया ॥ १ ॥

यथा-सर्वभावप्रधानः क्षयिको भावः। अनयोरपि भेदानाह-‘एकैकः’ इत्यर्पितव्यवहारः अनर्पितव्यवहारश्च पुनस्त्रिविधः, कथमित्याह—‘अत्ताण’ त्ति आर्यत्वादात्मनि परस्मिन् तयोरस्यसंयोगस्य तस्मिन्, विषयसप्तम्यश्चैताः, ततो विषयत्रैविध्येनानयोक्तैर्विध्यम्, इहाव्यादेशभेदाभिधानद्वारेण सम्बन्धनसंयोगस्य भेद उक्तो भवति, तत्र चानर्पितस्य प्ररूपणमात्रसत्त्वेऽप्यर्पितप्रतिपक्षत्वेनैवात्रोपादानम्, अतो वस्तुतस्तस्यासत्त्वाच्च तेन कस्यचित्संयोगसम्भव इति न तद्भेदेन संयोगभेदः, अर्पितस्य त्वात्मपरोभयार्पितभेदतल्लैविध्यात् तद्भेदेन त्रिविधः सम्बन्धनसंयोग इति गाथार्थः ॥ ४९ ॥ तत्राऽऽत्माऽर्पितसम्बन्धनसंयोगमाह—

ओवसमिण् य खइण् खओवसमिण् अ । एसो चउव्विहो खलु नायन्वो अत्तसंजोगो ॥ ५० ॥

व्याख्या—औपशमिके चस्य मिश्रक्रमत्वात् क्षयिके च क्षयोपशमिके च सर्वत्र सम्यक्त्वादिरूपे जीवस्य (स्व)भावे ‘तथा’ तेनागमोक्तप्रकारेण चस्यास्यापि मिश्रक्रमत्वात् परिणामे च जीवत्वादात्मके च, सर्वत्र संयोग इति प्रक्रमः, पठ्यते च—‘खओवसमिण् य परिणामे य’ त्ति रूपमेव, ‘पप’ अनन्तरोक्त औपशमिकादिसंयोगः ‘चतुर्विधः’ चतुष्प्रकारः, ‘खलु’ निश्चितं ‘क्षातव्यः’ अवबोद्धव्यः, ‘आत्मसंयोगः’ इत्यात्माऽर्पितसम्बन्धनसंयोगः, अत्र ह्यात्मशब्देनार्पितभाव एव धर्मधर्मिणोः, कथञ्चिदन्यत्वादुक्तः, तथा च बुद्धाः—‘२पण हि जीवमया भवन्ति, एण्णु भावेण जीवो नद्यो हवइ’ तदात्मक इत्यर्थः, औपशमिकादिभावानां च प्रागनादेशतोकावप्यत्रादेशत्वेनाभिधानं सम्यक्त्वादिविशेषनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वाद् भावसामान्यापेक्षया वेति गाथार्थः ॥ ५० ॥ किञ्च—

जो सन्निवाइओ खलु भावो उदण्ण वज्जिओ होइ । इक्कारससंजोगो एसो विय अत्तसंजोगो ॥ ५१ ॥

१ तद् य परिणामे इति पाठ्यपेक्षेयं व्याख्या. २ एते हि जीवमया भवन्ति, एतेभ्यो भावेभ्यो जीवो नान्यो भवतीति.

व्याख्या—यः सांनिपातिकः 'खलु' वाक्यालङ्कारे भावः 'उदयेन' औदयिकभावेन 'वर्जितः' रहितो भवति, एकादश-एकादश-सङ्ख्याः संयोगा-द्वयादिमीलनात्मका यस्मिन् स एकादशसंयोगः, सूचकत्वात् सूत्रस्यैतद्विषयो यः संयोगः एषोऽपि, न केवल-मौपशमिकादिसंयोग इत्यपिशब्दार्थः, 'च्चः' पूरणे, 'आत्मसंयोगः' प्राग्वात्मापितसंयोगः, एकादशसंयोगाश्चैवं भवन्ति-औपशमिक-शायिकक्षयोपशमिकपारिणामिकानां चतुर्णां यद् द्विकसंयोगाश्चत्वारिंशसंयोगा एकश्चतुष्कसंयोगः, एते च मीलिता एकादशेति गार्थार्थः ॥ ५१ ॥ बाह्यापितसम्बन्धनसंयोगमाह—

लेसा कसायवेयण वेओ अन्नाणमिच्छ मीसं च । जावइया ओदइया सब्वो सो चाहिरो जोगो ॥ ५२ ॥

व्याख्या—'लेइया' लेइयाध्ययेऽभिधास्यमानाः, कसायाश्च वक्ष्यमाणाः 'वेदना' च सातासातानुभववृत्तिमका कसायवेदनं, प्राकृतत्वाच्चिन्दुलोपः, 'वेदः' पुंल्लभयाभिलागाभिव्यङ्ग्यः, मिथ्यात्वोदयवतामसदध्यवसायात्मकं सत् ज्ञानमप्यज्ञानम्, उक्तं हि—'अहं दुब्बयणमवयणं कुच्छियसीलं असीलमसईय । भण्णइ तह नाणंपि हु मिच्छदिद्विस्स भग्गणं ॥ १ ॥ अत एव मिथ्यात्वोदयभाववित्वा-दस्यौदयिकत्वं, तदलिकेषु चापितत्वविवक्षया बाह्यापितत्वमिति भावनीयं, मिथ्ये' ति भावप्रधानतत्वाच्चिदैशस्य मिथ्यात्वम्—अशुद्ध-दलिकस्वरूपं, 'मिथ्रं' शुद्धाशुद्धदलिकस्वभावं, च शब्दः शैरोदयिकमेव समुच्ये, अत एवोपसंहारमाह—'यावन्तो' इत्यपरिणामा औदयिकाः, भावा इति गम्यते, प्रक्रमादेतद्विषयो यः संयोगः 'सर्वः' निरवशेषः सः 'बाह्यः' परः तद्विषयत्वाद्, बाह्यसंयोग इति प्रकृत्वात्सम्बन्धनसंयोगो ज्ञातव्य इति शेषः, इहापि बाह्यशब्देन प्राग्बद् बाह्यापित उक्तः । आह—'भावा भवन्ति जीवस्यौदयिकः पारिणामिकश्चैव' इति यचनादौदयिकोऽपि जीवभावत्वेन जीवापित एवेति कथं बाह्ये कर्मण्यपित इति, अत्रोच्यते, कर्मोद्भवमनुदयः,

१ यथा दुर्नयनमवर्त्तनं कुत्सितं शीघ्रमशीलमसत्याः । भण्यते तथा ज्ञानमपि मिथ्याद्वन्द्वज्ञानम् ॥ १ ॥

२ यत्परिमाणं इति स्यात्, परिणामस्य परिमाणताऽर्थोऽत्र ना ।

अनुभवः चानुभवितरि जीवेऽनुभूयमाने च कर्मणि स्थितं, तत्र यदाऽनुभवितरि जीवे विवक्ष्यते तदोदयः जीवगतो लेइयादिपरिणामः प्रयोजनमस्येत्यौदयिकः-कर्मणः फलप्रदानाभिमुख्यलक्षणो विपाक एव तमाश्रित्य कर्मणि बाह्योऽर्पितत्वमिहौदयिकभावस्योक्तं, यदा त्वनुभूयमानस्थतया विवक्ष्यते तदोदये-कर्मणः फलप्रदानाभिमुख्यलक्षणे भव औदयिको लेइयाकषयादिरूपो जीवपरिणामः, तदाश्रयणेन चोच्यते-भावा भवन्ति जीवस्यौदयिक इत्यादि । इहापि चादेशान्तरेण वक्ष्यति-‘छविहो असंसंजोगो’ स्ति ‘सर्वः स’ इति चैकवचनं बाह्यसंयोगस्य विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रधानानुयायित्वाच्च व्यवहाराणामिति गार्थः ॥ ५२ ॥ उभयार्पित-सम्बन्धनसंयोगमाह—

जो सन्निवाइओ खलु भावो उदएण मीसिओ होइ । पन्नारससंजोगो सब्वो सो मीसिओ जोगो ॥५३॥

व्याख्याः—यः सान्निपातिकः खलुभावः ‘उदयेन’ औदयिकभावेन ‘मिश्रितः’ संयुतो भवति, कियत्सङ्ख्य इत्याह-पञ्चदश संयोगा अस्मिन्निति पञ्चदशसंयोगः, सर्वः सः, किमित्याह-आत्मकर्मणोर्मिश्रत्वात्तदर्थितभावा अय्यौदयिकसहितौपशमिकादयो मिश्राः, ततस्तद्विषयत्वासंयोगोऽपि मिश्रः, स एव मिश्रको योगः, प्रक्रमात् सम्बन्धनसंयोगो ज्ञेय इति शेषः, ते च पञ्चदश संयोगा औदयिकममुञ्चता औपशमिकादिपञ्चकस्य द्विक्रिकचतुष्कपञ्चसंयोगतः कार्याः, तत्र चत्वारो द्विकसंयोगाः पद द्विकसंयोगाश्चत्वारश्चतुष्कसंयोगा एकः पञ्चकसंयोग एते च मीलितः पञ्चदश, भावना तु वक्ष्यमाणेति गार्थः ॥ ५३ ॥ पुनरात्मसंयोगादीनेव प्रकारान्तरेणामिधित्सुः प्रस्तावनामाह—

वीओऽवि य आएसो अत्ताणे बाहिरे तदुभाए य । संजोगो खलु भणिओ तं कित्तेऽहं संमासेणं ॥५४॥

व्याख्या—द्वितीयोऽपि च न केवलमेक एव इत्यपि शब्दार्थः, चः पूरणे, ‘आदेशः’ प्रकारः, प्रस्तावात् प्ररूपणीयः, कीदृश

इत्याह-आत्मनि बाह्ये तदुभयस्मिन् च संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः, 'खलु'-निश्चितं 'भणितं' उक्तो, 'गणधरादिभिरिति गम्यते, अनेन च गुरुपातंज्यसाविष्करोति, 'तम्' इति द्वितीयमादेशं '१क्रीतेये' संशब्दये वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वे' (पा० ३-३-१३१) ति भविष्यत्सामीप्ये लट्, 'अहम्' इत्यात्मनिर्देशः, 'समासेन'-संक्षेपेणेति गार्थः ॥ ५४ ॥ तत्र तावदात्मसंयोगमाह—

ओदइय ओवसमि ए खइ ए य तथा खओवसमि ए य । परिणामसन्निवा ए अ छन्विहो अत्तसंजोगो ॥ ५५ ॥

न्याख्या—'औदयिके'-औदयिकविषये, एवम् औपशमिके क्षायिके च तथा क्षायोपशमिके च परिणामसन्निपाते च, सर्वत्र संयोग इति प्रक्रमः, तत एष 'बहुविधः' पङ्क्त्युद्देशः, आत्मभिः-आत्मरूपैः संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः आत्मसंयोगः, न चैपामैकै-केनात्मनः संयोगः सम्भवति, अपि तु द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा, तत्र द्वाभ्यां क्षायिकेण सम्यक्त्वेन ज्ञानेन वा परिणामि-केन च जीवत्वेन, त्रिभिर्औदयिकेन देवगत्यादिना क्षायोपशमिकेन मत्यादिना परिणामिकेन च जीवत्वेन, चतुर्भिस्त्रिभिरे(वमे)व चतुर्थेनौपशमिकेन क्षायिकेण वा सम्यक्त्वेन, पञ्चभिर्देवा क्षायिकसम्यग्दृष्टिरेवोपशमश्रेणिमारोहति तदौदयिकेन मनुष्यत्वेन क्षायि-केण सम्यक्त्वेन क्षायोपशमिकेन मत्यादिना औपशमिकेन चारिजेण परिणामिकेन जीवत्वेनेति, अत्र च त्रिकभङ्गक एकः चतुष्क-भङ्गौ च द्वावेते त्रयोऽपि गतिचतुष्टयभाविन इति गतिचतुष्टयेन मिथ्यमाना द्वादश भवन्ति, उक्तं च-२ओदइय खओवसमो तद्विओ पुण परिणामिओ भावो । एसो पढमविषयो देवानं होइ नायवो ॥ १ ॥ ३ओदइय खओवसमो ओवसमियपरिणामिओ वीओ ।

१ चान्द्रमतेन णिज उभयपदभावात् आत्मनेपदम् ।

२ औदयिकः क्षायोपशमिकः तृतीयः पुनः परिणामिकौ भावः । एष प्रथमविकल्पो देवानां भवति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

३ औदयिकः क्षायोपशमिक औपशमिकः परिणामिको द्वितीयः । औदयिकः क्षायिकः परिणामिकः क्षायोपशमिको भवेत्तृतीयः ॥ २ ॥

उदइयखइयपारिणामियखथोवसमो भवे तद्व्यो ॥ २ ॥ एए चेव वियप्पा णरत्तिरिणएणु हुंति वोद्धव्वा । एए सन्वे मिलिया वारस होंती भवे भेया ॥ ३ ॥” पञ्चभिर्मनुष्यस्यैव, तस्यैव तथोपशमश्रेण्यारम्भकत्वात्, तस्यामेव च तत्सम्भवात्, तथा चाह—“१ओदइए ओवसमिप खथोवसमिप खए य परिणामे । उवसमसेडिगयस्सा एस वियप्पो मुण्येव्वो ॥” अन्यथाऽपि च त्रिभिः सम्भवति, तद्यथा—औदयिकेन मनुष्यत्वेन क्षायिकेण ज्ञानेन पारिणामिकेन जीवत्वेन, अयं च केवलिनम्, उक्तं हि—“२उदइयखइयप्परिणामिय भावा होंति केवलीणं तु” प्रागुक्तभावोभयेन च सिद्धान्तमेव, उक्तं हि—“३खाइय तह परिणामा सिद्धाणं होंति नायव्वा” एवं चैते पञ्चकविकद्विकसंयोगभङ्गाख्यः पूर्वे च द्वादशेति मीलिताः पञ्चदश सम्भवन्ति, एत एव चाविरुद्धसाम्प्रतिकमेदाः पञ्चदश तत्र तत्रोच्यन्ते, तथा चाहुः—“४एए संजोएणं भावा पन्नरस” होंति नायव्वा । केवलिसिद्धुवसमसेडिणु सव्वासु य गर्इसु ॥१॥” आह—एवं साम्प्रतिकनैवात्मनः सदा संयोगसम्भवात् कथं पङ्क्तिवत्त्वमात्मसंयोगस्य ?, उच्यते—सहभावित्वेऽपि भावानां यदैकस्य प्राधान्यं विवक्ष्यते तदैकेनाप्यात्मसंयोगसम्भव इत्यदोष इति गार्थः ॥ ५५ ॥ बाह्यसम्बन्धनसंयोगमाह—

नामंमि अ खित्तंमि अ नायव्वो वाहिरो य (उ) संजोगो । कालेण वाहिरो खलु मीसोऽवि य तटुभए होइ ॥६॥

व्याख्या—‘नाम्ना’-वस्त्वभिधायिध्वनिस्वभावेन, चकारात् द्रव्येण क्षेत्रेण चाकाशदेशात्मकेन, प्राकृतत्वात् तृतीयार्थे सप्तमी, प्रकृतत्वात् संयोगः, किमित्याह—ज्ञातव्यः बाह्यविषयत्वाद् ‘बाह्यः’, तुः पुनरर्थः ‘संयोग’ इति सम्बन्धनसंयोगः ‘कालेन’ इति चस्य

एत एव विकल्पा नरतिग्रहणकेषु भवन्ति वोद्धव्याः । एते सर्वे मिलिता द्वादश भवन्ति भवे मेदाः ॥ ३ ॥ १ औदयिक औपशमिकः—क्षायोपशमिकः क्षायिकश्च पारिणामिकः । उपशमश्रेणितस्यैव विकल्पो मुणितव्यः ॥ १ ॥ २ औदयिकः क्षायिकः पारिणामिको भावा भवन्ति केवलिनमेव । ३ क्षायिकस्तथा पारिणामः सिद्धानां भवतो ज्ञातव्यौ । ४ एते संयोगेन भावाः पञ्चदश भवन्ति ज्ञातव्याः । केवलिसिद्धोपशमश्रेणिषु सर्वासु च गतिषु ॥ १ ॥

गम्यमानत्वात् कालेन च समयाऽऽवलिनादिना, तत एव संयोगो-वाह्यसम्बन्धनसंयोगः 'खलु' निश्चितं, ज्ञातव्य इति योज्यम्, इदमिहैकस्मर्यम्-यः पुरुषावेदेवदत्तादिनाम्ना सम्बन्धोऽयं देवदत्त इत्यादिः क्षेत्रणारण्यजो नगरज इत्यादि कालेन दिनजो रजनज इत्यादि, स सर्वो नामादिभिर्बाह्यैरेवेति बाह्यः सम्बन्धनसंयोगः, भावेन तु संयोग आत्म-संयोगत्वेनोक्त एव, भवितुरनन्यत्वात् भावस्य, अन्यथा तस्याभावत्वप्रसङ्ग इतीह तस्यानभिधानं, तथा कालेन बाह्य इति च भिन्नवाक्यताकरणं केषाञ्चिन्मतेन कालस्यासत्त्वव्यापनार्थं, यद्वा नास्ति क्षेत्र इति च विषयसप्तम्येव, यो हि येन सह भवति स तद्विषय एवेति कृत्वा । आह-नाम्नोऽप्यभिलापत्वात् तद्विषयोऽपि संयोगोऽभिलापसंयोगः, स चोक्त एवेति कथं न पौनरुक्त्यम् ?; उच्यते-अभिलापसामान्यविषयोऽभिलापसंयोगः, अयं तु सम्बन्धनसंयोगस्य प्रकृतत्वात् तस्य च सकषायजीवसम्बन्धित्वात्, वक्ष्यति हि-"संबन्धनसंयोगो कसायबहुलस्स होइ जीवस्स" इति, कस्यचिन्नामन्यप्यभिष्वङ्गसम्भवादिभिष्वङ्गहेत्वभिलापविषय एवेति न पौनरुक्त्यं, 'मीसोऽवि य' इति 'अपि'-'पुनरर्थे', 'क्ष'-'पूरणे, ततो मिश्रविषयत्वात् मिश्रः सम्बन्धनसंयोगः पुनर्ज्ञातव्यः, यः कीदृ-गित्याह-'तदुभय' इति प्राग्वत्तदुभयेन-आत्मबाह्यलक्षणेन तदुभयस्मिन् वोक्तरूप एव भवति, यः संयोग इति शेषः, यथा-क्रोधी देवदत्तः, क्रोधी कौन्तिको, मानी सौराष्ट्रः, क्रोधी वासन्तिकः; अत्र क्रोधादिभिरौदयिकभावान्तर्गतत्वेनात्मरूपैर्नामादिभिस्त्वात्म-नोऽन्यत्वेन बाह्यरूपैः संयोग इत्युभयसम्बन्धनसंयोग उच्यते । नन्वेवं न कदाचिन्नामादिविकलैरौदयिकादिभिरौदयिकादिरहितैर्वा नामादिभिरात्मनः संयोग इति सर्वदोभयसम्बन्धनसंयोग एव प्राप्तः, सत्यमेतत्; किन्तु वक्तुरभिप्रायैचिन्त्याकदाचिदौदयिकादिभिः कदाचिन्नामादिभिः कदाचित्तदुभयेन संयोगविवक्षेति नात्मपरोभयसम्बन्धनसंयोगत्रयविरोध इति गार्थार्थः ॥ ५६ ॥

प्रकारान्तरेण बाह्यसम्बन्धनसंयोगमाह-

आयरिय सीस पुत्तो पिया य जणणी य होइ धूया य । भज्जा पइ सीउण्हं तमुज्जछायाऽऽयवे चेव ॥ ५७ ॥

व्याख्या-आळित्यभिब्याप्त्या मयादिया ना स्वयं पञ्चविधाचारं चरत्याचारयति वा परान् आचर्यते वा मुक्त्वर्थिभिरासेव्यत

इति आचार्यः, 'अन्यत्रापीति वचनात् कर्तरि कर्मणि वा कृत्यप्रत्ययः, तथा शासितुं शक्यः पुनाति गिरुाचाराबु-
वर्तितयाऽऽत्मानमिति पुत्रः पति-रक्षत्यपत्यमिति पिता स च जनयति-प्राभुर्भावियत्यपत्यमिति जननी सा च भवति बाह्यसम्बन्धन-
संयोगवियत्वाद्बाह्यसम्बन्धनसंयोग इति वृद्धाः, इदं च सर्वत्र योज्यं, दोग्धि च केवलं जननी स्तन्यार्थमिति दुहिता, ततश्च
'दुहितरि धो हिलोपश्च' इतिवचनादादेर्धत्वे हिलोपे च 'उदूत् सुपुणोत्सवोत्-सुकदुहितपु' इति वचनात्, उत ऊत्वे च धूया,
सा च, चकारत्रयं पूरणे, त्रियते-पोष्यते भवेति भार्या, पति-रक्षति तामिति पतिः, स्त्रायते धातूनामनेकार्थत्वात् कठिनीभंवत्य-
स्मिन् जलादीति शीतम् उपति-दहति जन्तुमिति उष्णं तमयति-खेदयति जनलोचनानीति तमः औणादिकोऽस्मन्, 'उज्ज' स्ति
आर्षत्वादुद्धोतयतीति उद्धोतः पचादित्वादच्, ह्रूयति छिनत्ति वाऽतपमिति छाया, आ-समन्तात्तपति संतापयति जगदिति
आतपः, च शब्दो राजभृत्याद्यनुकाशेपसम्यन्धिसमुच्चये, लक्षणाबुपपत्तौ च सर्वत्र नैरुक्तो विधिः, सुपश्च यत्राश्रवणं तत्र प्राग्व-
ल्लुक्, इदमत्रैदम्पर्यम्-आचार्यः शिष्यादन्यत्वेन बाह्यः, ततो यस्तेन शिष्यस्य संयोगः-शिष्य इत्युक्तिरवश्यमाचार्यमाक्षिपति
यस्यायं शिष्य इत्याक्षेप्याक्षेपकभावलक्षणः, स बाह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंयोगः, ततस्तद्विषय आचार्योऽप्युपचारात्तथोच्यते, एवं
शिष्योऽप्याचार्यादन्यत्वेन बाह्यः, तेनाप्याचार्यस्य यः संयोगः-आचार्य इत्युक्तिरवश्यं शिष्यमाक्षिपति यस्यायमाचार्य इत्याक्षेप्या-
क्षेपकभावरूपः सोऽपि बाह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंयोगः, ततस्तद्विषयः शिष्योऽप्युपचारात् तथोच्यते, एवं पुत्रपित्रादिद्वयेष्वपि
भावनीयं, सर्वत्र सामान्येन परस्परक्षेप्याक्षेपकभावः सम्यन्धः, विशेषनिरूपणायां त्वाचार्यशिष्यभार्यापतीनामुपकार्योपकारकभावः
पितृपुत्रजननीदुहितृणां जन्यजनकभावः (ग्रं १०००) शीतोष्णादीनां च विरोधः सम्यन्धः, अत एव च विशेषाद् द्रव्यसंयोग-
त्वेऽप्यस्य भेदेनोपादानमिति गार्थार्थः ॥ ५७ ॥ सम्प्रति संयोगप्रक्रमेऽप्याचार्यशिष्यमूलत्वादुयोगस्य तयोः स्वरूपमाह—

कृत्यल्युटो बहुलम् इति ३-३-११३ सूत्रोक्तबहुलभावाभ्युत्पत्तम्.

आयरिओ तारिसओ जारिसओ नवरि हुंज सों चैव । आयरियस्सवि सीसो सरिसो सन्वेहिवि गुणेहिं ५८

व्याख्या—आचार्यः 'तादृशः' तथाविधः, यादृशः क इत्याह—यादृशो 'नवर' मिति यदि परं भवेत् 'स चैव' त्ति चः पूरणे, स एव—आचार्य एव, किमुक्तं भवति ?—आचार्यस्याचार्यं पवान्यः सदृशो भवति, न पुनरनाचार्यः, आचार्यगुणानामन्यत्राविद्यमानत्वात्, न ह्याचार्यादन्यः षट्त्रिंशत्सङ्ख्यगणिगुणसमन्वित इहास्ति, तत्समन्वितत्वे त्वन्याऽपि तत्त्वत आचार्य एवेति । अथ क पते षट्त्रिंशद्गुणाः ? उच्यन्ते, प्रत्येकं चतुष्प्रकारा अपौ गणिसम्पदो द्वात्रिंशत्, तत्र चचारादिवतुर्धिविनयमीलनात् षट्त्रिंशद्भवन्ति, उक्तं च—^१अट्टविहा गणिसंपद चउगुणा नवरि होंति वत्तीसा । विणओ य चउन्मेओ छत्तीस गुणा ह्वंतेप ॥१॥ तत्राष्टौ गणिसम्पद इमाः—आचारसम्पत् १ श्रुतसम्पत् २ शरीरसम्पत् ३ वचनसम्पत् ४ वाचनासम्पत् ५ मतिसम्पत् ६ प्रयोगमतिसम्पत् ७ सङ्ग्रहपरिज्ञासम्पत् ८, तथा चाह—“आयारसुयसरीरे वयणे वायणमतीपतोगमती । एणसु संपया खलु अट्टमिया संगहपरिणणा ॥ १ ॥” तत्र चाचारसम्पत् चतुर्थी-संयमभुवयोगयुक्ता १ असम्प्रग्रहता २ अनियतवृत्तिः ३ वृद्धशीलता चेति ४, तत्र संयमः-चरणं तस्मिन् भुवो-नित्यो योगः-समाधिस्तद्युक्ता, कोर्थः ?—सन्ततोपयुक्ता संयमभुवयोगयुक्ता १, असम्प्रग्रहः-समन्तात् प्रकर्षेण जात्यादिप्रकृतालक्षणेन ग्रहणम्-आत्मनोऽवधारणं सम्प्रग्रहस्तदभावोऽसम्प्रग्रहः, जात्याद्यनुत्तिसक्त्यर्थः, २, अनियतवृत्तिः-अनियतविहाररूपा ३, वृद्धशीलता-वपुषि मनसि च निभृतस्वभावता निर्विकारतेतियावत् ४, १ । श्रुतसम्पच्चतुर्थी-बहुश्रुतता १ परिचितसूत्रता २ विचित्रसूत्रता ३ घोषविशुद्धिकरणता ४ च, तत्र बहुश्रुतता-युगप्रधानागमता १ परिचितसूत्रता-उत्क्रमक्रमवाचनादिभिः स्थिरसूत्रता २ विचित्रसूत्रता-स्वपरसमयविविधोत्सर्गपवादादिवेदिता ३ घोषविशुद्धिकरणता-

१ अष्टविध गणिसंपत् चतुर्गुणा नवरं भवन्ति द्वात्रिंशत् । विनयश्च चतुर्भेदः षट्त्रिंशद्गुणा भवन्त्येते ॥ १ ॥

उदात्ताजुदात्तादिस्वरशुद्धिविधायिता ४, २ । शरीरसम्पच्चतुर्धा-आरोहपरिणाहयुक्ता १ अनवत्राप्यता २ परिपूर्णैन्द्रियता ३ स्थिर-
संहननता च ४, इह चाऽऽरोहो-दैर्घ्यं परिणाहो-विस्तरः ताभ्यां तुल्याभ्यां युक्तताऽऽरोहपरिणाहयुक्ता १ अविद्यमानमवत्रा-
प्यम्-अवत्रपणं लज्जनं यस्य सोऽयमनवत्राप्यः, यद्वाऽवत्रापयितुं-लज्जयितुमर्हः शक्यो वाऽवत्राप्यो-लज्जनीयः न तथाऽनवत्राप्य-
स्तद्भावोऽनवत्राप्यता २ उभयत्राहीनसर्वाङ्गत्वं हेतुः, परिपूर्णैन्द्रियता-अनुपहतचक्षुरादिकरणता ३ स्थिरसंहननता-तपःप्रभृतिषु
शक्तियुक्ता ४, ३ । वचनसम्पच्चतुर्भेदा-आदेयवचनता १ मधुरवचनता २ अनिश्रितवचनता ३ असन्दिग्धवचनता ४, तत्राऽद्देय
वचनता-सकलजनग्राह्यवाक्यता १, मधुरं रसवद् यदर्थतो विशिष्टार्थवत्तयाऽर्थवगाढत्वेन शब्दतश्चापरुपत्वसौस्वर्यगाम्भीर्यादि-
गुणोपेतत्वेन श्रोतुपाह्लादमुपजनयति तदेवंविधं वचनं यस्य स तथा तद्भावो मधुरवचनता २ अनिश्रितवचनता-रागाद्यकलुषित-
वचनता ३ असांन्द्ग्धवचनता-परिस्फुटवचनता ४, ४ । वाचनासम्पच्चतुर्धा-विदित्वोद्देशनं १ विदित्वासमुद्देशनं २ परिनिर्वाप्य
वाचना ३ अर्थनिर्यापणेति ४, तत्र विदित्वोद्देशने विदित्वा परिणामिकत्वादiguणोपेतं शिष्यं यद् यस्य योग्यं तस्य
तदेवोद्दिशति समुद्दिशति वा, अपरिणामिकादावपकघटनि, हेतजलोद्गाहरणतो दोषसम्भवात् २, परीति-सर्वप्रकारं निर्वापयतो निरो-
निर्दग्धादिषु भृशार्थस्यापि दर्शनात् भृशं गमयतः-पूर्वदत्तालापकादि सर्वात्मना स्वात्मनि परिणमयतः शिष्यस्य सूत्रगताशेष-
विशेषग्रहणकालं प्रतीक्ष्य शक्यत्वरूपप्रदानेन प्रयोजकत्वमनुभूय परिनिर्वाप्य वाचना-सूत्रप्रदानं परिनिर्वाप्यवाचना ३, अर्थः-सूत्रा-
भिधेयं वस्तु तस्य निरिति भृशं यापना-निर्वाहणा पूर्वापरसाङ्गत्येन स्वयं ज्ञानतोऽन्येषां च कथनतो निर्गमना निर्यापणा ४, ५ ।
मत्तिसम्पत् अवग्रहेहापायधारणारूपा चतुर्द्धा, अवग्रहादयश्च तत्र तत्र प्रपञ्चिता एवेति न विचित्र्यन्ते ६ । प्रयोगमत्तिसम्पच्चतुर्धा-
आत्मपुरुषक्षेत्रवस्तुविक्षानात्मिका, तत्राऽऽत्मज्ञानं-वादादिव्यापारकाले किमसुं प्रतिवादिनं जेतुं ममशक्तिरस्ति नवा ? इत्यालोचनं,
पुरुषज्ञानं-किमयं प्रतिवादी पुरुषः साङ्ख्यः सौगतोऽन्यो वा ? तथा प्रतिभादिमानितरो वेति परिभाचनं २, क्षेत्रज्ञानं-किमदं
मायाबहुलमन्यथा वा ? तथा साधुभिरभावितं भावितं वा नगरादीति विमर्शनं ३, वस्तुज्ञानं-किमिदं राजाऽमात्यादि सभासदादि

उत्तरा
ध्ययन-
वृद्धवृत्तिः
॥ ५९ ॥

१ विनया-
ध्ययनम्

॥ ५९ ॥

वा वस्तु दारुणमदारुणं भद्रकममद्रकं वेति निरूपणं ४, ७ । सद्गुरुपरिक्षां तु बालदुर्बलाननिर्वाहिवहुजनयोग्यक्षेत्रग्रहणलक्ष-
णैका १ निषद्यादिमालिन्यपरिहाराय फलकपीडोपादानाऽऽत्मिका द्वितीया २ यथासमयमेव स्वाध्यायोपधिसमुत्पादनप्रत्युपेक्षण-
मिक्षादिकरणात्मिका तृतीया ३ प्रव्राजकाध्यापकरत्नाधिकादिगुरुणासुपधिवहनविश्रामणसंपूजनाभ्युत्थानदण्डकोपादानादिरूपा चतु-
र्थीति ४, ८ । इत्युक्ता अब्धौ चतुर्गुणा आचरादिगणिसम्पदः, विनयस्तूत्तरत्राचार्यविनयप्रस्तावेऽभिधास्यते, इति गतं प्रासङ्गिकं,
प्रकृतमुच्यते-तत्राचाऽऽर्यस्य स्वरूपमभिहितं, शिष्यस्याह—आचार्यस्य, अपिभिन्नक्रमः; ततः शिष्योऽपि, न केवलमाचार्यस्तादृशो
यादृशो नवरं स पचेति वचनादाचार्य इत्यपिशब्दार्थः, 'सदृशः' तुल्यः, सर्वैरपि न कतिपयैरेव, कैः ?-गुणैः साधारणैः क्षान्त्या
दिभिरिति गम्यते, यद्वा लक्षणे तृतीया, ततः सर्वैरपि स्वगुणैर्लक्षितः शिष्य आचार्यस्य सदृश इति योज्यं सादृश्यं च स्वगुण-
माहात्म्यविभूतित उभयोरपि यथोक्तान्वर्थयुक्तत्वमेव, अथवाऽऽचार्यस्यापीति अपरेवकारार्थत्वात् स्वगुणोपलक्षितः शिष्यः सदृश
एव, अनुरूपार्थस्यापि सदृशशब्दस्य दर्शनात्, यथाऽऽत्मसदृशं कुर्याः, कुलानुरूपमित्यर्थः, अननुरूपस्तु तत्त्वतोऽशिष्य एवेति
भावः, अथ के अमी शिष्यगुणाः, ? उच्यन्ते, 'भाववियाणमणुयत्तणा उ भत्तो गुरुण बहुमाणो । दक्खत्तं दक्खिणं सीलं
कुलमुज्झमो लज्जा ॥ १ ॥ सुस्सुत्ता पडिपुच्छा सुणणं गहणं च ईहणमवाओ । धरणं करणं सम्मं पमाई हौति सीसगुणा ॥ २ ॥
इति गाथार्थः ॥५८॥ इत्थमनुयोगोपयोगित्वाचार्यशिष्ययोः स्वरूपमुक्तं, प्रकारान्तरेणोभयसम्बन्धनसंयोगमाह—

एवं नाणे चरणे सामिते अत्पणो उ (य) पिउणोति । मज्झं कुलेऽयमस्स य अहयं अब्भंतरोऽमिति ॥५९॥

१ भावविज्ञानमनुवर्तना तु भक्तिगुरुणां बहुमानः । दक्षतं दक्षिणं शीलं कुलमुखमो लज्जा ॥ १ ॥ शुश्रूषा प्रतिपृच्छा श्रवणं ग्रहणं चेहंनमपायः । धरणं
करणं सम्यक् एवमाद्या भवन्ति शिष्यगुणाः ॥ २ ॥ २ मज्झायं कुल्यस्सय अहयं अब्भंतरोऽमिति य (स्यात्).

व्याख्या—‘पञ्चम्’ अनन्तरोक्तशब्दासंयोगवदाक्षेपकभावेन ‘ज्ञाने’ ज्ञानविषयः, आत्मन उभयसम्बन्धन-
संयोगो ज्ञातव्य इति वृद्धाः, अत्र भावना-ज्ञानात्मभूतेन संयोगो, ज्ञानमित्युक्तिनिराश्रयस्य निर्विषयस्य च ज्ञानस्यासम्भवादवश्यं
ज्ञानिनं ज्ञेयं चाऽऽक्षिपतीति, ज्ञानाक्षिप्तं च ज्ञेयेन बाह्येन तद्द्वारकः संयोग इत्युभयसंयोगः । एवं चरणेनाप्यात्मभूतेनोक्तवत्त-
दाक्षिप्तं चर्यमाणेन च बाह्येन संयोग इत्युभयसम्बन्धनसंयोगः, अयमाक्षेप्याऽऽक्षेपकभावे उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः, अमुमेव
प्रकारान्तरेणाह—‘स्वामित्वे’ स्वामित्वविषयः, उभयसम्बन्धनसंयोग इति प्रक्रमः, किरूपः? इत्याह—“आत्मनः” मम ‘च’ पूरणे,
‘पितुः’, जनकस्य, पुत्र इति गम्यते, एवंविधोल्लेखव्यङ्ग्ये, अत्रात्मनः पित्रा सहात्मद्वारकः स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः, तत्पुत्रेण
परद्वारकः, मम पितुरयं, पुत्र इति पितृद्वारेणासाविति ह्यत्वा तत उभयद्वारकत्वादुभयविषयसंयोग उभयसम्बन्धनसंयोगः, इतिशब्दो
‘मम पितुः पित्ता मम भ्रातुः पुत्रः मम दासस्य कम्बलः’ इत्येवंप्रकारसम्बन्धान्तरव्यञ्जकान्योल्लेखसूक्तः, अनेन लौकिके स्वामित्व
उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः, लोकोत्तरमेवाह—मम ‘कुले’ नागेन्द्रादावयं साध्वादिरिति गम्यते, यद्वा कुलमेव कुलकं तस्य, ‘च’
समुच्चये शोक्ष्यते, ततोऽहमेव अहकम् अभ्यन्तरः ‘अस्मि’ भवामि, चशब्दादयं च साध्वादिरित्येवंविधोल्लेखव्यङ्ग्य एवोऽप्यु-
भयसम्बन्धनसंयोग इति वृद्धाः, अत्र हि मच्छब्दवाच्यस्य कुलेन सहात्मद्वारकः स्वस्वामिभावसम्बन्धः, कुलान्तर्वर्तिना च साध्वा-
दिना परद्वारको, मम कुलेऽयमिति कुलद्वारकत्वाद्दस्य, ततोऽयमपि प्राग्वदुभयसम्बन्धनसंयोगः इहापि इतिशब्दोऽयं मम
गुरोः साध्वादिरित्येवंप्रकारसम्बन्धान्तरव्यञ्जकान्योल्लेखसूक्तार्थः, इह चोल्लेखद्वयाभिधानमेकत्राप्यनेकोल्लेखसम्भवव्यापनार्थमिति
गाथार्थः ॥ ५९ ॥ पुनरन्यथा तमेवाह—

पञ्चयओ य बहुविहो निन्विती पच्चओ जिणस्सेव । देहा य बद्धमुक्का माइपिइसुआइ अ हवंति ॥ ६० ॥

व्याख्या—प्रतीयतेऽनेनार्थ इति प्रत्ययः—ज्ञानकारणं घटादिः, सर्वथा निरालम्बनज्ञानभावेन तदविगमाभावित्वात् ज्ञानस्य,

ततस्तप्ताश्रित्य, चकारात् ज्ञानतश्च-ज्ञानं चाश्रित्य 'बहुविधः' बहुप्रकारः, प्रकामादात्मनो यः संयोगः स उभयसम्बन्धनसंयोगः, तद्वहुत्वं च प्रत्ययानां तद्विशिष्टज्ञानानां च बहुविधत्वात्, तथा च वृद्धाः-घटं प्रतीत्य घटज्ञानं पटं प्रतीत्य पटज्ञानम् एवमादीनि प्रत्ययात् ज्ञानानि भवन्ति, तथा च सं सति ज्ञानेनात्मद्वारको, ममेदं ज्ञानमिति प्रत्ययेन परद्वारको, मम ज्ञानस्यायं विषय इति ज्ञानद्वारकत्वात्तस्य; तत उभयविषयत्वां दुभयसम्बन्धनसंयोगः। आह-एवं केवलिनोऽप्युभयसंयोग एवेति, अत्रोच्यते, 'निर्धृष्टिः' इत्युत्तर-त्रववकारस्य भिन्नकमत्वान्निर्धृष्टिरेव सकलावरणक्षयादुत्पत्तिरेव प्रत्ययो जिनस्य जिनसम्बन्धिज्ञानस्येति गम्यते, इदमाकृतम्-छद्मस्थज्ञानं हि मत्यादिकं लब्धिरूपतयोत्पन्नं पुनरुपयोगरूपतायां बाह्यमपि घटादिकमपेक्षते, तथाहि-घटं प्रतीत्य घटज्ञानं पटं प्रतीत्य पटज्ञानं, केवलिनस्तु ज्ञानं लब्धिरूपतयोत्पन्नं पुनरुपयोगरूपतां प्रति न बाह्यं घटादिकमपेक्षते, तज्ज्ञानस्योत्पत्तिसमकालमेव सकलतीतानागतदूरान्तरित-स्थूलसूक्ष्मार्थयाथात्म्यवेदितयैवोपयोगभावात्, यदुक्तम्-“उभयावरणाईतो केवलवरणाणदंसणसहावो । जणाइ पासइ य जिणो सव्वं णेयं सयाकालं ॥ १ ॥” ततः केवलज्ञानस्य सर्वत्र सततोपयोगेन नोपयोगं प्रति बाह्यापेक्षेति निर्धृष्टिरेव प्रत्ययः, ततो न छद्मस्थज्ञानस्येव प्रत्ययत उभयसंयोगः। आह-उक्त एव ज्ञानस्योभयसंयोगः, तत् किं पुनरुच्यते? सत्यम्, उक्तः स तत्राक्षेप्या-क्षेपकभावेन, इह त्वेकस्यापि वस्तुन उपाधिमेदेनानेकसम्बन्धसम्भवल्यापनाय जन्यजनकभावेनोच्यते इति न दोषः। उभयसम्बन्धनसंयोगमेव पुनः स्वस्वामिभावेनाह-दिद्यन्ते-उपचीयन्ते पुद्गलैरिति देहाः-कायाः ते च वद्धा-इह जन्मनि जीविन सम्बद्धा मुक्ताभन्यजन्मानि तेनैवोज्झिता अनयोर्द्वन्द्वे बद्धमुक्ताः 'माइपितिसुयाइय' ति 'णो जस्सुशसोलोपि' आर्षत्वाच्च'लोपे दीर्घ' इति दीर्घ-त्वस्याभावे पितृमातृसुतादयः, आदिशब्दाद् भ्रातृभगिन्यादयो, बद्धमुक्ता इत्यत्रापि योज्यते, वशब्दोऽयं पूर्वश्च समुच्चये, एते च किमित्याह-'भवन्ति' ति जायन्ते, प्राग्वदुभयसम्बन्धनसंयोगः, जीवस्येति गम्यते, इयमत्र भावना-वद्धा देहा मात्रादयश्चात्मरूपाः,

१ उभयावरणातीतः केवलवरज्ञानदर्शनस्वभावः । जानाति पश्यति च जिनः सर्वक्षेपः सदाकालम् ॥ १ ॥

तत्र देहात्मनोः क्षीरतीरवदन्योऽन्यानुगतत्वेन मात्रादयश्चात्यन्तस्नेहविषयतयात्मवद् दृश्यमानत्वेन, मुक्तास्तृभ्येऽपि वाह्याः, तत्र देहा आत्मनः पृथग्भूतत्वेन मात्रादयश्च तथाविधस्नेहाविषयतयाऽऽत्मवद् दृश्यमानत्वेन, अतो देहैर्मात्रादिभिश्च वद्धमुक्तैः स्वस्वामिभावलक्षणसम्बन्धो जीवस्योभयसम्बन्धनसंयोगः। आह-देहादयो मुक्ताश्च स्वस्वामिविषयाश्चेति विरुद्धमेतत्, एवमेतद्, यदि भावतोऽपि मुक्ताः स्युः, अथ भावतोऽप्यहमेपां स्वामी ममैते स्वमिति भावाभावान्मुक्ता एव ते, नन्वेवमैहिकेष्वप्यमीष्वपरापरोपयोगवत् आत्मनो न सततमेवं भावोऽस्तीति कथं तेष्वपि तद्विषयता ? अथ तेष्वेवं भावाभावेऽपि व्युत्सर्गाकरणतस्तद्विषयत्वम्, एतद्विहापि समानं, व्युत्सर्गाकरण एव तद्विषयत्वस्येहापि विवक्षितत्वादिति गाथार्थः ॥ ६० ॥ इत्थमनेकधा सम्बन्धनसंयोग उक्तः, अयं च कीदृशस्य कस्य भवतीत्याह—

संबंधणसंजोगो कसायबहुलस्स होइ जीवस्स । पहुणो वा अपहुस्स व मज्झंति ममज्जमाणस्स ॥ ६१ ॥

व्याख्या—‘सम्बन्धनसंयोगः’ उक्तरूपः, कथायाः-क्रोधादयस्तैर्बहुलस्य-व्याप्तस्य, प्रभूतकपायस्येत्यर्थः, ‘भवति’ जायते, कस्य ?-जीवस्य, पुनः कीदृशस्य ? प्रभवति-सम्बन्धिवस्तु तत्र तत्र स्वकृत्ये नियोक्तुं समर्थो भवतीति प्रभुस्तस्य वा ‘अप्रभोर्वा’ उक्तविपरीतस्य, वाशब्दौ समुच्चये, उभयोरपि संयोगसाम्यं प्रति कारणमाह-‘मज्झंति ममज्जमाणस्स’ त्ति ममेदं नगरजनपदादीति ममत्वमाचरतः, इदमुक्तं भवति-सत्यसति वा मत्सम्बन्धितया ग्राह्यवस्तुनि तत्त्वतोऽभिष्वङ्ग एव सम्बन्धनसंयोगः, अनेन च काक्का कपायबहुलत्वे हेतुरुक्तः, कपायबहुलस्येति च ब्रुवता कपायद्वारेण सम्बन्धनसंयोगस्य कर्मबन्धहेतुत्वं ख्यापितं भवति, आह-मिथ्यात्वादयो हि बन्धहेतवः, तत्कथं कपायसत्तामात्रेणैव तद्धेतुख्यापनम् ? उच्यते, तेषामेव तत्र प्राधान्यात्, तत्प्राधान्यं च तत्तारतम्येनैव बन्धतारतम्यात्, उक्तं च-“^१जइभागगया मत्ता रागाईणं तहा चउक्कम्मे” इति, ग्राह्यत्वापेक्षं च शुक्ला चलाकैल्यादि-

^१ यतिभागगता मात्रा रागादीनां तथा चतुर्षु कर्मसु.

वत् कृपाय बहुलस्य जीवस्येत्युच्यते, ततोऽकपायहेक्तत्वेऽप्यौपशमिकादिभावे [व] नामादिसंयोगानामजीवविषयत्वेऽपि च दीतोष्णादिविरोधिसंयोगानां सम्बन्धनसंयोगत्वं न विरुध्यते । आह-एवमभिप्रेतानभिप्रेतसंयोगयोरपि तत्त्वतः सकृपायजीवविषयत्वात् सम्बन्धनसंयोगात्प्रसिद्धिः, सत्यं, तथापीन्द्रियमनसोः साक्षात्तावुक्तौ, अयं तु जीवस्येति न दोषः । अन्यस्त्वाह-संयुक्तकसंयोगोऽपि द्विष्टत्वेनेतरेतरस्यैव तथेतेतरसंयोगोऽपि स्वरधर्मैः संयुक्तत्वात् सर्ववस्तुनः संयुक्तस्यैवेति नानयोः प्रतिविशेषः, एवमेतत्, तथाऽन्येकस्कन्धताऽप्यन्नद्रव्यविषयः संयुक्तकसंयोगः, इतरेतरसंयोगस्तु तथाऽन्यथा च, तत्र परमाणुसंयोगस्तथा प्रवेशादिसंयोगस्तु प्रयोऽन्यथेति युक्त एव तयोर्भेदः, एवं तर्हि परमाणुसंयोगस्य संयुक्तकसंयोगादभेदोऽस्तुभयोरपि एकस्कन्धताऽप्यन्नद्रव्यविषयत्वात्, अयमपि न दोषः, यतो निष्पाद्यमानविषय इतरेतरसंयोगः, परिमण्डलादिसंस्थितद्रव्यस्य तेनैव निष्पाद्यमानत्वात्, संयुक्तकसंयोगस्तु प्रायो निष्पन्नद्रव्यविषयः, निष्पन्नं हि मूलादिरूपेण वृक्षादिवृक्षं कन्दादिना युज्यते, इत्यस्यनयोर्विशेष इति गार्थार्थः ॥ ६१ ॥ इत्थं सम्बन्धनसंयोगः स्वरूपतः उक्तः, सम्प्रति तस्यैव फलतः प्ररूपणापूर्वकं विप्रमुक्तस्येति प्रकृतसूत्रपदं व्याख्यानयन् यथा ततो विप्रमुक्ता भवन्ति यच्च तेषां फलं तदाह—

संबन्धनसंयोगो संसाराओ अणुत्तरणवासो । तं छित्तु विप्पमुक्का माइपिइसुआइ यं हवंति ॥ ६२ ॥

व्याख्या—‘सम्बन्धनसंयोगः’ उक्तरूपः, संसारन्यस्मिन् कर्मवशवर्तिजन्तव इति संसारस्तस्मात्, न विद्यते उत्तरणं-पारगमनमस्मिन् सतीत्यनुत्तरणः स वासो वासश्च-अवस्थानमनुत्तरणवासः, अनुत्तरणवासहेतुत्वादायुर्धृतमित्यादिवदनुत्तरणपासः, अथवा ‘अनुत्तरणवासो’ इति आत्मनः पारतन्त्र्यहेतुतया पारवत् पाशः, ततोऽनुत्तरणश्चासौ पाशश्च अनुत्तरणपाशः, उभयत्र च सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः, अनेन संसारावस्थितिः पारवश्यं वा सम्बन्धनसंयोगस्यार्थतः फलमुक्तं, ‘तम्’ एवंविधं सम्बन्धन-

१ टीका-साह सुक्का तओ तणम् ।

संयोगम्, अर्थादौद्यिकभावविषयं, मात्रादिविषयं च 'छिस्वा' द्विधा विधाय नीर्णयेतियावत्, किमित्याह-विप्रमुक्ताः, श्रुतत्वादनन्तरोक्तसम्बन्धनसंयोगादेव, के ते ?-साधवः अनगाराः, येनैवं तेन किमित्याह-मुक्ताः 'ततः' संसारत्, तदेतुक्तत्वा-
त्तस्य, 'तेन' हेतुना, अनेन च गाथापञ्चार्थेन सम्बन्धच्छेदनलक्षणैः प्रकारेण विप्रमुक्ता भवन्ति, तेषां च फलं मुक्तिरित्यर्थः उक्तं
भवति । यच्च विप्रमुक्तस्येत्येकत्वप्रक्रमेऽपि विप्रमुक्ता इतीह बहुवचनं तदेवंविधभिक्षोः पूज्यत्वव्यापनार्थमिति गाथार्थः ॥ ६२ ॥
एवं 'संज्ञो नैकलेखो' इत्यादिमूलगाथापक्षिसंस्कसंयोगेतरस्संयोगमेदतो द्विविधं द्रव्यसंयोगनिरूप्य तत्र संयुक्तसंयोगं सचि-
त्तादिभेदतद्विविधम् इतरेतरसंयोगं तु परमाणुप्रदेशाभिप्रेतानभिप्रेताभिलापसम्बन्धनविधानतः पञ्चविधमभिधाय सम्बन्धनसंयोग
एव च साक्षात् कर्मसम्बन्धनियन्धनतया संसारहेतुरिति तस्याज्यतां च सम्प्रति तत्प्रतिपादनत एवान्यदुक्तप्रायमिति मन्वानः
क्षेत्रादिनिक्षेपमविशिष्टमितिदेष्टुमाह—

संबन्धनसंज्ञो नैकलेखो विभास जा भणिया । खिताहसु संज्ञो गो सो चैव विमसियवो अ(उ) ॥ ६३ ॥

व्याख्या—सम्बन्धनसंज्ञो क्षेत्रादीनाम्, आदिशब्दात् कालाभावपरिग्रहः, विविधा-अवदेशानादेशादिभेदादनेकमेवा भाषा
विभाषा, या इति प्रस्तुतपरामर्शः, 'भणित्वा' अभिहिता, 'क्षेत्रादिपु' क्षेत्रादिविषयः संयोगः प्रथमद्वारगाथासूचितः, स चैव विभा-
षितव्यः, 'तुः' पूरणे, संयोगत्वं चात्र विभाषाया वचनरूपत्वाद्धचनपर्यायाणां कथञ्चिद्वाच्यादमेव व्यापनार्थमुक्तं, ततोऽयमर्थः-
सम्बन्धनसंयोगविषयक्षेत्रादिविभाषायां यत्संयोगस्वरूपमुक्तम्, इहापि तदेव वक्तव्यं, चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् संयुक्तसंयोगः
सम्भवन्त इतरेतरसंयोगशेषमेवात्र व्याख्याः, तत्र क्षेत्रस्य संयुक्तसंयोगो यथा-जम्बूद्वीपः स्वप्रदेशसंयुक्तक एव लवणसमुद्रेण
युज्यते, इतरेतरसंयोगः क्षेत्रप्रदेशानामेव परस्परं धर्मस्तिकायादिप्रदेशैर्वा संयोगः, एवं कालभावयोरपि नैयमिति गाथार्थः ॥ ६३ ॥
इह चोक्तरीत्या सम्बन्धनसंयोग एव साक्षादुपयोगी, इतरेषां तु तदुपकारितया तेषामपि कथञ्चित्स्याज्यतया च शिष्यमतिव्युत्पा-

दनाय चोपन्यासं इति भावनीयम् । उक्तः संयोगः, तदभिधानाच्च व्याख्यातं प्रथमसूत्रम् ॥ १ ॥ सम्प्रति यदुक्तं-‘विनयं प्रादुक्-
रिप्यामी’ति, तत्र विनयो धर्मः, स च धर्मिणः कथञ्चिदभिज्ञ इति धर्मिद्वारेण तत्स्वरूपमाह—

आणानिर्देशस्यरे, गुरुणसुववायकारए । इंगियागारसंपन्ने, से विणीएत्ति बुच्चइ ॥ २ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘आहिति’ स्वस्वभावावस्थानात्मिकया मर्यादयाऽभिव्याप्त्या वा ज्ञायन्तेऽर्था अनयेत्याशा-भगवदभिहितागमरूपा
तस्या निर्देश-उत्सर्गपिवादाभ्यां प्रतिपादनमाशानिर्देशः, इदमित्थं त्रिधेयमिदमित्थं वेत्येवमात्मकः तत्करणशीलस्तदनुलोमावुपानो
वा आशानिर्देशकरः, यद्वाऽऽज्ञा-सौम्य ! इदं कुरु इदं च मा कार्यामिति गुरुवचनमेव, तस्या निर्देश-इदमित्थमेव करोमि इति
निश्चयमभिधानं तत्करः आशानिर्देशेन वा तरति भवाम्भोधिमित्याशानिर्देशतर इत्यादयोऽनन्तगमपर्यायत्वाद्भगवद्वचनस्य व्याख्या-
मेदाः सम्भवन्तोऽपि मन्दमतीनां व्यामोहेहेतुतया बालाबलादियोधोत्पादनार्थत्वाच्चस्य प्रयासस्य न प्रतिसूत्रं प्रदर्शयिष्यन्ते, तथा
‘गुरुणां’ गौरवार्हणांमाचार्यादीनामुप-समीपे पतनं-स्थानमुपपातः-हृग्वचनविषयदेशावस्थानं तत्कारकः-तदनुपपाता, न तु गुर्वा-
देशादिमीसाः तदव्यवहितदेशस्थायोतिथावत्, तथेङ्कितं-निपुणमतिगम्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिसूत्रकमीयद्भूतिरः-कम्पादि आकारः-स्थूलधी-
संवेद्यः प्रस्थानादिभावाभिव्यञ्जको दिगवलोकनादिः, आह च—^१‘अवलोक्यं दिसाणं वियंभणं साडयस्स संठवणं । आसणसिद्धिलीकरणं
पण्डियल्लिगाइ एयाइ ॥ १ ॥’ अन्यथोर्ध्वे इक्षिताकांरी ती अर्थाद्गुरुगतौ सम्यक्प्रकरणे जानाति इक्षिताकारसम्प्रज्ञः, यद्वा-इक्षिता-
काराभ्यां गुरुगतभावपरिज्ञानमेव कारणे कार्योपचारादिक्षिताकारशब्देनोक्तं, तेन सम्पन्नो-युक्तः, ‘स’ इत्युक्तविशेषणान्वितः ‘विनीतः’
विनयान्वितः, ‘इति’ सूत्रपरांमर्शो, उच्यते, तीर्थकृद्गणधरादिभिरिति गम्यते, अनेन च स्वमनीषिकाऽपोहमाह इति सूत्रार्थः ॥ २ ॥
इह विनयोऽभिधित्सतः, स च विपर्ययाभिधान एव तद्विविक्ततया सुखेन ज्ञातुं शक्यत इत्यविनयं धर्मिद्वारेणाह—

१ अवलोकनं विद्यां निरूपणं शाट्कस्य संस्थापनम् । आसनशिशिली (शुद्धी) करणं ग्रन्थितलिङ्गान्येतानि ॥ १ ॥

आणाऽनिर्देशकरे, गुरुणमणुववायकारए । पडिणीए असंबुद्धे, अविणीएत्ति बुच्चइ ॥ ३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—पादद्वयं प्राग्वत्, नवरं नवयोजनादव्यतिरेकतो व्याख्येयं, 'प्रत्यनीकः' प्रतिकूलवर्ती दिलाऽऽक्षेपककूलवालकश्रम-
णवत्, दोषानीकं प्रति वर्तत इति प्रत्यनीकः, किमित्येवंविधोऽसावित्याह—'असम्बुद्धः' अनवगततत्त्वः, 'अविनीतः' अविनयवान्
'इत्युच्यते' इति पूर्ववदिति सूत्रार्थः ॥ ३ ॥ साम्प्रतं दृष्टान्तपूर्वकमिहैवास्य सदोपतामाह—

जहा सुणी पुईकण्णी, णिक्कसिज्जइ सव्वसो । एव दुस्सीलपडिणीए, मुहरि निक्कसिज्जइ ॥ ४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'यथा' इत्युपदर्शने, अवसितीति शुनी, स्त्रीनिर्देशोऽत्यन्तकुत्सोपदर्शकः, पूती-परिपाकतः कुशितगन्धौ कृमिकुला-
कुलत्वाद्युपलक्षणमेतत्, तथाविधौ कर्णौ-श्रुती यस्याः एकरक्त वा प्रतिस्रष्ट्यासौ कर्णा यस्याः सा प्रतिकर्णा, सकलावयवकुत्सोप-
लक्षणंचैतत्, सा चेदृशी शुनी किमिस्याह—'निष्काश्यते' निर्वास्यते वहिर्निःसार्यत इतियावत्, कुतः?—'सव्वसो' स्ति सर्वतः
सर्वेभ्यो गोनुरगृहाङ्गणादिभ्यः सर्वान् वा हतहतेत्यादिविरूक्षवचनलतालकुटलेषुघातादिकान् प्रकारानाश्रित्य 'छन्दोवत् सूत्राणि
भवन्ती'ति छान्दसत्वाच्च सूत्रे शस्प्रत्ययः । उपनयमाह—'एवम्' अनेनैव प्रकारेण, दुष्टमिति-रागद्वेषादिदोषैः विकृतं शीलं-स्वभावः
समाधिराचारो वा यस्यासौ दुःशीलः, प्रत्यनीकः प्राग्वत्, मुखेनारिमावहति मुखमेव वेहपरलोकापकारितयाऽरिस्त्य मुधैव वा
कार्यं विनैवारयो यस्यासौ मुखारिर्मुधारिर्वा-यहुविधासम्बद्धभाषी, सूत्रवाद्धा 'मुहरि' स्ति मुखरो-वाचाटो निष्काश्यते 'सर्वतः'
इतीहापि योज्यते, ततश्च सर्वतो निष्काश्यते, सर्वथा कुलगणसङ्गसमवायबंहिर्वर्ती विधीयत इति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥ आह—दौःशील्य-
निमित्त एवायमविनीतस्य दोषः, प्रत्यनीकतामुखरत्वयोरपि तत्प्रभवत्वात्, तत्र चैवमनर्थहेतौ किमसौ प्रवर्तत इति? अत्रोच्यते,
पापोपहतमत्तिवेन तत्रैवास्याभिरतिरिक्तत्वा, तामेव दृष्टान्तपूर्विकामाह—

कणकुण्डगं जहिता णं, विट्ठं भुंजइ सूयरो । एवं सीलं जहिता णं, दुस्सिले रमइ मिए ॥ ५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—कणाः—तन्दुलास्तेषां तन्मिश्रो वा कुण्डकः—तत्क्षोदनोत्पन्नकुसः कणकुण्डकस्तं 'हित्वा' पाठान्तरतस्यक्त्वा वा 'विष्टां' पुरीषं 'भुङ्क्ते' अभ्यवहरति 'सूकर' इति गतिसूक्तो, यथेति गम्यते, एवं 'शीलम्' उक्तरूपं प्रस्तावाच्छोभनं 'हित्वा' प्रागवत्यक्त्वा वा दुष्टं शीलं दुःशीलं तस्मिन् भावप्रधानत्वाद्वा निर्देशस्य दुष्टं शीलमस्येति दुःशीलस्तद्भावो दौःशील्यं तस्मिन्, उभयत्र दुराचारादौ 'रमते' धृतिमाधत्ते मृग इव मृगः अज्ञात्वादविनीत इति प्रक्रमः, इदमत्र हृदयं—यथा मृग उद्रीणांसिपुत्रिक-गौरिगायनपुरुषहेतुकमायतौ मृत्युरूपमपायमपश्यन्नङ्गः, एवमयमपि दौःशील्यहेतुकमागमिनं भवभ्रमणलक्षणमपायमनालोक्यन्नङ्ग एव सन् गतिसूक्तरोपमः सदा पुष्टिदायिकणकुण्डकसदृशं शीलमपहाय विवेकिजनगर्हिततया विष्टोपमे दुःशीले दौःशील्ये वा रमते, इह च दृष्टान्तेऽपि विड्भुक्त्यभिरतिरेवार्थत उक्ता, तदविनाभावित्वात्तस्याः, यद्वा शुभपरिहारेणाशुभाश्रयणमुभयत्रापि सादृश्यनिमित्तमस्तीति नोपमानोपमेयभावविरोध इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ उक्तोपसंहारपूर्वकं कृत्योपदेशमाह—

सुणियाभावं साणास्स, सूयरस्स नरस्स य । विणए ठविज्ज अप्पाणं, इच्छंतो हियमप्पणो ॥ ६ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'श्रुत्वा' आकर्ण्य 'अभावं' नञः कृत्सायामपि दर्शनादशोभनं भावं—सर्वतो निष्काशनलक्षणं पर्यायं 'साणस्स' ति प्राकृतत्वादिवेत्यस्य गम्यमानत्वात् शून्या इव 'शूकरस्य' उक्तन्यायेन शूक्तरोपमस्य नरस्य, 'च' पूरणे, यद्वा शून्याः शूकरस्य च दृष्टान्तस्य नरस्य च दार्ष्टान्तिकस्याशोभनं भावं त्रयाणामप्युक्तरूपं श्रुत्वा, किमित्याह—'विनये' वक्ष्यमाणस्वरूपे, स्थापयेदात्मानम्, आत्मनैवेति गम्यते, 'इच्छन्' वाञ्छन्, 'हितम्' धेहिकमासुषिकं च पथ्यम् 'आत्मन' स्वस्य, इह च पुनर्दृष्टान्ता-भिधानमुपसंहारत्वेनाविनये शिष्यस्याशुभभावस्योत्पादनार्थत्वेन वा नाप्रकृतमिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥ अतश्चैवं ततः किमित्याह—

तम्हा विणयमेसिज्जा, सीलं पडिलमे जओ । बुद्धउत्ते नियांगट्टी, न निक्कासिज्जइ कण्डुइ ॥ ७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘तस्माद्’ इति यस्माद् विनयद्रोषदर्शनादात्मा विनये स्थापनीयस्तस्मात् विनयम् ‘परयेत्’ अनेकार्थत्वेन धातूनां पर्यवसितवृत्त्या वा कुर्यात्, एवं ह्यात्मा विनये स्थाप्यत इति; किं पुनरस्य विनयस्य फलं? येनेवमत्रात्मनोऽवस्थापनमुद्दिश्यत इत्याशङ्क्याह—‘शीलम्’ उक्तरूपं ‘प्रतिलमेत’ प्राप्नुयात् ‘यत’ इति विनयात्, अनेन विनयस्य शीलावाप्तिः फलमुक्तम्, अस्यापि किं फलमित्याह—बुद्धः—अवगततत्त्वैस्तीर्थकरादिभिरुक्तम्—अभिहितं, तच्च तन्निजमेव निजकं च—ज्ञानादि तस्यैव बुद्धेरास्मीयत्वेन तत्स्वतं उक्तत्वात्, बुद्धोक्तं निजकं, तदर्थयेते—अभिलषतीत्येवंशीलः बुद्धोक्तनिजकार्थी सन्, पठन्ति च—‘बुद्धबुद्धे नियांगट्टि’ति बुद्धैः—उक्त-रूपेण्युक्तो-विशेषेणाभिहितः, स च द्वादशाङ्गरूप आगमस्तस्मिन् स्थित इति गम्यते, यद्वा बुद्धानाम्—आचार्यादीनां पुत्र इव पुत्रो बुद्धपुत्रः, ‘पुत्रा य सीसा य समं विहत्ता’ इति वचनात्, स्वरूपविशेषणमेतत्, नितरां यजनं यागः—पूजा यस्मिन् सोऽयं नियागो—मोक्षः, तत्रैव नितरां पूजासम्भवात्, तदर्थी सन्, किमित्याह—‘न निष्काश्यते’ न वहिष्क्रियते, कुतश्चिद् गच्छगणादेः, किन्तु विनीतत्वेन सर्वगुणाधारतया सर्वत्र मुख्य एव क्रियते इति भावः, इति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥ कथं पुनर्विनयं परंपरितव्य इत्याह—

णिसंते सियां अमुहरि बुद्धाणमंतिए सया । अट्टजुत्ताणि सिक्खिज्जा, निरट्टाणि उ वज्जए ॥ ८ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—नितराम्—अतिशयेन शान्तः—उपशमवान् अन्तः क्रोधपरिहारेण वहिष्य प्रशान्ताकारतया निःशान्तः ‘स्याद्’ भवेत्, तथा ‘अमुखारिः’ प्रागवत् अमुखरो वा सन् ‘बुद्धानाम्’ आचार्यादीनाम् ‘अन्तिके’ समीपे, न तु विनयभीत्याऽन्यथैव ‘सर्वा’ सर्वकालमर्यते—गम्यत इति अर्थः अर्तेरौणादिकस्थन् (उपिकुपिणाऽतिभ्यस्थन् उ० २—४ स च हेय’ उपादेयश्चोभयस्याप्यव्य-

माणत्वात्, तेन युक्तानि-अन्वितानी अर्थयुक्तानि, तानि च हेयोपादेयाभिधायकानि, अर्थादागमवचांसि, यद्वा-सुसुभिरर्थ्यमान-
त्वादर्थो-भोक्षस्तत्र युक्तानि-उपायतया सङ्गतानि अर्थं वा-अभिधेयमाश्रित्य युक्तानि-यत्तिजनेचितानि 'शिक्षेत' अभ्यसेत्, प्रप-
ञ्चितज्ञविनेयानुग्रहाय व्यतिरेकत आह—'निरर्थकानि' उक्तविपरीतानि हित्यङ्गविस्थादीनि, यद्वा वैश्विकवात्स्यायनादीनि स्त्रीकथा-
दीनि वा 'तु' पुनरर्थे 'वर्जयेत्' परिहरेत्, इह च निशान्त इत्यनेन प्रथमादीनामुपलक्षितत्वात् तेषां च दर्शनाविनाभावित्वाद्
दर्शनस्य च जिनोक्तभावश्रद्धानुरूपत्वात् तस्यैव दर्शनविनयत्वात् अर्थतो दर्शनविनयो वक्षितः, उक्तं हि प्राक्—'दन्वाण सन्वभावा-
उवद्दुग्धा जे जहा जिणिदेहि । तं तहं सद्दहणरो दंसणविणओ हवति तम्हा' ॥१॥" शेषेण तु श्रुतज्ञानशिक्षाऽभिधायिना ज्ञानदर्शन
(ज्ञान) विनय उक्तः, तत्स्वरूपमाह—'णाणं सिकखइ णाणं गुणेइ णाणेण'" चि सूत्रार्थः ॥८॥ कथं पुनरर्थयुक्तानि शिक्षेतेत्याह—
अणुसासिओ न कुप्पिज्जा, खंति सेवेज्ज पंडिए । बोल्लेहिं सह संसग्गि, हासं कीडं च वज्जए ॥९॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'अनुशिष्ट' इति अर्थयुक्तानि शिक्ष्यमाणः कथञ्चित् स्वलितादिषु गुरुभिः परुषोक्त्याऽपि शिक्षितः न 'कुल्येत्'
न कोपं गच्छेत्, किं तर्हि कुर्यादित्याह—'क्षान्ति' परुषभाषणादिसहनात्मिकां 'सेवेत' भजेत, 'पण्डाबुद्धिः सा सञ्ज्ञाताऽस्येति
पण्डितः, तथा 'धुद्धै' बालैः शीलहीनैर्वा पार्श्वस्थादिभिः 'सह' समं 'संसग्गि' ति प्राकृतत्वात्संसर्गः, हसनं हासस्तं, क्रीडां च
अन्ताक्षरिकाप्रहेलिकादानादिजनितां च 'वर्जयेत्' परिहरेत् सर्वेषामप्येषा विशिष्टशिक्षाक्षितिहेतुत्वात् लोकागमविरुद्धत्वाच्चेति
सूत्रार्थः ॥ ९ ॥ पुनरन्वया विनयमाह—

मा य चंडालियं कासी, बहुयं मा य आलवे । कालेण य अहिज्जित्ता, तत्तो झाइज्ज इक्कओ ॥१०॥ (सूत्रम्)

१ विनयव्याख्यानावसरे टीकायां निर्युक्तेः गाये क्रमेण सप्तमी अष्टमी च. २ छुद्धेहि इति टीका. ३ पण्डा तत्त्वानुगा बुद्धिरित्युक्तेः.

व्याख्या—‘मा’निर्देशे ‘च’ समुच्चये, चण्डः—क्रोधस्तद्वशादलीकम्-अनृतभाषणं चण्डालीकं, भयालीकाद्युपलक्षणमेतत्, यद्वा-चण्डेनाऽऽलमस्य चण्डेन वा कलितश्चण्डालः, स चातिक्रूरत्वाच्चण्डालजातिस्तस्मिन् भवं चाण्डालिकं कर्मेति गम्यते, अथवा अचण्ड ! सौम्य ! अलीकम्-अन्यथात्वविधानादिभिरसत्यं, गुरुवचनमागमं चेति गम्यते, ‘मा कार्पीः’ मा कार्पीः, भगवदुद्दिष्ट-तिलोत्पाटकस्वेच्छालापिगोशालकवत्, बद्धेव बहुकम्-अपरिमित मालजालरूपं ‘मा च’ इति प्राग्वत्, आङ्गिति-हयार्दिकथाऽभिव्याख्या लपेत्-भाषेत्, बह्मालपनात् ‘ध्यानाध्ययनक्षितिचातक्षोभादिसम्भवात्, किं पुनः कुर्यादित्याह-कालः अध्ययनाद्यवसरः प्रथमपौरुष्यादिस्तेन, ‘चः’ पुनरर्थे, ‘अधीत्य’ पठित्वा, प्रच्छनाद्युपलक्षणमेतत्, ‘ततः’ अध्ययनात्, अनन्तरमिति गम्यते, ‘ध्यायेत’ चिन्तयेत्, ‘एकक’ इति भावतो रागद्वेषादिसाहित्यरहितः, द्रव्यतस्तु विविक्तशय्यादिसंस्थः, इत्थं हि चाण्डालिककरणाद्यनुत्थान-मधीतार्थस्थिरीकरणं च कृतं भवतीति भावः । इह च पादत्रयेण साक्षाद्वागगुप्तिरुक्ता, ध्यायेदित्यनेन मनोगुप्तिः, आद्यपादोत्तर-व्याख्यानद्वयेन तु कायगुप्तिरपि, यताश्च चारित्रान्तर्गता एव, यदुक्तम्—“पणिद्वाणजोगजुत्तो पंचहि समितीहिं तिहिं गुत्तीहिं । एस चरित्तायारो अट्टविहो ह्योइ णायव्वो ॥ १०॥” न च चारित्राचारस्तत्त्वतश्चरित्रविनयादतिरिच्यते इति देशतस्तस्याप्यनेनाभिधान-मिति सूत्रार्थः ॥ १० ॥ इत्थमकृत्यनिषेधः कृत्यविधिश्चोपदिष्टः, कदाचिदेतद्विपर्येयसम्भवे च किं करणीयमित्याह—

आह च चंडालियं कट्टु, न निणह्विज्ज कणहुइ । कंडं कंडंति भासिज्जा, अकंडं नो कंडंति य ॥ ११ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘आहत्य’ कदाचित् चण्डालीकं च चाण्डालिकं चोक्तरूपं यद्वा चण्डश्चालीकं च चण्डालीकं, ‘कृत्वा’ विधाय ‘न निन्दुवीत’ न कृतमेवेति नापलपेत्, कदाचिदपि, यदा परैरपलक्षितो यदा वा नोपलक्षितस्तदापीत्यर्थः, किं तर्हि कुर्यादित्याह—‘कृतं’

१ प्रणिधानयोगयुक्तः पञ्चभिः समितिभिस्तिसृभिर्गुप्तिभिः । एष चारित्राचारोऽष्टविधो भवति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

निहितं चाण्डालिकादि 'कृतमिति' इति कृतमेव, न भयलज्जादिभिरकृतमपि, 'भाषेत' ब्रूयात्, 'अकृतं' तदेवाविहितं 'नो कृतमिति' अकृतमेव भाषेत, न तु मायोपरोधादिना कृतमपि, अन्यथा मृपावादादिदोषसम्भवात्, उपलक्षणत्वाच्चास्य बह्वनालपनकालाध्ययनादिविपर्ययसम्भवेऽप्येतदेव कृत्यम्, इदं चात्राकृतं-कथञ्चिदतिचारसम्भवे लज्जाधकुर्वन् स्वयं गुरुसमीपमागत्य-जह' बालो जपंतो कज्जम कज्जं च उज्जुयं भणति । तं तह आलोएज्जा मायामयविष्णुमुक्को उ ॥ १ ॥' इत्याद्यागममनुस्मरन् कथञ्चित् परः प्रतीतमप्रतीतं वा मनःशल्यं यथावदालोचयेत्, ततश्चानेनान्तरतपोऽन्तर्गताऽल्लोचनाख्यप्रायश्चित्तमेदाभिधानम्, अनेन च शेषतपोमेदानामप्युपलक्षितत्वात् तपोविनयमाह इति सूत्रार्थः ॥११॥ इहैवं पुनः पुनरुपदेशश्रवणाद् यदैव गुरोरुपदेशस्तदैव प्रवर्तितव्यं निवर्तयितव्यं चेति स्यादाशङ्का, तदपनोदायाह—

मा गलियस्सेव कसं, वयणमिच्छे पुणो पुणो । कसं व दडुमाइन्ने, पावगं परिवज्जए ॥१२॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'मा' निषेधे, गलिः-अविनीतः, स चासावश्वश्च गल्यश्वः स इव, कशतीति कशस्तम्, उपलक्षणत्वात् कशप्रहारं, 'वचनं' प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयमुपदेशं, प्रस्तावादगुरूणाम्, 'इच्छेत्' अभिलषेत्, 'पुनः पुनः' वारं वारं, कोऽभिप्रायः?—यथा गल्यश्वो दुर्विनीततया न पुनः पुनः कशप्रहारं विना प्रवर्तते निवर्तते वा, नैवं भवताऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पुनः पुनर्गुरुवचनमपेक्षणीयं, किन्तु 'कसं व दडुमाइन्ने'ति इवशब्दस्य भिन्नकर्मत्वात् कशं-चर्मयष्टिं दृष्ट्वाऽऽकीर्णो-विनीतः, स चेह प्रस्तावादश्वः स इव, सूचकत्वात् सूत्रस्य, सुशिष्यो गुरोराकारादि दृष्ट्वा, पापमेव पापकं, गम्यमानत्वादनुष्ठानं 'परिवर्जयेत्' सर्वप्रकारं परिहरेत्, उपलक्षणत्वादितरश्चानुतिष्ठत्, पठन्ति च-पावगं पडिवज्जइ' चि तत्र च पुनातीति पावकं-शुभमनुष्ठानं 'प्रतिपद्येत' अङ्गीकुर्यात्,

१ यथा बालो जल्पन् कायमकार्यं च ऋजुकं भणति । तत् तथाऽऽलोचयेत् मायामदविप्रमुक्तस्तु ॥ १ ॥

इहापि प्राग्वदितरत् परिहरेत्, किमुक्तं भवति ?—यथाऽऽकीर्णोऽश्वः कशग्रहणादिनाऽऽरोहकाभिप्रायमुपलभ्य कशेनाताडित एव तदभिप्रायानुरूपं प्रवर्तते वा, तथा सुशिक्षेणा(व्योऽ) व्याकारादिभिराचार्याश्रयमवगम्य वचनेनाप्रेरित एव प्रवर्तते, मा भूदन्यथाऽऽरोहकस्यैव गुरोरायास इति सूत्रार्थः ॥१२॥ अत्र च निर्युक्तिरुक्तं गत्याकीर्णं व्याचिख्यासुः 'तत्स्वमेदपययेव्यख्या' इति तत्पर्यायानाह—

गंडी गली मराली अस्से गोणे य हुंति एगट्टा । आइस्से य विणीए य भइए वावि एगट्टा ॥ ६४ ॥

व्याख्या—गच्छति प्रेरितः प्रतिपथादिना डीयते च कूर्दमानो विहायोगमनेनेति गण्डिः, गिलत्येव केवलं न तु वहति गच्छति वेति गलिः, स्त्रियत इव शकटादौ योजितो रति च-ददाति लत्तादि लीयते च भुवि पतनेनेति मरालिः, अमी च 'अश्वे' तुरगे 'गोणे च' बलीवर्ह भवन्ति 'एकार्थाः' एकोऽर्थो-दुष्टतालक्षणः अनन्तरोक्तनीत्या प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्यमीषामिति कृत्वा । "आकी- र्यते" व्याप्यते विनयादिभिर्गुणैरिति आकीर्णः 'चः' पूरणे, विशेषेण नीतः-प्रापितः प्रेरकचित्तानुवर्तनादिभिः श्लाघादीति विनीतः, भाति-शोभते स्वगुणैर्ददाति च प्रेरयितुश्चित्तनिवृत्तिमिति भद्रः स एव भद्रकः, चराब्द इहाप्यश्वे गोणे चेति विषयानुवृत्त्यर्थः, अपिशब्द इह पूर्वत्र चानुक्तपर्यायान्तरसमुच्चयार्थः, 'एकार्था' इति प्राग्वदिति गाथार्थः ॥ ६४ ॥ न चैवं गत्याकीर्णतुल्यशिव्यो गुरोरायासजननजनने एव गुणदोषौ, किन्तु गलिसदृशस्यानाश्रवत्वादेराकीर्णतुल्यस्य चित्तानुगतत्वादेः सम्भव इति तद्वशतः कोपनप्रसादने अपि, अत एवाह—

अणासवा थूलवया कुसीला मिउं पि चंडं पकरंति सीसा ।
चित्ताणुया लहु दक्खोवकेया पसायए ते हु दुरासयं पि ॥ १३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘अणासवं’ति आ समन्तात् शृण्वन्ति-शुरुवचनमार्णयन्तीत्याश्रवा न तथा प्रतिभासाविषयस्य तस्याश्रवणादना-
श्रवाः, पठ्यते च-‘अणासुण’ ति अस्मार्थः स एव, स्थूलम्-अनिपुणं यतस्ततो भाषितया वचो येषां ते स्थूलवचसः ‘कुशीला’
इति कुशीलाः, ‘मृदुमपि’ अकोपनमपि कोमलालापिनमपि वा ‘चण्ड’ कोपनं परुषभाषिणं वा ‘प्रकुर्वन्ति’ प्रकर्षेण विदधति
‘शिष्याः’ विनेयाः, सम्भवति ह्येवंविधशिष्यानुशासनाय पुनः पुनर्वचननात्मकं खेदमनुभवतो मृदोरपि गुरोः कोप इति । इत्थं
गलितुल्यस्य दोषमभिधायेतरस्य गुणमाह—चित्तं-हृदयं प्रक्रमात् प्रेरकस्यानुगच्छन्ति-कशःपाताननपेक्ष्य जालाश्ववदनुवर्तयन्तीति
चित्तनुगाः ‘लघु’ शीघ्रमेव दक्षस्य भावो दाक्ष्यम्-अविलम्बितकारित्वं तेन ‘उववेय’ ति उपमेता-युक्ता दाक्ष्योपमेताः ‘प्रसादयेयुः’
संप्रसादं कुर्युः ‘ते’ इति शिष्याः, ‘हुः’ पुनरर्थः । दुःखेनाऽऽश्रयन्ति तमतिकोपनत्वादिभिरिति दुराश्रयस्तमपि, प्रक्रमाद्गुरुं, किं
पुनरुत्कटकं ययमित्यपिशब्दार्थः । अत्रोदाहरणं चण्डरुद्राचार्यशिष्यः, तत्र च सम्प्रदायः—‘अवंतीजनवप उज्जैणीणरीए ण्हवणुज्जाणे
साहुणो समोसरिया, तेसि सगासं एगो जुवा उदत्तवेसो वयंससहिओ उवागतो, सो ते वंदिऊण’ भणति—भयवं ! अम्हे
संसारो उच्चारह, एस एमेव पवंचेतिंति क्राऊण ‘वृष्यतां कालिना कलि’ति चंडरुद्रं आयसियं उवदिसंति, एस

१. अवन्तीजनपदे उज्जयिनीनगर्यां स्तपनोद्याने साधवः समवसताः, तेषां सकाशे एको जुवा उदात्तवेसो वयस्यसाहित उपागतः, स तान्
२. वन्दित्वा भणति—भगवन्तः । मां संसारदुष्टारयत, प्रजामीति, एष एवमेव प्रवच्यते इतिकृत्वा चण्डरुद्रमाचार्यमुपदिशन्ति(उपदर्शयन्ति), एष त्वां
निस्तारयिष्यति, सोऽपि च स्वभावेन परुषः, ततः स वन्दित्वा भणति—भगवन् ! प्रजाजय मामिति, तेन भगितः—क्षाः (भस्म) आनयेति, आनीते लोचं
कृत्वा प्रवाजितः, वयस्यकास्तस्याधृतिं कृत्वा प्रतिगताः, तेऽपि उपाश्रयं निजं गताः, विलम्ब्यते (क्लिञ्चिच्छे) सूक्ष्मे पन्थानं प्रतिरेख्य(स्वे)ति, परं प्रत्युषसि
व्रजाव इति विस्मृष्टः, प्रतिलिख्यगतः, प्रत्युषसि निर्गती, पुरतो व्रजति भणतिः, व्रजन् पथः स्फिटितचण्डरुद्रः स्थानो प्रस्वलितः, रुष्टेन हा दुष्टरीक्ष ! इति
दण्डेन मस्तके आहतः, शिरः रक्तौदितं, तथोऽपि सम्यक् सहते, त्रिमले प्रभाते चण्डरुद्रण गलद्रुधिरमूर्धा दृष्टः, हा दुष्टं कृतमिति संवेगमापन्नेन क्षमितिः ।

ते नित्यारेहिति, सोऽपि य समावेष्टं फरुसो, तथो सो चंदिकुण भणइ-भगवं ! पब्बावेह (हि) ममंति, तेण भणितो-छारं आणे-
हत्ति, आणिए लोयं काऊण पब्बाविओ, वयंसगा से अद्धिइ काऊण पडिगया, तेऽपि उवस्सयं नियग गया, विलंविप सूरं पंथं
पडिलेहेइ, परं पच्चूसे वच्चामित्ति विसज्जिओ, पडिलेहिउमागओ, पच्चूसे निग्गया, पुरतो वच्चति(त्ति) भणितो, वच्चंतो पंथातो
फिटितो, चंडरुदो खाणुप पक्खलितो, रुसिएण हा 'उट्ठसेह', स्ति दंइएण मत्थए आहतो, सिरं फोडितं, तद्वावि सम्मं सहइ
विमले पहाए चंडरुदेण रुहिरोगलंतमुद्धाणो दिट्ठो, हा ! दुट्ठु कयंति संवेगमावण्णेण खामिओ ॥ एवं गुरुप्रसादात् चण्डरुद्राचार्य-
शिष्यस्यैव सकलसमीहितावाप्तिरिति मत्वा मनोवाक्कायैर्गुरुचित्तानुवृत्तिपरैर्भाव्यमिति, अनेनानन्तरेण च सूत्रेण प्रतिक्रियायोग्यो-
नात्मक औपचारिको विनय उक्त इति सूत्रार्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्गुरुचित्तमनुगमनीयमित्याह—

णापुट्ठो वागरे किंचि, पुट्ठो वा नालियं चए । कोहं असच्चं कुव्वज्जा, धारिज्जा पिंयमप्पियं ॥ १४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'नापुट्ठः' कथमिदम् ? इत्याद्यजल्पितः, गुरुणेति गम्यते, 'व्यापृणीयात्' वदेत्, तथाविधं कारणं विना, 'किञ्चित्'
स्तोकमपि, पुट्ठो वा न 'अलीकम्' अचूतं 'वदेत्' कारणान्तरेण च गुरुभिरतिनिर्भरिस्तोऽपि न तावत् क्रध्येत्, कथञ्चिदुत्पन्नं
वा क्रोधम् 'असत्यं' तदोत्पन्नकृत्विकल्पविकलीकरणेन 'कुर्वीत' विदध्यात्, कथम् ?—'धारयेत्' स्थापयेत्, मनसीति शेषः, 'पियमप्पियं'
ति इवाप्योर्गम्यमानत्वात् प्रियमिवेष्टमिव सदा गुणकारणतया अप्रियमपि कर्णकटुकतया तदाऽनिष्टमपि, गुरुवचनमिति गम्यते,
अत्र श्लोकपूर्वार्धेन वाचा यथा गुरुवृत्तनियः तथोक्तमुत्तरार्धेन तु मनसेति, अथवा नापुट्ठ इति न गुरुणैव किन्तु येन केनचिद-
पीत्यादिक्रमेण पादत्रयं सामान्येन प्राग्वच्यं, नवरं क्रोधम् उपलक्षणत्वान्मानादिकथायं चोत्पन्नमसत्यं कुर्वीत, क्रोधासत्यतायामुदा-
हरणसम्प्रदायः—'कस्सवि कुलपुत्तयस्स भाया वैरिएण वाचाइओ, तथो सो जणणीए भणइ-पुत्त । पुत्तघायं घायसुत्ति, तथो सो

१ कस्यापि कुलपुत्रकस्य भ्राता वैरिणा व्यापादितः, ततः स जनन्या भण्यते-पुत्र ! पुत्रघातकं घातयेति, ततः स तेन जीवग्राहं

तेण जीवग्गहो गिण्हऊण^१ जणणीसमीवमुवणीओ, भणिओ अणेण-भायघायय ! कहिं ते आहणामिच्चि, तेण भणिओ-जहिं सर-
णागया आहम्मंति, तेण जणणी. अवलोकिया, ताए भण्णइ-ण पुत्त ! सरणागया आहम्मंति, तेण भण्णइ-कहं रोसं सफलं
करेमिच्चि, तेण(तीण) भण्णइ-ण पुत्त ! सव्वत्थ रोसो सफलो कज्जइ, पच्छा सो तेण विसल्लिओ ॥ एवं क्रोधमसत्थं कुर्वीत,
मानादिविफलीकरणे उदाहरणान्यागमादवधारणीयानि, इत्थमुदितानां क्रोधादीनां विफलीकरणमुपदिष्टं, सम्प्रति यथैषामुदय एव
न स्यात् तथोपदेष्टुमाह—‘धारयेत्’ स्वरूपेणावधारयेत्, न तद्वशतो रागं द्वेषं वा कुर्यात्, ‘प्रियं’ प्रीत्युत्पादकं शेषजनापेक्षया
स्तुत्यादि, ‘अप्रियं’ तद्विपरीतं तिन्दादि, तत्रोदाहरणसम्प्रदायः—‘असिवोवहुए णयरे तित्ति भूयवाईया रायाणमुवगया भणंति-अम्हे
असिव उवसमेमोत्ति, राइणा भणियं-सुणिसो केणोवाएणंति, तत्थेगो भणइ-अत्थि महेगं भूयं, तं सुखं विज्जिऊण गोपुररत्थाइसु.
परियडइ, तं न गिह्वालेयव्वं, तं गिह्वालियं रुसइ, जो पुण तं निहालेति सो विणस्सइ, जो पुण पिच्छिऊण अहोमुहो ठाइ सो
ठाइ सो रोगाओ मुच्चइ, राया भणति-अलाहि एएण अइरोसणेणंति । विइओ भणति-महच्चयं भूयं महतिमहालयं खवं, विउव्वति,
लंघोयरं विवृत्तकुक्षिं पंचशिरं पगपादं विसिहं विस्सरुवं अट्टहासं मुयंतं गायंतं पणच्चंतं, तं विवृत्तरूपं दट्ठणं जो पहसति पवं-
चेति वा तस्स सत्तहा सिरं फुट्टइ, जो पुण तं सुहाहिं वायाहिं अभिणंदति धूवपुण्णईहिं एएइ सो सव्वहाउमयातो मुच्चइ,

१ गृहीत्वा जननीसमीपमुपनीतः, भणितोऽनेन-भ्रातृघातक ! कुत्र त्वामाहन्मीति, तेन भणितः-यत्र शरणागता आहन्यन्ते, तेन जननी अवलोकिता, तथा
भण्यते पुत्र ! न शरणागता आहन्यन्ते, तेन भण्यते-कथं रोषं सफलं करोमीति, तथा भण्यते-न पुत्र ! सर्वत्र रोषः सफलः क्रियते, पश्चात्स तेन विसृष्टः ।
२ अशिवोपहुते नगरे त्रयो भूतवादिना राजानमुपगता भणन्ति-वयमशिवमुपशमयाम इति, राज्ञा भणितं-शृणुमः केनोपायेनेति, तत्रैको भणति-अस्ति
ममैको भूतः, स सुखं विवृत्त्यं गोपुररथ्यादिषु पर्यटति, सो न निभालयितव्यः, स निभालितो रुष्यति, यः पुनस्तं निभालयति स विनश्यति, यस्तं प्रेक्ष्या-
धोमुखस्तिष्ठति स रोगान्मुच्यते, राजा भणति-अल्लमेतेनतिरोक्तेनेति । द्वितीयो भणति-मामकीनो भूलो महातिमहालयं रूपं विवृत्ति, लम्बोदरं विवृत्तकुक्षि

राया भणद्—अलमेषणं । ततितो भणद्—ममवि एवं विहमेव णातिविसेसकरं भूयमत्थि, प्रियाप्रियकारिणं दरिसणादेव रोने-
हितो मोचयति, एवं होलत्ति, तेण तहाकप असिबं उवसंतं । एवं साधूवि असारूप्यत्वे सति शब्दादिप्रतिकूलत्वे च परेहिं
परिभूयमाणो पर्वचिज्जमाणो हसिज्जमाणो वा तथा शुब्बमाणो वा पूइज्जमाणो वा तं प्रियाप्रियं सहेत । अनेन च मनोगुल्यभिधा-
नाच्चालिबिनय उक्तः, इति सूत्रार्थः ॥ १४ ॥ आह—क्रोधासत्यताकरणदिभिरात्मदमनोपाय उक्तः, तत्र च बाह्येष्वपि दमनीयेषु
सत्सु किमिति तस्यैव दमनोपाय उद्दिश्यते ? किं वा तदमने फलमिति, अत्रोच्यते—

अप्पामेव दमेयव्वो, अप्पा हु खलु दुइमो । अप्पा दंतो सुही होइ, अस्सि लोए परत्थ य ॥ १५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—अतति—सन्ततं गच्छति शुद्धिसङ्कलेशात्मकपरिणामान्तराणीत्यात्मा तमेव 'दमेयेत्' इन्द्रियनोद्दिन्द्रियदमेन मनोबो-
तरविषयेषु रागेद्वेषवशतो दुष्टगजभिवोन्मार्गनामिनं स्वयं विवेकाङ्गुरोपशमनं नयेत्, पठन्ति च—'अप्पा चेव दमेयव्वो'त्ति स्पष्टं,
किमेवमुपदिश्यत इत्याह—'आत्मैव' दुशब्दस्यैवकारार्थत्वात् 'खलु' इति यस्मात् 'दुर्दमः' दुर्जयः, ततस्तदमने दमिता एव बाह्यद-
मनीया इति, न तदमनमुपदिश्यत इति भावः, उक्तं हि—'सच्चमप्ये जिए जियं', कः पुनरेवं गुण इत्याह—आत्मा 'दान्त' 'दान्त'

पञ्चशिरस्कर्मैकपादं विशिखं विस्वरूपं (विस्वरूपम्) अद्यद्वयं मुच्यत गायत प्रणूयत, तं विवृत्तलं दृष्ट्वा यः प्रहसति प्रवचयते वा तस्य सत्तथा शिरः स्फुटति,
यः पुनस्तं शुभाभिर्वाग्भिरभिनन्दति धूपपुष्पादिभिः पूजयति स सर्वथाऽऽमयात् मुच्यते, राजा भणति—अलमेतेनापि । तृतीयो भणति—ममायैवंविध एव, नाति-
विशेषकः भूतोऽस्ति, प्रियाप्रियकारिणं दर्शनादेव रोगेभ्यो मोचयति, एं भवति, तेन तथा कृते क्षिप्रमुपशान्तम् । एवं साधुरपि असारूप्यत्वे सति शब्दादि-
प्रतिकूलत्वे च परैः परिभूयमानः प्रवच्यमानो हस्यमानो वा पूज्यमानो वा तत् प्रियाप्रियं सहेत ।

२ सर्वमात्मनि जिते जितम् ।

उपशममानीतः सुखमस्यास्तीति सुखी भवति, क ?-‘अस्मिन्’ इत्यनुभूयमानायुषि विनयाप्यक्षे ‘लोके’ भवे ‘परत्र च’ इत्यागामिनि भवान्तरे; दान्ताऽऽत्मानो हि परमर्षय इहैव सुरैरपि पूज्यन्ते, अद्यान्ताऽऽत्मानस्तु चौरपारदारिकादयो विनश्यन्ति, तथा-“सदेणं^२ मओ रूवेण पयंगो महुयरो य गंधेण । आहारेण य मच्छो वज्झइ फरिसेण य गइंदो ॥ १ ॥” तद्विपर्ययतस्तु-इह परत्र च नन्दन्ति, तत्र चोदाहरणम्-^३दो भायरो चोरा, तैसि उवस्सए साहुणो वासावासं उवांगया, तेहिं वासारत्तपरिसमत्तीए गच्छंतेहिं. तैसि चोराणं अन्नं वयं किंचि अपडिवज्जमाणणं रत्ति न भोत्तव्वंति वयं दिणं । अन्नया तेहिं उद्धाइएहिं सुबहुयं गोमाहिसं भाणियं, तत्थ अन्ने महिसं मारेउं पइउमारद्धा, अन्ने मज्जस्स गया, मंसइत्ता संपहारेन्ति-अद्धगे मंसे विसं पक्खिवामो तो मज्ज-इत्ताणं दाहामो, तओ अम्हं सुवहुं गोमाहिसं भागेण आगमिस्सइ, मज्जइत्तावि पवं चेव सामंत्येहिंति, एवं तेहिं विसं पक्खितं, आइच्चो य अत्थं गतो, ते भायरो न भुत्ता, इयरे परोप्परं विससंजुत्तेण मज्जमंसेण उवभुत्तेण मया, मरिऊण य कुगइं गया, इयरे इह परलोए य सुहभागिणो जाया, एवं ताव जिंविभदियदमे, एवं सेसेसुवि इदिपसु, ‘अप्पा दंतो सुही होइ, अस्सि लोए परत्थ य’ इति सूत्रार्थः ॥ १५ ॥ किं पुनः परिभावयन्नात्मानं वमयेदित्याह-

१ बब्देन मृगो रूपेण पतङ्गो मधुकरश्च गन्धेन । आहारेण च मत्स्यो वध्यते रूपेण च गजेन्द्रः ॥ १ ॥

२ द्वौ भ्रातरौ चौरौ, तयोरुपाश्रये साधवो वर्षावादसुपागताः, तैवर्षीरात्रपरिस्सिमात्तौ गच्छंद्भिस्तयोः कोरयोरन्यत् किञ्चिद्वतमग्रतिपथमानयो रात्रौ न भोक्तव्यमिति व्रतं दत्तम् । अन्यदा तैरुद्धावितैः सुवहुकं गोमाहिषमानीतं, तत्रान्ये महिर्षे मारयित्वा पक्तुमारब्धाः, अन्ये मद्याय गताः, मांसीयाः संप्रधारयन्ति-अथ मांसे विषं प्रक्षिपामः ततो मयीयेभ्यो दास्यामः, ततोऽस्याकं सुबहु गोमाहिषं भागेनागभिष्यतिः मयीया अपि एवमेव संप्रधारयन्ति, एवं तैर्विषं प्रक्षिप्तम्, आदित्यश्चास्तं गतः, तौ भ्रातरौ न भुज्जौ, इतरे परस्परं विषसंयुक्तेन मद्यमांसेनोपयुक्तेन मृताः, इतरी इह परलोके च सुखभागिनी जाता तौ, एवं तावज्जिह्वेन्द्रियदमे, एतं शेषेष्वपीन्द्रियेषु आत्मा दान्तः सुखी भवति अस्मिन् लोके परत्र च ॥

वरं मे अप्या दंतो, संजमेण तवेण य । माऽहं परेहिं दम्मंतो, बंधणेहि बहेहि य ॥ १६ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘वरं’ प्रधानं ‘मे’ मया ‘आत्मा’ अभिहितरूपस्तदाधाररूपो वा देहः, ‘दान्त’ इति दमं ग्रहितः असमञ्जसचेष्टातो व्याचर्तितः, केन हेतुना ?—‘संयमेन’ पञ्चाश्रवविरमणादिना, ‘तपसा च’ अनशनादिना, चशब्दो द्वयोरप्यनपेक्षितायां मुक्तिहेतुता-विरहात् परस्परसापेक्षतासूचनार्थः सम्यग्ज्ञानसमुच्चयार्थो वा, विपर्यये दोषदर्शनायाह—‘मा’ प्राग्वत्, ‘अहम्’ इत्यात्मनिर्देशः, ‘परैः’ आत्मव्यतिरिक्तैः ‘दम्मंतो’ति आपत्वाद्भितः खेदितः, केः ?—‘बन्धनैः’ यद्वादिचिरचित्तैर्मयूरबन्धादिभिः ‘चधैश्च’ लतालकुटादिताडनैः, अत्रोदाहरणं ‘सेयणओ गंधहत्थी-अडवीए हत्थिजूहं महल्लं परिवसइ, तत्थ जूहवती जाए जाए गयकलमए विणासेइ, तत्थेगा करिगी आवण्णसत्ता चिन्ने-जइ कहेच्चि गयकलमतो जायइ, सोऽवि एतेण विणासिज्जिहत्ति काउं लंगंती ओसरइ, जूहा-हिवेण जूहे छुम्भइ, पुणो ओसरइ, ताहे वित्तियतत्तियदिवसे जूहेण भिन्नइ, ताहे एणं रिसिआसमपयं दिट्ठं, सा तत्थ अहीणा संघणिआ य अणाए रिसओ,^१ सा पसूया गयकलहं, सो तेहिं रिसिकुमारोहिं सहिओ पुण्फारामं सिंचइ, सेयणउत्ति से नामं कयं, वयत्थो जातो, जूहं दट्ठुण जूहपतिं हंतूण जूहं णेण पडिवण्णं, गंतूण य अणेण सो आसमो विणासितो, नो अन्नावि कावि एव काहित्तिस्ति । ताहे ते रिसितो कसिया, पुण्फफलगहियपाणी सेणियस्स रण्णो सयास्सं उवगाया, कहियं चऽणेहिं-परिसो सव्वलक्कल-

^१ सेचनको गन्धहस्ती, अट्ठयां हस्तियूयं महत् परिवसति, तत्र यूथयतिर्जातान् जानात् गजकलभकान् विनाशयति, तत्रका करिणी आपन्नसत्त्वा चिन्तयति—यदि कश्चिद् गजकलभको जायते (जनिष्यते) सोऽप्येतेन विनश्यते इतिदृष्ट्वा धनः शनैः (खञ्जन्ती) अवसर्पति, यूथाधिपेन यूहे क्षियते, पुनरपसर्पति, ततो द्वितीयतृतीयदिवसे यूथेन मिलति, तत एकमृष्याश्रमपदं दृष्टं, सा तत्राश्रिता, परिचिन्ताश्रानया

ऋषयः, सा प्रसूता गजकलभं, स तैः ऋषिकुमारैः सहितः पुण्यारामं सिञ्चति, सेचनक इति तस्य नाम कृतं, वयःस्यो जातः, यूथं दृष्ट्वा यूथपतिं हन्ना यूथमेनेन प्रतिपन्नं, गत्वा चानेन स आश्रमो विनाशितः, मा अन्याऽपि काऽप्येनं कापीदिति । ततस्ते ऋषयो कथाः, पणियुहीतपुष्पफलाः श्रेणिकस्य राज्ञः

णसंपुण्णो गन्धहृत्सी सेयणतो णाम, सेजिओ हत्थिगहणाय गतो, सो य हत्थी देवयाण परिगहितो, ताहे (ए) ओहिणा आभोइयं-
जहा अवस्सं एसो घेयति, ताहे ताण सो भणइ-पुत्त ! वरं ते अग्गा दंतो, ण यऽसि परेहिं दंमंतो वधणेहिं वहेहि य, सो एवं
भणिओ सयमेव रत्तीण गंतूण आलाणखंभं अस्सितो । यथा हि अस्य स्वयंदमनन्महागुणः तथा मुफत्यर्थिनोऽपि विशिष्टनिर्जरातः,
इतरथा त्वकामनिर्जरातो न तथेति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥ शुर्वबुद्ध्यात्मकं प्रतिरूपविनयमाह—

पडिणीयं च बुद्धणं, वाया अडुव कममुणा । आवि वा जइवा रहस्से, नेव कुब्जा कयाहवि ॥ १७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘प्रत्यनीकम्’ इति प्रतिकूलं, सः पूरणे, चेष्टितमित्युपस्कारः, भावप्रधानत्वाद्वा निर्देशस्य प्रत्यनीकत्वं, केषाम् ?—
‘बुद्धानाम्’ अवगतवस्तुतत्त्वानां गुरूणामितियावत्, कया ?—‘वाचा’ किं त्वमपि किञ्चिज्जानीषे ? इत्येवंरूपया, विपरीतप्ररूपणाय
प्रेरितस्त्वयैवैतदित्यमस्माकं प्ररूपितमित्याद्यात्मिकया वा, अथवा ‘कर्मणा’ संस्कारकालिकमणकरचरणसंस्पर्शनादिना ‘आविः’
जनसमक्षं प्रकाशदेश इतियावत्, यदिवा ‘रहस्ये’ विविक्तोपाश्रयादौ ‘न’ इति निषेधे ‘एवः’ अवधारणे, स च ‘शब्दोरपि’ गुणा
प्राद्याः, दोषा वाच्या गुणेरपीति कुमतनिराकरणार्थः, ‘कुर्यात्’ इति विदध्यात्, ‘कदाचित्’ पररूपभाषणादावपि इति सूत्रार्थः ॥ १७ ॥
पुनः शुश्रूषणात्मकं तमेवाह—

ण पक्खओ ण ण पुरओ, नेव किच्चाण पिट्ठओ । न जुंजे उरुणा ऊरुं, सयणे ण पडिस्सुणे ॥ १८ ॥ (सूत्रम्)

सकाशगुणगताः, कथितं चैभिः—ईदृशः सर्वलक्षणसंपूर्णो गन्धहृत्सी सेचनको नाम, श्रेणिको हस्तिग्रहणाय गतः, स च हस्ती देवतया परिगृहीतः, ततः (तया)
अश्वधिना आभोगितं (अचलोकितं)—यथा अवश्यमेवो ग्रहीष्यते, ततस्तथा स भण्यते—पुत्र ! वरं तव (त्वया) वात्स्या दान्तः, न चासि परैर्दम्यमानो बन्धनैर्वधैश्च, स
एवं भणितः स्वयमेव रात्रात्रागत्यालानस्तम्भमाश्रितः ।

व्याख्या—‘न पक्षतः’ दक्षिणादिपक्षमाश्रित्य, उपविशेदिति सर्वत्रोपस्कारः, तथोपवेशने तत्पङ्क्तिः समावेशतः तत्साम्यापादने-
नाविनयभावात्, गुरोरपि चक्रावलोकने स्कन्धकन्धरादिवाद्यासम्भवात्, न ‘पुरतः’ अप्रतः, तत्र वन्दकजनस्य गुरुवदनानव-
लोकनादिनाऽप्रीतिभावात्, ‘नैव’ इति पूर्ववत्, कृतिः—चन्दनकं तदर्हन्ति कृत्याः ‘दण्डादित्वाद् यमप्रत्ययः’ ते चार्थादाचार्यादिय-
स्तेषां ‘पृष्ठतः’ पृष्ठदेशमाश्रित्य, द्वयोरपि मुखादर्शने तथाविधरसवत्ताऽभावादिदोषसंभवात्, ‘न शुज्यात्’ न सङ्घट्टयेद् अत्या-
सन्नोपवेशादिभिः, ‘उरुणा’ आत्मीयेन, ‘उरु’ कृत्यसम्बन्धिनं, तथाकरणेऽत्यन्ताविनयसम्भवात्, उपलक्षणं चैतत् दोषाङ्गस्पर्श-
परिहारस्य, ‘शयने’ शय्यायां शयित आसीनो वेति शेषः, किमित्याह—न प्रतिशृणुयात्, किमुक्तं भवति?—कदाचिच्छ्रयागतो
शुरुणाऽऽकारित उक्तो वा कृत्यं प्रति न तथास्थित एवावक्षया कुर्म एवमित्यादिवचनतः प्रतिजानीयात्, किन्तु गुरुवचनसम-
नन्तरमेव सम्भ्रान्तचेता विनयविरचितकराञ्जलिः समीपमागत्य पादपतनपुरस्सरमनुगृहीतोऽहमिति मन्यमानो भगवन्निच्छामोऽनु-
शिष्टिमेति वदेदिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥ पुनस्तमेवाह—

नैव पल्लवित्थयं कुज्जा, पदं खर्पिडं व संजग । पाए पंसारिए वावि, न चिष्टे गुरुणंति ॥ १९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—नैव ‘पर्यस्तिकां’ जाजुज्ज्योपरिवस्त्रवेष्टनाऽऽत्मिकां कुर्यात्, ‘पक्षपिण्डं वा’ बाहुद्वयकायपिण्डात्मकं, ‘संयतः’
साधुः, तथा पादौ प्रसारयेत् वाऽपि नैव, वा समुच्चयार्थः, अपिः किं पुनरित इतो विक्षिपेदिति निर्दर्शनार्थः, अन्यच्च—न
तिष्ठेत्’ नाऽऽसीत, क?—गुरुगामन्तिके इति, प्रक्रमादतिसन्निधौ, किन्तुचित्तदेश एव, अन्यथाऽविनयदोषसम्भवात्, अथवा ‘पाए
पसारिए वावि’ति पाठात् पादौ प्रसारितो वाऽपि, कृत्वैति शेषः, प्रकारस्यालाक्षणिकत्वात् प्रसायं वा न तिष्ठेद्गुरुगामन्तिके

उचितप्रदेशोऽपीति, उपलक्षणं चैतद्वण्डपादिकाञ्चष्टम्भादीनामिति सूत्रार्थः ॥ १९ ॥ पुनः प्रतिश्रवणविधिमेव सविशेषमाह—

आयरिर्गृहिं वार्हितो, तुसिणीओ ण कयाइवि । पसाएक्खवी नियागट्ठी, उवचिट्ठे गुरुं सया ॥२०॥ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘आचार्यैः’ उपलक्षणत्वादुपाध्यायादिभिः ‘वार्हितो’ति व्याहृतः—शब्दितः ‘तुसिणीओ’ति तूष्णीकः तूष्णीशीलः ‘न कदाचिदपि’ ग्लानाद्यवस्थायामपि, भवेदिति गम्यते, किन्तु—‘वन्यस्योपरि निपतत्यहितसमाचरणधर्मनिर्वापी । गुरुवदनमलयनिसृतो वचनरसश्चन्दनस्पशः ॥ १ ॥’ इति प्रसादोऽयं यदन्यसद्भात्रेऽपि मामादिशन्ति गुरुव इति प्रेक्षितम्—आलोचितुं शीलमस्येति प्रसादप्रेक्षी, पाठान्तरतः ‘प्रसादार्थी’ वा गुरुपरितोषाभिलाषी ‘नियागट्ठी’ति पूर्ववत्, ‘उपतिष्ठेत’ मस्तकैनाभिवन्द इत्यादि वदन् सविनयमुपसर्पेत्, गुरुं ‘सदा’ सर्वकालमिति सूत्रार्थः ॥ २० ॥ तथा—

आलवंते लवंते वा, ण णिसिज्जा कयाइवि । चइत्ता आसण धीरो, जओ जत्तं पडिस्सुणे ॥ २१ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—आलिति ईषलुपति—वदति ‘लपति वा’ वारं वारमनेकधा वाऽभिदधति ‘न निधीदेत्’ न निषण्णो भवेत्, ‘कदाचिदपि’ व्याख्यानदिना व्याकुलतायामपि, किन्तु ?—‘त्यक्त्वा’ अपहाय ‘आसनं’ पादपुञ्जनादि, धिया राजते धीरः, अक्षोभ्यो वा परीपहादिभिः, ‘यत’ इति यतो यत्नवान् ‘जत्तं’ नि प्राकृतत्वाद्विन्दुलोपे तस्य च द्वित्वे यद्गुरुव आदिशन्ति तत् ‘प्रतिशृणुयात्’ अवश्यविधेयतया अभ्युपगच्छेदितियावत्, यद्वा यत इति यत्र गुरुवः, तत्र गत्वेति गम्यते, ‘यात्रां’ संयमयात्रां प्रस्तावाद् गुरुरूप-दिष्टां प्रतिशृणुयादिति सूत्रार्थः ॥ २१ ॥ पुनः प्रतिरूपविनयमेवाऽह—

आसणगओ ण पुच्छिज्जा, णेव सिज्जागओ कया । आगम्मुक्कुडुओ संतो, पुच्छिज्जा पंजलीगडे ॥२२॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘आसनगतः’ इति आसनासीनो न पृच्छेत्, सूत्रादिकमिति गम्यते, नैव ‘शय्यागत’ इति संस्तारकस्थितः, तथा—

विधावस्थां विनैत्युपस्कारः, 'कदाचिदपि' बहुश्रुतत्वेऽपि, किमुक्तं भवति? बहुश्रुतेनापि संशये सति न न प्रष्टव्यं, पृच्छताऽपि नावक्षया, सदा गुरुविनयस्यानतिक्रमणीयत्वात्, तथा चाऽङ्गमः—“जहा” हि अङ्गी जलणं नमस्ते, पाणादुर्भेतपयाहिसिन्तं । एवमाय-
रियं उवचिद्वृज्जा, अणंतपाणोवगओऽवि संतो ॥ १ ॥” किं तर्हि कुर्यादित्याह—‘आगम्य’ गुरुर्वन्तिकमेत्य ‘उत्कुटुक’ इति मुक्तासनं,
कारणतो वा पादपुच्छनादिगतः सन् शान्तो वा ‘पृच्छेत्’ पर्यनुश्रुतीत, सूत्रादिकमितिहापि गम्यते, प्रकर्षेण-अन्तःप्रीत्यात्मकेन
कृतो-विहितोऽञ्जलिः-उभयकरमीलनात्मकोऽनेनेति प्रकृताञ्जलिः, प्राकृतत्वाच्च कृतशब्दस्य परनिपातः, ‘पंजलिउड’ इति पाठे च
प्रकृष्टं-भावान्विततयाऽञ्जलिपुटमस्येति प्राञ्जलिपुट इति सूत्रार्थः ॥ २२ ॥ ईदृशस्य शिष्यस्य गुरुणा यत् कृतं तदाह—

एवं विणयजुत्तस्स, सुतं अतथं तदुभयं । पुच्छमाणस्स सिस्सस्स, वागरिज्ज जहासुयं ॥२३॥ (सूत्रम्)
व्याः—‘एवम्’ इत्युक्तप्रकारेण ‘विनययुक्तस्य’ विनयान्वितस्य ‘सूत्रं’ कालिकोत्कालिकादि ‘अर्थं च’ तस्यैवाभिधेयं ‘तदुभयं’ सूत्रार्थोभयं
‘पृच्छतः’ शीघ्रतः ‘शिष्यस्य’ स्वयंदीक्षितस्योपसम्पन्नस्य वा ‘व्यागुणीयात्’ विविधमभिव्याप्त्याऽभिदध्यात् व्याकुर्याद्वा प्रकटयेत्,
यथा-येन प्रकारेण श्रुतम्-आकर्णितं, गुरुभ्य इति गम्यते, न तु स्वबुद्ध्यैवोत्प्रेक्षितमित्यभिप्रायः, अनेन च—‘आयारे सुयविणप
विस्मिलवणे चैव होइ बोद्धवे । दोसस्स य निग्घाप विणप चउद्देस पडिवत्ती ॥ १ ॥” इत्यागमाभिहितचतुर्विधाचार्यविनयान्त-
र्गनस्य ‘सुतं अतथं च तहा हियकर णिस्सेसयं च वापइ । एसो चउज्जिहो खलु सुयविणओ होइ णायव्वो ॥ १ ॥ सुतं गाहेति

१ यथाऽऽहिताग्नेर्जलनं नमस्यति नानाहुतिमन्त्रपदाभिप्रेतम् । एवमाचार्यमुपतिष्ठेत्तानन्तज्ञानोपगतोऽपि सन् ॥ १ ॥

२ आचारे श्रुतविनये विशेषेणैव भवति बोद्धव्यः । दोषस्य च निर्वर्ति विनये चतुर्धेया प्रतिपत्तिः ॥ १ ॥ २ सूत्रमर्थं च तथा हितकरं लिःशेषं
च वाचयति । एष चतुर्विधः खलु श्रुतविनयो भवति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥ सूत्रं ग्राहयत्युक्तोऽर्थं च श्रावयति प्रयत्नेन । यद्यस्य भवति योग्यं परिणाम्यादि
(आश्रित्य) तन्न श्रुतम् ॥ २ ॥ निदेशोपमपरिशेषं यावत्समाप्तं च तावदाचयति । एष श्रुतविनयः खलु निर्दिष्टः पूर्वसुरिभिः ॥ ३ ॥

उज्जुत्तो अतथं च सुणावप पयत्तेणं । जं जस्स होइ जोग परिणमगमाइ तं तु सुयं ॥ २ ॥ निस्सेसमपरिसेसं जाव समत्तं च ताव वापइ । एसो सुयविणओ खलु निदिहो पुव्वसरीहिं ॥ ३ ॥ इत्याद्यागमाभिहितस्य श्रुतविनयस्य साक्षादभिधानं, यच्च विनयं प्रादुष्करिण्यामीति प्रतिज्ञाय 'अब्भुट्ठाणं' अंजलिं तथा 'दंसणणाचरित्ते' इत्यादिना ग्रन्थेनैव न तस्य शुद्धस्वरूपमभिधानं, किन्तु 'गिस्सिते सिया अमुहरी' इत्यादि लिङ्गान्तादिपदैरुपदेशरूपतया, तदपि प्रसङ्गत एव यथायोगमाचार्यविनयोपदर्शनपरमिति भावनीयमिति सूत्रार्थः ॥ २३ ॥ पुनः शिष्यस्य वाग्विनयमाह—

मुसं परिहरे भिक्खू, न य ओहारिणीं वए । भासादोसं परिहरे, मायं च वज्जए सया ॥ २४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'मुषा' इत्यसत्यं भूतनिह्ववादि 'परिहरेत्' सर्वप्रकारमपि त्यजेत्, भिक्षुः, 'न च' नैव 'अवधारणी' गम्यमानत्वाद् वाचं गमिष्याम एव वक्ष्याम एव इत्येवमाद्यवधारणात्मिकां 'वदेत्' भायेत, किं बहुना ? 'भायादोयम्' अशेषमपि वाग्विषणं सावधानुमोदनादिकं परिहरेत्, न च कारणोच्छेदं विना कार्योच्छेद इत्याह—मायां, चशब्दात् क्रोधादींश्च तद्धेतून् वर्जयेत् 'सदा' सर्वकालमिति सूत्रार्थः ॥ २४ ॥ किञ्च—

ण लविज्ज पुडो सावलं, न निरुंठं न मम्मयं । अप्पणट्ठा परट्ठा वा, उभयस्संतरेण वा ॥ २५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'न लपेत्' न वदेत् 'पुष्ठ' इति पर्यनुयुक्तः 'सावचं' सपापं न 'निरर्थम्' अर्थविरहितं दशदण्डिमदि एव वन्ध्यासुतो यातीत्यादि वा 'न' नैव, अत्रियतेऽनेन राजादिविहङ्गेनोच्चारितेनेति मर्मं तद्गच्छति वाचकतयेति मर्मणं, वचनमिति सर्वत्र शेषः, अतिसङ्क्षेपोपादकत्वात् तस्याः, अत्राह च—“तदेव काणं काणत्ति, पंडणं पंडगत्ति वा । वाहियं वाचि रोगिन्ति, तेणं चोरोत्ति नो

तथैव काणं काण इति, पण्डकं पण्डक इति वा । व्याधिमन्तं वाऽपि रोगी इति, स्तेनं चौर इति नो वदेत् ॥ १ ॥ एतेनान्वेनार्थेन, परोक्षेनो-

वप ॥ १ ॥ एरण्डणेण अण्डेणं, परो जेणुवहम्मर्हं । आयात्भावदोसण्णं, ण तं भासेज्ज पण्णवं ॥ २ ॥” ‘आत्मार्यम्’ आत्म-
प्रयोजनं ‘परार्थं वा’ परप्रयोजनम् ‘उभयस्स’ति आत्मनः परस्य च, प्रयोजनमिति गम्यते ‘अंतरेण च’ति विना वा प्रयोजन-
मित्युपस्कारः, आयादोपं परिहरेदित्यनेनैव गते पृष्टविषयत्वादस्यापौनरुक्त्यं, यद्वा भाषादोगो जकारमकारादिरेव तत्र गृह्यत इति
न दोषः, सूत्रद्वयेन चातेन चागुण्यभिधानतश्चारित्रविनय उक्त इति सूत्रार्थः ॥ २५ ॥ इत्थं स्वगतदोषपरिहारमभिधायोपाधिकृत-
दोषपरिहारमाह—

समरेसु अगारेसु, गिहंसंधिसु अ महापहेसु । एगो एगित्थीए सद्धिं, नेव चिट्ठे न संलवे ॥ २६ ॥ (सूत्रम्)

न्याख्या—‘समरेषु’ खरकुटीषु, तथा च चूर्णिकृत—‘समरं नाम जतथ हेट्ठा लोयारा कम्मं करंति’ उपलक्षणत्वादस्यान्ये-
ष्वपि नीचास्पदेषु ‘अगारेषु’ गृहेषु ‘गृहसन्धिषु च’ गृहद्वयान्तरालेषु च ‘महापथेषु’ राजमार्गादौ, किमित्याह—‘एकः’ असहायः
एका—असहाया सा चासी खी च एकखी तथा ‘सद्धिं’ सह ‘नैव तिष्ठेत्’ असंलपेनैव चोद्धरेयस्थानस्थो न भवेत्, ‘नसंलपेत्’
न तथैव सह संभाषं कुर्यात्, अत्यन्तदुष्टतोद्भावनापरं चेकग्रहणम्, अन्यथा ससहायस्यापि ससहायया अपि च स्त्रिया सहाव-
स्थानं सम्भाषणं चैवंविधास्पदेषु दोषाश्चैव, प्रवचनमालिन्यादिदोषसम्भवात्, अथवा सममरिभिर्वर्तन्त इति समरा द्रव्यतो जन-
संहारकारिणः संग्रामाः भावाच्च खीणामरिभूतत्वात् क्षानादिवीवस्वतत्त्वघातिनः तासामेव दृष्ट्या दृष्टिसम्बन्धाः, तत्रेह भावसम-
श्लेषकारिणः, सत्सत्तमी चैवं, ततोऽयं भावार्थः—द्रव्यसमरा हि न स्युरपि प्राणापहारिणः, भावसमरास्तु क्षानादिभावप्राणापहारिण
एव, विशेषतस्त्वैकाकितायां, तत एवमेतेष्वपि वारुणेषु भावसमरेषु सत्सु नैक एकस्त्रियां सार्द्धमगारादिषु तिष्ठेत् संलपेद्वा,
पहन्यते । आचारभावदोषज्ञो, न तद्भाषेत प्रज्ञावान् ॥ २ ॥ २ समरं नाम यन्नाथस्तात् लोहकाराः कर्म कुर्वन्ति ।

अनेनापि चारित्रविनय एवोक्तः, उपदेशाधिकाराच्च न पीनरुक्त्वम्, एवमन्यत्रापि भावनीयमिति सूत्रार्थः ॥ २६ ॥ कदाचित्
स्खलिते च गुरुभिः शिक्षितो यत्कुर्यान् तदेवाह—

जं मे बुद्ध्याणुसांसंति, सीएण फरुसेण वा । मम लाभुत्ति पेहाए, पयओ य तं पडिस्सुणे ॥२७॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—यन्मां बुद्ध्या 'अनुशासन्ति' शिक्षां ग्राहयन्ति 'शीतेन' सोपचारवचसा, 'शीलेन वे'ति पाठः, तत्र शीलं-महा-
व्रतादि उपचारात्तज्जनकं वचोऽपि शीलं तेन, यद्वा 'शीलं समाधौ' ततः शीलेन-समाधानकारिणा-भद्र ! भवादृशामिदमनुचित-
मित्यादिना, 'परयेण' कर्कशेन, उभयत्र वचसेति गम्यते, तत् 'प्रतिशृणुयात्' विधेयतया अङ्गीकुर्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः, किमभि-
सन्धायेत्याह-मम 'लाभः' अप्राप्त्यर्थप्रतिरूपः, यन्मामनाचारकारिणममी शासन्तीति 'पेहाए'ति एकारस्यालाक्षणिकत्वात् प्रेक्ष्य-आलोच्य
प्रेक्षया वा एवंविधबुद्ध्या 'पयतो'ति प्रयतः-प्रयत्नवान्, पदतो वा-तथाविधानुस्मर्यमाणसूत्रालापकादिति सूत्रार्थः । ॥ २७ ॥ किमिह
परत्र चाल्यन्तोपकारि गुरुवचनमपि कस्यचिदन्यथा सम्भवति ?, येनैवमुपदिश्यते इत्याह—

अणुसासणमोवायं, दुक्कडस्स य पेरण । हियं तं मन्नए पत्तो, वेस्सं भवइ असाहुणो ॥ २८॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'अनुशासनम्' उक्तरूपम् 'ओवायं'ति उपाये-सुदुपरुवभाषणादौ भवमौपायं, यद्वा 'ओवायंति' सूत्रत्वात् उपपत्तन-
मुपपातः-समीपमवगं तत्र भवमौपपातं-गुरुसंस्तारास्तरणविश्रामणादिकृत्यं 'दुक्कटस्य च' कुतिसताचरितस्य प्रेरणं-हा ! किमिद-
मित्यभाचारितमित्याद्यात्मकं, गुरुविहितमिति गम्यते, 'हितम्' इहपरलोकोपकारि, 'तदि'त्यनुशासनादि मन्यते 'प्राज्ञः' प्रज्ञावान्
'द्वेष्यं' द्वेषोत्पादकं 'भवति' जायते, कस्य ?-असाधोः' अपगतमवसाधुत्वस्य, तदनेनासाधोर्गुरुवचनस्याप्यन्यथात्वसम्भव उक्त
इति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥ अमुमेवार्थं व्यक्तीकर्तुमाह—

हिंयं विगयभया बुद्ध्या, फलसमप्यणुसासनं । वेदसं तं होह मूढाणं, खंतिशुद्धिकरं पयं ॥ २९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘हितं’ पथ्यं ‘विगतभयाः’ सप्तभयरहिताः ‘बुद्ध्या’ अवगततत्त्वाः, मन्यन्त इति शेषः, ‘परुषमपि’ कर्कशमपि, अनुशासनं शिष्याणां गुरुविहितमिति प्रक्रमः, ‘द्वेष्यं’ द्वेषोत्पादि ‘तद्’ इत्यनुशासनं भवति ‘मूढानाम्’ अज्ञानानां, क्षान्तिः—क्षमा शुद्धिः—आशयविशुद्धता तत्करणं, यद्वा—क्षान्तेः शुद्धिः—निर्मलता क्षान्तिशुद्धिस्तत्करणम्, अमूढानां विशेषतः क्षान्तिहेतुत्वाद् गुर्वनुशासनस्य, मार्दवादिशुद्धिकरत्वोपलक्षणं चेत्तद्, अत एव पद्यते—गम्यते गुणैर्क्षानादिभिरिति पदं—क्षानादिगुणस्थानमित्यर्थः, अथवा—परुषमपीत्यपिशब्दो भिन्नक्रमः, ततश्च हितमप्यायत्यां विगतभयाद् ‘बुद्ध्या’ आचार्यदेः, उत्पद्यमिति शेषः, परुषं यच्छुल्य-सुखदमनुशासनं, तत्किमित्याह—द्वेष्यं तद्भवति मूढानां, शेषं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ २९ ॥ पुनर्विनयमेवाह—

आसणे उर्वचिद्विज्ञा, अनुचेऽकुक्कुटं थिरे । अप्पुथाई निरुत्थाई, निसीजा अपकुक्कुटं ॥ ३० ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘आसनं’ पीठादि वर्पासु ऋतुवद्धे तु पादपुञ्छेन तत्र पीठादौ ‘उपतिष्ठेत्’ उपविशेत्, ‘अनुचे’ द्रव्यतो नीच्चे भावतस्त्वल्पमूल्यादौ, गुर्वीसनात् इति गम्यते, ‘अकुक्कुटं’ अस्पन्दमाने, न तु त्तिनिशफलकवत् किञ्चिच्चलति, तस्य शृङ्गाराङ्गत्वात्, ‘स्थिरे’ समपादप्रतिष्ठिततया निश्चले, अन्यथा सत्त्वविराधनासम्भवात्, ईदृश्यप्यासने अल्पमुत्थातुं शीलमस्येति अल्योत्थायी, प्रयोजनेऽपि न पुनः पुनरुत्थानशीलः, ‘निरुत्थायी’ न निमित्तं विनोत्थानशीलः, उभयत्रान्यथाऽनवस्थितत्वसम्भवात्, एवंविधश्च किमित्याह—‘निपीदेत्’ आसीत, ‘अण्कुक्कुटं’ त्ति अल्पस्पन्दनः, करादिभिरल्पमेव चलन्, यद्वा—अल्पशब्दोऽभावविधायी, ततश्चाल्पम्—असत्, कुक्कुटं त्ति कौतुकचं—करचरणधृञ्प्रणयस्येष्टात्मकस्येत्यल्पकौतुकचः, अनेनाप्यौपचारिकविनयः प्रकारान्तरेणोक्त इति सूत्रार्थः ॥ ३० ॥ सम्प्रति चरणकरणविनयात्मिकमेवणासमितिमाह—

कालेण णिक्खमे भिक्खू, कालेण य पडिक्खमे । अकालं च विवज्जित्ता, काले कालं समागरे ॥३१॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘कालेण’ चि सप्तम्यर्थे तृतीया, काले प्रस्तावे ‘निष्क्रामेत्’ गच्छेत् भिक्षुः, अकालनिर्गमे आत्मक्लामनादिदोष-
सम्भवात्, तथा कालेन च ‘प्रतिक्रामेत्’ प्रतिनिवर्त्तत, भिक्षाटनादिति शेषः, इदमुक्तं भवति—अलामेऽपि—“अलामोस्ति न सोइज्जा,
तवोस्ति अहियासण्” इति समयमनुसरन्, अल्पं मया लब्धं न लब्धं वेति लाभार्थी नाटशेव तिष्ठेत्, किमित्येवमत आह—‘अकालं
तत्तत्क्रियाया असमयं चेति, यसाद्विपर्ययकाले प्रस्तावे प्रत्युपेक्षणादिसम्बन्धनि ‘कालमि’ति तत्तत्कालोचितं क्रियाकाण्डं ‘समा-
चरेत्’ कुर्यात्, अन्यथा कपोबलकुर्योक्रियाया इवाभिमतफलोपलम्भासम्भव इति गर्भार्थः, अनेन च कालनिष्क्रमणादौ हेतुरक्तः,
प्रसङ्गात् शेषक्रियाविपर्ययतया वा नेयं, समुच्चयार्थश्च तदा चशब्द इति सूत्रार्थः ॥ ३१ ॥ निर्गतश्च यत्कुर्यात्तदाह—

परिवाडिण् ण चिट्ठिज्जा, भिक्खू दत्तेसणं चरे । पडिरूपेण एसित्ता, मियं कालेण भक्खण ॥ ३२ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘परिपाटी’ गृहपंक्तिः, तस्यां ‘न तिष्ठेत्’ न पंक्तिस्थगृहभिक्षोपादानार्थकत्रावस्थितो भवति, तत्र दायकदोषाऽनवगम-
प्रसङ्गात्, यद्वा-पङ्क्त्यां-भोक्तुमुपविष्टुरुषादिसम्बन्धिन्यां न तिष्ठेत्, अप्रीत्यदृष्टकल्याणतादिदोषसम्भवात्, किञ्च ? ‘भिक्षुः
यतिः’, दत्तं-दानं तस्मिन् गृहिणा दीयमाने ‘एयणां’ तद्वतदोषान्वेषणात्मिकां ‘चरेत्’ आसेवेत, ‘चरतिः आसेवायामपि वर्त्तते’
इति वचनात्, अनेन ग्रहणैवणोक्ता, किं विधाय दत्तैषणां चरेत्?—‘प्रतिरूपेण’ प्रधानेन रूपेणति गम्यते, यद्वा-प्रति प्रतिविम्बं
चिरन्तनमुनीनां यद्गुरूपं तेन, उभयत्र पतद्ग्रहादिधारणात्मकेन सकलान्यधार्मिकविलक्षणेन, न तु ‘वलं छत्रं छात्रं पात्रं यष्टिं च वर्ज-
येद् भिक्षुः । वेयेण परिकरेण च कियताऽपि विना न भिक्षाऽपि ॥ १ ॥’ इत्यादिवचनाकर्णनाद् विभूषणात्मकैषयित्वा गवेषयित्वा

१ अलाम इति न शोनेत तप इत्यध्यासीत ।

अनेन च गवेषणाविधिरुक्तः, आसंयणाविधिमाह—‘मितं’ परिमितमतिभोजनात् स्वाध्यायविघातादियदुदोषसंभवात्, ‘कालेन’ इति-‘णमो’कारेण पारित्ता, कस्मिन्ना लिणसंभवं । सल्ल्यायं पट्टविच्छा णं, वीसमेज्ज खणं सुणी ॥ १ ॥’ इत्याद्यागमोक्तप्रस्तावेना-
दूरताविलम्बितरूपेण वा ‘भक्षयेत्’ भुञ्जीतेति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥ यत्रान्यमिश्रुकासंभवस्तत्र विधिरुक्तः, यत्र तु पुराऽऽयातान्य-
मिश्रुकसम्भवस्तत्र विधिमाह—

नाइदूरे अणासण्णे, नत्तेसिं चक्खुफासओ । एगो चिद्वुज भत्तंढं, लंघित्ता तं नइकमे ॥ ३३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘नतिदूरं’ सुकृपत्ययात् नातिदूरे-अतिविप्रकर्षयति देवो, तिष्ठेदिति सम्बन्धः । तत्र च तन्निर्गमावस्थानानवगम-
प्रसङ्गाद् परणाशुद्ध्यसम्भवाच्च, तथा ‘अणासण्णे’ति प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वात् नञोऽनासञ्जे प्रस्तावात्रातिनिकटवृत्तिनि भूभागे तिष्ठेत्,
तत्र पुराप्रविष्टापरमिश्रुकाप्रीतिप्रसक्तेः ‘नान्येषां’ मिश्रुकापेक्षया परेषां ग्रहस्थानां ‘चक्षुःस्पर्शत’ इति सप्तम्यर्थे तसिः, ततः चक्षुः-
स्पर्शो-दृग्गोचरे चक्षुःस्पर्शगो वा-दृग्गोचरगतः ‘तिष्ठेत्’ आसीत्, किन्तु विविक्तप्रदेशस्थो यथा न गृहिणो विवृन्ति, यदुत-पर-
मिश्रुको निष्क्रमणे प्रतीक्षत इति, तथा ‘एगो’ति किममी मम पुरतः प्रविष्टा इति तदुपरि द्वेपरहितः ‘भक्तार्थ’ भोजननिमित्तं, न
च ‘लंघत्त’ति उल्लङ्घ्य, ‘तम्’ इति मिश्रुकम्, ‘अतिक्रामेत्’ प्रविशेत्, तत्रापि तदभ्रोत्यपवादादिसम्भवाद् । इह च मितं कालेन
भक्षयेदिति भोजनमभिधाय यत्पुनर्मिश्राटनाभिधानं तत् ग्लानादिनिमित्तं स्वयं वा बुभुक्षावेदनीयमसहिष्णोः पुनर्भ्रतणमपि न दोषा-
येति ध्यापनार्थम्, उक्तं च—“जइ तेण न संयरे । तओ कारणमुपण्णे, भत्तपाणं गवेसए ॥ १ ॥” इत्यादि, सूत्रार्थः ॥ ३३ ॥
पुनस्तद्वतविधिमेवाभिधित्सुराह—

१. नमस्कारेण पारयित्वा कृत्वा (च) त्रिनर्नस्तवम् । स्वाध्यायं प्रस्थाप्य निश्राम्येत् क्षणे मुनिः ॥ १ ॥ २. यदि तेन न संयरेत् । ततः कारण उत्पन्ने.
भक्त्याने गवेषणे ॥ १ ॥

नाइउच्चे नाइनीए नासन्ते नाइदूरओ । फासुयं परकडं पिंडं, पडिगाहिज्ज संजए ॥ ३४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘नात्युच्चे’ प्रासादोपरिभूमिकादौ नीचे वा-भूमिगृहादौ, तत्र तदुत्क्षेपनिक्षेपनिरीक्षणासम्भवाद् दायकापायसम्भवाच्च, यद्वा ‘नात्युच्चः’ उच्चस्थानस्थितत्वेन ऊर्ध्वीकृतकन्धरतया वा द्रव्यतो भावतस्त्वहो ! अहं लब्धिमिति मदाध्मातमानसः, नीचोऽ-
त्यन्तावनतकन्धरो निम्नस्थानस्थितो वा द्रव्यतः भावतस्तु न मयाऽद्य किञ्चित् कुतोऽप्यवाप्तमिति दैन्यवान्, उभयत्र वा समुच्चये, तथा ‘नासन्ते’ समीपवर्तिनि ‘नातिदूरे’ अतिविप्रकर्षवति प्रदेशे, स्थित इति गम्यते, यथायोगं जुगुप्साशङ्कैषणाशुद्धयसम्भवाद्यो
दोषाः अथवा अत एव नासन्नो नातिदूरगः, प्रगता असव इति सूत्रत्वेन मतुल्लोपादसुमन्तः-सहजसंसृजिजन्मानो यस्मात् तत्
प्रासुक्तं, परेण-गृहिणाऽऽत्मार्थं परार्थं वा कृतं-निर्वर्तितं परकृतं, किं तत् ?-‘पिण्डम्’ आहारं ‘प्रतिगृह्णीयात्’ स्वीकुर्यात्, ‘संयतः’
यतिरिति सूत्रार्थः ॥ ३४ ॥ इत्थं सूत्रद्वयेन गवेषणाग्रहणैषणाविषयं विधियुक्त्वा ग्रासैषणाविधिमाह—

अप्पपाणेऽप्पवीए वा, पडिच्छेन्ने य संवुडे । समयं संजओ सुंजे, जयं अप्परिसाडियं ॥ ३५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—अल्पशब्दोऽभावाभिधायी, तथेहापि सूत्रत्वेन मत्वर्थीयलोपात् प्राणाः-प्राणिनस्ततश्चात्पा-अविद्यमानाः प्राणाः-
प्राणिनो यस्मिस्तदल्पप्राणं तस्मिन्-अवस्थितप्राणं तु कजन्तुविरहिते, उपाश्रयादाविति गम्यते, तथा अल्पानि-अविद्यमानानि बीजानि-
शाल्यादीनि यस्मिस्तदल्पबीजं तस्मिन्, उपलक्षणत्वाच्चास्य सकलैकेन्द्रियविरहिते, ननु चाल्पप्राण इत्युक्ते अल्पबीज इति गतार्थः,
बीजामामपि प्राणत्वाद्, उच्यते, मुखतःसिकाभ्यां यो निर्गच्छति वायुः स एवेह लोके रुद्धितः प्राणो गृह्यते, अयं च द्वीन्द्रिया-
दीनामेव संभवति, न बीजाद्येकेन्द्रियाणामिति कथं गतार्थता ? तत्रापि ‘प्रतिच्छन्ने’ उपरिप्रावरणाविवृते, अन्यथा सम्पातिमसत्त्वसम्पात-
सम्भवात्, ‘संवृते’ पार्श्वतः कटकुट्यादिना सङ्कटद्वारे, अटव्यां कुडङ्गादिषु वा, अन्यथा दीनादियाचने दानादानयोः पुण्यबन्ध-
प्रेक्षयादिदर्शनात्, संवृतो वा सकलाश्रवविरमणात्, ‘समक्रम’ अन्यैः सह, न त्वेकाग्र्येव रसलम्पटतया समूहासहिष्णुतया वा,

“अत्राह-च ‘साहवो तो विद्यत्तेणं, निमंतिज्ज जहकमं । जइ तत्थ कोइ इच्छेज्जा, तेहिं सद्धिं तु भुंजण ॥ १ ॥’ त्ति, गच्छस्थित-
सामाचारी चेयं गच्छस्यैव जिनकल्पिकादीनामपि मूलत्वख्यापनायोक्ता, उक्तं हि—“गच्छे चिय निम्माओ” इत्यादि, यद्वा ‘समयं’ति
सममेवं समकं-सरसविरसादिष्वभिष्वङ्गादिविशेषरहितं, सम्यग् यतः संयतः यतिरित्यर्थः, ‘मुञ्जीत’ अदनीयात् ‘जयं’ति यतमानः
‘अप्यरिसाडियं’ति परिसाटविरहितमिति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ यदुक्तं ‘यतमान’इति, तत्र याग्यतनामाह—

सुकडंति सुपक्कंति, सुछिन्नं सुहडे मडे । सुनिट्टिण सुलट्ठित्ति, सावज्जं वज्जए सुणी ॥ ३६ ॥ (सूत्रम्)
व्याख्या—‘सुकृतं सुपु’ निर्धर्तितमश्नादि ‘सुपक्वं’ घृतपूर्णदि, ‘इतिः’ उभयत्र प्रदर्शने, ‘सुच्छिन्नं’ शाकपत्रादि ‘सुहृतं’ शाक-
पत्रादेस्तिकत्वादि घृतादि वा सूयधिलेपिकादीनां, तथा ‘मडे’त्ति प्रकमात् सुप्तं घृताद्येव समनुसृपादौ, तथा सुपु निष्ठित-
मित्यतिशयेन निष्ठां-रसप्रकर्षपर्यन्तात्मिकां गतं, ‘सुलट्ठित्ति’ सर्वैरपि रसादिभिः प्रकारैः शोभनमिति, ‘इतिः’ एवंप्रकारार्थः, एवं-
प्रकारमन्यदपि सावद्यं प्रक्रमाद्वचो, वर्जयेन्मुनिः । यद्वा—सुपु कृतं यदनेनागतेः प्रतिकृतं, सुपु पक्वं मांसाशनादि, सुच्छिन्नोऽयं
न्यग्रोधपादपादिः, सुहृतं कदर्यादिर्यजातं, सुहृतो वा चौरादिः, सुसृतोऽयं प्रत्यनीकधिवर्णादिः, सुनिष्ठितोऽयं प्रासादकूपादिः, ‘सुल-
ट्ठित्ति’ शोभनोऽयं करितुरगादिरिति सामान्येनैव सावद्यं वचो वर्जयेन्मुनिः । निरवद्यं तु सुकृतमनेन धर्मध्यानादि, सुपकमस्य
वचनविज्ञानादि, सुच्छिन्नं स्नेहनिगडादि, सुहृतसुपकरणमश्विपोशान्नये, सुहृतं वा कर्मनीकादि, सुसृतमस्य पण्डितमरणमर्तुः,
तथा सुनिष्ठितोऽसौ साध्वाचारविषये, ‘सुलट्ठित्ति’ शोभनमस्य तपोऽनुष्ठानमित्यादिरूपं, कारणतो वा—“प्यत्तपक्वेत्ति व पक्कमालवे,
पयत्तच्छिन्नत्ति व छिन्नमालवे । पयत्तलट्ठित्ति व कम्महेउयं, पहारगढेत्ति व गाढमालवे ॥ १ ॥” इत्यासोपदेशात् प्रयत्नकृतपकादि-

१ साध्वन् ततः प्रीत्या निमन्त्रयेत् यथाक्रमम् । यदि तत्र कोऽपीच्छेत् तेन सार्धं तु भुञ्जीत ॥ १ ॥ २ गच्छ एव निर्मातः ३ प्रयत्नपक्व इति वा
पक्कमालयेत्, प्रयत्नच्छिन्न इति वा छिन्नमालयेत्, । प्रयत्नलट्ठ इति वा कर्महेतुकं, प्रहारागड इति वा गाढमालयेत् ॥ १ ॥

रूपं वदेदपीति, अस्मिंश्च पक्षे प्रतिरूपयोग्योजनात्मको धाचिकविनय उक्त इति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥ विनय एवादर्ख्यापनाय सुवि-
नीतेतरोपदेशदानतो यद्गुणोर्भवति तदुपदेशयितुमाह—

रमए पंडिए सासं, हयं भदं व वाहए । बालं सम्मइ सासंतो, गलिअस्समिव वाहए ॥ ३७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘रमते’ अभिरतिमान् भवति, ‘पण्डितान्’ विनीतविनयान्, ‘शासत्’ इत्याशापयन् कथञ्चित् प्रमादस्वल्लिते शिक्ष-
यित्वा, गुरुरिति शेषः, कमिव कः ? इत्याह—‘हयमिव’ अश्वमिव, कीदृशम् ? भति भन्दते वा भद्रस्ते-कल्याणावहं ‘वाहकः’
अश्वन्दमः, ‘बालम्’ अज्ञं ‘आम्यति’ खिद्यते शासत्, स हि सरुदुक्त एव न कृत्येषु प्रवर्तते, तत इदं कुरु इदं च मा कार्पी-
रित्यादि पुनः पुनस्तमाशापयन् शिक्षयित्वा, कमिव कः ? इत्याह—‘गलिम्’ उक्तरूपमश्वमिव वाहक इति सूत्रार्थः ॥ ३७ ॥ गुरोः
अमहेतुत्वमुद्गावयन् बालस्याभिसन्धिमाह—

खड्डुयाहिं चवेडाहिं, अक्कोसेहि वहेहि य । कल्लाणमणुसासंनं, पावदिट्ठित्ति मन्नइ ॥ ३८ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘खड्डुकाभिः’ टक्कराभिः ‘चवेडाभिः’ करतलाघातैः ‘आक्कोशैः’ असत्यभाषणैः ‘वधेश्च’ दण्डिकादिघातैः, चशब्दाद-
न्यैश्चैवं प्रकारैर्दुःखहेतुभिरनुशासनप्रकारैस्तमाचार्यं ‘कल्याणम्’ इहपरलोकहितम् ‘अनुसासन्तं’ शिक्षयन्तं, पापा दष्टिः-बुद्धिरस्येति
पापदृष्टिः, अयमाचार्य इति मन्यते, यथा-पापोऽयं मां हन्ति निर्वृणत्वात्, चारकपालकवत्, पठन्ति च-‘खड्डुया मे’ इत्यादि, अत्र
व्यवच्छेदफलत्वाद् वाक्यस्यखड्डुकादय एव मम नापरं किञ्चित् समीहितमस्तौत्यभिसन्धिना कल्याणमनुशासन(त)माचार्यं पापदृष्टिं
मन्यते, यद्वा-चाग्निभरप्यनुशास्यमानोऽसौ खड्डुकादिरूपा वाचो मन्यत इति सूत्रार्थः ॥ ३८ ॥ गुरोरतिहितत्वं प्रचिकाशयिषुर्विनी-
ताभिसन्धिमाह—

पुतो मे भाय नाइत्ति, साह् कल्लाण मन्नइ । पावविट्ठि उ अप्पाणं, सासं दासं व मन्नइ ॥ ३९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—पुत्रो मे भ्राता ज्ञातिरिति, भ्रात्रेवार्थस्य गम्यमानत्वात् पुत्र इवेत्यादिवुद्ध्याऽऽचार्यो मामनुशास्तीति 'साधुः' सु-
शिष्यः 'कल्याणं' कल्याणहेतुमाचार्यमनुशासनं वा मन्यते, स हि विवेचयति शिष्यः—सौहार्दादसौ मां शास्ति, दुर्विनीतत्वे हि
मम किमस्य परिहीयते ? ममैव त्वर्थेऽंश इति । बालोऽप्येवं किं न मन्यत इत्याह—'पापदृष्टिस्तु' कुशिष्यः पुनरात्मानं 'सासं'ति
प्राकृतत्वाद्धितानुशासनेनापि शास्यमानं दासमिव मन्यते, यथा असौ दासवन्ममाज्ञापयति, ततोऽस्य शास्तिरिति पापदृष्टिताऽभि-
सन्धिरेव सम्भवतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥ विनयसर्वस्वमुपदेष्टुमाह—

ण कोवए आयरियं, अप्पाणंपि ण कोवए । बुद्धोवघाई न सिया, नसिया तोत्तगेवेसए ॥ ४० ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'न कोपयेत्' न कोपोपेतं कुर्यात्, आचार्यम्, उपलक्षणत्वादपरमपि विनयाईम्, 'आत्मानमपि' गुरुभिरतिपरब-
भाषणादिनाऽनुशिष्यमाणं न कोपयेत्, कथञ्चित् सकोपतायांमपि 'बुद्धोपघाती' आचार्योपघातकृत् 'न स्यात्' न भवेत्, तथा न
स्यात् तुद्यते—व्यध्यतेऽनेनेति तोत्रं—द्रव्यतः प्राजनको भावतस्तु तदोयोद्भावकतया व्यथोपजनकं वचनमेव, तद् गवेययति किमहम-
मीपां ज्ञात्यादिवूपकं वच्मि ? इत्यन्वेषयतीति तोत्रगवेयकः, प्रक्रमाद्गुरूणां, न स्यादिति चादरव्यापनार्थत्वाच्च पुनरुक्तं, यदुक्तं—
बुद्धोपघाती न स्यात्तत्रोदाहरणं—कश्चिदाचार्यादिगणिगुणसम्पत्समन्वितो युगप्रधानः प्रक्षीणप्रायकर्मोऽऽचार्योऽनियतविहृष्टितया
विहर्तुमिच्छन्नपि परिक्षीणजडघातलः कश्चिदेकस्थानं भ्रवावतस्थे, तत्रत्यभ्रावकजनेन चैतेषु भगवत्सु सत्सु तीर्थं सनाथमिति
विचिन्तयता तद्वयोऽवस्थासमुचितस्निग्धमधुराहारादिभिः प्रतिदिवसमुपचर्यते स्म, तच्छिष्याश्च गुरुकर्मतया कदाचिदचिन्तयन्,
यथाकियच्चिरमयमजङ्गमोऽस्माभिरनुपालनीयः, ततस्तमनशनमादापयितुमिच्छवोऽतिभक्तभ्रावकजनानुदिनीयमानमुच्चितमशननादि तस्मै

न समर्पयामासुः, अन्तप्रान्तादि च समुपनिष सविषादमिव तत्पुरत उक्तवन्तः-किमिह कुर्मः?, यवीदृशमपि भवतामुचितमश-
नादि नामी विवेकविकलतया सद्यपि सम्पादयितुमीशते, आद्वानभिदधति च, यथा-अत्यन्तनिःस्पृहतया शरीरयापनामपि प्रत्यन-
पेक्षिणः प्रणीतं भक्तपानमाचार्यो नैच्छन्ति, किन्तु संलेखनामेव विद्यानुमध्यवसन्तीति । ततस्ते तद्वचनमाकर्ण्य मन्युभरनिभृतचेत-
सस्तमुपसृत्य सगद्गदं जगदुः-भगवन् ! भुवनभवभावस्वभावावभासिष्वर्हत्सु चिरतरातीतेष्वपि प्रतपन्तु भवत्सु भुवनमवभास-
वदिवाभाति, तत्किमयमत्र भवद्विरकाल एव संलेखनाविधिरारब्धः?, न च वयगमीषां निर्वेदहेतव इति मन्तव्यं, यतः-शिरः-
स्थिता अपि भवन्तो न भारमस्माकममीषां वा शिष्याणां कदाचिदादधति, ततस्तैरिङ्गितैश्चैरवगतं-यथाऽस्मन्निशप्यमतिविजृम्भित-
मेतत्, किममीषामप्रीतिहेतुना प्राणधारणेन?, न खलु धर्मार्थिनां कस्यचिद्वीतिरुत्पादयितुमुचितेति चेत्तसि विचिन्त्य मुकुलितमेव
तत्पुरत उक्तं-कियच्चिरमजङ्गमैरस्माभिरपरोधनीयास्तगस्विन्नो भवन्तश्च, तदुत्सुत्तमाचरितमुत्तमार्थमेव च प्रतिपद्यामहे इति तान्तौ
संस्थाप्य भक्तमेव प्रत्याचक्षे । इत्येवं बुद्धोपघाती न स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ४० ॥ एवं तावदाचार्यं न कोपयेदित्युक्तं, कथञ्चित्
कुपिते वा यत् कृत्यं तदाह-

आयरियं कुवियं नच्चा, पत्तिएणं पसायए । विज्झविज्जा पंजलिउंडे, वएज्जा न पुणेत्ति य ॥४१॥ (सूत्रम्)

व्याख्या-‘आचार्यम्’ उक्तस्वरूपम्, उपलक्षणत्वादुपाध्यायादिकमपि ‘कुपितम्’ इति सकोपमशुशासनोदासीनताभिः,—‘पुरि-
सजापवि तहा विणीयविणयम्मि णत्थि अभिओगो । सेसंमि उ अभिओगो जणवयजाए जहा आसे ॥ १ ॥ इत्यागमात्, कृतवहिष्कोपं
वा दृष्टप्रदानादिना ‘ज्ञात्वा’ अवगम्य ‘पत्तिपणं’ति आर्पत्वात् प्रतीतिः प्रयोजनमस्येति प्रातीतिकं-शपथादि, अपिशब्दस्य चेह

१ पुरुषजातेऽपि तथा विनीतविनये नास्त्यभियोगः । श्रेये त्वभियोगो जनपदजाते यथाऽग्रे ॥ १ ॥ १

लुप्तनिर्दिष्टत्वात् तेनापि प्रसादयेत्, इदमुक्तं भवति-गुरुकोपहेतुकमध्याशातनामुक्त्यभावादिकं विगणयन् यथा तथा तत्प्रसादनां वोत्पादयेत्, सर्वमपि वा प्रतीत्युत्पादकं वचः प्रातीतिकं तेन प्रसादयेत्, यद्वा 'पत्तिपणं'ति प्रीत्या साम्नेव, न भेददण्डाद्युपदर्शनेन, एतदेववाह-'विध्यापयेत्' कथञ्चिदुदीरितकोपानलानप्युपशमयेत्, प्रकर्षेण-अन्तःप्रीत्यात्मकेन कृतो-विहितोऽञ्जलि-उभय-करमीलनात्मकोऽनेनेति प्रकृताञ्जलिः, प्राकृतत्वाच्च कृतशब्दस्य परनिपातः, प्रकृष्टं वा-भावान्विततयाऽञ्जलिपुटमस्येति प्राञ्जलिपुटः, इत्थं कायिकं मानसं च विध्यापनोपायमभिधाय वाचिकं वक्तुमाह-'वदेत्' द्रव्यात् न पुनरिति, चशब्दो भिन्नक्रमः, वदेदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, ततोऽयमर्थः-कथञ्चिद् कृतकोपानपि गुरुन् विध्यापयन् वदेत् यथा-भगवन् ! प्रमादाचरितमिदं मम क्षमितव्यं, न पुनरित्यभाचरिष्यामीति सूत्रार्थः ॥ ४१ ॥ साम्प्रतं यथा निरपवादतयाऽऽचार्यकोप एव न स्यात् तथाऽऽह-

धम्मंजियं च ववहारं, बुद्धेहाऽऽयरियं सया । नमायरंतो ववहारं, गरहं नाभिगच्छइ ॥ ४२ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या-धर्मेण-क्षान्त्यादिरूपेणाजितम्-उपाजितं धर्माजितं, न हि क्षान्त्यादिधर्मविरहित इमं प्राप्नोतीति, 'चः' पूरणे, विविधे विधिवद्वाऽवहरणमनेकार्थत्वादाचरणं व्यवहारस्तं-यतिकर्तव्यतारूपं, 'बुद्धेः' अवगततत्त्वेः आचरितं, 'सदा' सर्वकालं, 'त'मिति सदावस्थिततया प्रतीतमेव 'आचरन्' व्यवहरन्, यद्वा-यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् सुख्यत्ययाच्च धर्माजितो बुद्धैराचरितश्च यो व्यवहारस्तमाचरन्-कुर्वन्, विशेषेणापहरति पापकर्मैति व्यवहारस्तं, व्यवहारविशेषणमेतत्. एवं च किमित्याह-'गहमि' अविनीतोऽयमित्येवंविधां निन्दां 'नाभिगच्छति' न प्राप्नोति, यतिरिति गम्यते । यद्वा-आचार्यविनयमनेनाह, तत्र धर्मादिनपेतो धर्म्यो-न धर्मातिक्रान्तः, 'जियं च ववहारं'ति प्राकृतत्वाच्चस्य भिन्नक्रमत्वाजीतव्यवहारश्च, अत्रेन चागमादिव्यवहारव्यवच्छेदमाह, अत एव 'बुद्धेः' आचार्यैराचरितः सदा-सर्वकालं विक्रालविगयत्वात् जीतव्यवहारस्य, य एवविधो व्यवहारस्तं व्यवहारं-प्रमादात् स्वलितादौ प्रायश्चित्तदानरूपमाचरन् 'गहो' दण्डरुचिरय निर्वृणो वेत्येवंरूपां जुगुप्सां नाभिगच्छति, आचार्य इति शेषः, न चायं निजक उपकारी

वा मम विनेय इति न दण्डनीय इति ज्ञापनार्थे च धर्म्यजीतविशेषणं, पठन्ति च-‘तमायंरतो मेहावि’न्ति सुगममेवेति सूत्रार्थः ॥ ४२ ॥ किं बहुना ?—

मणोगयं वक्कगयं, जाणिन्ताऽऽयरियस्स उ । तं परिगिज्झ वायाए, कम्मुणा उववायए ॥ ४३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—मनसि-चेतसि गतं-स्थितं मनोगतं तथा वाक्ये-वचनरचनात्मनि गतं वाक्यगतं, कृत्यमिति शेषः, वाक्यग्रहणं तु पदस्यापरिसमाप्तार्थमिधायित्वेन क्वचिदप्रयोजकत्वात्, ‘ज्ञात्वा’ अवबुध्य ‘आचार्यस्य’ विनयार्हस्य गुरोः, तुशब्दः कायगतकृत्य-परित्रहार्थः, ‘तत्’ मनोगतादि ‘परिशुद्धं’ अङ्गीकृत्य ‘वाचा’ वचसा इदमित्थं करोमीत्यात्मकेन ‘कर्मणा’ क्रियया तन्निर्वर्तनात्मिकया तदुपपादयेत्-विदधीत, पठन्ति च—‘मणोरुइ वक्करुइ, जाणिन्ताऽऽयरियस्स उ’ अत्र च मनसि रुचिः-अभिलाषस्तामाचार्यस्य ज्ञात्वा-इदममीषां भगवतामभिमतमित्यवगम्य, वाक्ये रुचिः-पर्यवसितकार्यवाञ्छा तां च, शेषं प्राग्वत्, अनेन सूक्ष्मो विनय उक्त इति सूत्रार्थः ॥ ४३ ॥ स चैवविध विनीतविनयतया यादृक् स्यात्तदाह—

विस्से अचोइए निचं, खिप्पं हवइ खुचोयए । जहोवइडं सुकडं, किचाइं कुवई सया ॥ ४४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘विस्से’ इति विनीतविनयतयैव संकलगुणाश्रयतया प्रतीतः प्रसिद्ध इतियावत्, ‘अचोइए’ति यथा हि बलवद्विनीतधुर्यः प्रतोदोत्क्षेपमपि न सहते, कुतस्तन्निपतनम् ?, एवमयमप्यचोदित एव प्रतिप्रस्तावं गुरुकृत्येषु प्रवर्तत इति कुतः प्रेरितत्वमस्य ?, ‘नित्यं’ सदा, न कदाचिदेव, स्वयं प्रवर्तमानोऽपि प्रेरितोऽनुशयवानपि स्यादिति कदाशङ्कानोदायाह-‘क्षिप्रम्’ इति शीघ्रं भवति ‘खुचोयए’ ति शोभने प्रेरयितारि, गुराविति गम्यते, सोपस्कारत्वाच्च क्षिप्रमेव प्रेरके सति कृत्येषु प्रवर्तते, नानुशयतो विलम्बितमेव, पठ्यते च-‘विस्से अचोइए खिप्पं, पसन्ने थामवं करे’ इति, अत्र च ‘प्रसन्नः’ प्रसन्तिमान्, नाहमाज्ञापित इत्यप्रसन्नो

भवति, किन्तु ममायमनुग्रह इति मन्यते, क्षिप्रमेव च तदकुर्वते, 'शामवं'ति स्थाम-चलं तद्वान्, किमुक्तं भवति ?-सति बले करोति, असति च सद्भावमेवाऽऽख्याति, यथाऽहमेनेन कारणेन न शक्नोमीति । क्षिप्रमपि कुर्वन् कदाचिद्विपरीतमर्धविहितं वा विदध्यात् तद्वयवच्छेदायाह—'यथोपदिष्टम्' उपदिष्टानतिक्रमेण, 'सुकृतं' सुष्ठु परिपूर्णं कृतं यथा भवत्येवं कृत्यानि 'करोति' निर्वर्तयति, सदा सता वा शोभनेन प्रकारेणेति सूत्रार्थः ॥ ४४ ॥ सम्प्रत्युपसंहर्तुमाह—

णचचा णमइ मेहावी लोए किती य जायइ । किचचाणं सरणं होई, भूयाणं जगई जहा ॥ ४५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'ज्ञात्वा' अनन्तरमखिलमध्ययनार्थमवगम्य 'नमति' तत्कृत्यकरणं प्रति प्रद्वीभवति 'मेधावी' एतदध्ययनार्थावधारणशक्तिमान् मर्यादावर्ती वा तद्गुणं वक्तुमाह-लोके कीर्तिः—सुलब्धमस्य जन्म निस्तीर्णरूपो भवोदधिरेनेत्यादिका श्लाघा चशब्दः—'एकदिग्व्यापिनी कीर्तिः, सर्वदिग्व्यापकं यशः' इति प्रसिद्धैर्यशश्चेति समुच्चिनोति, उभयमपि प्रक्रमान्तरेव 'जायते' प्रादुर्भवति स एव भवति 'कृत्यानाम्' उचितानुष्ठानाना कलुषान्तःकरणवृत्तिभिरविनीतविनयेरतिदूरमुत्सादितानां 'शरणम्' आश्रय इत्यर्थः, केनां केव ?—'भूतानां' प्राणिनां 'जगती' पृथ्वी यथेति सूत्रार्थः ॥ ४५ ॥ ननु विनयः पूज्यप्रसादनफलः, ततोऽपि च किमवाप्यत इत्याह—

पूजा जस्स पसीयंति, संबुद्धा पुब्बसंथुया । पसन्ना लंभइस्संति, विउलं अट्ठियं सुयं ॥ ४६ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—पूजयितुमर्हाः पूज्या-आचार्यादयः 'यस्य' इति विचक्षितशिष्योपदर्शकं सर्वनाम 'प्रसीदन्ति' तुष्यन्ति 'सम्बुद्धाः' सम्यगवगतवस्तुतत्त्वाः, पूर्वं-वाचनादिकालादारतो न तु वाचनादिकाल एव, तत्कालविनयस्य कृतप्रतिक्रियारूपत्वेन तथाविध-प्रसादाजनकत्वात्, संस्तुता-विनयविषयत्वेन परिचिताः सम्यक्स्तुता वा सद्भूतगुणोत्कीर्तनादिभिः पूर्वसंस्तुताः, शेषविनयोप-लक्षणमेतत्, 'प्रसन्ना' इति सप्रसादाः, पठ्यते च—'सम्पन्ना' ज्ञानादिगुणपरिपूर्णाः सम्यग्-अविपरीता प्रज्ञा येनां ते सत्प्रज्ञा वा,

‘लम्भयिष्यन्ति’ प्रापयिष्यन्ति, किं सित्याह-‘विपुलं’ विस्तीर्णम्, अर्थात् इत्यर्थो-मोक्षः स प्रयोजनस्येत्यार्थिकं, तदस्य “प्रयोजन” (पा० ५-१-१०९) इति ठक्; अथवा-अर्थः स एव प्रयोजनरूपोऽस्यांस्तीत्यार्थिकः, अत इतिठना- (पा० ५-२-११५) इति ठक्, ‘श्रुतम्’ अङ्गोपाङ्गप्रकीर्णकादिभेदमागमं, न तु हरहरिहरिण्यगभीदिवत् साक्षात् स्वर्गादिकम्, अनेन पूज्यप्रसादस्थानन्तरफलं श्रुतमुक्तं, व्यवहितफलं तु मुक्तिरिति सूत्रार्थः ॥ ४६ ॥ सम्प्रति श्रुतावाप्तौ तस्यैहिकफलमाह-

स पुञ्जसत्ये सुविनीयसंसर्ग, मणोरुई चिड्डइ कम्मसंपया ।

नवोसमायारीसमाहिसंबुडे, महज्जुई पंच वगई पालिया ॥ ४७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘स’ इति शिष्यः प्रसादितगुरोरधिगतश्रुतः पूज्यं-सकलजनश्रद्धादिना पूजाहं शास्त्रनस्येति पूज्यशास्त्रः, विनीतस्य हि शान्त्रं सर्वत्र विशेषेण पूज्यते, यदि वा प्राकृतत्वात्पूयः शास्त्रा गुरुरस्येति पूज्यशास्त्रकः, विनीतो हि विनयेयः शास्त्रारं पूज्यमपि विशेषतः पूजां प्रापयति, अथवा पूज्यश्चासौ शास्त्रश्च सर्वत्र प्रशंसास्पदत्वेन पूज्यशास्त्रः, सुष्ठु-अतिशयेन विनीत,-अपनीतः प्रसादितगुरुरेव शास्त्रपरमार्थसमर्पणेन संशयो-दोलायमानमात्मकोऽस्यति सुविनीतसंशयः, सुविनीता वा संसत्-परिषदस्येति सुविनीत-संसत्कः, विनीतस्य हि स्वयमतिशयविनीतैव परियद्भवति, ‘मणोरुई’ति मनसः-चेतसः प्रस्तावाद् गुरुसम्यन्धिनी रुचिः-प्रतिभासोऽस्तिन्निति मनोरुचिः, ‘तिष्ठति’ आस्ते, विनयाधिगतशास्त्रो हि न कथञ्चिद्गुरुरूपमप्रीतिहेतुरिति, तथा ‘कम्मसंपय’ति कर्म-क्रिया दशविधचक्रवालसामाचारीप्रभृतिरितिकर्तव्यता तस्याः सम्पत्-सम्पन्नता तथा, लक्षणे कृतीया, ततः कर्मसम्पदोपलक्षितस्तिष्ठतीति सम्बन्धः, हेतौ वा कृतीया, मनोरुचिवापेक्षया च हेतुत्वम्, अथवा मनोरुचिरेव मनोरुचिता तिष्ठति-आस्ते कर्मणां-ज्ञानावरणादीनां सम्पद्-उद्योदीरणादिरूपा विभूतिः कर्मसम्पद्, अस्येति गम्यते, तदुच्छेदशक्तियुक्ततयाऽस्य प्रतिभासमान-तयेव तस्मिन्नेहफलक्षयमाणत्वात्, पश्यते च—‘मणोरुई’ति तत्र मनसो रुचिः-अभिलाषो यस्मिन्मनोरुचि-स्वप्रतिभासानुरूपं यथा

उत्तरा-
भयनम्-
ब्रह्मद्वि-
॥ ९८ ॥

१ विनया-
भयनम्-

॥ ९८ ॥

भवत्येवं तिष्ठति, कया ?-‘कर्मसम्पदा’ यत्यनुष्ठानमाहात्म्यसमुत्पन्नपुलाकादिलब्धिसम्पत्त्या, पठन्ति च-‘मणोरुहं चिद्वृह कम्मसंपयं’ तत्र च मनोरुचितफलसम्पादकत्वेन मनोरुचितां कर्मसम्पदं-शुभप्रकृतिरूपाम्, अनुभवन्निति शेषः, मागार्जुनीयास्तु पठन्ति-‘मणि-
च्छ्रियं संपयमुत्तमं गय’स्ति इह च सम्पदं-यथाख्यातचारित्रसम्पदं, अन्यत् सुगममेव, तपसः-अनशनाद्यात्मकस्य सामाचारीति-समा-
चरणं, यद्वा-तपश्च सामाचारी च-न्यक्षतो वक्ष्यमाणस्वरूप समाधिश्च-चेतसः स्वास्थ्यं तैः संवृतः-निरुद्धाश्रयः तपःसामाचारी-
समाधिसंवृतः, यद्वा-तपःसामाचारीसमाधिभिः संवृतं-संवरणं यस्य स तथाविधः, महती द्युतिः-तपोदीप्तिस्तेजोलेष्यावाऽस्येति
महाद्युतिः, भवतीति गम्यते, किं कृतेत्याह-‘पञ्च व्रतानि’ प्राणातिपातविरमणादीनि, ‘पालयित्वा’निरतिचारं संस्पृश्येति सूत्रार्थः
॥ ४७ ॥ पुनरस्यैवेहिकमामुष्मिकं च फलं विशेषेणाह—

स देवगंधवमणुस्सपूर्हण, चहत्तु देहं मलपंकपुद्गयं ।

सिद्धे वा हवइ सासाए, देवे वाऽप्परए महिङ्गिए ॥ ४८ ॥ त्तिवेमि ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या-‘स’ तादृग् विनीतविनयः, देवैः-वैमानिकज्योतिष्कैः गन्धर्वैश्च-गन्धर्वनिकायोपलक्षितैर्व्यन्तरभुवनपतिभिः मनुष्यैश्च-
महाराजाधिराजप्रभृतिभिः पूजितः—अर्चितो देवगन्धर्वमनुष्यपूजितः, ‘त्यक्त्वा’-अपहाय ‘देहं’ शरीरं ‘मलपंकपुद्गयं’ति जीवशुद्धय-
पहारितया मलयन्मलः स चासौ ‘पावे’ वज्रे वेरे पङ्के पणप य’स्ति वचनात् पङ्कश्च कर्ममलपङ्कः स पूर्व-कार्यात् प्रथमभावितया
कारणमस्येति मलपङ्कपूर्वकं, यद्वा-‘माओउयं’ पिऊसुक्कं’स्ति वचनात् रक्कुक्के पव मलपङ्कौ तत्पूर्वकं, ‘सिद्धो वा’ निष्ठितार्थो वा
‘भवति’ जायते ‘शाश्वतः’ सर्वकालावस्थायी, न तु परपरिकल्पिततीर्थनिकारादिकारणतः पुनरिहागमवानशाश्वतः, सावशेषकर्म-

१ पापं वञ्चं वैशं पङ्कः पनकथ. २ मानुरात्तं पितुः शुक्रम्.

वांस्तु देवो वा भवति, 'अप्पर'ए'त्ति अल्पमिति अविद्यमानं रतमिति-क्रीडितं मोहनीयकर्मोदयजनितप्रस्येति अहपरतो-लवससमादिः, अहपरजा वा प्रतनुवध्यमानकर्म, महती-महाप्रमाणा प्रशस्या वा क्रुद्धिः-चक्रवर्तिनमपि योधयेत् इत्यादिका विकरणशक्तिः रुणाप्रादपि हिरण्यकोटिरित्यादिरूपा वा सस्रुद्धिरस्येति महद्भिक्षः, देवविशेषणं वा, 'इतिः' परिसमाप्तावेवमर्थे वा, एतावद्विनयश्रु-तमनेन वा प्रकारेण 'ब्रवीमि' इति गणभृदादिगुरूपदेशतः, न तु स्वोत्प्रेक्षया इति ॥ ४८ ॥ उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति चतुर्थमनुयोगद्वारं नया इति, नयति-अनेकांशात्मकं वस्तुत्रैकांशवलम्बनेन प्रतीतिपथमारोपयति नीयते वा तेन तद्विप्रस्ततो वा नयनं वा नयः-प्रमा-णप्रवृत्त्युत्तरकालभावी परामर्श इत्यर्थः, उक्तं च—"स नयइ तेण तहि वा ततोऽहुवा वत्थुणो व जं णयणं । बहुहा पज्जायाणं संभवओ सो णतो णामं ॥ १ ॥" ननु सन्त्वमी नयाः, एषां तु क इहोपयोगः? उच्यते, उपक्रमेणोपक्रान्तस्य निक्षेपेण च यथा-सम्भवं निक्षिप्तस्य अनुगमेनानुगतस्य चास्यैवाध्ययनस्य विचारणा, उक्तं च—"संयधोवक्कमतो समीवमाणीय णत्थणिक्खेवं । सत्थं तओऽणुगम्मइ णएहि णाणाविहाणेहि ॥ १ ॥" अस्तु नयैर्विचारणा, साऽपि प्रतिस्त्रं समस्ताध्ययनस्य वा? न तावत् प्रतिस्त्रं, प्रतिस्त्रं नयावतारनिषेधस्यात्रैवाभिधानात्, अथ समस्ताध्ययनस्य तदपि न, सूत्रव्यतिरिक्तस्य तस्यासम्भवाद्, उच्यते, यदुक्तं-प्रतिस्त्रं नयावतारनिषेध इति, तदित्यमेव, यत्तु सूत्रव्यतिरिक्तस्य नयैवासम्भव इति, तदसत्, कथञ्चित् समुदायस्य समुदायिभ्योऽन्यत्वात्, शिविकावाहकपुरुषसमूहवत्, इतरथा प्रत्येकावस्थाविलक्षणकार्यानुदयप्रसङ्गाद्, अस्त्वेवं तथाऽपि किमस्य समस्तनयैर्विचार उत कियद्भिरेव?, न तावत् समस्तैरिति पक्षः क्षमः, तेपामसङ्ख्यत्वेन तैर्विचारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, तथाहि-यावन्तो वचनमार्गास्तावन्त एव नयाः, यथोक्तम्—"जावइया वयणपहा तावइया चेव होंति नयवाया । जावइया नयवाया ताव-

१. स नयति तेन तत्र वा ततोऽथवा वस्तुनो वा यन्नयनम् बहुधा पर्यायाणां संभवतः स नयो नाम ॥ १ ॥ २ सवन्धोपक्रमतः समीपमानीय न्यस्तनिक्षेपम्। शास्त्रं नतोऽनुगम्यते नयैर्नानाभिधानैः ॥ १ ॥ ३ यावन्तो वचनपथास्तावन्त एव भवन्ति नयवादाः । यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमयाः ॥ १ ॥

इया चेव परसमया ॥ १ ॥” न च निजनिजाभिप्रायविरचितानां वचनमार्गणां सङ्ख्याऽस्ति, प्रतिप्राणि भिन्नत्वाद्भिप्रायाणां, नापि कियद्भिरिति वक्तुं शक्यम्. अनयस्याप्रसङ्गात्, सङ्ख्यातीतेषु हि तेषु यावदेभिर्विचाराणां क्रियते तावदेभिरपि किं नेत्यनवस्था-
प्रेरणायां न नैयत्याव स्थापकं हेतुमुपस्थामः, अथापि स्याद्-असङ्ख्येत्येवेषां सकलनयसङ्गाहिभिर्नैर्विचारः, ननु तेषामप्यनेक-
विधत्वात् पुनरनवस्थेव, तथाहि-पूर्वविद्धिः सकलनयसङ्गाहीणि सप्त नयशतानि विहितानि, यत् प्रतिबद्धं सप्तशतारं नयचक्राध्य-
यनमासीत्, तत्सङ्गाहिणः पुनर्द्वादश विध्यादयो, यत्प्रतिपादकमिदानीमपि नयचक्रमास्ते, तत्सङ्गाहिणोऽपि सप्त नैगमादयो, ग्रावत्
तत्सङ्गाहेऽपि द्वयमेवेति सङ्गाहिनयानामपि तेषामनेकविधत्वात् पूर्ववदनवस्थैव, अथ संक्षिप्तरुचित्वादैदंयुगनिजनानामनेकविधत्वेऽपि
सङ्गाहिनयानां द्वयेनैव विचारो न शक्येति नानवस्था, ननु द्वयमपि द्रव्यपर्यायार्थशब्दव्यवहारनिश्चयज्ञानक्रियादिभेदेनानेकमेवेति
तत्रापि स एवानवस्थालक्षणो दोष इति, अत्र प्रतिविधीयते—इहाध्ययने विनयो विचार्यते, स च मुक्तिफलः, ततो यदेवास्य
मुक्तिप्राप्तिनियन्धनं रूपं तदेव विचारणीयं, तच्च ज्ञानक्रियात्मकमेवेति ज्ञानक्रियानयाभ्यामेव विचारो न पुनरन्यैरिति । तत्र ज्ञान-
नय आह—ज्ञानमेव मुक्त्यवाप्तिनियन्धनं, तथा च तल्लक्षणाभिधायिनी निःशुक्तिगाथा—“णायमि शिणिह्वयञ्च अगिणिह्वयञ्चमि चेव
अर्थमि । जइयन्वमेव इइ जो उवपसो सो णओ नाम ॥ १ ॥” अस्याश्वार्थः—‘ज्ञाते’ बुद्धे ‘शिणिह्वयञ्च’स्ति गृह्यते-उपादीयते
कार्यार्थमिति ग्रहीतव्यः, कार्यसाधक इत्युक्तं भवति, उक्तं हि—‘गेज्जो सो केज्जसाहतो होइ’ तस्मिन्, अग्रहीतव्यः-तद्विपरीतः,
स च हेय उरेक्षणीयश्च, उभयोरपि कार्यासाधकत्वात्, तस्मिन् च ‘चः’ समुच्चये, ‘एव’ इति पूरणे, कस्मिन् पुनर्ग्रहोऽग्राह्ये वेत्याह—‘अर्थमि’स्ति
अर्थ्यत इत्यर्थः तस्मिन्-द्रव्ये गुणे वा, यत आह—“अत्थो दब्बं गुणो वांवि” ‘यत्तितव्य’मिति यत्नः कार्यः, किमुक्तं भवति ?—
ग्राह्यः ग्रहीतव्यः इतरश्च परिहर्तव्यः, ‘एव’ अवधारणे, स च व्यवहितसम्बन्धः, ततोऽयमर्थः—ज्ञात एव ग्रहीतव्येऽग्रहीतव्ये वाऽर्थे

१ प्रायः स (यः) कार्यमाधक्यो भवति । २ अर्थो द्रव्यं गुणो वाऽपि ।

यतितन्मयम्, अन्यथा प्रवर्तमानस्य फलविसंवाददर्शनात्-तथा चान्यैरप्युच्यते-“सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिः” इति, अज्ञानस्यैव च बहुदोषत्वदर्शनात्, यतो बालैरप्युदबुध्यते-“अज्ञानं खलु कष्टं क्रोधादिभ्योऽपि सर्वपापेभ्यः । अर्थहितमहितं वा न वेत्ति येनाऽऽवृतो लोकः ॥ १ ॥” आगमोऽप्येवमेवावस्थितः, यतस्तत्र कर्मेनिर्जराधीना मुक्तिरुक्ता, कर्मेनिर्जरो च ज्ञानमेवाऽऽत्यन्तिको हेतुः, तद्विरहितानां तामलिप्रभृतीनां कष्टानुष्ठायिनामपि अल्पफलत्वाभिधानात्, उक्तं हि-“जं” अन्नाणी कम्पं खवेह बहुयाहिं वासकोडीहिं । तं नाणी तिहिं” गुप्तो खवेह ऊसासमेत्तेणं ॥ १ ॥” यदपि दर्शनसत्तायां चारित्ररहितस्यापि “सिद्धंति चरणरहिता वंसरणहिता न सिद्धंति” इत्यागमेन मुक्तिप्रतिपादनं, तदपि ज्ञानप्राधान्यख्यापनपरं, दर्शनरहितस्य हि द्वादशाङ्गमध्यज्ञानमेवेति न तत्र कष्टक्रियासम्भवेऽपि मुक्तिः दर्शनोत्पत्तौ तु क्रियां विनाऽपि मरुदेव्यादीनामिव सम्यग्ज्ञानमात्रादेव मुक्त्यवाप्तिरित्यर्थप्रतिपादकत्वादस्य, अत एव बहुश्रुत-पूजाध्ययने बहुश्रुतस्यैव तथा तथा पूज्यताभिधानं, तथा च प्रयोगः-यद् येन विना न भवति तत् तन्निबन्धनमेव, यथा बीजाद्य-विनाभावी तन्निबन्धन एवाङ्कुरः, ज्ञानाविनाभाविनी च मुक्त्यवाप्तिः, ‘इती’त्वेन यः ‘उपदेशः’ सर्वस्य ज्ञाननिबन्धनत्वाभिधानरूपः, स किमित्याह-‘नय’ इति प्रस्तावात् ज्ञाननयः नामेति वाक्यालङ्कारे, उक्तं हि-“इति जो”ति एवमिह जो उपएसो जाणणाणतो सो ति । अयं च ज्ञानदर्शनचारित्रतत्पञ्चविधे विनये ज्ञानदर्शनविनयवेच्छति, चारित्रतत्पञ्चवारविनयांस्तु तत्कार्य-त्वात् तदायसत्त्वाच्च गुणभूतानेवेति गार्थार्थः ॥ क्रियानयस्त्वाह-“सन्नेसिपिनयाणं बहुविहवसन्वयं निसामेत्ता । तं सन्वणय-विषुद्धं जं चरणगुणद्विओ साह ॥ १ ॥” ‘सर्वेषामपीति नैगमादिनयोत्तरोत्तरभेदानामविशुद्धानां विशुद्धानां च, किं पुनर्मूलनयानां विशुद्धानामेवेत्यपिशब्दार्थः, ‘नयानाम्’ उक्तरूपाणां बहवो विधाः-प्रकारा यस्यां सा बहुविधा तां, ‘वक्तव्यतां’ सामान्यमेव विशेषा

१ यदज्ञानी कर्म क्षपयति बहुकाशिवर्षकोटिभिः । तज्ज्ञानी विभिर्गुणैः क्षपयत्युच्चैःसमात्रेण ॥ १ ॥ २ सिध्यन्ति चरणरहिता दर्शनरहिता न सिध्यन्ति । ३ इति य इति-एवमिह य उपदेशो ज्ञाननयः सः ।

एव उभयनिरपेक्षं चो (वो) भयं, यदिवा द्रव्यं पर्यायाः प्रकृतिः पुरुषो विज्ञानं शून्यमित्यादिस्वस्वाभिप्रायानुरूपार्थप्रतिपादनपरां निशम्य-आकर्ण्य, किमित्याह-‘तदि’ति वक्ष्यमाणं सर्वे-निरवशेषास्ते च ते नयाश्च सर्वेन्यास्तेषां, विशुद्धं-निर्दोषतया सम्मतं, यत् किमित्याह-चर्यत इति चरणं-चारित्रं, गुणः साधनमुपकारकमित्यनर्थान्तरं, ततश्चरणं चासौ गुणश्च निर्वाणान्तोपकारितया चरण-गुणस्तस्मिन् स्थितः-तदासेवितया निविष्टः, ‘साधु’रिति साधयति पौरोषयीभिः क्रियाभिरपवर्गमित्यन्वर्थनामतयोज्यते, अस्याय-मारायः-बहुविधायामपि वक्तव्यतायां क्रियात एव फलप्राप्तिः, तथाहि-तुल्यार्थी जलादिकमवलोक्यत्यपि न यावत् पानादिक्रियायां प्रवृत्तत्वाच्चतिलक्षणफलमवाप्नोति, अत एव सम्यग्ज्ञानमपि तदुपयोगितयैव विचार्यते, तथा च तद्विचारप्रवृत्तैरुक्तम्-“न ह्याभ्या-मर्थं परिच्छिद्यं प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यत” इति, आगमोऽप्येवमेवावस्थितः, यतस्तत्रापि क्रियाविकलं विफलमेव ज्ञानम्, उक्तं हि-“जह्वा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी न ह्यु चंदणस्स । एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न ह्यु सुगईप ॥ १ ॥” यदि च ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं ज्ञानाधिनाभाव्यतुत्तरदर्शनसम्पत्समन्वितानां दशाहंसिंहादीनामपि स्यात्, अथ चाधोगतिगामिन एवैते श्रूयन्ते, यत आह-“दसारसीहस्स य सेणियस्स, पेढालपुत्तस्स य सच्चइस्स । अणुत्तरा दंसणसंपया तया, विणा चरित्तेणऽहरं गइं गया ॥ १ ॥” किञ्च-यदि ज्ञानमेव मुक्तिकारणमिष्यते, तदा यदुच्यते-‘विहरति मुहूर्तकालं, देशानां पूर्वकोटिं च’ इत्येतदपि विरुध्यते, ज्ञानेषु निखिलवस्तुविस्तरपरिच्छेदकरूपतां विभ्रत् केवलज्ञानमेवोत्तममिति तत्समनन्तरमेव मुक्त्यवाप्तौ कथं विहरणसम्भवः?, अतः सत्यपि ज्ञाने शोऽदयवस्थाऽयासौ सर्वसंवररूपक्रियाऽनन्तरमेव मुक्त्यवाप्तिरिति क्रियायां एव मुक्तिकारणत्वं, प्रयोगश्चात्र-यद् यत्समनन्तरमावि तत् तत्कारणं, यथा पृथिव्यादिसामग्र्यनन्तरभावी पृथिव्यादिकारणोऽङ्कुरः,

१ यथा खरधन्दनभारवाही भारस्य भागी नैव चन्दनस्य । एवमेव ज्ञानी चरणेण हीनो ज्ञानस्य भागी नैव सुदृग्गतेः ॥ १ ॥ २ दशाहंसिंहस्य च श्रुतिकस्य पेढालपुत्रस्य च मत्यकिनः । अनुत्तरा दर्शनसंपद् नदा विना चारित्र्यगामां गतिं गताः ॥ १ ॥

क्रियाऽनन्तरभाविनी च मुक्तिरिति, अयं च पञ्चविधेऽपि विनये चारित्रतपउपचारविनयात्वेच्छति, ज्ञानदर्शनविनयो तु तत्कारण-
त्वाद् गुणभूतावेवेति । आह-एवं सति किं ज्ञानं तत्त्वमस्व आहोस्वित् क्रियाऽ उच्यते, परस्परसव्यपेक्षमुभयमिदं मुक्तिकारणं,
निरपेक्षं तु न कारणमिति तत्त्वम्, एतदर्थमिधाधिकां चेत्येव गाथां सर्वत्रोसिपि नयाणं इत्यादि, इह च गुणशब्देन ज्ञानमुच्यते,
'बहुविधवक्तव्यताम्' उक्तरूपां नामादीनां कः कं साधुमिच्छतीत्येवरूपां वा, निशम्य-श्रुत्वा 'तत् सर्वनयविशुद्धं' तत् सर्वनय-
सम्मतं यच्चरणगुणस्थितः साधुरिति, अयमभिप्रायः-यत्तावद् ज्ञानवादिनोक्तम्-यद् येन विना न भवति तत् तन्निबन्धन-
मेव, यथा बीजाद्यविनाभावी तन्निबन्धन एवाङ्कुरः, ज्ञानाविनाभाविनी च मुक्तिरिति, अत्राविनाभावित्वमनैकान्तिको हेतुः,
तथाहि-यथाऽनेन ज्ञाननिबन्धनत्वं मुक्तेः साध्यते, तथा क्रियानिबन्धनत्वमपि, यथा हि ज्ञानं विना नास्ति मुक्तिरिति ज्ञानाविना-
भाविनी एवं क्रियामपि विना नास्तीति तदविनाभावित्वमपि समानमेवेति कथं नोभयनिबन्धनत्वसिद्धिः? तथा आह-^१"पाणं
सविसयनिययं णा णाणमिसेण कज्जनेप्फत्तो । मग्गणू दिट्ठतो होइ सच्चिट्ठो अचिट्ठो य ॥ १ ॥ जाणंतोऽवि य तरिंउ काइयजोगं
न जुंजई जो उ । सो जुज्झइ सोएणं पंचं नाणी चरणहीणो ॥ २ ॥" न च मरुदेव्यादीनामपि सर्वसंवररूपा क्रिया नास्ति,
एवं क्रियावादिनाऽपि-यद् यत्समन्तरभावि तत् तत्कारणं, यथा पृथिव्यादिसामर्थ्यनन्तरजन्मा तत्कारणोऽङ्कुरः, तथा च क्रिया-
नन्तरभाविनी मुक्तिरिति यो हेतुरुपन्यस्तः सोऽप्यनैकान्तिकः, यतः स एवं वाच्यः-यदा शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपा क्रिया यद-
नन्तरं मुक्त्यवाप्तिस्तदा ज्ञानमस्ति वा न वेति?, नास्ति चेच्छेद्रेश्यवस्थाऽपि कथम् न हीयं केवलज्ञानं विनाऽवाप्यते, अथास्त्येव
तदा सकलभावस्वभावभावसि केवलज्ञानम्, एवं च सति कथमुभयविनाभावित्वेऽपि नोभयफलत्वं मुक्तेः, उक्तं च-^२"सहचारिसेऽवि

१ ज्ञानं स्वविषयनियतं न ज्ञानमात्रेण कार्यनिष्पत्तिः मार्गज्ञो दृष्टान्तो भवति सचेष्टोऽचेष्टश्च ॥ १ ॥ जानन्नपि तरीतुं कायिकयोगं न युनक्ति यस्तु ।
स उद्यते श्रोतस्मा- एवं ज्ञानी चरणहीनः ॥ १ ॥ २ सहचारित्वेऽपि कथं कारणमेकं-न पुनरेकम् ॥

२ परीपहाध्ययनम् ॥

॥ श्रीजिनाय नमः । नमः सर्वविदे । व्याख्यातं विनयश्रुताख्यं प्रथममध्ययनम् ; इदानीं द्वितीयं व्याख्यायते, अस्य चायम-
भिसम्बन्धः—इहानन्तराध्ययने विनयः सप्रपञ्चः प्रश्नप्रकार उक्तः, स च किं स्वस्थावस्थैरेव समाचरितव्य उत परीपहमहासैन्यस-
मरसमाकुलितमनोभिरपि ? उभयावस्थैरपीति द्रुपः । ननु तर्हि केऽप्री परीपहाः ? किंरूपाः ? किञ्चालम्बनमुररीकृत्यैतेषु सत्स्वपि
न विनयविलङ्घनमित्याशङ्कापोहाय परिपहास्तत्स्वरूपादि चाभिधेयमित्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्य महार्थस्य महापुरस्स्येव चतुर-
नुयोगद्वारस्वरूपमुपवर्णनीयं, तत्र च नामनिष्पन्ननिक्षेपस्य परीपह इति नाम, अतस्त्विक्षेपदर्शनायाह भगवाच्चिथुंक्तिकारः—

णासो परीसहाणं चउविहो य (उ) दवंमि । आगमनोआगमतो नोआगमओ य सो तिविहो ॥ ६५ ॥

व्याख्या—नियतं निश्चितं चाऽऽसनं-नामादिरचनात्मकं क्षेपणं न्यासो-निक्षेप इत्यर्थः, अयं च केषामित्याह-परीति-समन्तात्
स्वहेतुभिरुदीरिता मार्गच्यवननिर्जरा^१र्थं साध्वादिभिः सहान्त इति परीपहास्तेषां, चत्वारो विधाः-प्रकारा अस्मिन् चतुर्विधो,
नामस्थापनाद्रव्यभावमेवात्, तत्र नामस्थापने ध्रुवणे इत्यनादृत्य द्रव्यपरीपहमाह-‘द्विविधो’ द्विभेदः, दुः पूरणे, भवति ‘द्रव्य’ इति
द्रव्यविषयः, प्रक्रमात्परिपहः, स च ‘आगमणोआगमतो’ चि आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतो ज्ञाता तत्र चानुपयुक्त
इत्यागमस्वरूपमतिपरिचितमिति परिहृत्य नोआगमत आह—‘नोआगमतस्तु’ नोआगमं पुनराश्रित्य ‘स’ इति परीपहः ‘त्रिविधः’
त्रिप्रकार इति गार्थार्थः ॥ ६५ ॥ त्रिविध्यमेवाह—

१ अधिकार उपवर्णने वा इत्यन्याहायम् ।

जाणगसरीर भविए तवहरित्ते य से भवे दुविहे । कम्ममे नोकम्ममे या कम्ममि य अणुदओ भणिओ ॥ ६६ ॥

व्याख्या—‘जाणगसरीर’ स्ति ज्ञायको ह्यो वा तस्य शरीरं ज्ञायकशरीरं ज्ञशरीरं सिद्धशिलातलगतं निवीधि-
कागतं वा अहो ! अमुना शरीरसमुच्छ्रयेणोपात्तेन परीपह इति पदं शिक्षितम्, अयं घृतघटोऽभूदितिवत्संभाव्यमानं, तथा
‘भविय’स्ति शरीरशब्दस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संबन्धात् भव्यशरीरं, तत्र भविष्यति-तेन तेनावस्थात्मना सत्तां प्राप्स्यति
यः स भव्यो जीवस्तस्य शरीरं यद्वापि परीपह इति पदं न शिश्यते एव्यति तु शिक्षिष्यते तदयं घृतघटो भविष्यतीतिवत्संभाव्य-
मानं नोभागमतो द्रव्यपरीपहः, ‘तववतिरित्ते य’ स्ति ताभ्यां-ज्ञशरीरभव्यशरीराभ्यां व्यतिरिक्तः-पृथग्भूतः तद्वतिरिक्तः, स च
प्रकृतत्वाद् द्रव्यपरिपहो भवेत्, ‘द्विविधः’ द्विभेदः, कथमित्याह-क्रियते-मिथ्यात्वाविरतिक्रियाययोगानुगतेनात्मना निर्वस्यत इति
कर्म तत्र-ज्ञानावरणादिरूपे, ‘नोकर्मणि च’ तद्विपरीतरूपे, चः समुच्चये, दीर्घत्वं च ‘ह्रस्वदीर्घौ मिथ’ इति प्राकृतलक्षणात्, तत्रा-
द्यमाह-कर्मणि विचार्ये, चः पूरणे, द्रव्यपरीपहः ‘अनुदयः’ उदयभावः, प्रक्रमात् परीपहवेदनीयकर्मणामेव, ‘भणितः’ उक्त इति
गार्थार्थः ॥ ६६ ॥ द्वितीयभेदमाह—

णोकम्ममि य तिविहो सच्चित्तचित्तमीसओ चेव । भावे कम्मस्सुदओ तस्स उ दाराणिमे हुंति ॥ ६७ ॥

व्याख्या—नोकर्मणि पुनर्विचार्ये; तस्य पुनरर्थत्वादद्रव्यपरीपहः ‘त्रिविधः’ त्रिभेदः, ‘सच्चित्ताचित्तमीसओ’स्ति लुप्तनिर्दिष्टत्वा-
द्विभेक्तः सच्चित्तोऽचित्तो मिश्रक इति, समाहारो वा सच्चित्ताचित्तमिश्रकमिति, प्राकृतत्वाच्च पुंलिङ्गता; चः स्वगतानेकभेदसमुच्चये,
एवोऽवधारणे इत्यन्त एवामी भेदाः, तत्र नोकर्मणि सच्चित्तद्रव्यपरीपहो निरिनिर्ज्वरजलादिः अचित्तद्रव्यपरीपहश्चित्रकचूर्णादिभिश्च-
द्रव्यपरीपहो गुडार्द्रकादि, त्रयस्यापि कर्मभावरूपत्वात् श्रुत्-परीपहजनकत्वाच्च, इत्थं पिपासाविजनकं लवणजलाद्यप्यनेकधा

नो कर्मद्रव्यपरीपह इति स्वधिया भावनीयं, भावपरीपह आगतो ज्ञाता तत्र चोपयुक्तो, नो शब्दस्यैकदेशवाचित्वे आगमैकदेशभूतमिदमेवाध्ययनं, निवेधवाचित्वे तु तदभावरूपः परीपहवेदनीयस्य कर्मण उदयः, तथा चाह—भावे कम्मस्स उदओ' स्ति कम्मण—इति परीपहवेदनीयकर्मणां बहुत्वेऽपि जाल्येक्षयैकवचननिर्देशः 'तस्य च' भावपरीपहस्य 'द्वाराणि' व्याख्यान-मुखाणि 'इमानि' अनन्तरवक्ष्यमाणानि भवन्तीति गार्थार्थः ॥ ६७ ॥ तान्येवाह—

कृत्तो कस्से व दैन्वे समोअए अहिअस नए य वत्तणा कालो । खित्तेदसे' पुच्छा निदसे' सुत्तफासे य ॥ ६८ ॥

व्याख्या—'कुत' इति कुतोऽक्लेशैरिदमुद्धृतं १, 'कस्य संयतादेरमी परीपहाः २, 'द्रव्यम्' इति किममीपासुत्पादकं द्रव्यं ३, 'समवतार' इति क कर्मप्रकृतौ पुरुषविशेषे वाऽमीषां सम्भवः ४, 'अध्यास' इति कथममीषामध्यासना सहनत्तिकका ५, 'नय' इति को नयः कं परीपहमिच्छति ६, चः समुच्चये, 'वर्त्तना' इति कति क्षुदादयः एकदैकस्मिन् स्वामिनि वर्त्तन्ते ७, 'काल' इति कियन्तं कालं यावत् परीपहास्तित्वं ८, 'खित्ते' स्ति कतरस्मिन्क्रियति वा क्षेत्रे ९, 'उदओ' गुरोः सामान्याभिधायि वचनं १०, 'पुच्छा' तज्जिज्ञासोः शिष्यस्य प्रश्नः ११, 'निर्देशः' गुरुणा पृष्ठार्थविशेषभाषणं १२, 'सूत्रस्पर्शः' सूत्रसूचितार्थवचनं १३, 'चः' समुच्चये; इति गाथासमासार्थः ॥ ६८ ॥ तत्र कुत इति प्रश्नप्रतिवचनमाह—

कम्मप्पवायपुण्वे सत्तरसे पाहुण्डमि जं सुत्तं । सणयं सोदाहरणं तं चेव इहंपि णायव्वं ॥ ६९ ॥

व्याख्या—कर्मणः प्रवादः—प्रकरणे प्रतिपादनमस्मिन्निति कर्मप्रवादं तच्च तत् पूर्वं च तस्मिन्, तत्र बहूनि प्राप्नुतातीति कतिथे प्राप्नुते इत्याह—सप्तदशे प्राप्नुते—प्रतिनियतार्थाधिकाराभिधायिनि, यत् 'सूत्रं' गणधरप्रणीतश्रुतरूपं 'सनयं' नैगमादिन-यान्वित, 'सोदाहरणं' सहश्रान्तं, 'तं चेव' स्ति चः पूरणे पयोऽवधारणे, ततस्तदेव 'इहपि' परीपहाध्ययने 'ज्ञातव्यम्' अवगन्तव्यं,

न त्वधिकं, किमुक्तं भवति ?-निरवशेषं तत् एवेवमुद्धृतं न पुनरन्यत इति गाथार्थः ॥ ६५ ॥ कस्येति यदुक्तं तदुत्तरमाह—
निणहं पि नेगमणओ परीसहो जाव उज्जुसुत्ताओ । तिण्ह सइणयाणं परीसहो संजए होइ ॥ ७० ॥

व्याख्या—‘त्रयाणामपि’ अविरतविरताविरतविरतानां न तु विरतस्यैव नैगमनयः ‘परीपहः’ क्षुदादिरिति, मन्यत इति शेषः, त्रयाणामपि परीपहवेदनीयासातादिकर्मोदयजनितस्य क्षुधावेस्तत्सहनस्य च यथायोगं सकामाकामनिर्जराहेतोः सम्भवाद्, अनेकगमत्वेन चास्य सर्वप्रकारसङ्ग्रहितत्वात्, ‘जाव उज्जुसुत्ताउ’ति सोपस्कारत्वादस्यैवं यावदुज्जुसूत्रः, कोऽर्थः ?-सङ्ग्रहव्यवहारकजुसूत्रा अपि त्रयाणामपि परीपहं मन्यन्ते, एकैकनयस्य शतमेदत्वेनैतद्वेदानामपि केषाञ्चित् परीपहं प्रति नैगमेन तुल्यमतत्वात्, ‘त्रयाणां’ त्रिसङ्ख्यानां, केषाम् ?-शब्दप्रधाना नयाः शब्दनयाः, शाकपार्थिवादिवत् समास ‘तेषां-शब्दसमभिरुदग्भूतानां, मतेनेति शेषः, परीपहः ‘संयते’ विरते भवति ‘मार्गाव्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहा’ (तत्त्वा० अ० ९ सू० ८) इति लक्षणोपेतनिरुपचरित-
परीपहशब्दवृत्तेस्तैव सम्भवादिति गाथार्थः ॥ ७० ॥ द्रव्यद्वारमधिकृत्य नयमतमाह—

पढमंमि अट्ट भंगा संगहि जीवो व अहव नोजीवो । ववहारे नोजीवो जीवद्वं तु सेसाणं ॥ ७१ ॥

व्याख्या—‘प्रथमे’ प्रकमानैगमनये अष्टौ भङ्गाः, स हि ‘नेगेहिं माणेहिं मिणइत्ती नेगमस्स नेरुत्ती’ इतिलक्षणाद्नेकथा कारणमिच्छन्न यदैकेन पुरुषादिना चणेटादिना परीपह उदीर्यते तदा परीपहवेदनीयकर्मोदयनिमित्तत्वेऽपि तस्य तदविवक्षया जीवेनासौ परीपह उदीरित इति वक्ति १, यदा बहुभिस्तदा जीवैः २, यदा अचेतनेनैकेन द्रुपदादिना जीवप्रयोगरहितेन तदा ३ जीवेन ३, यदा तैरेव बहुभिस्तदा अजीवैः ४, तदैकेन लुब्धकादिना बाणादिनैकेन तदा जीवेनाजीवेन च ५, यदा तेनैकेनैव बहुभिः

१ नैकैर्मनैर्मिनोतीति नैगमस्य निरुक्तिः (आ० नि०)

वाणादिभिस्तदा जीवेनजीवैश्च ६, यदा बहुभिः पुरुषादिभिरेकं शिलादिकमुत्तिष्ठत्य श्विपद्भिस्तदा जीवैरजीवेन च ७, यदा तु तैरेव सुदरादीन् ग्रहन् मुञ्चद्भिस्तदा जीवैश्चाजीवैश्चेति ८ 'सङ्गहे' सङ्ग्रहनास्ति नये विचार्यमाणे जीवो 'वा' अथवा नोजीवो हेतुरिति प्रक्रमः, किमुक्तं भवति? जीवद्रव्येण जीवद्रव्येण वा परीपह उदीर्यते, स हि "संगहियपिडित्यर्थं संग्रहवयणं समासतो वेत्तीति वचनात् सामान्यग्राहित्वेनैकत्वमेवेच्छति न पुनर्द्वित्वबहुत्वे, अस्यापि च शतमेदत्वाद्यदा चिद्रूपतया सर्वं गृह्णाति तदा जीवद्रव्येण, यदा त्वचिद्रूपतया तदा अजीवद्रव्येण, 'व्यवहारे' व्यवहारनये "नोजीव" इति अजीवो हेतुः, कोऽर्थः?—अजीवद्रव्येण परीपह उदीर्यत इत्येकमेव भङ्गमयमिच्छति, तथाहि—^२"वच्चद्विगिच्छित्यर्थं व्यवहारो सव्वदव्वेसुं" इति तल्लक्षणं, तत्र च 'विनिश्चित'मित्यनेकरूपत्वेऽपि वस्तुनः सांव्यवहारिकजनप्रतीतमेव रूपमुच्यते, तद्ग्राहकोऽयम्, उक्तं च—^३"ममराइ पंचवण्णादं गिच्छिण जम्मि वा जणवयस्स । अत्थे विनिच्छिओ जो विनिच्छित्त्युत्ति सो गेळ्ळो ॥ १ ॥ बहुपरउत्ति व ते चिय गमेइ सत्तेऽवि सेसप्प मुयइ । संववहारपरतया व्यवहारो लोममिच्छंतो ॥ २ ॥" इति, ततोऽयमाशयः—^४"कालो सभाव नियई पुण्वकयं पुरिसकारणेगता । मिच्छंत ते चेव उ समासओ होति सम्मतं ॥ ३ ॥" इत्यागमवचनतः सर्वस्यानेककारणत्वेऽपि कर्मैकृतं लोकवैचित्र्यमिति प्रायः प्रसिद्धैर्यत् कर्म कारयिष्यति तत्कारिण्याम इत्युक्तेश्च कर्मैव कारणमित्याह, तच्चाक्षेतनत्वेनाजीव एवेति । 'जीवदब्बं' तुशब्दस्यैवकारार्थत्वात् जीवद्रव्यमेव 'शेषाणाम्' ऋतुसूत्रशब्दसमभिरूढैवभूतानां पर्यायनयानां मतेन, हेतुरिति गम्यते, अयमर्थः—जीवद्रव्येण परीपह उदीर्यत इत्येष एवैषां भङ्गोऽभिमतः, ते हि पर्यायास्तिकत्वेन परीपहमिच्छन्ति, परीपहणं चोपयोगात्मकम्, उप-

१ संगृहीतपिण्डिनार्थं संग्रहवचनं समासतो द्रुवते (आ० नि०) २ द्रजति विनिश्चितार्थं व्यवहारः सर्वद्रव्येषु । ३ भ्रमरादीन् पञ्चवर्णात् निश्चिते (नेच्छति) यस्मिन् वा जनपदस्य । अर्थे विनिश्चयो यो विनिश्चितार्थ इति म आशयः ॥ १ ॥ बहुतरक इति वा तमेव गमयति सतोऽपि शेषान्मुच्यति । संव्यवहारपरतया व्यवहारो लोकमिच्छन् ॥ २ ॥ ४ कालः स्वभानो नियतिः पूर्वैकृतं पुरुषकारण मेकान्नात् । मिथ्यात्वं न एव समासतो भवति सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥

योगस्य च जीवस्वाभाव्यात् जीवद्रव्यमेव सन्निहितमव्यभिचारि च कारणं, तद्विपरीतं तु अजीवद्रव्यं दण्डादीत्यकारणं, जीव-
द्रव्यमिति तु द्रव्यग्रहणं पर्यायनयस्यापि गुणसंहतिरूपस्य द्रव्यस्यैष्टत्वात्, तदुक्तम्—“पर्यायनयोऽपि द्रव्यमिच्छति गुणसन्तान-
रूप”मिति गाथार्थः ॥ ७१ ॥ सम्प्रति समवतारद्वारमाह—

समोयारो खलु दुविहो पयडिपुरिसेसु चेव नायब्बो । एएसि नाणत्तं बुच्छामि अहाणुपुब्बीए ॥ ७२ ॥

व्याख्या—‘समवतारः खलु द्विविधः’ इति खलुशब्दस्यैवकारार्थत्वात् द्विविधं च विप्रयमेदत इति तमाह—
प्रकृतयश्च पुरुषाश्च प्रकृतिपुरुषास्तेषु, कोऽर्थः?—प्रकृतिषु ज्ञानावरणादिरूपासु पुरुषेषु, चशब्दात् स्त्रीपण्डकेषु च, तत्तद्गुणस्थान-
विवेपवर्तिषु ‘एवे’ति पूरणे, ‘ज्ञातव्यः’ अवबोद्धव्यः, ‘एतेषां’ प्रकृत्यादीनां ‘नानात्वं’ भेदं वक्ष्ये ‘अथ’ अनन्तरम् ‘आनुपूर्व्या’ क्रमे-
णेति गाथार्थः ॥ ७२ ॥ तत्र प्रकृतिनानात्वमाह—

णाणावरणे वेए मोहंमिय अंतराइए चेव । एएसुं बावीसं परीसहा हुंनि णायब्बा ॥ ७३ ॥

व्याख्या—ज्ञानावरणे वेद्ये मोहे चान्तराधिके चैव एतेषु चतुर्षु कर्मसु वक्ष्यमाणस्वरूपेषु द्वाविंशतिः परीपहा भवन्ति ॥७३॥
अनेन प्रकृति भेद उक्तः, सम्प्रति यस्य यत्रावतारस्तमाह—

पन्नान्नाणपरिसहा णाणावरणंमि हुंति दुन्नेए । इक्को य अतराए अलाहपरिसहो होइ ॥ ७४ ॥

व्याख्या—प्रज्ञा चाधानं च प्रज्ञाज्ञाने ते एवोत्सेकैकैकव्याकरणतः परीपणमाणे परीपहो, ‘ज्ञानावरणे’ कर्मणि भवतो ‘द्वौ
पती, तदुदयक्षयोपशमाभ्यामनयोः सद्भावाद्, एकश्च (ग्रन्थाग्रम् २०००) ‘अन्तराये’ ‘अन्तरायकर्मण्यलाभपरीपहो भवति, तदुदयनिबन्ध-
नत्वादलाभस्येति गाथार्थः ॥ ७४ ॥ मोहनीयं छिद्येति यत्र तद्भेदे वेदनीये च यत्परिपहावतारस्तमाह—

अरई अचेल इत्थी निसीहिंया जायणा य अक्कोसे । सक्कारपुरक्कारे चरित्तमोहंमि सत्तेए ॥ ७५ ॥
अरईइ दुगुंछाए पुंवेय भयस्स चेव माणस्स । कोहस्स य लोहस्स य उदएणा परीसहा सत्त ॥ ७६ ॥
दंसणमोहे दंसणपरीसहो नियमसो भवे इक्को । सेसा परीसहा खलु इक्कारस वेयणीजंमि ॥ ७७ ॥

व्याख्या—‘अरतिः’ इति अरतिपरीपहः, एवमुत्तरेष्वपि परीपहशब्दः सम्बन्धनीयः, ‘अचेल’ ति प्राकृतत्वाद्विन्दुलोपः, अचेलं, ‘क्षी नैषेधिकी याचना चाक्रोशः सत्कारपुरस्कारः’ सत्तेते वक्ष्यमाणरूपाः परीपहाः, ‘चरित्रमोहे’ चरित्रमोहनास्ति मोहनीयमेवे, भवन्तीति गम्यते, तदुदयभावितावेष्टा ॥ चारित्रमोहनीयस्यापि बहुमेदत्वाद्यस्य तद्भेदस्योदयेन यत्परीपहसद्भावस्तमाह—‘अरते’ अरतिनाम्नाश्चारित्रमोहनीयमेदस्य, अचेलस्य जुगुप्सायाः, ‘पुंवेय’ति सुपो लोपात् पुंवेदस्य, भयस्य चैवं मानस्य क्रोधस्य लोभस्य च उदयेन परीपहाः सप्त, इह चारत्युदयेनारतिपरीपहः जुगुप्सोदयेनाचेलपरीपह इत्यादि यथाक्रमं योजना कार्येति, तथा दर्शनमोहे ‘दर्शनपरीपहः’ वक्ष्यमाणरूपो, ‘नियमसो’ति आर्षत्वेन नियमात् भवेद् ‘एकः’ अद्वितीयः, ‘शेषाः’ पतदुद्धरिताः, परीपहाः पुनः एकादश ‘वेदनीये’ वेदनीयनास्ति कर्मणि सम्भवन्तीति गाथात्रयार्थः ॥ ७५-७६-७७ ॥ के पुनस्ते एकादशेत्याह—

पंचेव आणुपुण्वी चरिया सिज्जा वहे व (य) रोगे य । तणफासजल्लमेव य इक्कारस वेयणीजंमि ॥ ७८ ॥

व्याख्या—‘पञ्चैव’ पञ्चसंख्या एव, ते च प्रकारान्तरेणापि स्युरित्याह—‘आनुपूङ्ग्या’ परिपाठ्या, क्षुत्तपिपासाशीतोष्णदंश मशकाख्या इति भावः, चर्या शय्या वधश्च रोगश्च तृणस्पर्शो जलः पच च इत्यमी एकादश वेदनीयकर्मण्युदयवति परीपहा भवन्तीति शेष इति गाथार्थः ॥ ७८ ॥ सम्प्रति पुरुषसमवतारमाह—

उत्तरा-
ध्ययनम्-
बृहद्वृत्तिः
॥ ११२ ॥

२ परीपहा-
ध्ययनम्-

॥ ११२ ॥

वावीसं बायरसंपराए चउदस य सुहुमरांगमि । छउमत्यवीयराए चउदस इक्कारस जिणंमि ॥ ७९ ॥
व्याख्या—‘द्वविंशतिः’ द्वाविंशतिसङ्ख्याः प्रक्रमात्परीपहाः ‘वादरसंपराये’ वादरसम्परायनास्त्रि गुणस्थाने, किमुक्तं भवति?—
वादरसम्परायं यावत्सर्वेऽपि परीपहाः सम्भवन्ति, ‘चतुर्दश’ चतुर्दशसङ्ख्याः, चः पूरणे, ‘सूक्ष्मसंपराये’ सूक्ष्मसम्परायनास्त्रि गुणस्थाने, ‘सप्तानां’ चारित्रमोहनीयप्रतिबद्धानां दर्शनमोहनीयप्रतिबद्धस्य चैकस्य तत्रासम्भवादिति भावः, ‘छन्नस्थवीतरागे’ छन्न-
स्थवीतरागनास्त्रि गुणस्थाने, ‘चतुर्दश’ उक्तरूपा एव, ‘एकादश’ एकादशसङ्ख्याः ‘जिने’ केवलमिति, वेदनीयप्रतिबद्धानां क्षुदादीनामेव
तत्र भावादिति गार्थार्थः ॥ ७९ ॥ अधुना अध्यासनामाह—

एसणमणेसणीज्जं निणहं अगगहणऽभोयण नयाणं । अहिआसण बोद्धन्वा फासुय सहज्जुसुत्ताणं ॥ ८० ॥

व्याख्या—एष्यत इत्येपणम्-एपणाशुद्धं, अनेपणीयं-तद्विपरीतं, सोपस्कारत्वाद्यदध्नादि तस्य, यद्वा ‘सुपां सुपो भवन्ती’ति
न्यायादेपणीयस्य अनेपणीयस्य च, ‘अगगहणऽभोयण’ति अग्रहणम्-अनुपादानं, कथञ्चिद् ग्रहणे वा अभोजनम्-अपरिभोगात्मकं
‘त्रयाणाम्’ अर्थान्नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराणां नयानां मतेनाध्यासना बोद्धयेति सम्बन्धः, अमी हि स्थूलदर्शिनः बुभुक्षादिसहजनमन्नादि-
परिहारात्मकमेवेच्छन्ति, ‘फासुग’ सद्दुज्जुसुत्ताणं’ति शब्दनयानां त्रयाणांमृजुसुत्रस्य च मतेन प्रासुकमन्नादि उपलक्षणत्वात् कल्प्यं
च गृह्यतो भुञ्जानस्याप्यध्यासनेति प्रक्रमः; ते हि भावप्रधानतया भावाध्यासनामेव मन्यन्ते, सा च नाभुञ्जानस्यैव, किन्तु शाखा-
नुसारिप्रवृत्त्या समतावस्थितस्य प्रासुकमेपणीयं च धर्मधूर्वहनार्थं भुञ्जानस्यापीति गार्थार्थः ॥ ८० ॥ सम्प्रति नयद्वारमाह—

जं पप्प नैगमनओ परीसहो वेयणा य दुगहंतु । वेयण पडुच जीवे उज्जुसुओ सदस्स पुण आया ॥ ८१ ॥

व्याख्या—‘यद्’वस्तु गिरिनिर्झरजलादि‘प्राप्य’आसाद्य क्षुदादिपरीपहा उत्पद्यन्ते नैगमो-नैगमनयो यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्

तत्परीपह इति वक्तृति शेषः, स ह्येवं मन्यते-यदि तत् क्षुदाद्युत्पादकं वस्तु न भवेत्तदा क्षुदादय एव न स्युः, तदभावाच्च किं केन सहात इति परीपहाभाव एव स्यात्, ततस्तद्भावभावितात् परीपहस्य तत् प्रधानमिति तदेव परीपहः, प्रस्थकोत्पादककाष्ठ-प्रस्थकवत् आह-नैकगमत्वाच्चैगमस्य कथमेकरूपतैव परीषहाणमिहोका?, उच्यते, शतशाखात्वादस्य न सर्वमेदाभिधानं शक्यमिति कश्चिदेव कचिदुच्यते, एवं शेषनयेष्वपि यथोक्ताशङ्कायां वाच्यमिति । 'वेदना' क्षुदादिजनिता असातवेदना, चशब्दात्तदुत्पादकं च परीषहः, 'द्वयोस्तु' पारिशेष्यात् सङ्गृह्यवहारयोः पुनर्मतेनेति गम्यते, अयं चानयोरभिप्रायः-यदि तावन्निरिनिर्जङ्घरजलादि क्षुदादिवेदनाजनकत्वेन परीषहः, कथमिव क्षुदादिवेदना न परीपहो, निरुपचरितं परीपह्यत इति तदभावे तस्याप्यभाव एव स्यात्, 'वेदना' एव सम्भवति, उपचरितं तु गिरिनिर्जङ्घरजलादौ, तात्त्विकवस्तुनिबन्धनश्चोपचार इति तदभावे तस्याप्यभाव एव स्यात्, 'वेदना' क्षुदाद्यनुभवात्मिकां 'प्रतीत्य' आश्रित्य जीवे परीपह इति ऋजुसूत्रः मन्यत इतीहापि गम्यते, अयमस्याशयः-सति हि निरुपचरितलक्षणां न्वितेऽपि परीपहे स एव परीपहोऽस्तु, किमुपचरितकल्पनया?, ततो निरुपचरितलक्षणयोगाद्वैदेव परीपहः, सा च जीवधर्मत्वाजीवे नाजीव इति वेदनां प्रतीत्य जीवे परीपह उच्यते, न तु पूर्व्यामिवाजीवेऽपीति, 'शब्दस्ये'ति शब्दाख्यनयस्य साम्प्रतसमभिरुद्धैवम्भूतमेव तत्त्रिरूपस्य मतेनात्मा-जीवः, परीपह इति प्रक्रमः, पुनः-शब्दो विशेषं द्योतयति, विशेषश्च परीपहोपयुक्तत्वम्, अयं ह्युपयोगप्रधानः, उपयोगश्चात्मन पत्रेति परीपहोपयुक्त आत्मैव परीपह इति मन्यते इति गाथार्थः ॥ ८१ ॥ इदानीं वर्तनाद्वारमाह-

वीसं उक्कोसपए वटंति जहन्नओ हवइ एगो । सीउसिण चरियं निसीहिआ य जुगवं न वटुंति ॥ ८२ ॥

व्याख्या-विंशतिः उत्कृष्टपदे चिन्त्यमाने परीपहाः वर्तन्ते, युगपदेकत्र प्राणिनीति गम्यते, 'जघन्यतः' जघन्यपदमाश्रित्य मेवेदेकः परीषहः, ननूत्कृष्टपदे द्वाविंशतिरपि किं नैकत्र वर्तन्त इत्याह-'सीउसिण'ति शीतोष्णे चर्या नैवेधिक्यौ च 'युगपद्'

एककालं 'न वर्त्तते' न भवतः, परस्परं परिहारस्थितिलक्षणत्वादमीयां, तथाहि—न शीतमुष्णे न चोष्णं शीते न चर्यायां नैवेधिकी नैवेधिक्यां या चर्येत्यतो योगपद्येनामीपामेकत्रासम्भवाभोक्तृष्टतोऽपि द्वार्विशितिरिति, आह—नैवेधिकीवक्तृथं शय्याऽपि न चर्याया विरु-
ध्यते ?, उच्यते, निरोधवाधादितस्त्वङ्गनिकादेरपि तत्र सम्भवाच्चैवेधिकी तु स्वाध्यायादीनां भूमिः, ते च प्रायः स्थिरतायामेवानुशाता
इति तस्या पत्र चर्याया विरोध इति गार्थार्थः ॥ ८२ ॥ कालद्वारासाह—

वासगसो अ तिण्हं मुहुत्तमंतं च होइ उज्जुसुए । सहस्स एगसमयं परीसहो होइ नायव्वो ॥ ८३ ॥

व्याख्या—'वासगसो य'त्ति आर्पत्वाद्वर्पाग्रतः, कोऽर्थः ?—वर्षलक्षणं कालपरिमाणमाश्रित्य, परीपहो भवति इति गम्यते,
खः पूरणे, 'त्रयाणां' नैगमसंग्रहव्यवहारनयानां मतेन, ते ह्यनन्तरोकन्यायतस्तदुत्पादकं वस्त्यपि परीपहमिच्छन्ति, तच्चेतावत्काल-
स्थितिकमपि सम्भवत्येवेति, 'मुहुत्तमंतं च' इति प्राकृतत्वादन्तर्मुहूर्तं पुनर्भवति, प्रक्रमात्परीपहः, अजुसुव्वं अजुश्रुते वा-विचार्यमाणे,
स हि प्रागुक्तनीतितो वेदना परीपह इति वक्ति, सा चोपयोगात्मिका उपयोगश्च 'अंतुमुत्ताउ परं जोशुवओगा न संती'ति चव-
नात् आन्तर्मुहूर्तसिक्त पत्र, 'शब्दस्य' साम्प्रताद्विनिमेदस्य मतेनैकसमयं परीपहो भवति 'ज्ञातव्यः' अवयवोद्धव्यः, स ह्युक्तनीतितो
वेदनोपयुक्तमात्मानमेव परीपहं मनुजे, स चैतस्य पर्यायात्मकतया प्रतिसमयमन्याय पत्र भवतीति समयमेवैतन्मतेन परीपहो
युक्त इति गार्थार्थः ॥ ८३ ॥ 'वर्पाग्रतः त्रयाणां परीपह' इति यदुक्तं. तदेव दृष्टान्तेन दृढयितुमाह—

कंइ अभत्तच्छंदो अच्छीणं वेयणा तहा कुच्छी । कासं सासं च जरं अहिआसे सत्त वाससए ॥ ८४ ॥

व्याख्या—'कंइ' कण्डूतिम्, 'अभत्तच्छन्द' भक्तावचिरूपम् 'अक्षणे' लोचनयोः, 'वेदनां' दुःखानुभवं, सर्वत्र द्वितीयांश्च

१ अन्तर्मुहूर्तपरितो योगोपयोगा न सन्ति ।

प्रथमा, 'तथेति समुच्चये, 'कुच्छिति सुञ्ज्यस्यात् कुक्षयोर्वेदनां-शूलादिरूपां 'काशां श्वासं च ज्वरं' त्रयमपि प्रतीतमेव 'अध्यास्ता' इति अधिसहते, सप्त वर्षशतानि यावत् । अनेन तु सनत्कुमारचक्रवर्त्युदाहरणं सूचितं, स हि महात्मा सनत्कुमारचक्रवर्ती शक्रप्रशंसाऽसहनसमायातामरद्वयनिवेदितशरीरविकृतिरुत्पन्नैराग्यवासनः पटप्रान्तावलभतृणवदखिलमपि राज्यमपहायाभ्युपगत-दीक्षः प्रतिक्रममग्निबाभिनवप्रवर्द्धमानसंवेगो मधुकरचूत्यैव यथोपलब्धश्चाक्षपानोपरचितप्राणवृत्तिरन्तरोक्तसप्तोदण्डकण्डवादिवेदना-विद्युरितशरीरोऽपि संयमान मनागपि सञ्चाल, पुनस्तत्सत्त्वपरीक्षणायातभिषग्वेयामरोपदर्शितद्वादशांशुमालिसमाङ्गुल्यवयवश्च तत्पुरतः 'पुर्व्विक' कडाणं कम्माणं वेदता' इत्यादि संवेगोत्पादकमागमवचः प्ररूपयन् स्वयमागत्य शक्नेनाभिवन्दिन्त उपग्रहितश्चेति गाथाश्रयः ॥ ८३ ॥ सम्प्रति क परीषह इति क्षेत्रविषयग्रन्थप्रतिवचनमाह—

लोए संथारंमि य परीसहा जाव उज्जुसुत्ताओ । तिणहं सहनयाणं परीसहा होइ अत्ताणे ॥ ८५ ॥

व्याख्या—लोके संस्तारके च परीषहाः 'जाव उज्जुसुत्ताउ'ति सूत्रत्वात् ऋजुसूत्रं यावद्, अस्य च पूर्व्वर्द्धस्य सूचकत्वाद्-विशुद्धनैगमस्य मतेन लोके परीषहाः, तत्सहिष्णुयतिनिवासभूतक्षेत्रस्यापि चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकानर्थान्तरत्वात्, इत्थमपि च व्यवहारदर्शनाद्, एवमुत्तरोत्तरादिविशुद्धविशुद्धतरतद्भेदापेक्षया तिर्यग्लोकजम्बूद्वीपभरतदक्षिणादर्षाटलीपुत्रोपाध्यायविपु भावनीयं, यावदत्यन्तविशुद्धतमनैगमस्य यत्रोपाध्यायैकदेशे अभीषां सोढा यतिस्तत्रामी इति, एवं व्यवहारस्यापि, लोकव्यवहारपरत्वादस्य, लोके च नेह वसति प्रोषित इति व्यवहारदर्शनात्, सङ्ग्रहस्य संस्तारके परीषहाः, स हि संगृह्यतीति सङ्ग्रह इति निरुक्तिवशात् सङ्ग्रहोपलक्षितमेवाधारं मन्यते, संस्तारक एव च यतिशरीरप्रदेशः संगृह्यते न पुनरुपाध्यायैकदेशादिति संस्तारक एवास्य

१. पूर्व्वः कृतानां कर्मणां वेदयित्वा ।

परीयहाः, क्रतुसूत्रस्य तु येष्वाक्राशप्रदेशेष्वामाऽवगाढस्तेष्वेव परीयहाः, संस्तरकादिप्रदेशानां तदणुभिरेव व्यासत्वात्, तत्रावस्थानाभावात्, त्रयाणां शब्दनयानां परीयहो भवति आत्मनि, स्वात्मनि व्यर्थास्थतत्वात्सर्बस्य तथाहि—सर्वं वस्तु स्वात्मनि व्यवतिष्ठते सत्त्वाद् यथा चैतन्यं जीवे, आह—किमेवं नयेर्वाख्या? निषिद्धा ह्यसौ, यदुक्तम्—‘णत्थि’ पुहुत्ते समोयारो’त्ति उच्यते, दृष्टिवादेऽधुतत्वादस्य न दोषः, तथा च प्रागुक्तम्—‘कम्मण्णवायपुब्बे’ त्यादि, दृष्टिवादे हि नयेर्वाख्येत्यत्रापि तथैवाभिधानमिति गार्थः ॥ ८५ ॥ इदानीमुद्देशादिद्वारत्रयमल्पवक्तव्यमित्येकगाथा गदितुमाह—

उद्देशो गुरुवयणं पुच्छा सीसस्स उ सुणेयवा । निद्देशो पुणिमे खलु वावीसं सुत्ताफासे य ॥ ८६ ॥

व्याख्या—उद्दिश्यत इति उद्देशः, क इत्याह—‘गुरुवचनं’ गुरोः विचक्षितार्थसामान्याभिधायकं वचो, यथा प्रस्तुतमेव ‘इह खलु वावीसं परीसह’ इति ‘पुच्छा शिष्यस्य तु’ गुरुदिप्रार्थविशेषजिज्ञासोर्विनेयस्य, तुः पुनः प्रक्रमाद्वचनं ‘मुणितव्या’ क्षातव्या, यथा ‘कयरे खलु ते वावीसं परीसहा?’ इति, निर्देशश्चेति निर्देशः—पुनः इमे खलु द्वाविंशतिः, परीयहा इति गम्यते, अनेन च शिष्य-प्रश्नानन्तरं गुरोर्निर्वाचनं निर्देश इत्यर्थादुक्तं भवति, अत्र चैवमुदाहरणद्वारेणाभिधानं पूर्वयोरप्युक्तोदाहरणद्वयसूचनार्थं वैचित्र्यव्यापनार्थं चेति किञ्चिन्नयूनगार्थः ॥ ८६ ॥ इत्थं ‘कुत’ इत्यादिद्वादशद्वारवर्णनावसितो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति ‘सूत्र-स्पर्श’ इति चरमद्वारस्य सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपस्य चावसरः, तच्चोभयं सूत्रे सति भवतीति सूत्रागुमे सुत्रमुच्चारणीयं, तच्चोदम्—

‘सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं—इह खलु वावीसं परीसहा समणेण भगवया महावीरेण कासवेण पवेइया जे भिक्खू सुचा नच्चा जिच्चा अभिभूय भिक्खायरियाए परिवयंतो पुट्ठो नो विनिहन्नेज्जा ।

व्याख्या—श्रुतम् आकर्णितमवधारितमितियावत् 'मे' मया 'आयुष्मन्नि'ति शिष्यामन्त्रणं, क्रः क्रमेवमाह ?" सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनं, किं तत् श्रुतमित्याह—'तेने'ति त्रिजगत्प्रतीतेन 'भगवता' अष्टमहाप्रातिहार्यरूपसमश्रेष्ठार्थदियुक्तेन, 'पव'मित्यमुना वक्ष्यमाणन्यायेन 'आख्यातं' सकलजन्तुभाषाभिव्याप्त्या कथितम्, उक्तं च—“देवा देवीं नरा नारीं, शवराश्चापि शायरीम् । तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्त्री, सेनिरे भगवद्गिरम् ॥ १ ॥” किमत आह—‘इहे’ति लोके प्रवचने वा ‘खलुः’ वाक्यालङ्कारे अवधारणे वा, तत इहैव-जिनप्रवचन एव द्वाविंशतिः परीषद्वाः, सन्तीति गम्यते, अत्र च श्रुतमित्यनेनावधारणाभिधायिना स्वयमवधारितमेव अन्यस्मै प्रतिपादनीयमित्याह, अन्यथाऽभिधाने प्रत्युतापायसम्भवात्, उक्तं च—“किं पत्तो पावयरं सम्मं अणहिगयधम्मसम्भावो । अन्नं कुवैसणाए कट्ठतरायं पि पाडेइ ॥ १ ॥” त्ति, 'मये'त्यनेनार्थतोऽनन्तरंगमत्वमाह, 'भगवते'त्यनेन च वक्तुः केवलज्ञानादिगुण-वत्त्वसूचकेन प्रकृतवचसः प्रामाण्यं ख्यापयितुं वक्तुः प्रामाण्यमाह, वक्तृप्रामाण्यमेव हि वचनप्रामाण्ये निमित्तं, यदुक्तम्—“पुरुष-प्रामाण्यमेव शब्दे दर्पणसंक्रान्तं सुखमिवोपचारादभिधीयते” ‘तेने’ति च गुणवत्त्वप्रसिध्यभिधानेन प्रस्तुताध्ययनस्य प्रामाण्य-निश्चयमाह, संदिग्धे हि वक्तृगुणवत्त्वे वचसोऽपि प्रामाण्ये संदिध्येतेति, समुदायेन तु आत्मौद्धत्यपरिहारेण गुरुगुणप्रभावनापरैरेव विनेयेभ्यो देशना विधेया, एतद्भक्तिपरिणामे च विद्यादेरपि फलसिद्धिः, यदुक्तम्—“आयस्मिभत्तिरापण विज्जा मन्ता य सिज्झति” अथवा—‘आउसंतेणं’ति भगवद्विशेषणम्, आयुष्मता भगवता, चिरजीविनेस्वर्थो, मङ्गलवचनमेतत्, यद्वा—‘आयुष्मते’ति परार्थप्रवृ-त्त्यादिना प्रशस्तमायुर्धारयता, न तु मुक्तिमवाप्यापि तीर्थनिकारादिदर्शनात्पुनरिद्वार्यातेन, यथोच्यते कैश्चित्—“ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्त्तारः परमं पदम् । गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥” एवं हि अनुन्मूलितनिःशेषरागादिदोषत्वात्तद्वचसोऽ-प्रामाण्यमेव स्यात्, निःशेषोन्मूलने हि रागादीनां कुतः पुनरिहागमनसम्भव इति । यदिवा—‘आवसंतेणं’ति मयेत्यस्य विशेषणं,

१ क्रमेतस्मात्पापकरं ! मम्यगनधिगतधर्मसद्भावः । अन्यं कुदेशनया कष्टतरागनि पालयति ॥ १ ॥ २ आचार्यभक्तिरागेण विद्या मान्नाथ सिध्यन्ति ।

तत आङ्गिति-गुरुद्विशितमर्यादया वसता, अनेन तत्त्वतो गुरुमर्यादावचित्त्वरूपत्वादगुरुकुलवासस्य तद्विधानमर्थत उक्तं, ज्ञानादि-
हेतुत्वात्तस्य, उक्तं च—“पाणस्स” होइ भागी थिरयत्तो दंसणे चरित्ते य। धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचति ॥ १ ॥”
अथवा ‘आमुसंतेण’ आमुशता भगवत्पादारविन्दं भक्तितः करतलयुगादिना स्पृशता, अनेनैतदाह-अधिगतसमस्तशास्त्रेणापि गुरु-
विश्रामणादिविनयकृत्यं न मोक्तव्यम्, उक्तं हि—“जह्वाहिअग्गी जलणं नमंसे, पाणाहुईमंतपयाहिसिचं । पचायरियं उवचिद्वएज्जा,
अणंतपाणोवगतोऽवि संतो ॥ १ ॥” इति, यद्वा—‘आउसंतेण’ति प्राकृतत्वेन निङ्ख्यत्ययादाजुगमणेन-श्रवणविधिमर्यादया गुरुत्वं,
सेवमानेन, अनेनाप्येतदाह—विधिनैवोचितदेशस्थेन गुरुसकाशात् श्रोतव्यं, न तु यथाकथञ्चिद्, गुरुविनयभीत्या गुरुपर्यदुत्थितेभ्यो
वा सकाशात्, यथोच्यते—“परिसुद्धियाण पासे सुणेइ सो विणयपरिमंस्सि” इति, यदुक्तं ‘भगवता आख्यातं द्वाविंशतिः परीपहाः’
सन्तीति, तत्र किं भगवता अन्यतः पुरुषविशेषादपीत्येयागमात् स्वतो वा अमी अवगता इत्याह-श्रमणेन भगवता महावीरेण
काश्येन ‘पवेइय’ति सूत्रत्वात् प्रविदिताः, तत्र श्राम्यतीति श्रमणः-तपस्वी तेन, न तु ‘ज्ञानमप्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः ।
देवयं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥’ इतिक्रमादादिपरिकल्पितसदाशिववदनादिसंस्तिद्धेन, तस्य देहादिविरहात् तथावध-
प्रयत्नाभावेनाऽऽख्यानायोगाद्, उक्तं च—“वयणं न कायजोगाभावे ण य सो अणादिसुद्धस्स । गहणम्मि य नो हेतू सत्थं अत्ता-
गमो कह णु ॥ १ ॥” ‘भगवते’ति च समग्रज्ञानैश्वर्यादिसूचकैः सर्वज्ञतागुणयोगित्वमाह. तथा च यत् कैश्चिदुच्यते—‘हेयोपादेय-
तत्त्वस्य, साध्योपायस्य वेदकः । यः प्रमाणमसाविष्टो, न तु सर्वस्य वेदकः ॥ १ ॥’ इति, तद्वदस्तं भवति, असर्वज्ञो हि न

१ ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरो दर्शने चारित्रि च । धन्या यावत्क्रियं गुरुकुलवासं न मुननि ॥ १ ॥ २ यथाऽऽहितामिज्ज्वलनं नमस्यति नाना-
हुतिमन्त्रपदाभिप्रेतम् । एवमाचार्यमुपतिष्ठेतामन्तज्ञानोपगतोऽपि मन ॥ १ ॥ ३ पर्यदुत्थितानां पाद्वै शृणोति स विनयपरिब्रंशी । ३ नचनं न काययोगाभावे
न च सोऽनादिशुद्धस्य । ग्रहणे न न हेतुः, आन्त्रमान्मागमः कथं नु ? ॥ १ ॥

यथावत्सोपायहेयोपादेयतत्त्वविद्भवति, प्रतिप्राणि भिन्ना हि भावानामुपयोगशक्तयः, तत्र कोऽपि कस्यापि कथमपि काव्युपयोगीति कथं सोपायहेयोपादेयतत्त्ववेदनं सर्वज्ञतां विना सम्भवतीति, महाशरीरे'ति शकृत्तनाम्ना चरमतीर्थकरणे, 'काश्यपेन' 'काश्यपगोत्रेण, अनेन च नियतदेशकालकुलाभिधायिना सकलदेशकालकलान्यापि पुरुषाद्वैतनिराकरणं कृतं भवति, तत्र हि सर्वस्यैकत्वादयमाख्याताऽस्मै व्याख्येयमित्यादिविभागाभावत आख्यानस्यैवासम्भव इति, 'प्रविदिताः' प्रकरणेण-स्वयंसाक्षात्कारित्वलक्षणेन ज्ञाताः, अनेन बुद्धिद्वय-वहितार्थपरिच्छेदवादः परिक्षिप्तो भवति, स्वयमसाक्षात्कारी हि प्रदीपहस्तान्धपुरुषवद्वयतिरिक्तबुद्धियोगोऽपि कथं कञ्चनाथं परिच्छेदं क्षमः स्याद् ? एवं चेतदुक्तं भवति—नान्यतः पुरुषविशेषादेतेऽवगताः, स्वयंसम्बुद्धत्वाद्भगवतः, नाप्यपौरुषेयागमात्, तस्यैवासम्भवाद्, अपौरुषेयत्वं ज्ञागमस्य सारूपापेक्षमर्थप्रत्यायनपेक्षं वा ? तत्र यदि स्वरूपापेक्षं तदा तात्वादिकरणव्यापारं विनैवास्य सदोपलम्भप्रसङ्गः, न चावृत्तत्वात् नोपलम्भ इति वाच्यं, तस्य सर्वथा नित्यत्वे आचरणस्याकिञ्चित्करत्वात्, किञ्चित्करत्वे वा कथञ्चिदनित्यत्वप्रसङ्गाद्, अथार्थप्रत्यायनापेक्षम्, एवं कृतसङ्केता बालादयोऽपि ततोऽर्थं प्रतिपद्येरन्ति नापौरुषेयागमसम्भव इति। ते च कीदृशा इत्याह—'यानि'ति परीषद्वाच्यं 'भिष्टुः' उक्तनिरुक्तः 'श्रुत्वा' आकर्ण्य, गुर्वन्तिक इति गम्यते, 'ज्ञात्वा' यथावदवबुद्धय, 'जित्वा' पुनः पुनरभ्यासेन परिचितान् कृत्वा 'अभिभूय' सर्वथा तत्सामर्थ्यमुपहृत्य, भिक्षोश्चर्या-विहितक्रियासेवनं भिक्षुचर्यां तया 'परिव्रजन्' समन्ताद्विरहन् 'स्पृष्टः' आश्लिष्टः प्रक्रमात्परीषदेव, 'नो' नैव विनिहन्त्येत' विविधैः प्रकारैः संयमशरीरोपघातेन विनाशं प्राप्नुयात्, पठन्ति च 'भिक्षुकार्यायां-भिक्षादने परिव्रजन्, उदीर्यन्ते हि भिक्षादने प्रायः परीषद्वा', उक्तं हि—“भिक्षुकार्यायां वावीसं परीपहा उदीरिजन्ति”ति, शेषं प्राग्वत् ॥ इत्युक्तः उद्देशः, 'पृच्छामाह—

कयरे ते खलु वावीसं प० जे०

व्याख्या—'कयरे' किंनामानः 'ते' अनन्तरसूत्रोद्दिष्टाः 'खलु' वाक्यालङ्कारे, शेषं प्राग्वदिति ॥ निर्देशमाह—

इमे खलु ते चावीसं प० जे०

व्याख्या—‘इमे’ अनन्तरं वक्ष्यमाणत्वात् हृदि विपरिवर्तमानतया प्रत्यक्षाः इमे ‘ते’ इति ये त्वया पृष्टाः, शेषं पूर्ववत्, ॥
तंजहा-दिगिंछापरीसहे १ पिवासापरीसहे २ सीयपरीसहे ३ उस्मिणपरीसहे ४ दंसमसगपरीसहे ५ अचेल-
परीसहे ६ अरइपरीसहे ७ इत्थीपरीसहे ८ चरियापरीसहे ९ निस्सीहियापरीसहे १० सिजापरीसहे ११ अक्रोस-
परीसहे १२ बहपरीसहे १३ जायणापरीसहे १४ अलाभपरीसहे १५ रोगपरीसहे १६ तणफासपरीसहे १७ जल्ल-
परीसहे १८ सक्कारपुरकारपरीसहे १९ पण्णापरीसहे २० अन्नाणपरीसहे २१ सम्मत्तपरीसहे २२

व्याख्या—‘तद्यथे’त्युदाहरणोपन्यासार्थः दिगिञ्छापरीसहः १, पिपासापरीसहः २, शीतपरीसहः ३, उष्णापरीसहः ४, दंसमश-
कपरीसहः ५, अचेलपरीसहः ६, अरतिपरीसहः ७, छीपरीसहः ८, चर्यापरीसहः ९, नैषेधिकीपरीसहः १०, शय्यापरीसहः ११,
आक्रोशपरीसहः १२, वधपरीसहः १३, याचनापरीसहः १४, अलाभपरीसहः १५, रोगपरीसहः १६, तृणस्पर्शपरीसहः १७, जल्लपरी-
सहः १८, सत्कारपुरस्कारपरीसहः १९, प्रज्ञापरीसहः २०, अज्ञानपरीसहः २१, दर्शनपरीसहः २२। इह च ‘दिगिंछ’ति देशीवचनेन
बुभुक्षोच्यते, सैवात्यन्तव्याकुलत्वहेतुरव्यसंयमभीवृतया आहारपरिपाकादिवाञ्छादिनिवर्त्तनेन परीति-सर्वप्रकारं सद्यत इति परीसहः
दिगिंछापरीसहः १, एवं पातुमिच्छा पिपासा सैव परीसहः २, इयं गत्यर्थत्वात्कत्तरिक्तः ततो
‘द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः’ (पा० ६-१-२४) इति संप्रसारणे स्पर्शवाचित्वाच्च ‘इयोऽस्पर्शो’ (पा० ८-२-७) इति नत्वाभावे शीतं-

१ मिश्राचार्यायां द्राविशतिः परीपहा उदीर्यन्ते ॥ १ ॥

त्रिशिरः स्पर्शस्तदेव परीषहः शीतपरीषहः ३, 'उष दाह' इत्यस्योणादिकनक्षत्रयान्तस्य उष्णं-निदाधादितायात्मकं तदेव परीषहः उष्णपरीषहः ४, दशन्तीति दंशाः पचादित्वादच्, मारयितुं शक्नुवन्ति मशकाः, दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकाः, यूक्ताद्युपलक्षणं चैतत्, त एव परीषहो दंशमशकपरीषहः ५, अबेलं-चैलाभावो जिनकल्पिकादीनाम् अन्येषां तु भिन्नमल्पमूल्यं च चेलमप्यचेलमेव, अवलाशीलादिवत्, तदेव परीषहोऽचेलपरीषहः रमणं रतिः-संयमविषया धृतिः तद्विपरीता त्वरति, सैव परीषहः अरतिपरीषहः ७, स्थायतेः स्तृणोतेर्वा ऋटि टित्वाच्च ङीपि स्त्री सैव तद्गतरागहेतुगतिविभ्रमेक्षिताकारविलोकेनेऽपि-त्वग्रुधिरमांसमेदकायस्थिशिरावणैः सुदुर्गन्धम् । कुचनयनजननवदनोरुमुच्छित्तो मन्यते रूपम् ॥ १ ॥ तथा-निष्ठोवितं जुगुप्तस्यधरस्थं पिवति मोहितः प्रसभम् । कुचजननपरेश्चात्र नेच्छते तन्मोहितो भजते ॥ २ ॥ इत्यादिभवनतोऽभियास्यमाननीतितश्च परिषहमाणत्वात्परीषहः स्त्रीपरीषहः ८, चरणं चर्या-ग्रामानुग्रामं विहरणात्मिका सैव परीषहः चर्यापरीषहः ९, निषेधनं निषेधः पापकर्मणां गमनादिक्रियायाश्च स प्रयोजनमस्या नैवेधिकी-स्मशानादिका स्वाध्यायादिभूमिः निषेधेति यावत् सैव परीषहो नैवेधिकीपरीषहः १०, तथा शेरतेऽस्यामिति शय्या-उपाश्रयः सैव परीषहः शय्यापरीषहः ११, आक्रोशनमाक्रोशः-असत्यभाषात्मकः स एव परीषहः आक्रोशपरीषहः १२, हननं वधः-ताडनं स एव परीषहो वधपरिषहः १३, याचनं याच्ना प्रार्थनेत्यर्थः, सैव परीषहो याच्नापरीषहो १४, लभनं लाभो न लाभोऽलाभः-अभिलषितविषयाप्राप्तिः स एव परीषहः अलाभपरीषहः १५, रोगः-कुष्टादिरूपः स परीषहो रोगपरीषहः १६, तरन्तीति तृणानि, औणादिको नक् ह्रस्वत्वं च, तेषां स्पर्शः तृणस्पर्शः स एव परीषहस्तृणस्पर्शपरीषहः १७, जलं इति मलः स एव परीषहो जलपरीषहः १८, सत्कारोवलादिभिः पूजनं पुरस्कारः-अभ्युत्थानासनादिसम्पादनं, यद्वा सकलैवाभ्युत्थानाभिवादनदानादिरूपा प्रतिपत्तिरिह सत्कारस्तेन पुरस्करणं सत्कारपुरस्कारः, ततस्तावेव स एव वा परीषहः सत्कारपुरस्कारपरीषहः १९, प्रज्ञापरीषहः अज्ञानपरीषहश्च प्राग्भावितार्थो, नवरं प्रज्ञायतेऽनया वस्तुतत्त्वमिति प्रज्ञा-स्वयंविमर्शपूर्वको वस्तुपरिच्छेदः, तथा ज्ञायते वास्तुतत्त्वमनेनेति ज्ञानं-सामान्येन मत्यादि तदभावोऽज्ञानं २०-२१, दर्शनं-सम्यग्दर्शनं तदेव क्रिया-

दिवादिना विचित्रमतश्रवणेऽपि सम्यक् परिषद्ग्रामाणं-निश्चलचित्ततया धार्यमाणं परीपहो दर्शनपरीषद्ः, यद्वा दर्शनशब्देन दर्शन-
व्यामोहेतुरैहिकासुष्मिकफलानुपलम्भादिरिह गृह्यते, ततः स एव परीपहो दर्शनपरीषद्ः ॥ २२ ॥ इत्थं नामतः परीपहानभिधाय
तानेव स्वरूपतोऽभिधित्तुः संबन्धार्थमाह—

परीसहाणं पविभत्ती, कासवेण पवेइया । तं भे उदाहरिस्सामि, आणुपुण्वि सुणेह मे ॥ १ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘परीषद्ग्रामम्’ अनन्तरोक्तनाम्नां ‘प्रविभक्तिः’ प्रकर्षेण-स्वरूपसम्मोहाभावलक्षणेन विभागः-पृथक्ता ‘काश्येन’
काश्यपगोत्रेण महावीरेणेतियावत्, ‘पवेदिता’ प्ररूपिता ‘ता’मिति काश्यपप्ररूपितां परीषद्ग्रामविभक्तिं ‘भे’ इति भवताम्’ ‘उदा-
हरिष्यामि’ प्रतिपादयिष्यामि’ ‘आनुपुण्वि’ क्रमेण शृणुत ‘मे’ मग प्रक्रमानुदाहरतः, शिष्यादख्यपनार्थं च काश्येन प्रवेदितेति
वचनमिति सूत्रार्थः ॥ १ ॥ इह चाशेषपरीपहाणां क्षुत्परीषद् एव दुःसह इत्यादितस्तमाह—

दिग्गिच्छापारियावेण, तवस्सी भिक्खु धामवं । न छिंदे न छिंदावए, न पए न पयावए ॥ २ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या-दिग्गिच्छा-उत्तरूपा तथा परितापः-सर्वाङ्गीणसन्तापी दिग्गिच्छापारितापस्तेन, छिंदादिक्रियापेक्षा हेतौ तृतीया,
पाठान्तरं ‘दिग्गिच्छापारिगते’ दुःसुखाव्याप्ते ‘देहे’ शरीरे सति, तपोऽस्यास्तीति अतिशयाने विनिस्तपस्त्रीविकृष्टाष्टमादितपोऽनुष्ठानवान्
स च गृहस्थादिरपि स्यादत आह-‘भिक्खुः’ यतिः, सोऽपि कीदृक्-स्याम-चलं तदस्य संयमविषयमस्तीति स्थामवान्, भूस्ति प्रशं-
सायां वा मतुप्प्रत्ययः, अयं च कमिलाह—‘न छिन्द्यात्’ न द्विधा विदध्यात्, स्वयमिति गम्यते, न छेदयद्वा अन्यैः, फलादिक-
मिति शेषः, तथा न पचेत् स्वयं, न चान्यैः पाचयेत्, उपलक्षणत्वाच्च नान्यं छिन्दन्तं वा पचन्तं वाऽनुमन्येत, तत एव च न
स्वयं क्रीणीयात् नापि क्पापयेत् न च परं क्रीणन्तमनुमन्येत, छेदस्य हननोपलक्षणत्वात् क्षुत्त्रयीहितोऽपि न नवकोटीशुद्धिबाधां
विधत्ते इति गार्थार्थः ॥ २ ॥

कालीपञ्चगङ्गासंक्रासे, किंसे धमणिस्तं ए । मत्तन्नोऽसणपणस्स, अदीणमणसो चरे ॥ ३ ॥ (सूत्रम्)
व्याख्या—काली-काकजङ्घा तस्याः पर्वाणि स्थूराणि मध्यानि च तनूनि भवन्ति ततः कालीपर्वाणी, व पर्वाणिजानुकूर्पर्यादीनि
येषु तानि कालीपर्वाणि, उपसृखीवन्मध्यपदलोपी समासः, तथाविधैरङ्कैः—शरीरावयवैः सम्यक्काशते-तपःश्रिया दीप्यत इति काली-
पर्वाङ्गसङ्काशः, यद्वा प्राकृते पूर्वापरनिपातस्यातन्त्रत्वाद्गमो दग्ध इत्यादिवत् अवयवधर्मेणाप्यवयविनि व्यपदेशदर्शनाच्चाङ्गसन्धी-
नामपि कालीपर्वसदृशतायां कालीभिः सङ्काशानि-सदृशान्यङ्गानि यस्य स तथा, स हि विरुद्धतपोऽनुष्ठानतोऽपचितपिशितशोणित
इत्यस्थिचर्मवशेष एवंविध एव भवति, अत एव च 'कृशः' कृशशरीरः, धमनयः—शिरास्ताभिः सन्ततो-व्याप्तौ धमनिसंततः, एवं-
विधावस्थोऽपि मात्रां-परिमाणरूपां जानाति इति मात्राङ्गो-नातिज्योत्यतोऽतिमात्रोपयोगी, कस्येत्याह—अक्षय इत्यशनम्-ओद्गनादि
पीयत इति पानं-सौवीरादि अनयोः समाहारेऽशनपानं तस्य, तथा 'अदीणमणसो' चि सूत्रत्वाददीनमनाः अदीनमानसो वा-अना-
कुलचित्तः 'चरेत्' संयमाच्चनि यायात्, किमुक्तं भवति ?—अतिवाधितोऽपि क्षुधा नवकोटीशुद्धमप्याहारमवाप्य न लोभ्यतोऽति-
मात्रोपयोगी तदप्राप्तौ वा दैन्यवान् इत्येवं क्षुत्परीपह्यमाणा क्षुत्परीपहः सोढो भवतीति सूत्रार्थः ॥ सम्प्रति प्रगृह्यारगाथोपक्षिप्तं
सूत्रस्पर्श इति त्रयोदशद्वारं व्याचिख्यासुः सूत्रस्पर्शिकनियुक्तिमाह—

'सुत्तफासे य'त्ति । तथा—

कुमाराए नई लेणे, सिला प्पुंथे महल्लए । तावस पडिमा सीसे, अगणि निव्वेअ सुगरे ॥ ८७ ॥

वणे रामे पुरे भिक्खे, संथारे मल्लधारणं । अंगविज्जा सुए भोसे, सीसस्सागमणे इय ॥ ८८ ॥

व्याख्या—तत्र सूत्रस्पर्शश्चेति द्वारोपक्षेपः, कुमार इत्यादिना च तद्वर्णनं स्पष्टमेव, नवरं कुमारकादिभिः प्रत्येकं द्वाविंशते-
रपि परीषहाणामुदाहरणोपदर्शनं, तथाहि—'कुमारकः' श्रुल्लकः, 'लेणं'ति लयनं गुहा 'महल्लप'त्ति आर्यरक्षितपिता, सूत्रस्पर्शित्वं

चास्य सूत्रसूचितोदाहरणप्रदर्शकत्वादिति किञ्चिदधिकगाथाद्वयार्थः ॥८७-८८॥ इदानीं नियुक्तिकार एव 'न छिन्दे' इत्यादिसूत्रावयवसूचितं
भारकेत्यादिद्वारोपक्षिप्तं च श्रुत्परीपहोदाहरणमाह—

उज्जैणी हत्थिमित्तो भोगपुरे हत्थिसुइखुड्डो अ । अडवीइ वेयणट्टो पाओवगओ य सादिवं ॥ ८९ ॥

व्याख्या—उज्जयिनी हस्तिमित्रो भोगकटकपुरं हस्तिभूतिशुल्लकश्चाटव्यां वेदनार्तः पादपोपगतश्च सादिव्यं-देवसन्निधानमिति
गाथाक्षरार्थः ॥ ८९ ॥ भावार्थो बृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्-तेन कालेन तेनं समपणं उज्जैणीय नगरीय हत्थिमित्तो नाम
गाहावई, सो मतभज्जिओ, तस्स पुत्तो हत्थिभूइ नाम दारगो, सो तं गहाय पव्वइओ । ते अन्नया कयाइ उज्जैणीओ भोगकडं
पत्थिया, अडविमज्जे सो खंतो पाप खयक्काप विद्धो, सो असमत्थो जातो, तेण साहुणो वुत्ता-वच्चाह तुम्हेऽपि ताव नित्थरह
कंतारं, अहं महया कट्टेण अभिभूतो, जइ ममं तुम्हे ववह तो भज्जिहिह, अहं भत्तं पच्चक्खामि, निव्यंघेण द्वितो पंगपासे गिरिकं-
दराप भत्तं पच्चक्खाउं । साधू पट्ठिया, सो खुड्डतो भणति-अहंपि इच्छामि, सो तेहिं वला नीत्तो, जाहे इरं गतो ताहे वीसंमेऊण
पव्वइए नियत्तो, आगतो खंतस्स सगासं, खंतएण भणियं-तुमं कीस आगआ !, इहं मरिहिसि, सोऽपि थेरो वेयणत्तो तदिवसं

१ तस्मिन् काले तस्मिन् समये उज्जयिन्यां नगर्याः हस्तिमित्रो नाम गाथाप्रतिः, स मृतभार्यः, तस्य पुत्रो हस्तिभूतिर्नाम दारकः, स तं गृहीत्वा
प्रव्रजितः । तौ अन्यदोज्जयिनीतो भोगकटं प्रस्थितौ, अट्टवीमच्ये स बृद्धः पादे कीलकेन विद्धः, सोऽग्रमर्यो जातः, तेन साधव उक्ताः-ब्रजत यूयमपि तावत्
निस्तरत कान्तारम्, अहं महता कट्टेनाभिभूतो, यदि मां यूयं वहत तदा विनश्यस्यथ; अहं भत्तं प्रत्याख्यामि, निर्बन्धेन स्थितः एकपाशे गिरिकन्दरायां
भत्तं प्रत्याख्याय । साधवः प्रस्थिताः, स क्षुल्लको भणति-अहमपीच्छामि (सार्धं स्थातुं तेन) स तैर्वलाक्रीतः, यदा दूरं गतस्तदा विश्रम्य प्रव्रजितान् निवृत्तः,
आगतोऽबृद्धस्य ।

चेव कालगतो, खुडुगो न चेव जाणइ जहा कालगतो । सो देवलोएसु उववणो, पच्छा तेण ओही पउत्ता-किं मया दत्तं तत्तं वा ? , जाव तं सरीरयं पेच्छइ खुडुगं च, सो तस्स खुडुगस्स अणुक्काप तहेव सरीरगं अणुपविसित्ता खुडुएण सद्धि उल्लोखितो अच्छइ, तेण भणितो-वच्चइ पुत्त ! भिक्खाए, सो भणइ-कहिं ? , तेण भणइ-एए धवणिगोहादी पायवा, एएसु तन्निवासी पागवतो, जे तव भिक्खं देहिंति, तहत्ति भणितं गतो, धम्मलामेति रुक्खहेड्डेसु, ततो सालंकारो हत्थो णिगच्छिउं भिक्खं देइ, एवं दिवसे भिक्खं णिण्हतो अच्छितो जाव ते साहुणो तंमि देसे दुब्बिमक्खे जाप पुणोवि उल्लेणिगं देसं आगच्छंता तेणेव मग्गेण आगया वित्तिप संवच्छरे, जाव तं गया एएसं, खुडुगं पेच्छंति वरिसस्स अंते, पुच्छितो भणइ-खंतोऽभि अच्छइ, गया जाव सुद्धं शरीरयं पेच्छंति, तेहिं नायं-देवेण होऊणमणुक्का कइल्लिया होहिंति । खंतेण अहियासितो परीसहो ण खुडुएण, अहवा खुडुएणवि अहियासितो, ण तस्स एवं भावो भवइ-जहाऽहं न लभिससामि भिक्खं, पच्छा सो खुडुगो साहहिं नीओ । यथा च ताभ्यामयं परीषहः सोढस्तथा साभ्यतस्थमुनिभिरपि सोढव्य इत्यैदम्पर्यर्थः । उक्तं क्षुत्परीषहः, एवं चाधिसहमानस्य न्यूनकुक्षितयैषणीया-द्वारार्थं वा पर्यटतः श्रमादिभिरवश्यंभाविनी पिपासा, सा च सम्यक् सोढव्येति तत्परीषहमाह—

सकाशं, वृद्धेन भणितम्-त्वं किमागतः, इह मरिष्यसि, सोऽपि स्थिरो वेदनातः तदिवस एव कालं गतः, शुल्लको नैव जानाति यथा कालगतः । स देवलोके उत्पन्नः, पश्चात्तेनावधिः प्रयुक्तः—किं मया दत्तं तत्तं वा ? , यावत्तच्छरीरकं प्रेक्षते शुल्लकं च, स तस्य शुल्लकस्यानुक्रमया तथैव शरीरकमनुक्रमेण शुल्लकेन सार्धं उल्लापयन् तिष्ठति, तेन भणितः—अज पुत्र ! भिक्षायै, स भणति—क ? , तेन भण्यते—एते धवन्त्यगोधादयः पादपाः, एतेषु तन्निवासिनः पाकवन्तः, ये दुग्धं भिक्षां दास्यन्ति, तथेति भणित्वा गतः, धर्मलामयति वृक्षाणामधस्तात्, ततः सालङ्कारो हस्तो निर्गत्य भिक्षां ददाति, एवं दिवसे दिवसे भिक्षां गृह्णन् स्थितः यावते साधवस्तस्मिन् देशे दुर्भिक्षे जाते पुनरपि उज्जयिनीदेशमागच्छन्तः तेनैव मार्गेणगताः, द्वितीयस्मिन् संवत्सरे, यावत्तं प्रदेशं गताः, शुल्लकं प्रेक्षन्ते, वर्षस्यान्ते ।

नओ पुट्टो पिवासाए, दुगुंछी लद्धसंजमे । सीओदगं ण सेवेजा विगकस्सेसणं चरे ॥ ४ ॥ (सूत्रम्)

जुगुप्सी, सामर्थ्यादिनाचाचारस्येति गम्यते, तत्र लज्जाया सम्यग्यतते-कृत्यं प्रत्याहृतो भवतीति लज्जासंयतः, अप्राप्तुकमित्यर्थः, तच्च तदुक्तं व्याख्या-‘तत’ इति श्रुत्परीपहात् तत्र लज्जा-अचातः संयमः पञ्चाश्रवादिद्विरमणात्मको येन स तथा, पाठान्तरे वा ‘लज्जासंजमे’ लज्जा-प्रतीता संयमः-उत्तरूपः पताभ्यां स्वभ्यस्तया सात्मीभावसमुपगताभ्यामनन्य इति स एव लज्जासंयमः, स दर्शनात्, स पदविधः किमित्याह-शीतं-शीतलं, स्वरूपस्थतोयोपलक्षणमेतत्, ततः स्वकीयादिशब्दानुग्रहतम्, अप्राप्तुकमित्यावत्, च शीतोदकं, ‘न सेवेत’ न पानादिना भजेत, किन्तु वियडस्स’त्ति विकृतस्य-वह्न्यादिना विकारं प्रापितस्य प्राप्नुकमित्यावत्, प्रकमादुदकस्य ‘पसणं’ति चतुर्थ्यर्थे द्वितीया, ततश्चैषणाया-गवेपणार्थं ‘चरेत्’, तथाविधकुलेषु पर्येतेत्, अथवा पपणाम्-पपणास-मिति चरेत्, चरतेरासेवायामपि दर्शनात् पुनः पुनः सेवेत, किमुक्तं भवति?-एकवारमेपणाया अशुद्धावपि न पिपासातिरेकतोऽ-नेपणीयमपि गृहंस्तामुल्लङ्घयेदिति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥ कदाचिज्जनाकुल एव निकेतनादौ लज्जातः स्वस्थ एव चैवं त्रिविधेत्यत आह-छिन्नावाएसु पंथेसु, आउरे सुप्पिवासिए । परिसुक्कमुहे दीणे, तं तित्तिक्खे परीसहं ॥ ५ ॥ (सूत्रम्)

छिन्नावाएसु पंथेसु, आउरे सुप्पिवासिए । परिसुक्कमुहे दीणे, तं तित्तिक्खे परीसहं ॥ ५ ॥ (सूत्रम्)

न्याख्या-छिन्नः-अपगनः आपातः-अन्यतोऽन्यत आगमनात्मकः अर्थाज्जनस्य येषु ते छिन्नापाताः, विविका इत्यर्थः, तेषु, ‘पथिपु’ मार्गेषु, गच्छन्निति गम्यते, कीदृशः सन्नित्याह-‘आतुरः’ अत्यन्ताकुलतनुः, किमिति?, यतः सुगु-अतिशयेन पिपासितः-

१ पुष्टो भणति-दृष्टोऽपि तिष्ठति, गता यावत् शुष्कं शरीरकं प्रेक्षन्ते, तैश्चित्-देवीभूयादुकम्पा कृताऽभविष्यत् इति । शृद्धेनाच्यावितः परीपहो न क्षुल्लकेन, अपवा क्षुल्लकेनपि अच्यावितः, न तस्यैवं भावोऽभूत्-यथाऽहं न लप्स्ये निष्ठां पश्चात्स क्षुल्लकः नाधुभिर्नीतः ।

तृपितः सुपिपासितः, अत एव च परिशुष्कं-विगतनिष्ठीवनतयाऽनाद्रंतामुपगतं मुखमस्येति परिशुष्कमुखः स चासौ अदीनश्च
दैन्याभावेन परिशुष्कमुखादीनः 'त'मिति तदुपरीपहं 'तितिक्षेत' सहेत पठ्यते च-'संव्वतो य परिश्रयसि' सर्वत इति सर्वात्र-
मनोयोगादीनाश्रित्य, चः पूरणे 'परित्रजेत्' सर्वप्रकारसंयमाध्वनि यायात्, उभयत्रायमर्थो-विविकदेशस्थोऽप्यत्यन्तं पिपासितोऽस्वा-
स्थ्यमुपगतोऽपि च नोक्तविधिसुखंयेत्, ततः पिपासापरीपहोऽध्यासितो भवतीति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ इदानीं नदीद्वारमनुसरन् 'सीओ-
दगं न सेवेजा' इत्यादिसूत्रावयवसूचितं निर्युक्किञ्चत् इष्टान्तमाह—

उज्जोणी धणमित्तो पुत्तो से खुडुओ अ धणसम्मो । तणहाइत्तोऽपीओ कालगओ एलगच्छपहे ॥ ९० ॥

व्याख्या—उज्जयिन्यां धनमित्रः 'से' इति तस्य पुत्रः शुल्लकश्च धनपुत्रशर्मा 'तणहाएत्तो'ति तृपितोऽपीतः कालगत पडका-
क्षपथ इत्यक्षरार्थः ॥ ९० ॥ भावार्थस्तु सम्पदायादवसेयः, स चायम्—

एतथ उदाहरणं किञ्चि पडिक्खेण किञ्चि अणुलोमेण । उज्जोणी नाम नगरी, तत्थ धणमित्तो नाम वाणियतो, तस्स पुत्तो
धणसम्मो नाम दारतो, सो धणमित्तो तेण पुत्तेण सह पव्वइओ । अन्वया ते साहू मज्झणहवेलए पल्लगच्छपहे पड्डिया, सोऽवि
खुडुगो तणहाइत्तो एति, सोऽवि से खन्तो सिणेहाणुराणेण पच्छओ एति, साहुणोऽवि पुरत्तो वच्चति, अन्तरावि नदी समावडिया,

१ अत्रोदाहरणं किञ्चित्प्रतिपक्षेण किञ्चिदनुलोमेन । उज्जयिनी नाम नगरी, तत्र धनमित्रो नाम वणिक्, तस्य पुत्रो धनशर्मा नाम दारकः, स
धनमित्रस्तेन पुत्रेण सह प्रव्रजितः । अन्यथा ते साध्वो मन्थाहवेलायामेलकाक्षपथे प्रस्थिताः, सोऽपि शुक्लस्तृपित एति, सोऽपि तस्य पिता स्नेहादुराणेण
पश्चादायाति, साध्वोऽपि पुरत्तो व्रजन्ति, अन्तराऽपि नदी समापतिता, पश्चात्तेनोच्चते—एहि पुत्रेदं पानीयं पिव, सोऽपि दृढो नदीमुत्तीर्णश्चिन्तयति
च—मनागपसरामि ।

पच्छा तेण बुद्धद्व-एहि पुत्त ! इमं पाणिंयं पियाहि, सोऽवि खंतो नइं उत्तिन्नो चित्तेति य-मणागं ओसरागमि, 'जावेस खुडुओ पाणिंयं पियइ, मा मे संकाए न पाहिस्सि एगंते पडिच्छइ, जाव खुडुतो पत्तो णइं ण पियति, केइ भणंति-अंजलीए उक्खित्ताए अह से चित्ता जाया-पियामिस्सि, पच्छा चित्तेइ-कदमहं एए हालालले जीवे पिविस्सं ? , ण पीयं, आसाए छिन्नाए कालगतो, देवेसु उववण्णो, ओहि पउत्तो, जाव खुडुगसरीरं पासति, तहिं अणुपविट्ठो, खंतोऽवि पतिस्सि पत्थितो, पच्छा तेण तेसिं देवेणं साहूणं गोउल्लाणि चिउच्चियाणि, साहूवि तासु वइयासु तक्काईणि गिहन्ति, एवं वईयापरंपरेण जाव जणवयं संपत्ता, पच्छिह्णाए वईयाप तेण वेवेण चिट्ठिया पग्गुसाविद्या जाणणनिमित्तं, एगो साहू णियत्तो, पेच्छति चिट्ठियं, णत्थि वइया, पच्छा तेहिं णायं-सादिब्बंति, पच्छा तेण देवेण साहुणो वंदिया, खंतो न वंदियो तओ सव्वं परिकहेइ, भणइ-एएण अहं 'परिचत्तो-तुमं णं पाणिंयं पियाहिस्सि, जइ मे तं पाणिंयं पियं होन्तं तो संसारं भमंतो, पडिगतो । एवं अहियासेयन्वं । इत्थवसितः पिपासापरीपहः, क्षुत्पिपासासहनकश्चित्तशरीरस्य च नितरां शीतकाले शीतसम्भव इति तत्परीपहमाह—

चरंतं विरयं लूहं, सीयं फुसइ एगया । नाइवेलं विहन्निजा, पावदिट्ठी विहन्नइ ॥ ६ ॥ (सूत्रम्)

१ यावदेव क्षुल्लकः पानीयं पिवति, मा मम शङ्कया न पास्यतीति एकान्ते प्रतीक्षते, यावत्क्षुल्लकः प्राप्तः नदी, न पिवति, केचिद्भ्रूणन्ति-अज्ञ-लाडुद्विषायायामय तस्य चिन्ता जाता-पियाभीति, पश्चात् चिन्तयति-कथमहमतान् हालाहलात् जीवान् पास्ये ? , न पीतम्, आत्मायां छिन्नायां कालगतः, देवेपूत्पन्नः, अवधिः प्रयुक्तः, यावान् क्षुल्लकशरीरं पश्यति, तत्रानुग्रविष्टः, दृढमवलगति, दृढोऽपि एतीति प्रस्थितः, पश्चात्तेन देवेन तैभ्यः साधुभ्यो गोकुलानि विकुर्वितानि, साधवोऽपि तासु श्रजिकासु तक्कादीनि शृण्वन्ति, एवं श्रजिकापरम्परकेण यावज्जनपदं संग्रान्ताः, पथिमायां ब्रजिकायां तेन देवेन विगिट्ठका विस्मारेता ज्ञाननिमित्तम्, एकः साधुर्निघृतः, पश्यति विगिट्ठकां, नास्ति ब्रजिका, पश्चात्तैर्ज्ञातं-सादिव्यमिति. पश्चात् तेन देवेन साधवो वन्दितः, ततः सर्वे परि-कथयति, भणन्ति-एतेनाहं १२ परिल्लकः-त्वमिदं पानीयं पिवेति, यदि मया तत्पानीयं पीनमभविष्यत्तदा संसारमत्रमिष्यम्, प्रतिगतः, एवमध्यासितव्यम् ।

व्याख्या—‘चरन्तम्’ इति ग्रामानुग्रामं मुक्तिपथे वा व्रजन्तं, धर्मसासेवमानं वा, ‘विरतम्’ अशिसमारम्भादेर्निवृत्तं निगतरतं वा ‘लुहं’ति स्नानस्निग्धभोजनादिपरिहारेण रुक्षं, किमित्याह—शृणाति इति शीतं, ‘स्पृशति’ अभिद्रवति, चरदादिविशेषणविशिष्टो हि सुतरां शीतेन बाध्यते, ‘पक्वदे’ति शीतकालादौ प्रतिमाग्रतिपत्त्यादौ वा, ततः किम् ?—न नैव वेला-सीमा मर्यादा सेतुरित्य-नर्थन्तरं, ततश्चातीति शेषसमयेभ्यः ‘स्थविरकल्पिकापेक्षया’ जिनकल्पिकापेक्षया च स्थविरकल्पाच्चातिशायिनी वेला-शक्यपेक्षतया च सर्वथानपेक्षतया च शीतसहनलक्षणा मर्यादा तां विहन्यात्, कोऽर्थः—अपच्यानस्थानान्तरसंषेणादिभिरतिक्रामेत्, किमेवमुप-दिश्यत इत्याह—पांसयति पातयति वा भवावर्ते इति पापा तादृशी हृष्टिः—बुद्धिरस्येति पापहृष्टिः ‘विहन्नाइ’ इति सूत्रत्वाद्विहन्ति-अतिक्रामत्यतिवेलासिति प्रक्रमः, अयमत्र भावार्थः—पापहृष्टिरेवोक्तरूपमर्यादातिक्रमकारी, ततः पापबुद्धिकृतत्वादस्यसदबुद्धिमिः परि-हारो विधेयः, पञ्चमे च—‘नाइवेलं मुगी गच्छ, सुखा णं जिगसासनं’ तत्र वेला-स्वाध्यायादिसमयात्मिका तामंतिकम्य शीतेना-भिहतोऽहमिति ‘मुनिः’ तपस्वी न ‘गच्छेत्’ स्थानान्तरमभिसर्पेत्, ‘सोचो’ति श्रुत्वा णमिति वाक्यालङ्कारे ‘जिनशासनं’ जिना-गमम्—अन्यो जीवोऽन्यश्च देहस्तीवतराश्च नरकादिषु शीतवेदनाः प्राणिभिरनुभूतपूर्वा इत्यादिकमिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥ अन्यच्च—

ण मे निवारणं अत्थि, छवित्ताणं न विज्झइ । अहं तु आग्निं सेवामि, इह भिक्खू न चित्तए ॥ ७ ॥

व्याख्या—न ‘मे’ मम नितरां वार्यते—निविध्यतेऽनेन शीतवातादीति निवारणं—सौधादि ‘अस्ति’ विद्यते, तथा छविः—त्वक् प्रायते—शीतादिभ्यो रक्ष्यतेऽन्नेनेति छवित्राणं—वस्त्रकम्बलादि न विद्यते, वृद्धास्तु निवारणं—चक्षादि तथा छविः—त्वक् त्राणं न विद्यते—न भवति, असौ हि शीतोष्णादीनां ग्राहिकेति व्याचक्षते, अतः ‘अहं’मित्यात्मनिर्देशः तुः पुनरर्थः, तद्भावना च येषां निवा-

नेनं पदार्थं प्रायन्तरे.

रणं छवित्राण वा संमस्ति ते किमिति अग्नि सेवेयुः?, अहं तु तद्भावाद्वाणः तत्किमन्यत्करोमीत्यग्नि सेवे 'इति'त्येव मिष्टुः यतिः 'न चिन्तयेत्' न ध्यायेत्, चिन्तानियेधे च सेवनं दूरापास्तमिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥ इदानीं लयनद्वारं, तत्र च 'नतिवे मुनिर्गच्छेद्वि'त्यादिसूत्रावयवसूचितं दृष्टान्तमाह—

रायगिर्हमि चयंसा सीसा चउरो उ भद्रबाहुस्स । वेभारगिरिगुहाए सियपरिगया समाहिगया ॥९१॥

व्याख्या—राजगृहे नगरे वयस्याः शिष्याश्चत्वारस्तु भद्रबाहुर्वेभारगिरिगुहायां शीतपरिगताः समाधिगता इत्यक्षरार्थः ॥९१॥ भावार्थस्तु शुद्धविवरणादवसेयः, तच्चेक्षम्—

'रायगिर्ह'े णयरे चत्तारि चयंसा चाणियगा सहवद्धियया, ते भद्रबाहुस्स अतिप धम्मं सोभा पव्वइया, ते सुयं यहुं अहि-ज्जित्ता अकथा कयाइ पगल्लविहारपडिमं पडिवन्ना, ते समावत्तीप विहरंता पुणेवि रायगिहं नयरं संपत्ता, हेमंतोय वद्धति, ते य भिक्खं काउं तइयाप पोरिस्सीप पडिनियत्ता, तेसिं च वेभारगिरितेणं गंतवं, तत्थ पढमस्स गिरिगुहादारे चरिमा पोरिस्सी ओगाढा, सो तत्थेव ठिओ, विययस्स उज्जाणे, ततियस्स उज्जाणसमीचे, चउत्थस्स नगरब्भासे चेव, तत्थ जो गिरिगुहब्भासे तस्स निरागं सीयं सो मम्मं सहंतो खमंतो अ पढमजामे चेव कालगतो, एव 'जो नगरसमीचे सो चउत्थे जामे कालगतो, तेसिं जो नगर-

१ राजगृहे नगरे चत्वारो वयस्या वणिजः सहश्रद्धाः, ते भद्रबाहोरान्तिके धर्म श्रुत्वा प्रव्रजिताः, ते श्रुतं बहुधील अन्यदा कदाचित् एकाकिविहार-विहारप्रतिमां प्रतिपन्नाः, ते समापत्त्या (भवितव्यतया) विहरन्तः पुनरपि राजगृहं नगरं संग्रप्ताः, हेमन्तश्च वर्त्तते, ते च भिक्षां कृत्वा तृतीयायां पौरुष्यां प्रतिनिवृत्ताः, तेषां च वेभारगिरिमार्गेण गन्तव्यं, तत्र प्रथमस्य गिरिगुहादारे चरमा पौरुष्यवागाढा, स तत्रैव स्थितः, द्वितीयस्योद्यानसमीपे, चतुर्थस्य नगरा-भ्यासे चैव, तत्र यो गिरिगुहाभ्यासे तस्य निरन्तरायं शीतं स सम्यक् सहमानः क्षममाणश्च प्रथमयास एव कालगतः, एव. १ २ यो नगरसमीपे स चतुर्थे यामे

आसे तस्स नगरगृहाए न तद्वा सीअं तेण पच्छा कालगतो, ते सम्मं अहियासियब्बं जहा तेहि चउहिं अहियासियं ॥ इदानीं शीतविषमभूतमुष्णमिति यदिवा शीतकाले शीतं तदनन्तरं ग्रीष्मे उष्णमिति तत्परीषदमाह—

उसिणपरितावेण, परिवाहेण तज्जिओ । धिसु वा परितावेण, सायं ण परिदेवए ॥ ८ ॥ सूत्रम् ॥

व्याख्या—उष्णम्-उष्णस्पर्शवत् भूशिलादि तेन परितापः तेन, तथा 'परिवाहेन' ग्रहिः खेदमलाभ्यां वद्विना वा अन्तश्च वृष्णया जनितदाहस्वरूपेण 'तज्जितः' भस्मितोऽत्यन्तपीडित इतियावत्, तथा 'ग्रीष्मे' वाशब्दात् शरदि वा 'परितापेन' रविकिरणादि जनितेन तज्जित इति सम्यन्धः, किमित्याह—'सातं' सुखं, प्रतीति शेषः, न परिदेवेत्, किमुक्तं भवति ?—'नारीकुचोरुकरपल्लवोप-गूढैः क्वचित्सुखं प्राप्ताः । क्वचिद्गौरैर्ज्वलितैस्तीक्ष्णैः पक्वाः स्म नरकेषु ॥ १ ॥' इत्यादि परिभाषयन् हा ! कथं मम मन्दभाग्यस्य सुखं स्यादिति प्रलपेत्, यद्वा—'सात'मिति सातहेतुं प्रति, यथा हा ! कथं कदा वा शीतकालः शीतांशुकरकलापादयो वा मम सुखोत्पादकाः सम्पत्स्यन्त इति न परिदेवेतेति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥ उपदेशान्तरमाह—

उण्हहत्ततो मेहवी, सिणाणं नाभिपत्थए । गायं न परिसिञ्चेज्जा य अप्पयं ॥ ९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'उष्णाभितप्तः' उष्णेनात्यन्तं पीडितो 'मेघावी' मर्यादानतिवर्ती 'स्नानं' शौचं देशसर्वभेदमिन्नं 'नाभिप्रार्थयेत्' नैवाभिलषेत्, पठन्ति च—'णोऽवि पत्थए'ति अपेक्षिन्नक्रमत्वात् प्रार्थयेदपि न, किं पुनः कुर्यादिति ?' तथा 'गात्रं' शरीरं 'न परिसिञ्चेत्' न सूक्ष्मोदकबिन्दुभिराद्रीकुर्यात्, 'न वीजयेच्च' तालवृन्तादिना 'अप्पयं'ति आत्मानम्, अथवाऽल्पमेवाल्पकं, किं पुनर्यद्विहिति सूत्रार्थः ॥९॥ साम्प्रतं शिलाद्वारमनुस्मरन् 'उसिणपरितावेणे—' त्यादिसुत्रावयवस्त्वचितमुदाहरणमाह—

कालगतः, तेषां ओ नगरान्यासे तस्य नगरोष्मणा न तथा शीतं तेन पथात्कालगतः, ते सम्यक् कालगताः, एवं सम्यगव्यासितव्यं यथा तैश्चतुर्भिरव्यासितम् ।

तगराइ अरिहमित्तो दत्तो अरहन्नओ य भद्दा य । वणियमहिल चइत्ता तत्तंमि सिलायले विहरे ॥१२॥

व्याख्या—तगरायामर्हन्मित्रो दत्तोऽर्हन्नकश्च भद्रा च वणिग्महेलां त्यक्त्वा तस्मै शिलातले 'विहरे'ति व्यह्वयीदिति गाथा-
क्षारार्थः ॥ १२-॥ भावार्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

'तगरा नयरी; तस्य अरिहमित्तो नाम आयरिओ, तस्स समीवे दत्तो नाम चाणियओ भद्दाय भारियाय पुत्तेण य 'अहन्नपण सद्धि' पक्काओ; सो तं खुड्डुगं ण कयाइ भिक्खाए हिंडावेइ, पढमालियाईहिं किमिच्छएहिं पोसेति, सो खुकुमालो, साहुण अप्पत्तिं, ण तरंति किञ्चि भणिउं । अत्रया सो खंतो कालगतो, साहुहिं को तित्ति वा दिवसे दाउं भिक्खस्स ओयारिओ, सो खुकुमालसरीरो गिम्हे उवरिं हिट्ठा य डज्झति पासे य, तिण्हमिभूतो छायाप वीसमंतो पउत्थवतियाए वणियमहिलाए दिट्ठो, ओपुल्लुखुमालसरीरोत्तिकाउं तीसे तहिं अज्झोववाओ जाओ, चेडीए सद्दावितो; किं मग्गसि?, भिक्खं, दिण्णा से मोयगा, पुच्छितो-कीस तुमं धम्मं करेसि?, भणइ-खुहनिमित्तं, सा भणइ-तो मए चेव समं भोगे भुंजाहि, सो य उण्णेण तज्जिओ उव-

१ तगरा नगरी, तत्रार्हन्मित्रनामा आचार्यः, तस्य समीये दत्तो नाम वणिक् भद्रया भार्यया पुत्रेण । २ चाईन्नकेन सार्धं प्रव्रजितः, स तं खुल्लकं न कदाचित् शिक्षायै क्षिण्डयति, प्रथमालिकादिभिः किमिच्छकैः पोषयति, स खुकुमालः, साधूनामप्रीतिकं, न तरन्ति किमिच्छति । अन्यदा स वृद्धः कालगतः, साधुभिः द्वौ त्रीन् वा दिवसान् दत्त्वा शिक्षायावतारितः, स खुकुमालसरीरो ग्रीष्मे उपरि अधस्ताच्च दृश्यते पार्श्वयोश्च, तृष्णाभिभूतवृक्षायां विश्रान्त्य मोक्षितपतिकया वणिग्महेलया दृष्टः, उदारखुकुमालसरीर इति कृत्वा तस्यास्तत्राभ्युपगतो जातः, चेत्या शब्दितः, किं मार्गयसि?, भिक्षां, दत्तास्तस्मै मोदकाः पृष्टः-कथं त्वं धर्मं करोषि?, भणति-खुल्लनिमित्तं, सा भणति-तदा मयैव समं भोगान् भुक्ष्व, स चोष्णेन तर्जितः उपस र्यमाणश्च प्रतिभ्रमो भोगान् भुनक्ति । स साधुभिः सर्वत्र मार्गितः न दृष्टोऽल्पसागारिकं ग्रविष्टः, पश्चात्तत्तस्य मातोन्मत्ता जाता पुत्रद्वौकेन, नगरे पश्चिन्नाभ्यन्ती अर्हन्नकं विलपन्ती यं यत्र पश्यति

उत्तरा
भयनम्-
गृहद्वृत्तिः
॥ १२८ ॥
३२

सगिज्जंतो य पडिभग्गो भोगे भुंजति । सो साहहिं सज्जहिं मगितो ण विट्ठो अप्पसागरियं पविट्ठो, पच्छा से माया उम्मत्तिथा जाया पुत्तसोणेण, णयरं परिभर्मती अरहन्तं विलव्वंती जं जहिं पासइ 'तं तहिं सज्जं भणति-अत्थि ते कोइ अरहन्तओ विट्ठो?; एवं विलव्वमाणी भमइ, जाव अन्नया तेण पुत्तेण ओलोयणएण दिट्ठा, पच्चभिन्नाया, तहेव ओयरित्ता पाएसु पडिओ, तं पिच्छिऊण तहेव सत्थचित्ता जाया, तादे भणइ-पुत्त ! पव्वयाहि, मा दुग्गइं जाहिसि, सो भणइ-न तरामि काउं संजमं, जदि परं अणसणं करेमि, एवं करेहि, मा य असंजओ भवाहि, मा संसारं भमिहिसि, पच्छा सो तहेव तत्ताइ सिलाप पाओवगमणं करेइ, मुहु-सेण सुकुमालसरीरो उण्हेण विलाओ, पुव्विं तेण नाहियासिओ पच्छा तेणऽहियासितो । एवं अहियासियज्जं ॥ उणं च प्रीब्बे तदनन्तरं वयांसमयः, तत्र च दंशमशकसम्भव इति तत्परीपहमाह—

पुट्ठो य वंसमसएहिं, समरे व महासुणी । नागो संगमसीसे व, सूरे अभिभवे परं ॥ १० ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'स्पृष्टः' अभिद्रुतः 'चः' पूरणे दंशमशकैः, उपलक्षणत्वात् शूकादिभिश्च' समरे व'ति 'पदोदुरलोपा विसर्जनी-यस्ये'ति रेफात्, ततः सम एव-तदगणतया स्पृष्टास्पृष्टावस्थयोस्तुल्य एव, यद्वा समन्तादयः-शत्रवो यस्मिंस्तत्समं तस्मिन्निति संग्रामशिरोविशेषणं, वेति पूरणे, 'महासुनिः' प्रशस्तयतिः, किमित्याह—'णागो संगमसीसे वे'ति इवार्थस्य वाशब्दस्य भिन्नकमत्वा-

१ तं तत्र सर्वं भणति-अस्ति स कोऽपि (यिन) अर्हन्तको दृष्टः, एवं विलपन्ती आम्न्यति, यावदन्यदा तेन पुत्रेण अवलोकनगतेन दृष्टा, प्रत्यभिज्ञाता, तथैवातीर्थं पादयोः पतितः, तं प्रेक्ष्य तथैव स्वस्थचित्ता जाता, तदा भण्यते-पुत्र ! प्रज, मा दुर्गतिं यासीः, स भणति-न शक्नोमि कर्तुं संयमं, यदि परमन-शानं करोमि, एवं कुरु, मा चासंयतो मूः, मा संसारं भ्रमीः, पथात्स तथैव तत्तायां शिलायां पादयोगमनं करोति, मुहुर्तेन सुकुमालशरीर उष्णेन विलीनः, पूर्वं तेन नाध्यासितः पथात्तेनाध्यासितः । एवमध्यासितव्यम् ।

आग इव-हस्तीव संग्रामस्य शिर इव शिरः-प्रकर्षाविस्था संग्रामशिरस्तस्मिन् 'शूरः' पराक्रमवान्, यद्वा शूरो-योधः ततोऽन्तर्भावि-
तोपमार्थत्वाद्वाशब्दस्य च गम्यमानत्वात् शूरवद्वाऽभिहन्यात्, कोऽर्थः १-अभिभवेत् 'परं' शत्रुम्, अयमभिप्रायः-यथा शूरः करी
यद्वा यथा वा योधः शूरैस्तुद्यमानोऽपि तदगणनया रणशिरसि शत्रून् जयति, एवमयमपि दंशादिभिरभिद्रूयमानोऽपि भावशत्रु-
क्रोधादिकं जयेदिति सूत्रार्थः ॥ १० ॥ यथा च भावशत्रुर्जैतन्यस्तथोपदेष्टुमाह-

ण संतसे ण वारिज्जा, मणंपि णो पउस्सए । उवेहे नो हणे पाणे, भुंजंते मंससोणिए ॥ ११ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या--'न संत्रसेत्' नोद्विजेत्, दंशादिभ्य इति गम्यते, यद्वाऽनेकार्थत्वाद्वात्तानां न कम्पयेत्सैस्तुद्यमानोऽपि, अङ्गानीति
शेषः, 'न निवारयेत्' न निवैधयेत्, प्रक्रमादंशादीनेव तुदतो, मा भूदन्तराय इति, मनः-चित्तं तदपि, आस्तां वचनादि, 'न
प्रदूषयेत्' न प्रदुष्टं कुर्यात्, किन्तु 'उवेहे'त्ति उपेक्षेत-औदासीन्येन पश्येद्, अत एव न हन्यात् 'प्राणान्' प्राणिनो 'सुज्ञानान्'
आहारयतो मांसशोणितम्, अयमिहाशयः-अत्यन्तबाधकेष्वपि दंशकादिषु-शृगालवृकरूपैश्च, नदद्विघोरनिष्ठुरम् । आक्षेपत्रोटितस्त्रासु,
भक्ष्यन्ते रुधिरश्लेष्मिताः ॥ १ ॥ स्वरूपैः श्यामशवलैर्वलिपुच्छैर्भयान्वितैः । परस्परं विरुध्यद्भिर्विलुप्यन्ते दिशोदिशम् ॥ २ ॥ काकशृङ्गा-
दिरूपैश्च, लोहतुण्डैर्वलान्वितैः । विनिकृष्टाक्षिजिह्वाया, विचेष्टन्ते महीतले ॥ ३ ॥ प्राणोपक्रमणैर्घोरैर्दुःखैरेवंविधैरपि । आयुष्यक्षपिते
नैव, स्त्रियन्ते दुःखभागिनः ॥ ४ ॥ इत्यादि, तथा असंक्षिप्तं पते आहाराशिनश्च भोज्यमेतेषां मच्छरीरं बहुसाधारणं च यदि भक्ष-
यन्ति किमत्र प्रहरेणेति च विचिन्तयन् तदुपेक्षणपरो न तदुपघातं विदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥ इदानीं पथिद्वारं, तत्र स्पृष्टो
दंशमशकैरित्यादिसूत्रसूचितमुदाहरणमाह-

चंपाए सुमणुभदो जुवराया धम्मघोससीसो य । पंथमि मसगपरिपीयसोणिओ सोऽवि कालगओ ॥ १३ ॥

व्याख्या—चम्पायां सुमनोभद्रो युवराजो धर्मघोषशिष्यश्च पथि मशकपरिपीतशोणितः सोऽपि कालगत इति गाथाश्रवणार्थः ॥ १३ ॥ भावार्थस्तु घृक्षसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

‘चंपाय नयरीण जियसचुस्स रण्णो पुत्तो सुमणभदो जुवराया, धम्मघोसस्स अन्तिण धम्मं सोऊण निव्विण्णकामभोगो पव्वइतो, ताहे चेव पगलुविहारपडिम्मं पडिवन्नो, पच्छा हेट्ठाभूमीण विहरन्तो सरयकाले अडवीण पडिमागतो रत्ति मसएहिं खज्जइ, सो ते ण पमज्जइ, सम्मं सहइ, रत्तीए पीयसोणितो कालगतो। एवं अहियासेयव्वं ॥ इत्यवसितो दंशमशकपरीषहः ॥ अधुना अचेलः संस्तैस्तुधमानो वस्त्रकम्यलाद्यन्वेषणपरो न स्यादित्यचेलपरीषहमाह—

परिजुन्नेहि वत्थेहिं, होक्खामिति अचेलए । अदुवा संचेलए होक्खं, इइ भिक्खु न चित्तए ॥ १२ ॥

व्याख्या—‘परिजीर्णैः’ समन्तात् हानिमुपगतैः ‘वस्त्रैः’ शाटकादिभिः ‘होक्खामिति’ इतिभिन्नक्रमः ततो भविष्यामि ‘अचेलकः’ चेलविकलः अल्पदिनमावित्वादेशामिति मिथुनं विचिन्तयेत्, अथवा ‘संचेलकः’ चेलान्वितो भविष्यामि, परिजीर्णवस्त्रं हि मां हृष्ट्वा कश्चित् श्राद्धः सुन्दरतराणि वस्त्राणि दास्यतीति मिथुनं चिन्तयेत्, इदमुक्तं भवति-जीर्णवस्त्रः सन्न मम प्राक्परिगृहीतमपरं वस्त्रमस्ति न च तथाविधो वातेति न दैन्यं गच्छेत्, न चान्यलाभसम्भावनाया प्रमुदितमानसो भवेदिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ इत्थं जीर्णादिवस्त्रतया अचेलं स्थविरकल्पिकमाश्रित्याचेलपरीषह उक्तः, सम्प्रति तमेव सामान्येनाह—

१ चम्पायां नगर्यां जितशत्रो राज्ञः पुत्रः सुमनोभद्रो युवराजः, धर्मघोषस्यान्तिके धर्मं श्रुत्वा निर्विण्णकामभोगः प्रव्रजितः, तदैव एकाकिविहारप्रतिमां प्रतिपन्नः, पश्चादधोभूसौ विहरन् शरत्कालेऽट्टव्यां प्रतिमागतः

२ राज्ञी मशकैः खाद्यते, स तान् न प्रमार्जयति, सम्यक् सहते, राज्ञी पीतशोणितः कालगतः । एवमध्यासितव्यम् ।

एगया अचेलए होइ, सचेले यावि एगया । एयं धम्महिंयं णच्चा, नणी णो परिदेवए ॥ १३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘एकदा’ एकस्मिन् काले जिनकल्पप्रतिपत्तौ स्थविरकल्पेऽपि दुर्लभवच्छादौ वा सर्वथा चैलाभावेन सति वा चेले विना वर्षादिनिमित्तमप्रावरणेन जीर्णोदिवस्त्रतया वा ‘अचेलक’ इति अवस्त्रोऽपि भवति, पठ्यते च ‘अचेलए’ सयं होइ’ इति तत्र स्वयम्-भात्मनैव न पराभियोगतः, ‘सचेलः’ सबस्त्राश्चाप्येकदा स्थविरकल्पिकत्वे तथाविद्यालम्बनेनावरणे सति, यद्येवं ततः किमित्याह—‘एतदि’त्यवस्थौचित्येन सचेलत्वमचेलत्वं च धर्मो-यतिधर्मः तस्मै हितम्-उपकारकं धर्महितं ‘ज्ञात्वा’ अवबुध्य, तत्राचेलकत्वस्य धर्महितत्वमल्पप्रत्युपेक्षादिभिः, यथोक्तम्—“पंचहिं ठाणेहिं पुरिमपच्छिमाणं अरहन्ताणं भगवंताणं अचेलए पसंथे भवइ, तं जहा-अण्णा पडिलेहा १, वेसासिए रूवे २, तवे अणुमए ३, लाघवे पसंथे ४, चिउले इंदियनिगहे ५” इति, सचेलत्वस्य तु धर्मोपकारित्वमग्न्याधारम्मनिवारकत्वेन संयमफलत्वात्, ‘ज्ञानी’ नञा पञ्च प्रायस्तिर्थाकारकाः तद्भवमयादेव च मया सन्त्यपि चासांस्यपास्यन्त इत्येवं बोधवाचो पदिदेवयेत्, किमुक्तं भवति ?-अचेलः सन् किमिदानीं शीतादिपीडितस्य मम शरणमिति न दैन्यमालम्बेत् इति सूत्रार्थः ॥ १३ ॥ इह च कैचिन्मिथ्यात्वाकुलितचेतस इदमित्थं महार्थकर्मप्रवादपूर्वोद्धृतप्रस्तुताध्ययनाधीतमपि सचेलत्वं तथा-सम्यक्त्वज्ञानशीलानि, तपश्चेतीह सिद्ध्ये । तेणमुपग्रहार्थाय, स्मृतं चीवरधारणम् ॥ १ ॥ जटी कूर्ची शिखी मुण्डी, चीवरी नग्न पञ्च च । तप्यन्नपि तपः कष्टं, मौढ्याद्धिलो न सिद्ध्यति ॥ २ ॥ सम्यग्ज्ञानी दयावांस्तु, ध्यानी यस्तप्यते तपः नग्न-श्चीवरधारी वा, स सिद्ध्यति महामुनिः ॥ ३ ॥ इति वाचकवचनानूदितं चात्रुचितमित्याहुः, तान् प्रति वक्तुमुपक्रम्यते-इह यो यदर्थी न स तन्निमित्तोपादानं प्रत्यनाहते, यथा घटार्थी सुत्पण्डोपादानं प्रति, स्वारित्रार्थिनश्च यतयस्तन्निमित्तं च चीवरमिति,

१ पञ्चभिः स्थानैः पूर्वपश्चिमयोरर्हतोभंगान्तोरचेलकत्वं प्रशस्तं भवति, तद्यथा-अल्पा प्रत्युपेक्षा १ वैश्वसिक रूपं २ तपोऽनुमतं ३ लाघवं प्रशस्तं ४ विपुल इन्द्रियनिग्रहः ५

न चास्यासिद्धत्वं, तद्धि तस्य तदनिमित्ततया स्यात्, सा च तत्रास्य बाधाविधायितयौदासीन्येन वा ?, न तावद्बाधाविधापितया, यतोऽसौ पञ्चमव्रतविद्यातत्त्वेन संसृजितविषयतया कषायकारणत्वेन वा ?, यदि पञ्चमव्रतविद्यातत्त्वेन, तदपि कुतः ? युक्ति इति चेत्, नन्विदं स्वतन्त्रा सिद्धान्ताधीना वा ?, यदि स्वतन्त्रा ततः सलोमा मण्डूकश्रुतुष्पात्त्वे, सत्युत्प्लुत्य गमनात्, मृगवत्, अलोमा वा हरिणः, चतुष्पात्त्वे सत्युत्प्लुत्य गमनात्, मण्डूकवदित्यादिवन्न निर्मूलयुक्तः साध्यसाधकत्वम्, उक्तं हि—“यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः, कुशलेरनुमावृभिः । अभियुक्तैरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ १ ॥” सिद्धान्ताधीनयुक्तिस्तु तथाविधसिद्धान्ताभावादसम्भविनी, अथास्त्यसौ ‘गामे वा नगरे वा अप्यं वा वहुं वा जात्र नो परिगिण्हेजा’ इत्यादिः, तदनुगृहीता युक्तिश्च—यद्यत्परिग्रहस्वरूपं तत्तदुपादीयमानं पञ्चमव्रतविधाति, यथा धनधान्यादि, परिग्रहस्वरूपं च चीवरमिति, नन्वसिद्धोऽयं हेतुः, तथाहि—परिग्रहस्वरूपत्वमस्य किं मूर्च्छाहितुत्वेन धारणादिमात्रेण वा ?, यदि मूर्च्छाहितुत्वेन, शरीरमपि मूर्च्छाया हेतुर्न वा ?, न तावदेहेतुः, तस्यान्तरङ्गत्वेन दुर्लभतरतया च विशेषतस्तद्धेतुत्वाद्, उक्तं च—“अहं कुणसि शुल्लवत्थाइएसु मुच्छं धुवं सरीरेऽवि । अकेज्जदुल्लभतरे काहिसि मुच्छं विसेतेण ॥ १ ॥” अथास्तु तन्निमित्तमेतत्, तर्हि चीवरवत्तस्यापि किं दुस्त्यजत्वेन मुक्त्यङ्गतया वा न प्रथमत एव परिहारः ?, दुस्त्यजत्वेन चेत् तदपि किमशेषपुरुषाणामुत केषाञ्चिदेव ?, न तावदशेषपुरुषाणां, इत्यन्ते हि बहवो वक्षिप्रवेशादिभिः शरीरं परित्यजन्तः, अथ केषाञ्चित्, तदा वल्लमपि केषाञ्चित् दुस्त्यजमिति तदपि न परिहार्यं, मुक्त्यङ्गतापक्षाश्रयणे च किं चीवरेणापराद्धम् ?, तस्यापि तथाविधशक्तिकलानां शीतकालादिषु स्वाध्यायाद्युपपन्नकत्वेन मुक्त्यङ्गत्वाद्, अभ्युपगम्य च मूर्च्छाहितुत्वमुच्यते—न हि निगृहीतात्मनां क्वचिन्मूर्च्छाऽस्ति, तदुक्तम्—“सन्वत्थुवहिणा बुद्धा, संरक्खणपरिगगहे । अवि अण्ण-

१ अथ करोषि स्थूलवल्गादिषु मूर्च्छां धुवं शरीरेऽपि । अकेयदुर्लभतरे करिष्यसि मूर्च्छां विदोषेण ॥ १ ॥ २ मूर्च्छाहितुः शरीरं ३ सर्वत्रोपाधिना बुद्धाः, संरक्षणपरिग्रहे । अपिचात्मनोऽपि देहे नाचरन्ति ममायितुम् (तम्) ॥ १ ॥

णोऽपि देहस्मि, नायंरन्ति ममाहं (यं) ॥ १ ॥” ति, नापि धारणादिमात्रेण, एवं हि शीतकालादौ प्रतिमाप्रतिपत्त्यादिषु केनचिद्भक्त्यादिनो-
परि क्षिप्तस्यापि चीवरस्य परिग्रहाभावाददोषः, अथ तत्र स्वयंग्रहाभावाददोषः, तर्हि स्वयंग्रहः परिग्रहत्वे हेतुः, तथा च कुण्डिकाद्यापि
नोपादेयं दृष्टेर्विरोधि चेदम्, अथ तत्र सूच्छाया अभावादपरिग्रहत्वम्, एवं सति संयमरक्षणयोपादीयमाने चीवरे तदभावाच्चदस्तु,
उक्तं च-“^१अपि वत्थं व पायं वा, कंबलं पायपुच्छं । तंपि संजमलज्जंटा, धरन्ति परिहरन्ति य ॥ ११ ॥” अथ संसक्तिविषयतया,
यद्येवमाहारेऽपि सा किमस्ति नास्ति वा ? न तावन्नास्ति, कृमिकण्डूपदाद्युत्पातस्य तत्र प्रतिप्राणि प्रतीतत्वात्, अथास्ति परं
यतनया न दोषः, तदितरत्रापि तुल्यं । कयायकारणत्वेन चेत्, तत्किमात्मनः परेषां वा ? यद्यात्मनस्तदा श्रुतमपि केषाञ्चिद्दृक्कार-
हेतुत्वेन कयायकारणमिति तदपि नोपादेयं स्यात्, अथ विवेकिनां न तदहङ्कृतिहेतुः, “प्रथमं ज्ञानं ततो दये”ति नीतितो धर्मो-
पकारि चेति तदुपादानं, चीवरेऽपि समानमेतत्, अथ चीवरस्य धर्मानुपकारित्वादतुल्यता, ननु कुत एतदवसितं, किमचीवरा-
स्तीर्थकृत इति श्रुतेरुत जिनकल्पाकर्णनात् ‘जिताचेलपरीपहो मुनि’ इति वचनतो वा ? न तावदाद्यो विकल्पः, सूत्रे हि तीर्थकृता-
मचीवरत्वं कदाचित्सर्वदा वा ? कदाचिच्चोक्तो वा किमाह ? कदाचिदसाकमप्यस्याभिमतत्वात्, अथ सर्वदा, तत्र, ‘सन्वेऽपि
पगदूसेण निगया जिणवरा उ चउवीस’ इति वचनात्, अथ तत्र ‘पगदूसेण’ तिपाठः, सर्वेऽपि संसारदोषेण एकैव
निर्गता इति कृत्वा, नन्वेवमनवस्था, सर्वत्र सर्वैरपि स्वेच्छारचितपाठानां सुकरत्वात्, किं च-तीर्थकृतामचीवरत्वे तेषामेव
तद्धर्मोपकारीति निश्चयोऽस्तु, नापरेषां, न हि यदेव तेषां धर्मोपकारि तदेवेतरेषामपि, अन्यथा यथा न ते परोपदेशतः
प्रवर्तन्ते यथा च छायास्थावस्थायां परोपदेशं दीक्षां वा न ग्रयच्छन्ति, तथाऽन्यैरपि विधेयमिति मूलच्छेद एव तीर्थस्य,

१ यदपि वस्त्रं वा पात्रं वा, कम्बलं पादश्रोच्छनम् । तदपि संयमलज्जार्थं, धारयन्ति गरिमुन्नन्ति च ॥ १ ॥ २ सर्वेऽप्येकदृशेण निर्गता जिन-
वरास्तु चतुर्विधमिति ।

उक्तं च-“न 'परोवपसविसया ण य छउमत्था परोवपसंपि । दंति न य सिस्सवग्गं दिक्खंति जिणा जहा सन्वे ॥ १ ॥ तह सेसेहि य सव्वं कज्जं जइ तेहि' सव्वसाहम्मं । एवं च कओ तित्थं? ण चेद्वेलत्ति को गाहो?, ॥ २ ॥” अथ जिनकल्पा-
कर्णनात्, तत्र हि न किञ्चिदुपकरणमिति चीवरस्याप्यभावः, तथा च न तस्य धर्मोपकारिता, ननु जिनकल्पिकानामुपकरणभावाः
प्रवादतः आगतो वा?, न तावदाद्यपक्षो, न हि वसति किलात्र वटवृक्षे रक्ष इत्यादि निर्मूलप्रवादानां प्रमाणता, नाव्यागमतः,
तेषामपि तत्र शक्यपेक्षयोपकरणप्रतिपादनात्, तदुक्तम्-“जिनकल्पियादओ पुण सोवहओ सन्वकालमेगंतो । उवगरणमाणमेसिं
पुरिसावेक्खाए बहूमेयं ॥ १ ॥” अथवा अस्तु जिनकल्पिकानामुपकरणाभावः, तथापि धृतिशक्तिसंहननश्रुतातिशययुक्तानामेव
तत्प्रतिपत्तिः अथ रथ्यापुरुषाणामपि?, यद्याद्यो विकल्पस्तत्किमेवंविधाः सम्प्रत्यपि सन्ति न वा?, सन्ति चेदुपलब्धिलक्ष-
णप्राप्ता उपलभ्येरन्, अनुलब्धिलक्षणप्राप्ताश्च कुतः सर्वेन निश्चीयन्ते?, अथ न सन्ति, तादृशमेव जिनकल्पप्रतिपत्तिः, तर्हि-
वृथैव “मणपरमोहिपुलाए आहारग खवग उवससे कण्ये । संजमतिय केवलि सिज्झणा य जंडुम्मि वोच्छिन्ना ॥ १ ॥” इत्याप्त-
वचनानाश्रयणं, यदि तु रथ्यापुरुषाणामपीति कल्प्यते, तिरश्चामपि तत्कल्पनाऽस्तु, अथ देशविरतिभाज एव त इति न तेषां
तत्प्रतिपत्तिः, तर्हि सर्वविरतिस्तत्कारणं, तथा च तद्वता एकेन यत्कृतं तत्किमखिलैरपि तद्वद्विराचरणीयमथ तथाविधशक्तियुक्तै-
रेव?, यद्याद्यो विकल्पस्तदैकस्मिन् मासषणमासादिकं तपश्चरत्यन्यैरपि तच्चरणीयं स्याद्, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि जिनकल्पोऽपि

१ न परोपदेशविषया न च छद्मस्थाः परोपदेशमपि । ददति न च शिष्यवर्गं दीक्षयन्ति जिना यथा सर्वे ॥ १ ॥ तथा शैवैरपि सर्वे कार्यं
यदि तैः सर्वसाधर्म्यम् । एवं च कुतस्तीर्थं? न चेद्वेला इति क आप्रहः? ॥ १ ॥ २ जिनकल्पिकादयः पुनः सोपधयः सर्वकालमेकान्तः । उपकरणमान-
मेतेषां पुरुषायेक्षया बहुमेदम् ॥ १ ॥ २ मनः (पर्यायः) परमावधिः पुलाक आहारकः क्षपक उपशमकः (जिन) कल्पः । संयमत्रिकं केवलित्वं सिद्धिश्च
जम्बो व्युच्छिन्नाः ॥ १ ॥

तथाविधशक्तियुक्तेष्व प्रतिपत्तव्यः, अथ तथाविधशक्तिविकलानां तत्तपश्चरतां बहुतरदोषसम्भव इति न तद्वरणं, तदिहापि तुल्यं, तथाहि—सम्भवत्येवेदानीन्तनयतीनां तथाविधशक्तिसंहननविकलतया हिमकणानुषकशीतादिषु बहुतरदोषहेतुकमन्यारम्भादिकं तथा तथाविधाच्छादनाभावतः शीतादिखेदितानां शुभस्थानाभावेन सम्यक्त्वादिविचलनम्, उक्तं च वाचकैः—“शीतवातातपेर्दोर्मशकैश्चापि खेदितः । मा सम्यक्त्वादेषु ध्यानं, न सम्यक् संविधास्यति ॥ १ ॥” यच्च ‘जिनाचेलपरीषहो मुनि’ इति वचनतो न श्रीचरं धर्मोपकारीति, तत्र जिताचेलपरीषहत्वं चेलाभावेनैवाहोश्चिदेषणाशुद्धतत्परिभोगोनापि?, यदि चेलाभावैवैव, ततः श्रुत्परीषहजयनमप्याहाराभावैवेति त्रतग्रहणकाल एवानशनमायातम्, एतच्च भवतोऽपि नाभिमतं, ततः परिशुद्धोपभोगितया जिताचेलपरीषहत्वमिति द्वितीय एव पक्षः, स चास्मत्पथवत्येवेति न कुतोऽपि चीवरस्य धर्मोपकारित्वनिश्चयः, अथ परेषां कषायकारणत्वेन चारित्रवाधकत्वं चीवरस्य, तर्हि धर्मोदयोऽपि कस्यचित् कषायकारणं न वा?, न तावन्न, तेऽपि कस्यचित्कषायहेतव इति चीवरवत्तेऽपि हातव्याः, आह च—“अस्थि य किं किञ्चिज्ज ए जस्स व कस्स व कसायवीजं तं । वत्थुं ण होज्ज ? एवं धम्मोऽवितुमे ण वेतब्बो ॥ १ ॥ जेण कसायणिमित्तं जिणोऽवि गोसालसंगमार्हणं । धम्मो धम्मपरावि य पडिणीयाणं जिणमय च ॥ २ ॥ अथैषां मुक्त्यङ्गतया कषायहेतुत्वेऽपि न हेयता, तदिहापि समानम्, उक्तं च वाचकसिद्धसेनेन—“मोक्षाय धर्मसिद्ध्यर्थं, शरीरं धार्यते यथा । शरीरधारणार्थं च, भैक्षग्रहणमिष्यते ॥ १ ॥ तथैवोपग्रहार्थाय, पात्रं चीवरमिष्यते । जिनैरुपग्रहः साधोरिष्यते न परिग्रहः ॥ २ ॥” इत्यादि । औदासीन्येनापि न चीवरस्य चारित्रं प्रत्यनिसितता, तस्य तदुपकारित्वात्, यच्च यत्रोपकारि न तत्स्मिन्नुदासीनं, यथा तन्त्वादयः पटे, चारित्रोपकारि च चीवरं, तथाहि—संयमात्मकं चारित्रं, न च तस्य तत्परिहारेण शुद्धिरस्ति,

१ अस्ति च किं किञ्चित् जगति यस्य वा कस्य वा कषायवीजं तत् । वस्तु न भवेत् ? एवं धर्मोऽपि त्वया न ग्रहीतव्यः ॥ १ ॥ येन कषायनिमित्तं जिणोऽपि गोसालसंगमकादीनाम् । धर्मो धर्मपरा अपि च प्रत्यनीकानां जिनमतं च ॥ २ ॥

आगमश्च^३—“किं सञ्जमोवथारं करेद वत्थाइ जइ मई सुणसु । सीयत्ताणं ताणं जलणतणगयाण सत्ताणं ॥ १ ॥ तह निसि चाड-
क्कालं सज्झायज्झाणसाहणमिसीणं । हिममहियावासोसारयाइरक्खाणिमित्तं तु ॥ २ ॥” इत्यतः स्थितमेतत्—चारित्रनिमित्तं चीवर-
मिति नासिद्धता हेतोः, विरुद्धत्वा नैकान्तिकत्वे तूक्तानुसारतः परिहर्तव्ये । ततश्च ‘निर्ग्रन्थानाममलज्ञानयुतैस्तीर्थं कृद्भिर्लुक्तानि ।
सम्यग्ब्रूवतीति यस्मान्नैर्ग्रन्थमतः प्रशंसन्ति ॥ १ ॥ रागाद्यपचयहेतुं नैर्ग्रन्थं स्वप्रवृत्तितस्तेषाम् । तद्वद्विरतोऽवश्यं ब्रह्मादिपरिग्रह-
युक्तानाम् ॥ २ ॥’ इत्यादि दुर्मतिपरिस्पन्दितमपकर्णेनीयम् ॥ सम्प्रति ‘महल्लेखिद्वारं, तत्र च ‘एयं धम्महिंयं नञ्चो’ त्यादिसूत्रसूचितं
दृष्टान्तमाह—

वीयमय देववत्ता गंधारं सावयं पडियरित्ता । लहइ सयं गुलियाणं पज्जोएण णी(णाणि) ओज्जेणिं ॥ १४ ॥
दडूण चेडिमरणं पभावई पव्वइत्तु कालगया । पुक्खरकरणं गहणं दसउरपज्जोयमुयणं च ॥ १५ ॥
माया य रुइसोमा पिया य नामेण सोमदेवत्ति, भाया य फगुरक्खिय तोसलिपुत्ता य आयरिया ॥ १६ ॥
सिंहगिरि भइगुत्ते वयरक्खमणा पढित्तु पुव्वगयं । पञ्चाविओ य भाया रक्खियखमणेहि जनओ य ॥ १७ ॥

व्याख्या—वीतभये देववत्ता गन्धारं श्रावकं प्रतिज्ञायं लभते इतं गुलिकानां प्रद्योतेनानीतो ज्ञयिनी, दडूणा चेटी-
मरणं प्रभावती प्रव्रज्य कालगतां पुष्करकरणं ग्रहणं दशपुरप्रद्योतमोचनं च, माता च रुद्रसोमा पिता च नाम्ना
सोमदेव इति आता च फल्गुरक्षितः तोसलिपुत्राश्चाचार्याः सिंहगिरिभद्रगुप्ताभ्यां च वज्रक्षमणात्यष्टित्वा पूर्वगतं प्रव्रजितश्च

१ किं संयमोपकारं करोति ब्रह्मादि यदि मतिः शृणु । शीतत्राणं त्राणं ज्वलनवृणगतानां शस्त्वानाम् ॥ १ ॥ तथा निशि चतुष्कालं स्वाध्यायध्यान-
साधनस्यपीणाम् । हिममहिकावर्षाऽवदशायरजभादिरक्षानिमित्तं तु ॥ २ ॥

आत्मा रक्षितश्चमणैर्जनकश्चेति गाथाचतुष्टयाश्वरार्थः ॥ ९४-९५-९६-९७ ॥ भावार्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—'जीवसा-
मिपडिमावत्तत्त्वयं दसपुरुषपत्तिं च भाणिकुणं ताव भाणियत्वं जाव अज्जवरसामिणो सयासे णव पुब्बाणि दसमस्स य पुव्वस्स
किंचि अहिज्जिऊण अज्जरक्खिया दसपुरमेव गया, तत्थ सब्बो सयणवग्गो पब्बावितो-भाया भाया भगिणी, जो सो तस्स खंतो
सोऽवि तेसिं अणुराणेणं तेहिं चेव सम्मं अच्छइ, णो पुण लिंगं गेणहइ लज्जाए, किह समणतो पव्वइस्सं?, इत्थं मम धूयातो
सुण्हातो णत्तगीतो, तासिं पुरतो ण तरामि णग्गो अच्छइ, एवं सो तत्थ अच्छइ, बहुसो आयरिया भणंति, ताहे सो भणति-
जइ मम जुवलएणं कुंडियाए छत्तेणं उवहणाहिं जन्नोवइएण य सम्मं पब्बावेह तो पव्वयामि, सो पुण चरणकरणसज्जायं अणुय-
त्तंतेहिं गिण्हावियव्वो, ताहे ते भणंति-अच्छइ तुव्वे कडिपट्टएणं, सोऽवि थेरो भणइ-छत्तएणं विणा ण तरामि मच्छिउं,

१ जीवस्वामिप्रतिभावकव्यतां दशपुरोत्पत्तिं च भणित्वा तावद्भणितव्यं यावदार्यवत्प्रस्वामितः सकाशे नव पूर्वाणि दशमस्य च पूर्वस्य किञ्चिदधीत्यार्य-
रक्षिता दशपुरमेव गताः, तत्र सर्वः स्वजनवर्गः प्रव्रजितः—माता भ्राता भगिनी, यः स तेषां पिता सोऽपि तेषामनुरागेण तत्रैव सम्यक् तिष्ठति, न पुनर्किञ्च
युक्ताति लज्जाया, कथं भ्रमणकः प्रव्रजिष्यामि?, अत्र मम दुहितरः स्तुया नमस्कारः, तासां पुरतो न शक्नोमि नमः स्थातुम्, एवं स तत्र तिष्ठति, बहुश
आचार्या भणन्ति, तदा स भणति—यदि मां शुणलकेन कुण्डिकया छत्रेण उपानद्भूयां यन्नोपवीतेन च सम्मं प्रव्रजयत तदा प्रव्रजामि, प्रव्रजितः स पुनश्चरण-
करणस्वाध्यायमनुवर्तयद्विग्रहीद्व्यतिव्यः,

२ तदा ते भणन्ति—तिष्ठत यूयं कदीपट्टकेन, सोऽपि स्थविरो भणति—छत्रेण विना न शक्नोमि स्थातुं, छत्रमपि, करकेण विना दुःखसुचारप्रभरणं
व्युत्सष्टुं, ब्रह्मसूत्रमपि तिष्ठत्विति, अवशेषं सर्वं परिहरति । अन्यदा च चैत्यानि वन्दितुं गताः, आचार्याश्चैट (हिम्म) रूपाणि ग्राहयन्ति, भणत—सर्वान् वन्दामहे
एकं छत्रिणं मुक्त्वा, एवं भणितस्तदा स जानाति—इमे मम पुत्रा नमस्कारश्च वन्द्यन्ते, अहं कथं न वन्दे?, तदा भणति—किमहमप्रव्रजित इति?, तानि भणन्ति—
किं प्रव्रजितानामुपानत्करकत्रयसूक्ष्मछत्राणि भवन्ति?, तदा स जानाति—एतान्यपि मां प्रतिबोदयन्ति, तत् त्यजामि, तदा पुत्रं भणति—अलं पुत्र ! छत्रेण, तदा

छत्तयं पि करणेण विणा दुक्खं उच्चारपासवणं वोसिरिउं, वंभसुत्तंगं पि अच्छउत्ति, अवसेसं सत्तवं परिहरइ । अत्रया य चेइयाइं, वंदिउं गया, आयरिया चेडगरूचाणि गाहंति, भणह-सन्वे वंदाओ एगं छत्तइहं मोत्तुं, एवं भणितो, ताहे सो जाणति-इमे मम पुत्ता णत्तुया य वन्दिज्जंति, अहं कीस न वंदिज्जामि ? ताहे भणति-किमहं अपन्वइओत्ति ? , ताणि भणंति-किं पव्वइयगाणोवाण-हकरगवंभसुत्तछत्तगाणि भवंति ? , ताहे सो जाणति-एयाणि वि ममं पडिचोपंति, ता छेडुमि, ताहे पुत्तं भणति-अलाहि पुत्तगा ! छत्तेणं, ताहे ते भणंति-अलाहि, जाहे उण्णं होहिहि ताहे कप्पो उवरिं करेहत्ति, एवं ताणि मोत्तुं करइहं, तत्थ से पुत्तो भणति-मत्तपणं चेव सत्ताभूमिं गम्मइ, एवं जन्नोवइयं च सुयइ, 'ताहे, आयरिया भणंति-को वा अम्हे न जाणइ जहा वंभणा, एवं ताणि तेण सुक्काणि, पच्छा ताणि पुणो भणंति-सन्वे वंदाओ मोत्तुण कडिपट्टइहं, ताहे सो रुद्धो भणति-सह अज्जयपज्जपहिं मा वन्दह, अन्ने वंदिहंति ममं, एयं कडिपट्टयं न छेडुमि, तत्थ य साहू भत्तपच्चक्खायतो, ताहे तस्स निमित्तं कडिपट्टवोसिरणट्टयाए

ते भणन्ति-अलं, यदोष्णं भविष्यति तदा कल्पं उपरि कुर्या इति, एवं तानि सुक्खा करकवन्तं, तत्र तस्य पुत्रो भणति-मात्रकेणैव संज्ञाभूमिः गम्यते, एवं यज्ञोपवीतं च सुञ्चति,

१ तदा आचार्या भणन्ति-को वाऽस्मान् न जानाति यथा ब्राह्मणाः, एवं तानि तेन सुक्काणि, पश्चात्तानि पुनर्भणन्ति-सर्वात् धन्दासहे सुक्त्वा कटी-पट्टकवन्तं, तदा स रुद्धो भणति-सह आर्यकप्रार्थकैः (पितृभितामहैः) मा वन्दिस्वम्, अन्ये वन्दिष्यन्ते मल्लम्, अतं कटीपट्टकं न छर्दयामि, तत्र च साधुः प्रत्याख्यातभक्तः, तदा तन्निमित्तं कटीपट्टकव्युत्सर्जनार्थं आचार्या भणन्ति-एतत् महाफलं भवति यस्माधुं वहति, तत्र च ग्रथमप्रवृजिताः संज्ञिताः (संकेतिताः)-यूयं भणेत-वयं वहाम एनम्, एवं ते उपस्थिताः, तत्र चाचार्या भणन्ति-अस्माकं स्वजनवर्गो मा निर्जरां प्रापत् ततो यूयं सर्वे भणथ-वयमेव वहामः, तदा स स्थविरो भणति-किं पुत्र ! अत्र बहुतरा निर्जरा ? , आचार्या भणन्ति-वाढं, किमत्र भणितव्यं ? , तदा स भणति-तत् कथयाहमपि वहामि, आचार्या भणन्ति-अत्रोपसर्गा उत्पद्यन्ते, चेऽरूपाणि लगन्ति ।

आयरिया भणंति-एयं महाफलं हवह जो साधुं वहइ, तत्थ य पढमपव्वइया सन्निया-तुमे भणिज्जह-अम्हे एयं वहामो, एवं ते उवड्डिया, तत्थ य आयरिया भणंति-अम्ह सयणवग्गो मा गिज्जरं पावउ ? , भो तुब्बे चेव सव्वे भणह अम्हे चेव वहामो, ताहे सो अरो भणति-किं पुत्ता ! एत्थ बहुतरया गिज्जरा ? , आयरिया भणंति-वाढं, किं एत्थ भणियव्वं ? , ताहे सो भणति-तो खाइ अहं पि व्हामि, आयरिया भणंति-एत्थ उवसग्गा उप्पज्जंति, चेडरूवाणि लगंति, 'यन्नि तरसि अहियासिउं वहाहि, अह णाहि-यासेसि ताहे अम्ह न सुंदरं भवति, एवं सो थिरो कओ, जाहे सो उक्खित्तो साह मग्गओ वच्चाइ, पच्छओ संजईओ ठियातो, ताहे खुड्डगा भणिआ-एत्ताहे कडिपट्टयं सुयह, ताहे सो सुत्तुमारद्धो, ताहे अन्नेहिं भणिओ-मा मोच्चिहि, तत्थ से अन्नेण कडिपट्टओ पुरओ काऊण दोरेण वद्धो, ताहे सो लज्जिओ तं वहइ, मग्गओ मम पिच्छंति सुण्हाओ अ, एवं तेणवि उवसग्गो उट्ठिओ-त्तिकाऊण वूढं, पच्छा आगतो तहेव, ताहे आयरिया भणंति-किं अज खंता ! इमं ? ताहे सो भणइ-सो एस अज पुत्त ! उवसग्गो उवट्ठिओ, आणेह साडयं, ताहे भणइ-किं व साडएणंति ? , जं दट्ठयं तं दिट्ठं चोलपट्टओ चेव मे भवउ, एवं ता सो चोलपट्टं पि गिण्हाविओ । तेणं पुव्वं अचेलपरीसहो नाहियासितो पच्छाऽहियासिओत्ति ॥ अचेलस्य चाप्रतिबद्धविहारिणः शीतादि-भिरभिभूयमानत्वेनारतिरप्युत्पद्येतातस्तत्परीपहमाह—

१ यदि शक्नोष्यधिसोढुं वह, अथ नाधिसहसे तदाऽस्माकं न मुन्दरं भवति, एनं स स्थिरः कृतः, यदा स उत्क्षिप्तः साधुमार्गितः व्रजति, पश्चात् संयत्यः स्थिताः, तदा छुल्लकैः भणिताः-अधुना कटीपट्टकं मुञ्चत, तदा स मोकुमारब्धः, तदाऽन्यैर्भगितः-मा मुचः, तत्र तस्यान्येन कटीपट्टकः पुरतः कृत्वा द्ववरकेण वद्धः, तदा स लज्जितस्तं वदति, पृष्ठतो मम पश्यन्ति स्तुपाश्च, एनं तेनापि उपसर्गं उत्थित इतिकृत्वा ब्यूढं, पश्चादागतस्तथैव, तदाऽऽचार्या भगन्ति-किमय पितरिदम्, तदा स भगति-स एवोऽय पुत्र ! उपसर्गं उत्थितः, आनयत शाटकं, तदा भगति-किं वा शाऽन्नेनेति, यद्दृष्ट्यं तदृष्टं, चोलपट्टक एव मे भवतु, एवं तावत्स चोलपट्टकमपि ग्राहितः । तेन पूर्वमचेलपरीपहो नाध्यासितः, पश्चादध्यासितः ।

गामाणुगामं रीयंतं, अणगारमकिंचणं । अरई अणुण्पचिसे, तं तितिकखे परीसहं ॥ १४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—असते बुद्ध्यादीन् गुणान् इति ग्रामः स च जिगमितिः अणुगामभ-तन्नागानुफुलः अननुकूलगमने प्रयोजनाभावाद् ग्रामानुग्रामं, यथा ग्रामस्य महान् अणुग्रामश्च स एव लघुग्रामाणुग्रामम्, अथवा-ग्राममिति कृत्तिष्यत्वाद्येकस्माद्ग्रामाग्रम्यो ग्रामः ततोऽपि चान्यो ग्रामानुग्रामगमुच्यते, नगरोपलक्षणमेतत्, ततो नगरादींश्च, किमित्याह—‘रीयंतं’ति तिलुब्धत्वयाद्रीयमाणं-विरहन्तम् ‘अनगारम्’ उक्तस्वरूपम् ‘अकिञ्चनं’ नास्य किञ्चन प्रतियन्धास्वप्नं भनकनकाणस्तीत्यकिञ्चनो-निष्पदिग्रहः तथाभूतम् ‘अरति’ उक्तरूपा ‘अनुप्रविशेत्’ मनसि लब्धास्वप्नया भवेत्, ‘त’मित्यरतिस्यारूपं ‘तितिक्षेत’ सहेत परीषद्मिति स्वरार्थः ॥ १४ ॥ तत्सहजोपायमेवाह—

अरई पिट्ठओ किञ्चा, विरओ आग्ररक्खण । भम्मारासे निरारंभे, उचसंते सुणी चरे ॥ १५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘अरति’ संयमविषयां मोक्षनियकर्मप्रकृतिरूपां पृष्ठतः कृत्वा कोऽर्थः ? धर्मविग्रहेतुरियमिति मत्या तिरस्कृत्य, किमित्याह—‘विरतः’ हिंसादिभ्य उपरतः आत्मा रक्षितः दुर्गतिहेतोरपश्यानायेरनेत्यात्मरक्षितः, आहितान्यादिषु दर्शनात् कान्तस्य परनिपातः, आयो वा-ज्ञानादिलाभो रक्षितोऽनेत्याग्ररक्षितः, धर्म-श्रुतधर्मादी आहृत्यभिख्याप्या रमते-रतिमान् भवतीति धर्मा-रामः, यथा-धर्मं पश्य सततमानन्यहेतुतया प्रतिपात्यतया वा आरामो धर्माग्रामस्तात्र, स्थित इति गम्यते, निर्गत आरम्भाद्-अस-त्क्रियाप्रवर्त्तनलक्षणात् निरारम्भः ‘उपशान्तः’ कोधालुपशमात् ‘मुनिः’ सर्वविरतिप्रतिपाता चरेत्, ‘पल्लिओभं’ शिञ्जार सागरोद्यमं, किमंग पुण मज्झ इमं मणोदुहं’ति विचिन्तयन्संयमाच्च नि यायात्, न पुनरुत्पन्नारतिरपि अवधावनानुपेक्षी भवेद् । इह न विर-

१ पल्लोपमं क्षीयते मागरोपमं किमज्ज पुनर्मीहेदं मनोदुःखमिति ।

तादिविशेषणानि अरतितिरस्करणफलतया, यद्वा यत एव विरतोऽत एवातमरक्षित इत्यादिद्येतुफलतया नेयानीति सूत्रार्थः ॥ १५ ॥

इदानीं तापसद्वारमनुस्मरन् 'अरद्व अणुपवेसे' इत्यादिसूत्रसूचितमुदाहरणमाह—

अचलपुरे जुवराया सीसो राहस्स नगरीसुज्जेणिं । अज्जा राहकुलमणा पुरोहिण् रायपुत्तो य ॥ १८ ॥

कोसंबीए सिद्धी आसी नामेण तावसो तहियं । मरिऊण सूयरोरग जाओ पुत्तस्स पुत्तोत्ति ॥ १९ ॥

व्याख्या—अचलपुरे जुवराजः शिष्यो राधस्य नगरीमुज्जयिनीम् आर्या राधक्षमणाः पुरोहितो राजपुत्रश्च कौशाम्ब्यां श्रेष्ठी आसीन्नान्ना तापसः तत्र मृत्वा 'सूयरोरगो' ति सुपो लापः शूकर उरगो जातः पुत्रस्य पुत्र इति गाथाद्वयाक्षरार्थः ॥ १८-१९ ॥ एतदर्थस्तु सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

'अचलपुरं नाम पतिद्वणं, तत्थ जियसच्चा राया, तस्स पुत्तो जुवराया, सो राहायरियाण अतिण् पव्वइओ । सोय अन्नया विहरंतो गतो तगरं नगरिं, तस्स य राहायरियस्स सज्जंतेवासी अज्जाराहखमणा णाम उज्जेणीण विहरंति, तओ आगया साहुणो तगरं, गया राहसमीवं, ते पुच्छिया-निरुवसगंति, भणंति-रायपुत्तो पुरोहिण्पुत्तो य वाहिंति, तस्स जुवरायपव्वतियगस्स सो

१ अचलपुरं नाम प्रतिष्ठानं, तत्र जितशत्रु राजा, तस्य पुत्रो जुवराजः, स राधाचार्याणामन्तिके प्रव्रजितः । स चान्यदा विहरन् गतस्तगरं नगरीं, तत्र च राधाचार्यस्य सद्योऽन्तेवासिनः आर्यराधक्षमणा नामोज्जयिन्यां विहरन्ति, तत आगताः साधवस्तगरं, गता राधसमीपं, ते पृष्टा निरुपसर्गमिति, भणन्ति-राजपुत्रः पुरोहितपुत्रश्च याधेते, तस्य जुवराजप्रव्रजितस्य स राजपुत्रो भ्रातृव्यः, मा संसारं ध्रमीदित्यापृच्छयाचार्यान् गंत उज्जायिनीं, मिक्षावेलायामुद्गाण प्रस्थितः, आचार्यैर्भगितः—तिष्ठ, स भणंति—न तिष्ठासि, परं दर्शयत तव् प्रत्यनीकगृहं, क्षुल्लको भणितः—व्रज दर्शय, तेन दर्शितं, स तत्र गतः, विश्वस्तः प्रविष्टः, तत्र तौ द्वावपि तिष्ठतः तौ, तं प्रेक्ष्योत्थितौ, तेनापि महता शब्देन धर्मलाभितं तो भणतः—अहो लहं प्रव्रजितोऽस्माकं मार्गेणागतः, वन्द्यावह इति,

रायपुत्तो भत्तिजतो, मा संसारं भूमिहितित्ति आपुच्छिऊण आयरिए गओ उज्जेणि, मिक्खवेलाए उग्गाहेऊण पट्ठितो, आयरिएहि भणिओ-अच्छाहि, सो भणइ-न अच्छामि, नवरं दाएह तं पडणीयघरं, चेछुगो भणिओ-वच्च दाएहि, तेण दाइयं, सो तत्थ गतो, वीसत्थो पविट्ठो, सत्थ ते दोऽवि अच्छंति, ते तं पिच्छिऊण उट्ठिया, तेणवि महया सदेणं धम्मलाभियं, ते भणंति-अहो ! लुं पव्वइयगो अम्हेतेण गतो, वंदामोत्ति, 'भणंति ते-आयरिया ! तुम्हे गाइडं जाणह ? तेण भणियं-आमं जाणामो, तुम्हे चापह, ते आढत्ता, जाच ण जाणंति, तेण भणइ-यरिसगा चेव तुम्हे कोलियगा, ण किंचि जाणह, ते रुट्ठा उखाइया, तेण घेत्तुं तेसि णिजुद्धं जाणंतएण सब्बे संघी खोइया, पढमं ताव पिट्ठिया, ते हम्मंता राडि करंति, परियणो जाणइ-सो एस पव्वइओ हम्मंतो राडि करेइ, सोऽवि गतो, पच्छा तेहिं दिट्ठा, णवि जीवंति, णवरं णिरिक्खंति पक्केकं दिट्ठोए, पच्छा रणो सिद्धं पुरोहिइयस्स य-जहा कोऽवि पव्वइयगो, तेण दोऽवि जणा संखलेत्तूण मुक्का, पच्छा राया सब्बवेलाणागतो पव्वइगाण मूले, सोऽवि साह पक्कासे अच्छइ परियट्ठतो, राया आयरियाणं पाए पडिओ, पसायमावज्जह, आयरिओ भणइ-अहं न याणामि, महाराय ! इत्थ पगो साह पाहुणो, जइ परं तेण होज्जा, राया तस्स मूलमागतो, पच्चभि-

१ भणत्तस्ती-आचार्या ! यूयं गातुं जानीय, तेन भणितम्-ओम् जानीमः, युवां वादयतं, तावाट्ठो, यावन्न जानीतः, तेन भव्येते-एतादृशावेव युवां कोलिकौ, न किञ्चिज्जानीयः, तौ रुट्ठो उद्धावितौ, तेन शुहीत्वा तयोः नियुद्धं जानता त्वे संध्यो विसंयोजिताः, प्रथमं तावत्पिट्ठितौ, तौ हन्यमानौ राट्ठी कुवतः, परिजनो जानाति-स एष प्रव्रजितो हन्यमानो राट्ठी करोति, सोऽपि गतः, पश्चात्तैरुट्ठौ, नैव जीवतो नैव म्रियेते, परं निरीक्षेते एकैकं दृष्ट्वा, पश्चाद् रात्रौ शिष्टं पुरोहिताय च-यथा कोऽपि प्रव्रजितः, तेन द्वावपि जनौ विशुद्धखलत्र्य मुक्तौ, पश्चाद् राजा सर्ववेलागतः प्रव्रजितानां मूले, सोऽपि साधुरेकपाथे तिष्ठति परावर्त्तमानः, राजा आचार्याणां पादयोः पतितः, प्रसादमापद्यध्वं, आचार्यो भणति-अहं न जानामि, महाराज ! अत्रैकः साधुः, प्रापूर्वकः, यदि परं तेन भवेत्, राजा तस्य मूलमागतः, प्रत्यभि-

‘ज्ञाओ य, ततो तेण साहुणा भणितो-धिरत्थु ते रायत्तणस्स, जो तुमं अप्पणो पुत्तभंडाणवि निगहं न करेसि, पच्छा राया भणइ-पसायं करेइ, भणइ-जइ परं पव्वयंति तो णं मोक्खो, अन्नहा नत्थि, राइणा पुरोहिण्ण य भणणइ-एवं होउ, पव्वयंतु, पुच्छिआ भणंति-पव्वयाप्पो, पुवं लोओ कतो, पच्छा मुक्खा, पव्वइया । सो य रायपुत्तो निस्सकिओ खेव धम्मं करेइ, पुरोहिण्णपुत्तस्स पुण जमाइओ, अम्हे मड्डाए पव्वविया, एवं ते दोऽवि कालं काऊण देवलोणेसु उववन्ना । इओ य कोसंबीए नयरीए तावसो णाम सेट्ठी, सो मरिऊण नियघरे सूयरो जाओ, जातिस्सरो, ततो तस्स खेवसगे पुत्तेहिंमारितो, पच्छा ताहिं चेव घरे उरगो जाओ, बहिं पि जाइस्सरो जातो, तत्थऽवि अंतो घरे मा खाहित्ति मारीतो, पच्छा पुणोऽवि पुत्तस्स पुत्तो जातो, तत्थवि जाइं सरमाणो चित्तेइ-किहमहं अप्पणो सुण्हं अमंति बाहरिहामि, पुत्तं वा तायंति, पच्छा मयत्तणं करेइ, पच्छा महंतीभूओ साह्वणं अल्लीणो, धम्मोऽणेण सुतो । इतो य सो धिजाइयवेवो महाविदेहे तित्थयरं पुच्छइ-किमहं सुलबोहिओ ? ततो सामिणा भणितो-उल्लभयोहिओऽसि, पुणोऽवि पुच्छइ-कत्थऽहं उववज्जिउकामो ?, भगवया भणणइ-कोसंबीए मूयस्स माया भविस्ससि, सो य मूओ पव्वइस्सइ, सो वेवा भगवंतं वंदिऊण गओ मूयगस्सगांलं, तस्स सो वहुयं दव्वजायं दाऊण भणइ अहं तुल्ल पिउघरे उववज्जि-

१ ज्ञातश्च, ततस्तेन साधुना भणितः-धिगस्तु तत्र राजत्वं, यस्त्वमारमनः पुत्रमाण्डानामपि निग्रहं न करोपि, पश्चाद् राजा भणति-प्रसादं कुरु, भणति-यदि परं प्रव्रजतः तदाऽनयोर्मोक्षः, अन्यथा नारित, राज्ञा पुरोहितेन च भण्यते-एवं भवतु, प्रव्रजतां पृष्टौ भणतः-प्रव्रजावः, पूर्वं लोचः कृतः, पश्चान्मुक्तौ, प्रव्रजितौ । स च राजपुत्रो निदशकृत एव धर्मं करोति, पुरोहितपुत्रस्य पुनर्जातिमदः, आवां बलात्पद्माजितौ, एवं तौ द्वावपि कालं कृत्वा देव-लोकैकूपको । इतश्च । कौशाम्ब्यां नगर्यां तापसो नाम श्रेष्ठी, स मृत्वा निजगृहे शूकरो जातः, जातिस्मरः, ततस्तस्यैव दिवसे पुत्रैर्मरितः, पश्चात्तत्रैव गृहे उरगो जातः, तत्रापि जातिस्मरो जातः, तत्रापि अन्तर्गृहे मा खादीदिति मारितः, पश्चात्पुनरपि पुत्रस्य पुत्रो जातः, तत्रापि जाति स्मरंश्चिन्तयति-कथमह-मात्मेनः स्त्रियामम्बामिति व्याहरामि, पुत्रं वा तातमिति २ पथान्मूकत्वं करोति, पश्चात् महद्भूतः साधूनाश्रितः, धर्मोऽनेन श्रुतः, । इतश्च स धिगजानीयदेवो

उत्तरा-
ध्ययनम्
बृहद्वृत्तिः
॥ १४९ ॥

स्सामि, तीसे य दोहलओ अंवपहि भविस्सइ, असुगे पव्वण अंवगो सयापुप्फफलो कओ मप, तुमं ताप पुरओ णामगं लिहि-
ज्जासि, जहा-तुवमं पुत्तो भविस्सइ, जइ तं मम देसि तो ते आणेमि अंवफलाणित्ति, तओ ममं जायं संतं तहा करिज्जासि जहा
धम्मो 'संबुद्धाभिन्ते, तेण पडिवण्णे गतो देवो । अन्नया कतिवयदिवसेसु चइऊण तीए गम्मे उववण्णो, अकाले अंबदोहलो
जाओ, स मूयगो णामगं लिहति-जइ मम गम्भं देसि ता आणेमि अंवगणि, ताए भण्णइ-दिज्जत्ति, तेण आणिआणि अंवफलाणि,
अवणीओ दोहलो, कालेण दारगो जाओ, सो तं खुडुगं चैव होंतं साहूण पापसु पाडेइ, सो छाहातो करेति, ण य वंदति, पच्छा
संतपरित्तो मूगो पव्वइतो, सामणं काऊण देवलोगं गतो, तेण ओही पउत्ता, आव णेण सो दिडो, पच्छा णेण तस्स जलोयं

महाविदेहे तीर्थकरं पृच्छति-किमहं सुलभवोधिको दुर्लभवोधीक इति ? ततः स्वाभिना भणितः-दुर्लभवोधिकोऽस्ति, पुनरपि पृच्छति-कुत्राहसुत्पत्तुक्रामो ?, भग-
वता भण्यते-कौशान्भ्यां मूकस्य भ्राता भविष्यति, स च मूकः प्रव्रजिष्यति, स देवो भगवन्तं वन्दित्वा गतो मूकसक्रांतं, तस्मै स बहु द्रव्यजातं दत्त्वा
भणति-अहं तव पितृगृहे उत्पत्स्ये, तस्याथ दोहदः आव्रिभविष्यति, असु रुस्मिन् पवते आन्नः सदापुष्पफलः कृतो मया, त्वं तस्याः पुरतो नामकं लिखे,
यथा-तव पुत्रो भविष्यति, यदि तं मर्त्यं ददासि तदा तुभ्यमानयामि आन्नफलानीति, ततो मां जातं सन्तं तथा कुर्याः यथा धर्मं संभोत्स्य

१ इति, तेन प्रतिपन्ने गतो देवः । अन्यदा कतिपयेषु दिवसेषु द्युत्वा तस्या गर्भे उत्पन्नः, अकाले आन्नदोहदो जातः, स मूको नामकं लिखति-यदि
मर्त्यं गर्भं ददासि तदानयाम्नाम्नान्, तथा भव्यते-दास्य इति, तेनानीनान्यान्नफलाति, अयनीनो दोहदः, कालेन दारको जातः, स तं बालकमेव सन्तं
साधूनां पादयोः पातयति, स धावनं करोति, न च वन्दते, पश्चात् श्रान्तपरिश्रान्तो मूकः प्रव्रजितः, श्रामण्यं कृत्वा देवलोकं गतः, तेनावधिः प्रयुक्तः, याव-
दनेन स दृष्टः, पश्चादनेन तस्यं जजोदरं कृतं, येन न शक्नोत्पुथातुं, सर्ववैद्यैः प्रत्याख्यातः, स देवो डोम्बरूपं कृत्वा घोषयन् हिण्डते-अहं वैद्यः सर्वव्याधीन
उपशमयामि, स भगति-मम उदरं नीरोग्य, तेन भणितं-तवासाध्यो व्याधिः, यदि परं त्वं मामेवावलगसि तदा तव साधयामि, स भणति-व्रजिष्यामि,
तेन साधितः,

कथं, जेण ण सक्कैति उट्ठिउं, सब्ववेज्जेहिं पच्चक्खातो, सो देवो डोव्वरूवं काऊण घोसंतो हिंडइ—अहं वेज्जो सब्ववाही उवस-
मेमि, सो भणइ-मज्झं पोहं सज्जवेहि, तेण भणियं-तुव्वं असज्जो वाही, यदि परं तुमं ममं चेव ओल्लगसि तो ते सिज्झावेमि,
सो भणति-वच्चासि, तेण सज्झवितो, 'गतो तेण सद्धि, तेण तस्स सत्थकोसगो अल्लवितो, सो ताए देवमायाए अतीव
भारितो, जाव पव्वइया एगंमि पपसे पढंति, विज्जेण भणणइ-जइ पव्वयसि सो मुयासि, सो तेण भारेण अतीव परि-
ताविज्जंतो चित्तेइ-चरंसे पव्वइउं, भणइ-पव्वयासि, पव्वइओ, देवे गतेणाचिरस्स उप्पव्वइओ, तेण देवेण ओहिणा विच्छि-
उण सो चेव से पुणोऽवि वाही कओ, तेणेव उवाएण पुणोऽवि पव्वाविओ, एवं एक्कसिं दो तिन्नि चारा उप्पव्वइतो,
तइया चाराए गच्छइ देवोऽवि तेणेव समं, तणभारं गहाय पलित्तयं गामं पविसति, तेण भणणइ-किं तणभारएण पलित्तं गामं
पविससि ? तेण भणणइ-कहं तुमं कोहमाणमायालोभसंपलित्तं निहिवासं पविससि ? तद्वावि न संबुज्झइ, पच्छा दोऽवि गच्छन्ति,
नवरं देवो अडवीए उप्पहेणं संपट्ठितो, तेण भणणइ-कहं एत्तो तं पंथं मोत्तूण पविससि ? 'देवेणं भणणइ-कहं तुमं मोक्खपहं

१ गतस्तेन सार्धं, तेन तस्मिन् शल्लकोष्कः आश्रयितः, स तथा देवमायाया अतीव भारितः, यावत् प्रव्रजिता एकस्मिन् प्रदेशे पठन्ति, वैशेन
भण्यते-प्रव्रजसि तदा मुद्यामि, स तेन भारेण अतीव परिताप्यमानश्चिन्तयति-वरं मे प्रव्रजितुं, भणति-प्रमज्जाभि, प्रव्रजितो, देवे गतेऽचिरेणोत्प्रव्रजितः, तेन
देवेनावधिना दृष्ट्वा स एव तस्य पुनरपि व्याधिः कृतः, तेनैवोपायेन पुनरपि प्रव्रजितः, एवं सकृत् द्वौ त्रीन् वारान् उत्प्रव्रजितः, तृतीये वारे गच्छति देवोऽपि
तेनैव समं, तृणभारं गृहीत्वा प्रवीप्तं ग्रामं प्रविशति, तेन भण्यते—किं तृणभारेण प्रवीप्तं ग्रामं प्रविशसि ? तेन भण्यते—कथं त्वं क्रोधमानमायालोभसंप्रसीप्तं
गृहिवासं प्रविशसि ? तथापि न संबुध्यते, पश्चात् द्वावपि गच्छतः, नवरं देवोऽटव्यामुत्पयेन संप्रस्थितः, तेन भण्यते—कथमितस्त्वं पन्थानं मुक्त्वा प्रविशसि ?
२ देवेन भण्यते—कथं त्वं मोक्षपथं मुक्त्वा संसारादवीं प्रविशसि ? तथापि न संबुध्यते, पुनरेकस्मिन् देवकुले व्यन्तरोऽर्चितोऽधस्तात्पतति, स
भणति—अहो व्यन्तरोऽधन्योऽपुण्यश्च य उपरि कृतोऽर्चितश्च अधः पतति, तेन देवेन भण्यते—अहो त्वमप्यधन्यो य उपरि स्थापितोऽर्चनीये च स्थाने पुनः

मोचूणं संसाराडविं पविससिः?, तद्वावि न संबुद्धइ, पुणो एगंसि देवकुले वाणमंतरो अच्चितो हिट्टाहुत्तो पडइ, सो भणइ-अहो वाणमंतरो! अधण्णो अपुण्णो य जो उवरिहुत्तो कओ अच्चियओ य हेट्टाहुत्तो पडइ, तेण देवेण भणइ-अहो! तुमं पि अधण्णो जो उप्पराहुत्तो ठविओ अच्चणिज्जे य ठाणे पुणो पुणो उप्पव्वयसि, तेण भणइ-कोऽसि तुमं?, तेण मूयगरुवं दंसियं, पुव्वभवो से कहितो, तो सो भणइ-को पच्चओ?, जहाऽहं देवो आसि, पच्छा सो देवो तं गहाय गओ वेयहुपव्वयं, सिद्धाययणं कूडं च, तत्थ तेण पुव्वं चेव संगारो कतिहुओ जहा-यदि अहं न संबुद्धेज्ज तो एयं ममच्चयं कुंडलजुयलं णामयं किं सिद्धाययणपुक्ख-रिणीए दरिसिज्जसि, तेण से दंसियं, सो तं कुंडलं सनामकिं पिच्छिऊण जाइस्सरो जातो, संबुद्धो पव्वइतो जाओ, संजमे 'य से रती जाया, पुव्वं अरती आसि, पच्छा रती जाया ॥ उत्पन्नसंयमारतेश्च लोभिरुपनिमन्यमाणस्य तद्रभिलाप प्रादुःष्यादत-स्तत्परीषहमाह—

संगो एस मणुस्साणं, जाओ लोगंसि इत्थिओ । जस्स एया परिणयाया, सुकडं तस्स सामणं १६ ॥ सूत्रम् ॥

व्याख्या—सज्जन्ति-आसक्तिमनुभवन्ति रागादिवशमा जन्तत्रोऽत्रेति सङ्गः 'एषः' अनन्तरं वक्ष्यमाणो 'मनुष्याणां' पुरुषाणां, तमेवाह—'या' इत्यविवेकाभिधानं ततो याः काश्चन मानुषो देव्यस्तिरश्चनो वा, 'लोगंसि'ति लोके तिर्यग्लोकादौ 'स्त्रियो' नायंश्च, एताश्च हावभावादिसिः अत्यन्तमासक्तिहेतवो मनुष्याणामित्येवमुक्तम्, अन्यथा हि गीतादिष्वपि सज्जन्त्येव मनुष्याः; मनुष्यो-

पुनरुत्प्रव्रजसि, तेन भण्यते—कोऽसि त्वं?; तेन मूर्खरूपं दर्शितं, पूर्वभवश्च तस्मै कथितः, ततः स भगति-कः प्रत्ययः?, यथाऽहं देव आसं, पश्चात्स देवस्तं गृहीत्वा गतौ वैताव्यपर्वतं, सिद्धायतनकूटं च, तत्र तेन पूर्वं चैव संकेतः कृतो यथा—यद्यहं न संबुध्येयं तदैतत् मामकीनं कुण्डल्युगलं नामाङ्कितं सिद्धायतन-पुष्करिण्यां दर्शयेः. तेन तस्मै दर्शितं, स तत् कुण्डलं स्वनामाङ्कितं प्रेक्ष्य जातिस्मरो जातः, संबुद्धः प्रव्रजितो जातः संयमे च

१ रतिर्जाता, पूर्वमरतिरासीत्, यथाद्व्रतिर्जाता ।

पादानं च तेषामेवं मैथुनसंशान्तिरेकः प्रज्ञापनादौ प्ररूपित इति, अतः किमित्याह—‘यस्य’ इति यतेः ‘एताः’ स्त्रियः परीति-सर्व-
प्रकारं ज्ञाताः परिक्षाताः, तत्र अपरिक्षयेह परत्र च महानर्थहेतुतया विदिताः, तथा चागमः—^१“विभूसा इत्थिसंसग्गी, पणीयं रस-
भोग्यं । णरस्सऽत्तगवेस्सिस्स, विसं तालउडं जहा ॥१॥” प्रत्याख्यानपरिक्षया च, तत एव च प्रत्याख्याताः, ‘सुकडं’ ति सुकृतं सुद्विबुधितं,
पाठान्तरतः—‘सुकरं’ वा सुखेनैवानुष्ठानं शक्यं ‘तस्स’ ति सुव्यत्ययात्तेन ‘सामणं’ ति श्रामण्यं-व्रतं, किमुक्तं भवति ?—अवद्यहेतुत्यागो
हि व्रतं, रागद्वेषावेव च तत्तत्रतस्तद्धेतु, उक्तनीतितश्च न स्त्रीभ्यः परं तन्मूलमिति तत्प्रत्याख्यानत एव सुकृतत्वं श्रामण्यस्य, यथोक्तनीतितः
स्त्रिय एव दुस्सज्जाः, ततस्तत्त्यागो त्यक्तमेवापरमिति तत्प्रत्याख्यानतः सुकृतत्वं श्रामण्यस्योच्यते, वक्ष्यति हि—^२“एए उ संनो सम-
इक्कमिन्ता, सुहुत्तरा चेव हवंति सेसा । जहा महासागरमुत्तरिन्ता, णई भवे अवि गंगासमाणा ॥ १ ॥” इति सूत्रार्थ ॥ १६ ॥
अतः किं विधेयमित्याह—

एवमाणाय मेहावी, पंकभूयाउ इत्थीओ । नो तार्हिं विणिहण्णिज्जा, चरे अत्तगवेसए ॥ १७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘पवम्’ इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेणात्यन्नासक्तिहेतुत्वलक्षणेन ‘आशाय’ स्वरूपाभिध्याप्ता अवगम्य ‘मेधावी’ अवधारण-
शक्तिमान् पङ्कः—कर्दमः तद्भूताः—मुक्तिपथप्रवृत्तानां विवन्धकत्वेन मालिन्यहेतुत्वेन च तदुपमाः, तुरवधारणार्थः, ततः पङ्कभूता
एव स्त्रियः, पठ्यते च—‘पवमादाय’ मेधावी जहा एया लहुस्सग’ ति ‘पवम्’, अनन्तर एव वक्ष्यमाणमर्थम् ‘आदाय बुद्ध्या गृहीत्वा
मेधावी, तमेवाह—‘यथे’त्युपदर्शने, ‘पताः’ स्त्रियः ‘लहुस्सग’ ति तुच्छाशयत्वादिना लक्ष्यः, ततः किमित्याह—‘नो’ नेव ‘ताभिः’
‘स्त्रीभिः’ ‘विनिहन्यात्’ विशेषेण—संयमजीवितव्यव्यपरोपणात्मकैनातिशयेन च—सामस्यतदुच्छेदरूपेणातिपातयेत्, आत्मानमिति

^१ विभूया स्त्रीसंसर्गः प्रणितरसभोजनम् । नरस्यात्मगवेपिणो विपं तालपुडं यथा ॥ १ ॥ ^२ एतास्तु सप्तान् समतिक्रम्य मुलोत्तारा एव भवन्ति
शेषाः । यथा महासागरमुत्तीर्य नदी भवेदपि गङ्गाममाना ॥ १ ॥

गम्यते, कृत्यमाह-‘चरेत्’ धर्मानुष्ठानमसेवेत, आत्मानं भवेयते-कथं मयाऽऽत्मा भवान्निस्तारणीय इत्यन्वेष्यते आत्मगवेषकः, ‘सिद्धिः स्वरूपपत्तिरिति वचनात् सिद्धिर्वा आत्मा, ततः कथं ममासौ स्यादित्यन्वेषकः आत्मगवेषको, यद्वा आत्मानमेव गवेषयते इत्यात्मगवेषकः, किमुक्तं भवति?—चित्रालङ्कारशालिनीरपि स्त्रियोऽवलोक्य तदृष्टिन्यासस्य दुष्टतावगमात् क्षणिति ताभ्यो दृगुपसंहारत आत्माऽन्वेष्टव्य भवति, उक्तं हि—“नित्तमिति ण णिज्झाप, नारिं वा सुअलंक्रियं । भक्खरंणिव दड्डणं, दिट्ठिं पडि-समाहरे ॥ १ ॥” इति सूत्रार्थः ॥ १७ ॥ सम्प्रति प्रतिमाद्वारं विवृण्वन् ‘यस्यैताः परिज्ञाता’ इत्यादिसूत्रसूचितं चैदंयुगीनजनदा-दुर्योत्पादकं दृष्टान्तमाह—

उसभपुरं रायगिहं पाडलिपुत्तस्स होइ उप्पत्ती । नंदे सगडाले थूलभइ सिरिए वररई य ॥ १०० ॥
तिण्हं अणगाराणं अभिगगहो आसि चउण्ह मासाणं । वसहीमित्तनिमित्तं को कहि बुत्थो ? निसामेह ॥ १०१ ॥
गणियायरम्मि इक्को बुत्थो वीओ उ वग्यवसहीए । सप्पवसहीइ तइओ को दुक्करकारओ इत्थं ? ॥ १०२ ॥
वग्घो वा सप्पो वा सरीरपीडाकरा उ भइयव्वा । नाणं व दंसणं वा चरित्तं (यं) व न पच्चला भित्तुं ॥ १०३ ॥
भयवंपि थूलभदो तिक्खे चंक्कम्मिओ न उण छिन्नो । अग्गिसिहाए बुत्थो चाउम्मासे न उण दड्डो ॥ १०४ ॥
अन्नोऽपि य अणगारो भणमाणोऽहंपि थूलभइसमो । कंत्तलओ चंदणयाइ मइल्लिओ एगराईए ॥ १०५ ॥

१ भित्तिचित्रं न निर्यायेत्, नारी वा स्वलङ्कृताम् । भारुक्रमिव दृष्ट्वा दृष्टिं प्रतिसमाहरेत् ॥ १ ॥

व्याख्या—दृपभपुरं राजगृहं पाटलिपुत्रस्य भवत्युत्पत्तिः, नन्दः शकडालः स्थूलभद्रः सिरियको वररुचिश्च, त्रयाणामनगराणां अभिग्रह आसीत् 'चउण्हं मासाणं' सुख्यत्ययाच्चतुर्षु मासेषु वसतिमात्रनिमित्तं, कः कुत्रोपितः?, निशामयत-गणिकागृह एको, द्वितीय उषितस्तु व्याघ्रवसतो, सर्पवसतो, तृतीयः, को दुष्करकारकोऽत्र?, तेषु मध्ये व्याघ्रो वा सर्पौ वा शरीरपीडाकरो तु भक्तव्यौ, ज्ञानं वा दर्शनं वा चारित्रं वा न प्रत्यलो भेत्तुं, भगवानपि स्थूलभद्रः तीक्ष्णे-निक्षितासिधारदौ चङ्कमितो न पुन-विच्छन्, अशिक्षिष्यायामुषितश्चातुर्मास्यां न पुनर्देग्धः, अन्योऽपि भणन्नहमपि स्थूलभद्रसमः कम्बलकञ्चन्दनिकायाम-उच्चारभूमौ मलिनित इति गाथापदकार्थः ॥ १००—१०५ ॥ एतदर्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

'पुर्वं खिदप्यदृष्टियं णाम नयरं, तत्थ वत्थुंमि खीणे चणगपुरं णिविहुं, ततो उसहपुरं, ततो रायणिहं, ततो चंपा, ततो पाडलिपुत्तं इच्चाह भाणियब्बं जाव सगडाले पंचत्तमुवगते णंदेण सिरितो भणितो—कुमारामच्चत्तणं पडिवज्जाहि, खो भणइ-मम भाया जेडो धूलभदो वारसमं वरिसं गणियाचरं पविट्टस्स, सो सइवितो भणइ-चित्तेमि, राया भणइ-^१असोगवणियाए चित्तेहि,

१ पूर्वं क्षितिप्रतिष्ठितं नाम नगरं, तत्र वस्तुनि क्षीणे चणकपुरं निविष्टं, तत ऋषभपुरं, ततो राजगृहं, ततश्चम्पा, ततः पाटलीपुत्रमित्वादि भणितव्यं यावत् शकडाले पञ्चत्वमुपगते नन्देन श्रीयको भणितः—कुमारामालत्वं प्रतिपश्यन्, स भगति-मम भ्राता ज्येष्ठः स्थूलभद्रो द्वादश वर्षं गणिकागृहं प्रविष्टस्य, स शब्दितो भगति-चिन्तयामि, राजा भगति—

२ अशोकवृत्तिकायां चिन्तय, स तत्रातिगन्धन्तयति—क्षीयन् भोगकार्यं व्याक्षिप्तानां?, पुनरपि नरके यातव्यं भविष्यतीति, एते नाम परिणाम-दुस्सहा भोगा इति पञ्चमौष्टिकं लोचं कृत्वा प्रावृत्तं कम्बलरत्नं छिस्त्या रजोहरणं कृत्वा राज्ञो मूलं गतः, एतच्चिन्तितं, राजा भगति—सुचिन्तितं, विनिर्गतः, राजाचिन्तयति—पश्यामि किं कपटेन गणिकागृहं प्रविशति न वेति?, प्रासादतलगतः प्रेक्षते, नवरं-मृतककलेवरात् जनोऽपसरति, मुखानि च स्वगयति, स मध्येन गतः, राजा भगति—निर्विण्णकामभोगो भगवानिति श्रीयकः स्थापितः । स संभूतविजयस्य मूले प्रव्रजितः, स्थूलभद्रस्वाम्यपि संभूतविजयानां मूले

सो तत्थ अतिगतो चित्तेति-कैरिसं भोगकजं वक्खिसाणं? पुणरवि णरगं जातियत्वं होहिस्सि, एष णाम परिणामदुस्सहा भोगत्ति पंचमुट्ठियं लोयं काऊण पाऊयं कंयलरयणं छिदत्ता रओहरणं काडे रणो मूलं गतो, एयं चित्तियं, राया भणइ-सुचित्तियं, विणिग्गतो, राया चित्तेइ-पिच्छामि किं कवडत्तेणेण गणियाघरं पविस्सइ ण वत्ति? पासायतलगओ पेच्छइ, नवरं मयगकलेवरस्स जणो ओसरइ, मुहाणि य ठपइ, सो मज्जेण गतो, राया भणइ-णिव्विणकामभोगो भगवंति स्सिरिओ ठावितो । सो संभूयगविजयस्स मूले पव्वतितो, थूलभइसामीवि संभूयविजयाणं मूले घोरागारं तवं करेइ, विहरंता पाडलिपुत्तं आगया, तिण्णिण अणगारा अभिगहे गिण्हंति-एक्को सीहगुहाए, 'तं पेहंतओ सीहो उवसंतो, अओ सण्णगुहाए, सोऽवि दिट्ठोविसो उवसंतो, थूलभइो कोसाघरे, सा तुट्ठा, परीसहपराजिओ आगओत्ति, भणइ-किं करेमि?, उज्जाणघरे ठाणं देहि, रत्ति सव्वालङ्कारविभूत्तिया आगया, चाडुयं पक्कया, सो मंदरोपमो अकंपो, ताहे सम्भावेण पडिसुणेइ, धम्मो कहितो, साविगा जाया, भणत्ति-जति रायवसेणं अन्नेणं समं वसेज्जा, इयरद्दा वंभचारिणीवयं गिण्हति । ताहे सीहगुहाओ आगओ चत्तरि मासे उववासं काऊणं, आइरि-

घोराकारं तपः करोति, विहरन्तः पाटलीपुत्रमागताः, त्रयोऽनगरा अभिग्रहान् गृह्णन्ति-एकः सिंहगुहायां,

१ तं प्रेक्षमाणः सिंह उपशान्तः, अन्यः सर्पविले, सोऽपि दृष्टिविष उपशान्तः, स्थूलभद्रः कोशागृहे, सा लुष्टा, परीषहपराजित आगत इति, भगति-किं करोमि?, उद्यानगृहे स्थानं देहि, दत्तं, रात्रौ सर्वालङ्कारविभूत्तिया आगता, चाटु प्रकृता, स मन्दरोपमोऽक्रम्रः, तदा सद्भावेन प्रतिशृणोति, धर्मः कथितः, भ्राविका जाता, भणति-यदि राजवशेनान्येन समं वसेयम्, इतरथा व्रतचारीणीव्रतं गृह्णति । तदा सिंहगुहाया आगतधदुरो मासान् उपवासं कृत्वा, आचार्यैरीषदिलभ्युत्थितः, भणितश्च-स्वागतं दुष्करकारकस्येति, एवं सर्पविलसत्कोऽपि, स्थूलभद्रस्वामि तत्रैव गणिकागृहे भिक्षां गृह्णति, सोऽपि चतुर्षु मासेषु पूर्णेषु आगतः, आचार्याः संप्रमेणोत्थिताः, भणितश्च-स्वागतं तेषु तदुष्करकारकस्येति, सो गंतो द्वावपि-पश्यत आचार्या रागं वहन्ति अमाल्यपुत्र इति.

यहिं ईसत्ति अब्बुद्धिओ, भणिओ य-सागयं दुक्करकारगस्सत्ति, एवं सण्णैत्तोऽवि, थूलमहसामी तत्थेव गणियाघरे भिक्खं गिणहइ, सोऽवि चउमासेसु पुण्णेसु आगतो, आयरिया संभमेण उट्ठिया, भणिओ य-सागयं ते अइदुक्करदुक्करकारगस्सत्ति, ते भणंति दोणिणवि-पेच्छह आयरिया रागं वहति अमचपुत्तोत्ति, वित्तिपय वरिसारत्ते 'सीहगुहाखमणो भणति-गणियाघरं वच्चा-मिस्ति अभिगंगहं गिणहइ, आयरिया उवउत्ता, वारिओ, अप्पडिस्सुणंतो गतो, वसही मगिया. दिण्णा, सा सम्भावेण ओरालिय-सरीरा विभूसिया वा, सुणति वम्मं, सो तीसे सरीरे अज्झोचवओ, ओमासइ, सा ण इच्छति, भणति-जति नवरि किंचि देसि, किं देमि !, सयसहस्सं, सो मग्गिउमारद्धो, जेवालविसये सावतो, जे तहिं जाइ तस्स सयसहस्समुलं कंवलं देइ, तहिं गंतो, तेण दिण्णं सद्धरायाणपणत्ति, एगत्थ चोरेहिं पंथो यद्धो, सउणो वासति-सयसहस्संति, चोरसेणाचई जाणइ, नवरि संजयं पेच्छइ, बोलीणो, पुणो वासति-सयसहस्सं गतं, तेण सेणाचइणा गंतूण पलोइथो, सम्भावं पुच्छिओ भणति-अरिथ कंवलो, गणिकाप नेमि, मुक्को गतो, तीसे दिण्णो, ताए चंदणिकाए छूढो, सो भणइ-मा विणासेहि, सा 'भणइ-तुमंमि एरिसओ चेव होहिसि, उवसा-

१. सिंहगुहाक्षपणो भणति-गणिकाग्रहं व्रजामीति असिग्रहं गृह्णाति, आचार्यो उपयुक्ताः, वारितः, अग्रतिभ्यवन् गतः, वसतिर्मगिता, दत्ता, सा सद्धा-वेनोदाइयरीरा विभूपिता अविभूयिता वा, जृणोति धर्मं, स तस्याः शरीरेऽध्युपपन्नः, अवभासयति (याचते). सा नेच्छति, भणति-यदि नवरं किञ्चिददासि, किं ददामि ?, शतसहस्रं, स मार्गीयिदुमारब्धः, नेपालविक्रये श्रावकः यस्तत्र याति तस्मै शतसहस्रमूल्यं कम्बलं ददाति, तत्र गतः, तेन दत्तं श्राद्धेन राजेति, एकत्र चौरैः पन्थाः चदः, शत्रुनो वासयति-शनसहस्रमिति, चौरसेनापतिर्जानाति, नवरं संयतं प्रेक्षते, वलितः, पुनर्वीसयति-शतसहस्रं गतं, तेन सेनापतिना गत्वा प्रलो-कितः, सद्भावः पृथो भणति-अस्ति कम्बलः, गणिकायै नयामि, मुक्तो गतः, तस्यै दत्तः, तथा चन्दनिकायां (वर्चोगहे) निक्षिप्तः, स भणति-मा विनिवेशः, सा

२. भणति-त्वमप्येतादृश एव भविष्यसि, उपकाम्यति लब्धयुद्धिः, इच्छामि अनुशास्ति, गतः, पुनरालोच्य विहरति । आचार्येण भणितः-एवं दुक्कर-दुक्करकारकः स्थूलभद्रः पूर्वं आक्षरिका इच्छति, इदानीं श्राद्धी जाता, अष्टदशो त्वया प्रार्थितोति उपालब्धः, एवमेव विहरन्ति । सा गणिका रथिकाय राज्ञा

मेति लखबुद्धी, इच्छामि अणुसद्धिं, गतो, पुणो आलोपत्ता विहरद् । आयरिणं भणिओ-एवं दुक्करदुक्करकारओ थूलभदो पुंवि खरिका (दुअक्खरिया) इच्छद्, इवाणीं सद्धी जाया, अदिदुदोसा तुमे पत्थियत्ति उवालदो, एवं चेव विहरंति । सा गणिका रहियस्स रण्णा दिण्णा, तं अक्खाणं जहा णमोकारे । जहा थूलभदेणित्थीपरीसहो अहियासितो, तहा अहियासियव्वो, ण उ जहा तेण णो अहियासितोत्ति ॥ अयं चैकत्र वसतस्तथा स्त्रीजनसंसर्गतो मन्दस्त्वस्य भवति अतो नैकस्थेन भाव्यं, किन्तु न्यर्यापरीषहः सोढव्य इति समाह—

एण एव चरे लाढे, अभिभूय परीसहे । गामे वा नगरे वावि, णिगमे वा रायहाणीए ॥ १८ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘एक एवे’ ति रागद्वेषविरहितः ‘चरेत्’ अप्रतिवद्धविहारेण विहरेत्, सहायवैकल्यतो वैकल्याविघर्षीतार्थो, यथोक्तम्—“ण ’या लमिज्जा णिउणं सहायं, गुणाहियं वा गुणतो समं वा । एक्कोऽपि पावाइं विवज्जयंतो, विहरेज्ज कामेसु असज्जमाणो ॥ १ ॥” ‘लाढे’ ति लाढयति प्रासुकैषणीयाहारेण साधुगुणैर्वाऽत्मानं यापयतीति लाढः, प्रशंसाभिधायि वा देशी-पदमेतत्, पठ्यते च-‘एग एगे चरे लाढं’ ति तत्र चैकः-असहायः प्रतिमाप्रतिपन्नादिः स चैको रागादिवैकल्याद् ‘अभिभूय’ निजित्य ‘परीषदाय् धुवादीन् क्व पुनश्चरेदित्याह—‘गामे’ चोक्तरूपे ‘नगरे वा’ करविरहितसन्निवेशे ‘अपिः’ पूरणे ‘णिगमे वा’ वणिग्निवासे ‘राजधान्यां’ वा प्रसिद्धायाम्, उभयत्र वाशब्दानुवृत्तेः, मङ्गवाद्युपलक्षणं चैतद्, आग्रहाभावं ज्ञानेनाहेति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥ पुनः प्रस्तुतमेवाह—

दत्ता, तदाख्यानकं यथा नमस्कारे (आवश्यकवृत्तौ) । यथा स्थूलभद्रेण स्त्रीपरिषदोऽध्यासितस्तथाऽध्यासितव्यः, न तु यथा तेन नाध्यासित इति । २ न चापि लमेत निपुणं सहायं, गुणाधिकं वा गुणतः समं वा । एक्कोऽपि पापानि विवर्जयन्, विहरेत् कामेषु असज्जन् ॥ १ ॥

असमाणो चरे भिक्खू, नेव कुज्जा परिगहं । असंसत्तो गिहत्थेहिं, अनिकेओ परिव्वए ॥ १९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—न विद्यते समानोऽस्य गृहिण्याश्रयामृच्छितत्वेन अन्यतीर्थिकेषु वाऽनियतविहारदिनेत्यसमानः—असदृशो, यद्वा समानः—साहङ्कारो न तथेत्यसमानः, अथवा '(अ)समाणो' स्ति प्राकृतत्वादसन्निवासन्, यत्रास्ते तत्रायसंनिहित एवेति हृदयं, सन्निहितो हि सर्वः स्वाश्रयस्योदन्तमावहति अयं तु न तथेत्येवंविधः सन् 'चरेत्, अप्रतिबद्धविहारतया विहरेत् 'भिक्षुः' यतिः, कथमेतत् स्यादित्याह—नैव कुर्यात् 'परिग्रहं' ग्रामादिषु ममत्वबुद्ध्यात्मकम्, अत्राह च—'गामे कुले वा नगरे च देसे, ममत्वं भावं ण कहेत्ति कुज्जा', इदमपि यथा स्यात्तथाह—'असंसक्तः' असम्बद्धो 'गृहस्थैः' गृहिभिः 'अनिकेतः' अविद्यमानगृहो, नैकत्र बद्धास्पदः, 'परिज्जेत्' सर्वतो विहरेत्, न (ना) नियतदेशादौ गृहिसम्पर्कः, एकत्र बद्धास्पदत्वे नियतदेशादिविहारितायां वा स्यादपि ममत्वबुद्धिः, तदभावे तु निरवकाशैवेयमिति भाव इति सूत्रार्थः ॥ १९ ॥ अत्र च शिष्यद्वारमनुसरन् 'असमाणो चरे' इत्याविसूत्रसूचितमुदाहरणमाह—

कोल्लयरे वत्थव्वो दत्तो सीसो अ हिंडओ तस्स । उवहरइ धाईपिंडं अंगुलिजलणा य सादिव्वं ॥ १०६ ॥

व्याख्या—'कोल्लयरे' कुल्लयरनामि नगरे वास्तव्यः, आचार्य इति शेषः, दत्तः शिष्यश्च हिण्डकः तस्य उपहरति धात्री-
पिण्डमंगुलिज्वलनाच्च सादेव्यमिति गाथाक्षरार्थः ॥ १०६ ॥ भावार्थस्तु बृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—कोल्लयरे नयरे

१ ग्रामे कुले वा नगरे वा देशे, ममत्वभावं न कुत्रचित्कुर्यात् । २ कोल्लकरे नगरे वास्तव्याः संगमस्थचिरां आचार्याः, दुर्मिक्षे तैः संयता विस्मृष्टाः, तत्रनगरे नव भागान् कृत्वा परिक्षीणजङ्घावला विहरन्ति, नगरदेवता च तेषु किलोपशान्ता, तेषां शिष्यो दत्तो नामाहिण्डकः, चिरेण कालेनोदन्तबाहक आगतः,

उत्तरा-
ध्ययनम्
बृहद्वृत्तिः
॥ १५९ ॥

२ परीषदा-
ध्ययनम्

॥ १५९ ॥

वत्थन्वा सङ्गमथेरा आयरिया, दुब्बिक्खे तेहि संजया विसज्जिया, तं णगरं णवभागे काऊण जंघावलपरिहीणा विहरन्ति, णगर-
देवया य तेसिं किर उवसंता, तेसिं सीसो दत्तो नामं आहिडितो, चिरेणं काळेणं उदतवाहतो आगंतो, सो तेसिं पडिस्सयं ण
पविट्ठो णियावासात्ति, भिक्खवेलाए उवगाहिंयं हिंडताणं संक्किस्सति, कुंडो सट्ठकुलाइं ण दावेइत्ति, तेहिं णायं, एगत्थ
सिट्ठिकुले रेवतियाए गहियतो दारतो, छम्मासा रोवंतस्स, आइरिएहिं चण्णुडिया 'कया, मा रोवत्ति, वाणमंतरोए सुक्को, तेहिं
तुट्ठेहिं पडिलाहिया जहिच्छिणं, सो विसज्जितो, एयाणि कुलाणित्ति, आयरिया सुचिरं हिंडिऊण अंतपंतं गहाय आगया, ससु-
दिट्ठा, आवस्सए आलोयणाए आलोएहि, भणति-तुग्मेहिं समं हिंडियो मि, धाईपिंडो ते भुत्तो, भणति-अह सुहमाइं पिच्छहत्ति
पटुट्ठो, देवयाए अट्टस्से वासं भंघकारो य विगुब्बितो, एसो हीलेइत्ति, आयरिएहिं भणियो-अतीहित्ति, सो भणइ-अंघकारोत्ति,
आयरिएहिं अंगुली दाइया, सा पज्जलिया, आउट्ठो आलोएइ, आयरियावि से णवभागे कहेत्ति ॥ ततश्च यथा महात्सभिरमीभिः
सङ्गमस्थविदैश्चर्यापरीषहोऽध्यासितः तथान्येऽपि अध्यासितव्य इति ॥ यथा चायं ग्रामादिष्वप्रतिबद्धेनाधिसह्यते एवं नैषेधिकी-
परीषहोऽपि शरीरादिष्वप्रतिबद्धेनाधिसहनीय इति तमाह—

स तेषां प्रतिश्रयं न प्रविष्टो नित्यवास इति, मिक्खावेलायामौपग्रहिकं हिण्डमानयोः संक्लियति, कुण्डः श्राद्धकुलानि न दर्शयतीति, तैर्ज्ञातम्, एकत्र श्रेष्ठिकुले
रेवतिकया गृहीतो दारकः, षण्मासा रुदतः, आचार्यैश्चपुटिका

कृता-मा रोदिहीति, व्यन्तर्या मुक्तः, तैस्सुट्ठैः प्रतिलम्भिता यथेप्सतेन, स विद्युष्टः, एतानि कुलानीति, आचार्याः सुचिरं हिण्डित्वाऽन्तप्रान्तं गृहीत्वा
आगताः, मुक्ताः, आवश्यकं आलोचनायामालोचय, भणति-युष्माभिः समं हिण्डितोऽस्मि, धात्रीणिण्डस्त्वया मुक्तः, भणति-अथ सूक्ष्माणि प्रेक्षन्वमिति प्रद्विष्टः,
देवतया अर्धरात्रे वर्षा अन्यकारं च विकुर्विते, एष हीलनीति, आचार्यैर्भणितः-आयाहीति, स भणति-अन्यकारमिति, आचार्यैर्गुलिर्दक्षिता, सा प्रज्वलिता,
आहत आलोचयति, आचार्या अपि तस्मै नव भागान् कथयन्ति

छत्ताप शुन्नगार वा, रुक्खमूले य एगओ । अकुक्कुए निसीएजा, न य वित्तासणं परं ॥ २० ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—शवानां शयनमस्मिन्निति श्मशानं तस्मिन्-पितृवने, (पा० ५-१-२) श्वभ्यो हितमिति वाक्ये 'उगवादिभ्यो यदि' त्यत्र (पा० ५-१-२) 'शुनः संप्रसारणं वा, दीर्घत्व'मिति (वाचिकं ५-१-२) वचनतो यति संप्रसारणे दीर्घत्वे च शून्यम्-उद्धृतं तच्च तत् अगारं च शून्यागारं तस्मिन्वा, बृश्च्यत इति बृक्षः तस्य मूलं-अधोभूभागो बृक्षमूलं तस्मिन्वा, 'एकः' उक्तरूपः स पदैककः, एको वा प्रतिमाप्रतिपत्त्यादौ गच्छतीत्येकगः, एकं वा कर्मसाहित्यविगततो मोक्षं गच्छति-तत्प्राप्तियोग्यानुष्ठानप्रवृत्तेर्या-तीत्येकगः, 'अकुक्कुचः' अक्षिप्येष्टादितो 'निषीदेत्' तिष्ठेत्, 'न च' नैव वित्रासयेत् 'परम्' अन्यं, किमुक्तं भवति ?- 'पडिमे पडिविज्जिया मसाने, णो भायए भयमेरवाइं दिस्स । विविहगुणतवोरए य णिचं, ण सरीरं चाभिकंखए सभिक्खू ॥ १ ॥' इत्या-गममनुस्मरन् श्मशानादावप्येककोऽप्यनेकभयानकोपलम्भेऽपि न स्वयं संविभीयात्, न च विहृतस्वरमुखविकारादिभिरन्येषां भयमुत्पादयेत्, यद्वा 'अकुक्कुए' चि अकुत्कुचः कुन्ध्वादिविराधनाभयात्कर्मबन्धहेतुत्वेन कुतिसतं हस्तपादादिभिरस्पृशमानो निषी-देत्, न च 'वित्रासयेत्' विक्षोभयेत् 'परम्' उन्दुरादि, मा भूदसंयम इति सूत्रार्थः ॥ २० ॥ तत्र च तिष्ठतः कदाचिदुप-सर्गोत्पत्तौ यत् कृत्यं तद्वाह—

तत्थ से चिट्ठमाणस्स, उवसग्गेऽभिधारए । संकाभीओ न गच्छेज्जा, उट्ठित्ता अण्णमासणं ॥ २१ ॥ सूत्रम् ॥

व्याख्या—'तत्र' इति श्मशानादौ 'से' तस्य तिष्ठतः, पठ्यते च- 'अच्छमाणस्स' चि आसीनस्य उप-सामीप्येन सृज्यन्ते-तिर्यग्मनुष्यामरैः कर्मवशादेनात्मना क्रियन्त इत्युपसर्गोः ते अभिधारयेयुः' अन्तर्भावितेवार्थत्वाद्भिधारयेयुर्वि, कोऽर्थः ?-उत्कट-

१ प्रतिमां प्रतिपद्य श्मशाने न विभेति भयभैरवाणि दृष्ट्वा । विविधगुणतगेरतश्च नित्यं न शरीरं चाग्निकाहुते स तिष्ठः ॥ १ ॥

तयाऽत्यन्तोत्तिसकरिपुवत् अभिमुखीकुर्वुंस्त्वि, यथैते सज्जा वयं तत् प्रगुणीभूयाभिमुखैः स्थेयमिति, यद्वा सोपस्कारत्वात् सूत्राणा-
मुपसर्गाः सम्भवेयुः ततस्तानभिधारेयत्-क्रमेते ममाचलितचेतसः कर्तुमलमिति चिन्तयेत्, पठ्यते च-‘उवसगभयं भवे’ इति
सुगमं, ‘शङ्काभीत इति’ तच्छतापकारशङ्कातो भीतः-त्रस्तो ‘न गच्छेत्’ न यायादुत्थाय, कोऽर्थः?—तत् स्थानमपहाय अन्यदपरं
आस्पते अस्मिन्निति आसनं-स्थानमिति सूत्रार्थः ॥ २१ ॥ अग्निद्वारमधुना, तत्र च ‘शङ्काभीतो न गच्छेज्ज’ति सूत्रावयवमर्थतः
स्पृशन् उदाहरणमाह—

निकृवंतो गयउराओ कुरुदत्तसुओ गओ य साकेयं । पडिमाट्टियस्स कुडिया आगया अग्नि जालिति १०७
व्याख्या—‘निष्क्रान्तः’ प्रव्रजितो गजपुरात् कुरुदत्तसुतो गतश्च साकेतं प्रतिमास्थितस्य ‘कुडिय’ ति हतगवेषका (आगता)
अग्निं शिरसि ज्वालयन्ति इति गाथाक्षरार्थः ॥ १०७ ॥ भावार्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

‘हृत्थिणाउरे णयेरे कुरुदत्तसुतो णाम इब्भपुसो तहारूवाणं थेराणमंतिप पव्वतितो, सो कयाइ एगल्लंविहारपडिमं पडि-
वणो, साएयस्स णयरस्स अदूरसामंते चरिमा ओगाढा, तत्थेव पडिमं ठिओ चच्चरे, तओ एगांता गामातो गावितो हिरियांतो,

१ हस्तिनापुरे नगरे कुरुदत्तसुतो नामेभ्यपुत्रस्तरूपपाणां स्थविराणामन्तिके प्रव्रजितः, स कदाचित् एककिविहारप्रतिमां प्रतिपन्नः, साकेतस्य नगरस्या-
दूरसमीपे चरमा (पौरवी) अवगाढा, तत्रैव प्रतिमां स्थितश्चद्वरे, तत एकस्मात् । २ ग्रामात् गावो हृताः, तेनावकाशेन नीताः, यावन्मार्गयमाणा हत-
गवेषका आगताः, यावत्सार्धदृष्टः, तत्र द्वौ पन्थानौ, पन्थाते न जानन्ति-कतरेण मार्गेण नीताः?, तदा स
भगवान् न व्याहरति, तै रक्षैर्न व्याहरतीति श्रुत्वा तस्य स्त्रीष्वे श्रुनिक्या पालीं वक्ष्वा चितागतान्नारात् गृहीत्वा (ते) श्रोत्रे क्षिप्त्वा, गताश्च, स
भगवान् सम्यक् सहते

तेण ओगासेण णीयातो, जाव मग्गमाणा कुड्डिया आगया, जाव साह दिट्ठो, तत्थ दुवे पंथा, पच्छा ते ण जाणंति-कयरेण मग्गेण णीयातो ? ते साहुं पुच्छंति-कयरेण मग्गेण णीयाओ ? ताहे सो भगवं न वाहरति, तेहिं रुट्ठेहिं न वाहरति-त्ति-काऊण तस्स सीसे मट्ठियाए पालिं बंधिऊण चियागते अंगारे धेनुण सीसे छुढा, गया य, सो भगवं सम्मं सहइ ॥ तेन स यथा-सम्यक् सोढो नैविधिकीपरीपहः तथाऽन्यैरपि साधुभिः सहनीय इति ॥ नैवेधिकीतश्च स्वाध्यायादि कृत्वा शय्यां प्रति निवसेता-तस्तत्परीपहमाह—

उच्चावयार्हिं सिज्जाहिं, तवस्सी भिक्खू थामत्रं । णाइवेलं विहण्णिज्जा, पावदिट्ठी विहण्णइ ॥२॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—ऊर्ध्वं क्षिता उच्चा, उपलिप्तलाघपलक्षणमेतत्, यद्वा शीतातपनिवारकत्वाद्विगुणैः शय्यान्तरोपरिस्थितत्वेनोच्चाः, तद्विपरीतास्त्ववचाः, अनयोर्द्वन्द्वे उच्चावचाः, नानाप्रकारा वोच्चावचास्ताभिः ‘शय्याभिः’ वसतिभिः ‘तपस्वी’ प्रशस्यतपोऽन्वितो, भिक्षुः प्राग्वत्, ‘स्थामवान्’ शीतातपादिसहनं प्रति सामर्थ्यवान् ‘नातिवेलं’ स्वाध्यायादिवेलातिक्रमेण ‘विहन्यात्’ हुनेर्गतावपि दृत्तेरत्राहं शीतादिभिरभिभूत इति स्थानान्तरं गच्छेत्, यद्वा ‘अतिवेलाम्’ अन्यसमयातिशायिनीं मर्यादां-समतारूपामुच्चां शय्या-मवाप्याहो ! सभाग्योऽहं यस्येदृशी सकलदुःखोत्पादिनी मम शय्येति अवचावाप्तौ वा अहो ! मम मन्दभाग्यता येन शय्यामपि शीतादिनिवारिकां न लभे इति हर्षविषादादिना ‘न विहन्यात्’ नोल्लङ्घयेत्, किमित्येवमुपदिश्यत इत्याह-‘पावदिट्ठी विहण्णइ’ स्ति प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ २२ ॥ किं पुनः कुर्यादित्याह—

पइरिक्कसुवस्सयं लद्धुं, कल्लाणं अदुव पावगं । किमेगरायं करिस्सइ ? एवं तत्थऽहियासए ॥ २३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘पइरिक्कं’ स्यादिविरहितत्वेन विविक्तमव्यावाधं वा ‘उपाश्रयं’ वसतिं ‘लब्ध्वा’ प्राप्त्य ‘कल्याणं’ शोभनम् ‘अदु-

व'न्ति अथवा 'पापं' पांशूत्कराकीर्णत्वादिभिरशोभनं, किं ?, न किञ्चित्, सुखं दुःखं चेति गम्यते, एका रात्रियत्र तदेकरात्रं 'करिष्यति' विधास्यति ? कल्याणः पापको वोपाश्रय इति प्रक्रमः, कोऽभिप्रायः ?-केचित् पुरोपचितसुकृता विविधमणिकिरणोद्योतितास्तु महाघन-समृद्धास्तु महारजतरजतोपचितभिञ्जितु मणिनिर्मितोरुस्तम्भास्तुतदितरे तु जीर्णविशीर्णमश्रुकटकस्थूणापटलसंवृतद्वारास्तु तृणकचवर-तुषमूषकोत्करपांशुसभस्रविण्मूत्रावसङ्कोर्णसु श्वनकुलमार्जरमूत्रसेकदुग्धिष्वजन्म वसतिषु वसन्ति, मम त्वद्यैवेयमीदृशी श्वोऽन्या भविष्यतीति किमत्र हर्षेण विषादेन वा ?, मया हि धर्मेनिर्वाहाय विविक्तत्वमेवाश्रयस्यान्वेष्ट्यं, किमपरेण ?, 'एवमि'त्यमुना प्रकारेण 'तत्रे' ति कल्याणे पापके वाऽऽश्रये 'अध्यासीत' सुखं दुःखं वाऽधिसहेत, प्रतिमाकल्पिकापेक्षं चैकरात्रमिति, स्थविर-कल्पिका पेक्षया तु कतिपया रात्रयः, दिवसोत्पलक्षणं च रात्रिग्रहणमिति सूत्रार्थः ॥ २३ ॥ अत्र नि वेदद्वारम्, इह च 'अदुब पावर्ग' ति सूत्रावयवमर्थतः स्पृशन् उदाहरणमाह नियुक्तिकारः—

कोसंबी जणदत्तो सोमदत्तो य सोमदेवो य । आयरिय सोमभृद् दुण्हं पि य होइ णायन्वं ॥ १०८ ॥
सन्नाइगमण वियडवेरगा दोवि ते नईतीरे । पाओवगया नईपूरण उदहिं तु उवणीया ॥ १०९ ॥

व्याख्या—कौशाम्बी यज्ञदत्तः सोमदत्तश्च सोमदेवश्च आचार्यः सोमभृतिद्वयोरपि च भवति ज्ञातव्यः, स्वज्ञातिगमनं विकट-वैराग्यात् द्वावपि तौ नदीतीरे पादयोपगतौ नदीपूरक्रेणोदधिं तूपनीतौ इति गाथाद्वयाक्षरार्थः ॥ १०८-१०९ ॥ भावार्थस्तु वृद्ध-सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

'कोसंबीण णयरीण जणदत्तो धिज्जाइओ, तस्स दो पुत्ता-सोमदत्तो सोमदेवो य, ते दोऽधि निव्विण्णकामभोगा पव्वतिया

१ कौशाम्ब्यां नगर्यां यज्ञदत्तो धिगजातीयः, तस्य द्वौ पुत्रौ—सोमदत्तः सोमदेवश्च, तौ द्वावपि निर्दिण्णकामभोगौ प्रव्रजितौ सोमभूतेरनगरस्य अन्तिके,

सोमभूई अणगरस्स अंतिए, बहुस्सुया बहुआगमा य जाया, ते अन्नया य सत्तायपल्लिमागया, तेसि मायापियरो उज्जेणि गते-
ह्लिया, तहि च विसए धिज्जाइणो वियडं आयियंति, तेहि तेसि वियडं अन्नेण दब्बेण मेल्लेण १दिणं, केऽवि भणंति-वियडं
चेव अयाणंताण दिणं, तेहिवि य तं विसेसं अयाणमाणेहि पीयं, पच्छा वियडत्ता जाया, ते चित्तेति-अम्हेहिं अजुत्तं कयं,
यमाओ एस्, वरं भत्तं पच्चक्खायंति ते एसाप णदीए तीरे तीसे कट्ठाण उवरिं पाओवगया, तत्थ अकाले वरिसं जायं, पुरो
य आगतो, हरिया, बुज्झमाणा य उक्पण समुहं णीया । तेहिं संमं अहियासियं, अह्वाउयं पालियं, सेज्जापरीसहो अहियासितो
समविसमाहिं सेज्जाहिं । एवं एसो अहियासियव्वोत्ति ॥ शय्यास्थितस्य तदुपद्रवेऽप्युदासीनस्य तथाविधशय्यातरोऽन्यो वा
कश्चिदाक्रोशेदतस्तत्परीषहमाह—

‘अक्कोसेज्ज’ परो भिक्खुं, न तेसि पइ संजले । सरिसो होई बालाणं, तम्हा भिक्खू न संजले ॥२४॥ (सूत्रम्)
व्याख्या—‘अक्कोसेज्ज’ स्ति आक्रोशेत्-तिरस्कर्यात् ‘परः’ अन्यो धर्मपिक्षया धर्मं बाह्य आत्मव्यतिरिक्तो वा ‘भिक्खुं’ यतिः,
यथा धिमुण्ड ! किमिह त्वमागतोऽसीति ? , ‘न तेसि’ ति सुपो वचनस्य च व्यत्ययान्न तस्मै ‘प्रतिसञ्ज्वलेत्’ निर्यातने प्रति-
भूतश्चाक्रोशदानतः सञ्ज्वलते, तन्निर्यातनार्थं देहदाहलौहित्यप्रत्याक्रोशभिघातादिभिरग्निवन्न दीप्येत, सञ्ज्वलनकोपमपि न

बहुभुत्ती बह्वागमौ च जातौ, तौ अन्यदा च संज्ञातपल्लीमागतौ, तयोर्मातापितराबुज्जविनीं गतौ, तत्र च विषये विजजातीया विकटमापिबन्ति, तैस्ताभ्यां
विकटमन्येन प्रव्येण मेलयित्वा

१ दत्तं, केचिद्भुज्जन्ति—विकटमेव अजानानाभ्यां दत्तं, ताभ्यामपि च तद्विशेषमजानानाभ्यां पीतं, पश्चाद्विकटार्त्तो जातौ, तौ चिन्तयतः—आवाभ्यामयुक्तं
कृतं, प्रमाद एषः, वरं मत्तं प्रत्याख्यात्तमिति ताविकस्या नशास्तीरे तस्याः काष्ठानामुपरि पादपोपगतौ, तत्राकाले वर्षा जाता, पूरथागतः, इतौ उल्लमानौ
चोदकेन समुद्रं नीतौ । ताभ्यां सम्यगप्यासितं, यथायुक्तं पालितं, शय्यापरीषहोऽप्यासितः समविषमाभिः शय्याभिः, एवमेपोऽप्यासितव्य इति ।

कुर्यादिति सञ्ज्वलेदित्युपादानं, किमेवमुपदिश्यत इत्याह-‘सदृशः’ समानो भवति, सञ्ज्वलनिति प्रक्रमः, केषां !-‘बालानाम्’
अज्ञानां, तथाविधक्षपकवत्, यथा-कश्चित् क्षपको देवतया गुणैरावर्जितया सततमभिवन्द्यते, उच्यते च-मम कार्यमावेदनीयम्,
अन्यदैकेन धिग्जातिना सह योद्धुमारब्धः, तेन च बलवता क्षुत्क्षामशरीरो भुवि पातितः ताडितश्च, रात्रौ देवता वन्दितुमायाता,
क्षपकस्तूष्णीमास्ते, ततश्चासौ देवतयाऽभिहितो-भगवन् ! किं मयाऽपराद्धं ? स ग्राह-न तस्य त्वया दुरात्मनो ममापकारिणः
किञ्चित्कृतं, सा चावादीत्-न मया विशेषः कोऽप्युपलब्धो यथाऽयं श्रमणोऽयं च धिग्जातिरिति, यतः कोपाविष्टौ द्वावपि समानौ
सम्पन्नाविति, ततः सती प्रेरणेति प्रतिपन्नं क्षपकेणेति । उक्तमेवार्थं निगमयितुमाह-‘तम्ह’ त्ति यस्मात्सदृशो भवति बालानां
तस्माद्भिक्षुर्न सञ्ज्वलेदिति सूत्रार्थः ॥ २४ ॥ कृत्योपदेशमाह—

सोच्चा णं फरुसा भासा, दारुणे गामकंटए । तुसिणीओ उवेक्खिज्जा, ण ताओ मणसी करे ॥ २५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘श्रुत्वा’ आकर्ण्य, णमिति वाक्यालङ्कारे ‘परुसा’ कर्कशाः ‘भासा’ गिरो दारयन्ति मन्दसत्त्वानां संयमविषयो
धृतिमिति दारुणाः ताः, ग्रामः-इन्द्रियग्रामस्तस्य कण्टका इव ग्रामकण्टकाः-प्रतिकूलशब्दादयः, कण्टकत्वं चैषां दुःखोत्पादकत्वेन
शुक्तिमार्गप्रवृत्तिविघ्नहेतुतया च, तदेकदेशत्वेन परुषभाषा अपि तथोक्ताः, भाषाविशेषणत्वेऽपि चान्नाविष्टत्वात्पुल्लिङ्गता, ‘तूष्णीकः’
तूष्णीशीलो न कोपात् प्रतिपरुषभाषी, एवंविधश्च ‘जो सहइ हु गामकंटए अक्कोसपहारतज्जणाओ य’ त्ति इत्यागमं परिभाषयन्
‘उपेक्षेत’ अवधीरयेत्, प्रक्रमात्परुषभाषा एव, कथमित्याह-न ता मनीसि कुर्यात्, तद्भाषिणि द्वेषाकरणेनेति भाव इति
सूत्रार्थः ॥ २५ ॥ इदानीं मुद्गरद्वारं व्याचिख्यासुः ‘सुच्चा णन्ति सूत्रसूचितमुदाहरणमाह—

१ यः सहते ग्रामकण्टकान् आक्रोशप्रहारान् तर्जनाद्य ।

रायनिहि मालगारो अज्जुणओ तस्स भज्ज खंदसिरी । सुगरपाणी गोट्टो सुंदसणो वंदओ णीइ ॥ ११० ॥
व्याख्या—राजगृहे मालाकारोऽर्जुनकस्तस्य भार्या स्कन्दश्रीः सुद्वरपाणिर्यक्षो गोष्ठी सुदर्शनो चन्दको 'निरेति'-वन्दनार्थं निर्गच्छतीति गाथाक्षरार्थः ॥ ११० ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायादवगम्यः, स ज्ञायम्—

'रायनिहे' णयरे अज्जुणगो नाम मालागारो परिवसति, तस्स भज्जा खंदसिरी णामा, तस्स रायनिहस्स णयरस्स बहिया मोगरपाणी नाम जकखे अज्जुणगस्स कुलदेवयं, तस्स मालागारस्स आरामस्स पन्थे चेव जकखो । अन्नया खंदसिरी भत्तं तस्स भत्तारस्स णेउं गथा, अगगाइं पुण्काइं वेत्तुं घरं गच्छति, मोगरपाणिघरणं यं द्वियाप दुल्लियाप 'गोष्ठीपहिं' छहिं जणेहिं दिट्ठा, ते भणंति-एसा अज्जुणमालागारस्स भज्जाऽपडिख्वा, निण्हामो णं, तेहिं सा गहिया, छवि जणा तस्स जकखस्स पुरतो भोने भुजंति, सोऽवि मालागारो णिच्चकालमेव अग्गेहिं वरेहिं पुणेहिं जकखे अब्बेइ, अच्चिकामो ततो आगच्छइ, ताप ते भणिया-एसो

१ राजगृहे नगरे अर्जुनो नाम मालाकारः परिवसति, तस्य भार्या स्कन्दश्रीर्नाम्नी, तस्माद्राजगृहात्सुद्वरपाणिर्नाम यक्षः अर्जुनस्य कुलदे-
वता, तस्य मालाकारस्य आरामस्य पथि चेव यक्षः । अन्यदा स्कन्दश्रीः भर्ता तस्मै भर्त्रे नेत्तुं गता, अत्रापि पुष्पाणि गृहीत्वा गृहं गच्छति, सुद्वरपा-
णिगृहे च स्थितायां दुर्लभितायां । २ गोष्ठीकैः षड्विंशैर्नैर्द्विष्टा, ते भणन्ति-एसाऽर्जुनमालाकारस्य भार्याऽप्रतिरूपा, गृहीमा एतां, तैः सा गृहीता, यदपि जना-
स्तस्य यक्षस्य पुरतो भोगत्तं भुञ्जन्ति, सोऽपि मालाकारो नित्यकालमेवाग्नेयैः पुष्पैर्यक्षमर्चति, अर्चिबुक्कामस्तत् आपच्छति, तथा ते भगिताः-एष मालाकार
आगच्छति तत्तं यूयं मां किं विद्युजत, तैर्ज्ञातम्-एतस्याः प्रियं, तैर्भगितं-मालाकारं वच्चीमः, तैः स बद्धोऽवबोदकेन, यक्षस्य पुरतो बद्ध्वा पुरत एव तस्य
भार्या भुञ्जन्ति, सा च तस्य भर्तुर्मोहोत्पादकानि लीशब्दानि करोति, पश्चात् स मालाकारश्चिन्तयति-एनमइं यक्षं नित्यकालमेव अग्नेयैः पुष्पैरर्चयामि, तथाप्य-
हमेतस्य पुरत एवैवं क्षाम्यामि, यद्यत्र कोऽपि यक्षोऽभविष्यत्तदाहं नाल्लिष्याम्, एवं सुव्यक्तमेतत् काष्ठं, नास्त्यत्र कोऽपि सुद्वरपाणिर्यक्षः, तदा स यक्षोऽनुत्तरपयन

मालागारो आगच्छति तो तुभ्ये मए किं विसज्जेहिह ? , तेहिं णायं-एयाए पियं, तेहिं भणियं-मालागारं बंधामो, तेहिं सो बद्धो अबहोडेण, जक्खस्स पुरतो वंधिऊण पुरतो चेव से भारियं भुंजंति, सा य तस्स भस्सारस्स मोहुप्पाइयाइं इत्थिसहाइं करेइ, पच्छा सो मालागारो चित्तेति-पयं अहं जक्खं णिचकालमेव अग्गेहिं वरेहिं पुप्फेहिं अब्बेमि, तहावि अहं एयस्स पुरतो चेव पवं कीरामि, जइ एत्थ कोइ जक्खो होतो तो अहं न कीरंतो, एवं सुवत्तं पयं कट्ठं णत्थि एत्थ कोइ मोगरपाणी जक्खो, ताहे सो जक्खो अनुकंपंतो 'मालागारस्स सरीरमणुपविट्ठो, तडतडस्स बंधे छेत्तूण लोहमयं पलसहस्सनिष्फज्जं मोगरं गहाय अण्णाइट्ठो समाणो ते छप्पि इत्थिसत्तमे पुरिसे घापति, एवं दिणे छे इत्थिसत्तमे पुरिसे घापमाणे विहरइ, जणवतोऽवि रायनिहातो जगरातो ण ताव णिगच्छइ जाव सत्त घातियाइं । तेणं कालेणं तेणं समएणं भगवं महावीरे समोसरिए, जाव सुदंसणो सेट्ठी वंदतो णीइ, अज्जुणएण दिट्ठो, सागारपडिमं ठिओ, न तरइ अकमिउं, परिपेरेतेहिं भमिच्चा परिसंतो, अज्जुणतो सुदंसणं अणमिसाए दिट्ठीप अवलोपइ, जक्खोऽवि मोगरं गहाय पडिगओ, उट्ठिओ य तं पुच्छइ-कहिं गच्छसि ?, भणइ-सामिं वंदिउं, सोऽवि गतो, धम्मं सोच्चा पव्वतितो । रायगिहे भिक्खं हिंडतो सयणमारगोत्ति लोएणं अक्कोसिज्जइ णाणापगारेहिं

१ मालाकारस्य शरीरमनुप्रविष्टः, ऋदश्रदितिगन्धान् छित्त्वा लोहमयं सहस्रपलनिष्पन्नं मुद्रं गृहीत्वा अन्याविष्टः (परायत्तः) सन् तान् पडपि स्त्रीसप्त-
मान् पुरुषान् घातयति, एवं दिनेदिने षट् स्त्रीसप्तमान् पुरुषान् घातयन् विचरति, जनपदोऽपि राजगृहात् नगरात् तावन्निगच्छति यावत्सप्त घातितानि ।
तस्मिन् काले तस्मिन् समये भगवान् महावीरः समवसतः, यावत् सुरदर्शनः श्रेष्ठे बन्दको निरेति, अर्जुनेन दृष्टः, साकारप्रतिमां स्थितः, न शक्नोत्याकस्मिन्,
परिपर्यन्तेषु भ्रान्त्वा परिश्रान्तः, अर्जुनः सुदर्शनमभिनेषया दृष्ट्वा अवलोकयति, यक्षोऽपि मुद्रं गृहीत्वा प्रतिगतः, पतितोऽर्जुनः, उद्विग्नतथ तं पृच्छति—क
गच्छसि ?, भगति स्वामिन वदिदुं, सोऽपि गतः, धर्मं भुत्वा प्रव्रजितः राजगृहे ।

२ भिक्षां हिण्डमानः स्वजनमारक इति लोकेनाकौशवते नानाप्रकारैराकौशैः स सम्यक् सहते, सदमानस्य केवलज्ञानं समुत्पन्नम् ॥

अक्रोसेहिं, सो सम्मं सहृद्, सहंतस्स केवलणाणं समुप्पणं ॥ एवमन्यैरपि साधुभिः आक्रोशपरीषहः सोढव्यः ॥ कश्चिदाक्रोश-
मोत्रेणालुप्यन्नमाद्यमो वधमपि विद्वद्यादिति वधपरीषहमाह—

हओ ण संजले भिक्खू, मणंपि णो पउस्सए । तितिकलं परमं णच्चा, भिक्खुधम्मंमि चिंतए ॥ २६ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘हत्त’ यष्ट्यादिभिः ताडितो ‘न सञ्ज्वलेत्’ कायतः कम्पनप्रत्याह्वननादिना वचनतश्च प्रत्याक्रोशदानादिना भृशो-
ज्वलन्तमिवात्मानं नोपदेशयेत्, भिक्षुः ‘मनः’ चित्तं तदपि ‘न प्रदूषयेत्’ न कोपतो विरुतं कुर्वीत, किन्तु ‘तितिक्षां’ क्षमां-‘धर्मस्य’
दया मूलं न चाक्षमावाच दयां समाधत्ते । तस्माद्यः क्षान्तिपरः स साधयत्युत्तमं धर्मम् ॥ १ ॥ इत्यादिवचनतः ‘परमां’ धर्म-
साधनं प्रति प्रकर्षवती ‘ज्ञात्वा’ अवगम्य ‘भिक्षुधर्मं’ यतिधर्मं, यद्वा भिक्षुधर्मं क्षान्त्यादिकं वस्तुस्वरूपं वा चिन्तयेत्, यथा-क्षमा-
मूलं एव मुनिधर्मः, अयं चास्मान्निमित्तं कर्मोपचिनोति अस्मद्दोषं प्रवायम्, अतो नेमं प्रति कोप उचित इति सूत्रार्थः ॥ २६ ॥
अमुमेव प्रकारान्तरेणाह—

संमणं संजयं दंतं, हणिज्जा कोऽवि कत्थवि । नत्थ जीवस्स नासुत्तिं, ण तं पेहे असाहुवं ॥ २७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘समणं’ श्रमणं समनसं वा—तथाविधवधेऽपि धर्मं प्रति ग्रहितचेतसं, श्रमणश्च शाक्यादिरपि स्यादित्याह—‘संयतं’
पृथग्यादिव्यापादननिवृत्तं, सोऽपि कदाचिच्छाभादिनिमित्तं बालवृत्त्यैव सम्भवदेत आह—‘दान्तम्’ इन्द्रियनोद्विन्द्वयदमेन ‘हृन्यात्’
ताडयेत्, ‘कोऽपि’ इति तथाविधोऽनर्थः ‘कुत्रापि’ ग्रामादौ, तत्र किं विधेयमित्याह—नास्ति ‘जीवस्य’ आत्मन उपयोगरूपस्य ‘नाशः’
अभावः, तत्पर्यायविनाशरूपत्वेन हिंसाया अपि तत्र तत्राभिधानाद्, ‘इती’त्यस्माद्धेतोः न ‘त’मिति घातकं प्रेक्षेत असाधुमर्हति
यत्प्रेक्षणं शुक्रुटिभङ्गादियुक्तं तदसाधुवत्, किन्तु रिपुजयं प्रति सहायोऽयमिति धिया साधुवदेव प्रेक्षेतेति भावः, अथवा अपेगम्य-

मानत्वाच्च तं प्रेक्षेतापि असाधुना तुल्यं वर्त्तते इति असाधुवत्, किं पुनरपकारायोपतिष्ठेत् संक्षिप्नाति वा ? असाधुहिं सत्यां शक्तौ प्रत्यपकारायोपतिष्ठते असत्यां तु विकृतया दृशा पश्यति संक्षेपं वा कुरुत इत्वेवमभिधानं, पठ्यते च-‘न य पेहे असाधुयं’ ति चकारस्यापिशब्दार्थस्य भिन्नकमत्वात् प्रेक्षेतापि न चिन्तयेदपि न, काम् ?-‘असाधुतां’ तदुपरि द्रोहसमावतां, पठन्ति च-‘पवं पेहिज्ज संजतो’ इति सूत्रार्थः ॥ २७ ॥ अधुना वनेति द्वारं, तत्र ‘हतो न सञ्ज्वलेदि’ त्यादि सूत्रमर्थतः स्पृशानुदाहरणमाह—

सावत्थी जियसत्तु धारिणी देवी य खंदओ पुत्तो । धूआ पुंदरजसा दत्ता सा दंडईरण्णो ॥ १११ ॥
मुणिसुवयंतेवासी खंदगपमुहा य कुंभकारकंडे । देवी पुंदरजसा दंडइ पालग मरुएय ॥ ११२ ॥
पंचसया जंतेण वहिआ उ पुरोहिण्ण रुट्ठणं । रागदोसतुलगं समकरणं चित्तयंतेहिं ॥ ११३ ॥

व्याख्या—श्रावस्ती जितशत्रुधरिणी देवी च स्कन्दकः पुत्रो दुहिता पुरन्दरयशा दत्ता सा दण्डकिराजाय, मुनिसुवतान्ते-
वासिनः स्कन्दकप्रमुखाश्च कुम्भकारकटे देवी पुरन्दरयशा दण्डकिः पालकः मरुकश्च पञ्च शतानि यन्त्रेण घातितानि तुः पूरणे
पुरोहितेन कष्टेन पालकेन रागेद्वेषयोस्तुलाग्रमिव-तदनभिभाव्यत्वेन रागेद्वेषतुलाग्रं ‘समकरणं’ माध्यस्थ्यपरिणामं भावयद्भिः,
स्वकार्यं साधितमिति शेषः, इति गाथात्रयाक्षरार्थः ॥ १११-११२-११३ ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

‘सावत्थीप नयरीप जियसत्तुराया, धारिणी देवी, तीसे पुत्तो खंदओ णाम कुमारे, तस्स भगिणी पुंदरजसा, सा कुंभ-

१ श्रावस्त्यां नगर्यां जितशत्रू राजा, धारिणी देवी, तस्याः पुत्रः स्कन्दको नाम कुमारः तस्य भगिनी पुरन्दरयशा; सा कुम्भकारकटे नगरे दण्डकी
नामराजा तस्मै दत्ता, तस्य च दण्डकिनो राज्ञः पालको नाम ब्राह्मणः पुरोहितः । अन्यदा श्रावस्त्यां मुनिसुव्रतस्वाभी तीर्थकरः समवभूतः, पर्वभिर्गता, स्कन्दकोऽपि निर्गतः, धर्मं श्रुत्वा श्रावको जातः ।

कारकडे नयरे दंडगी नाम राया तस्स विद्वा, तस्स य दंडकिस्स रण्णो पालगो णाम मरुतो पुरोहितो । अशया सावत्थीप मुणिसुव्वयसामी तित्थयरो समोसरिओ, परिसा निग्गया, खंदतोऽवि निग्गतो, धम्मं सोच्चा सावगो जाओ । अन्नया' सो पाल-
कमरुतो दूयत्ताप आगतो सावत्थि नयदि, अत्थाणिमज्जे साह्वणं अवणं वयमाणो खंदएणं निप्पिट्ठपसिणवांगरणो कतो, पतो-
समावण्णो, तप्पभिई चेव खंदगस्स छिद्वाणि चारपुरिसेहिं मग्गावितो विहरइ, जाव खंदगो पंचजणसपहिं कुमारोलगपहिं सद्धि मुणि-
सुव्वय सामिसगासे पव्वतितो, वहुसुतो जातो, ताणि चेव से पंच सयाणि सीसत्ताप अणुणायाणि । अन्नया खंदओ सामिमापुच्छइ-
वच्चाभि भगिणीसगासं, सामिणा भणियं-उवसग्गो मारणंतितो, भणइ-आराहगा विराहगा वा ? सामिणा भणियं-सव्वे आराहगा
तुमं मोचुं, सो भणइ-लद्धं, जदि पत्तिया आराहगा, गओ कुंभकारकडं, मरुण जहिं उज्जाणे ठिओ तहिं आउह्वाणि णूमियाणि,
राया लुग्गाहिओ-जहा एस कुमारो परीसहपराइतो एण उवाएण तुमं मारित्ता रज्जे निग्गिह्वाहिं, जदि ते विपच्चतो उज्जाणं,
पलोपहि, आउह्वाणि ओलइयाणि विट्ठाणि, ते वंधिऊण तस्स चेव पुरोहियस्स समप्पिया, तेण सव्वे पुरिसजंतेण पीलिया, तेहिं

१ अन्यदा स पालको ब्राह्मणो द्रुततायै आगतः श्रावस्तीं नगरीम्, आस्थानिकामध्ये साधूनामवर्गं वदन् स्कन्दकेन निष्पृष्टप्रश्नव्याकरणः कृतः, प्रदे-
यमापन्नः, तत्प्रश्नान्येव स्कन्दकस्य छिद्वाणि चारपुरवैर्मर्गियन् विहरति, यावत्स्कन्दकः पद्यभिर्जनशतैः कुमारालगैकैः सार्धं मुनिस्तुतस्याभिसकाशे प्रवर्जितः, वहु-
श्रुतो जातः, तान्येव पद्य यतानि तस्मै शिष्यतयाऽनुज्ञातानि । अन्यदा स्कन्दकः स्वामिनसापृच्छति-वजामि भगिनीसकाशे, स्वामिना भणितम्-उपसर्गो
मारणान्तिकः, भणति-आराधका विराधका वा ? स्वामिना भणितं-सर्वे आराधकास्त्वां सुक्त्वा, स भणति-लद्धं, यद्येतावन्त आराधकाः, गतः कुम्भकारकडं,
मरुकेण यत्रोयाने स्थितः तत्रायुधानि गोपितानि, राजा व्युद्ग्राहितः-यथैव कुमारः परीषहपराजित एतेनोपायैर्न त्वां मारयित्वा राज्यं प्रहीष्यतीति, यदि
तव विप्रलयः

२ उद्यानं प्रलोकय, आयुधान्यवलंगितानि (गोपितानि) दृष्टानि, ते वक्त्वा तस्मादेव पुरोहिताय समर्पिताः, तेन सर्वे पुरुषयन्त्रेण पीलिताः, तैः

सम्मं अहियासियं, तेसिं केवलणणं उप्पणं सिद्धा य । खंदतोऽवि पासे धरिओ, लोहियचिरिक्काहिं भरिजंतो सव्वतो पच्छा जंतो पीलितो णिदाणं काऊण अण्णिकुमारैसु उववण्णो । तं पि से स्यहरणं रुहरिलितं पुरिसहत्थोत्ति कांडं णिद्धेहिं पुरंदरजसाते पुरतो पाडियं, सावि तद्विवसं अधितिं करेइ जहा साधू ण दीसंति, तं च णाप दिट्ठं, पच्चभिन्नाओ य कंबलो, णिसिज्जातो छिण्णातो, ताप चैव दिण्णो, ताप नायं-जहा ते मारिया, ताप खिसितो राया-पाव ! विण्णोऽसि, ताप चितियं-पव्वयामि, देवेहिं मुणिसुव्वयसगासं नीया, तेणवि देवेण णगरं दहं सज्जनव्वयं, अज्जवि दंडगारणंति भण्णइ । अरणस्स य वणाख्या भवति, तेन द्वारागाथायां वनमित्थकम् । एत्थ तेहिं साहहिं 'वहपरीसहो अहियासितो सम्मं, एवं अहियासेयव्वं, ण जहा खंध-एण णाहियासियं ॥ पुरैरभिहत्तस्य च तथाविधौषधादि ग्रासादि च सदोपयोगि यतेर्याचितमेव भवतीति याञ्चापरीपहमाह—

दुक्करं खलु भो ! णिच्चं, अणगारस्स भिक्खुणो । सव्वं से जाइयं होइ, नत्थि किंचि अजाइयं ॥ २८ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—दुःखेन क्रियत इति दुक्करं-दुःखमुग्रं, खलुर्विशेषेण निरुपकारिण इति विशेषं द्योतयति, 'भो' इत्यामन्त्रणे 'नित्यं' सर्वकालं, यावज्जीवमित्यर्थः, अनागारस्य भिक्षोरिति च प्राग्वत्, किं तत् दुष्करमित्याह-यत् 'सर्वम्' आहारोपकरणादि 'से' तस्य याचितं भवति, नास्ति 'किञ्चिद्' दन्तशोधनाद्यापि अयाचितं, ततः सर्वस्यापि वस्तुनो याचनमिति गम्यमानेन विशेषेण

सम्यग्गथासितं, तेषां केवलज्ञानमुत्पन्नं सिद्धाश्च । स्कन्दकोऽपि पाथे धृतः रुचरच्छदाभिन्नियमाणः सर्वतः पथात् यन्त्रे पीलितो निदानं कृत्वाऽमिकुमारैरुत्पन्नः । तदपि तस्य रजोहरणं रुधिरलिप्तं पुरुषहस्त इति कृत्वा श्लोकेः पुरन्दरयशसः पुरतः पातितं, साऽपितद्विवसेऽधृतिं करोति यथा साधवो न दृश्यन्ते, तद्वानया दृष्टं, प्रत्याभिज्ञातश्च कम्बलः निषद्यादिछिन्नाः तथैव दत्ताः, तथा ज्ञातं यथा ते मारिताः, तथा खिसितो राजा-पाप । विनष्टोऽसि, तया चिन्तितं-प्रव्रजामि, देवैर्मुनि-सुव्रतसकाशं नीता, तेनपि देवेन नगरं दग्धं सजनव्रजम् अद्यापि दण्डकारण्यमिति भण्यते । अरण्यस्य च वनाख्या भवति । अत्र तैः साधुभि—

१ वैधपरीषहोऽध्यासितः सम्यक्, एवमध्यासितव्यं, न यथा स्कन्दकेन नाध्यासितम् ।

दुष्करमित्यस्य सम्बन्ध इति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥ ततश्च—

गोयरगपविट्टस्स, हत्थे नो सुप्पसारए । सेओ अगारवासोत्ति, इह भिक्खू न चिंतए ॥ २९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—गोरिव चरणं गोचरो, यथाऽसौ परिचितापरिचितविशेषमपदायैव प्रवर्त्तते तथा साधुरपि भिक्षार्थं, तस्याग्र्य-
प्रधानं यतोऽसौ पयणायुक्तो गृह्णाति न पुनर्गौरिव यथा कथञ्चित्, तस्मिन्, प्रविष्टो गोचराग्रप्रविष्टः तस्य, 'पाणिः' हस्तो 'नो'
नैव सुखेन प्रसार्यते पिण्डादिग्रहणार्थं प्रवर्त्त्यत इति सुप्रसारः स एव सुप्रसारकः, कथं हि निरुपकारिणां परः प्रतिदिनं प्रणयितुं
शक्यः, उत्तरत्रेतिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् 'इती'त्यस्माद्धेनोः 'धेयान्' अतिशयप्रशस्यः 'अगारवासो' गार्हस्थ्यं, तत्र हि न कश्चि-
द्याच्यते, स्वभुजार्जितं च दीनादिभ्यः संविभज्य भुज्यते, 'इती'-त्येतद्विभुः न चिन्तयेद्, यतो गृहवासो बहुसावयो निरवच्यवृत्त्यर्थं
च तत्परित्यागः, ततः स्वयंपचनादिप्रवृत्तेभ्यो गृहिभ्यः पिण्डादिग्रहणं न्याय्यमिति भाव इति सूत्रार्थः ॥ २९ ॥ साम्प्रतं रामद्वारं,
तत्र 'दुष्करं खलु भो ! णिकं' इति सूत्रमर्थतः स्पृशन्नुदाहरणमाह—

जायणपरीसहंमि बलदेवो इत्थ होइ आहरणं ।

व्याख्या—याञ्चापरीषहे बलदेवोऽत्र भवत्याहरणम्-उदाहरणम् । अत्र सम्प्रदायः—

२ जया सो वासुदेवसवं बहंतो सिद्धत्थेणं पडिबोहिओ कण्हस्स सरीरणं सक्कारेउं कयसामातितो लिङ्गं पडिवज्जिउं ढुंगीसिहरे

१ णोऽपरतः...कयम् २ यदा स वासुदेवशवं घहन् सिद्धार्थेन प्रतिबोधितः कृष्णस्य शरीरकं सत्कार्यं (संस्कृत्य) कृतसामाधिक्यो लिङ्गं प्रतिपद्य चुतिविबरे
तपः तपन् मानेन-क श्रुत्यान् भिक्षार्थमाश्रयिव्ये?, तेन काष्ठाहारकादिभ्यो भिक्षां गृह्णादि, न ग्रामं नगरं वाऽऽश्रयते । तेन स नाभ्यासितो गाचनापरीषद्,
एवं न कर्तव्यम् । अन्ये भणन्ति-बलदेवस्य भिक्षां

उत्सरा-
ध्ययन-
बुद्धवृत्तिः
॥ १७३ ॥

उत्सरीयहा-
ध्ययनम्

॥ १७३ ॥

तत्वं सत्यमाणो माणेण-कहिं भिच्छाण भिक्खुं अहीसं?, तेण कट्ठाहारार्णेण भिक्खं निणहइ, न गामं नयरं वा अल्लियति । तेण सो णाहियासितो जायणापरीसहो, एवं न कायवं, । अन्ने भणंति-चलदेवस्स भिक्खं 'भमन्तस्स बहुभो जणो तस्स रुवेणावकिस्सतो ण किञ्चि अन्नं जाणइ, तच्चित्तो चेव चिट्ठइ, तेण सो न हिंइइ गामागरादि, जहागयपहियाहितो चेव भिक्खं जायतिस्सि, पस जायणापरीसहो पसत्थो ॥ एवं शेषसाधुभिरपि याञ्जापरीणहः ॥ सोढव्यः ॥ याञ्जाप्रवृत्तस्स कवाचिछाभान्तरायदोषतो न लमेता-पीत्यलाभपरीषदमाह—

परेसु नासमेसिज्जा, भोयणे परिणिट्ठिण् । लद्धे पिण्डे 'आहरिज्जा, अलद्धे नाणुतप्पण ॥३०॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'परेषु' इति गृहस्थेषु 'प्रासं' कवलम्, अनेन च मधुकरवृत्तिमाह, 'एययेदं गवेपयेत्, भुज्यत इति भोजनम्-ओदनमिदं तस्मिन् 'परिनिष्ठिते' सिद्धे, मा भूत्प्रथमगमनात्तदर्थं पाकादिप्रवृत्तिः, ततश्च 'लब्धे' गृहिभ्यः प्राप्ते 'पिण्डे' आहारो 'अलब्धे वा' अग्राप्ते वा नाणुतप्येत संयतः, तद्यथा-अहो । ममाधन्यता यदहं न किञ्चिच्छ्लसे, उपलक्षणात्वाद्बुद्धे वा लब्धिमानह-मिति न हृष्येत्, यद्वा लब्धेऽप्यह्येऽनिष्टे वा सम्भवत्येवानुताप इति सूत्रार्थः ॥ ३० ॥ किमालम्बनमालम्ब्य नाणुतप्येतेत्याह—

अज्जेवाहं ण लभामि, अवि लाभो सुए सिया । जो एवं पडिसंविक्खे, अलाभो तं न तज्जए ॥३१॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'अद्यैव' अस्मिन्नेवाहन्यहं 'न लभे' न प्राप्नोमि, 'अपि' सम्भावने, सम्भाव्यत एतत् 'लाभः' प्राप्तिः 'श्वः' आगा-

भ्राम्यतो बहुर्जनस्तस्य रूपेणाक्षितः न किञ्चिदन्यत् जानाति, तच्चित्तदैव तिष्ठति, तेन स न क्षिण्डते प्रामाकरादिषु, यथागतपथिकादिभ्य एव भिक्षां याचते इति, एष याचनापरीषदः प्रशस्तः । १ अलद्धे वा नाणुतप्येज संजए (टीका)

भणितो, वासुदेवो भणति-मं अणिज्जिउं कहं मम सहाए खाहिसि ?, जुद्धं लगं, जहा जहा जुद्धइ पिसाओ तथा वासु-
देवो अहो वलसंपुणो अयं मल्लो इति तूस्प, जहा जहा तूस्प तथा पिसाओ परिहायति, सो तेण पयं खविओ जेण
धेचुं उयट्ठीए छुढो, पमाए पस्सए ते भिन्नजाणुकोप्परे, केणंति पुट्ठा भणंति-पिसापण, वासुदेवो भणति-स एस कोवो पिसाय-
रूवधारी मया एसंतयाए जितो, उयट्ठिणीए णीणेऊण वरिसिओ । इति सूवार्थः ॥ सम्प्रति 'पुरे'तिङ्गां, 'पुरा' इति पूर्वस्मिन्
काले 'कृतं' कर्मेति गम्यते, तत्र च 'णाणुतप्पेज संजपत्ति' सूवाचयवमर्थतः स्पृशन्नुदाहरणमाह—

किसिपारासरंढो अलाभए होइ आहरणं ॥ ११४ ॥

व्याख्या—कृपिप्रधानः पारासरः कृपिपारासरो जन्मान्तरनाम्ना 'दण्ह' इति दण्डणकुमारः 'अलाभकै' अलाभपरीपहे
भवत्याहरणमिति गाथापश्चाद्दर्शितार्थः । भावार्थस्तु बृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

'एगंमि गामे एगो पारासरो नाम, तम्मि य अन्ने पारासरा अत्थि, सो पुण किंलीए कुसलो अहवा सरीरेण किसो तेणं
किसिपारासरो, सो य तम्मि गामे आउत्तियं राउलियं चरिं वाहेइ, ते य गोणादी दिवसं छापछया भत्तवेल् पडिच्छंति, पच्छा

१ एकस्मिन् ग्रामे एकः पारासरो नाम, तस्मिन्ग्रामे पारासराः नन्ति, य पुनः कृपो कुसलोऽथवा सरीरेण कुवास्तेन कृपिपारासरः (कृपापारासरः), स च
तस्मिन् ग्रामे आयुक्तिकं राजकुलिकं चारिं वाटयति, ते न गवादयो दिवसे छायाधिः भक्तवेल् प्रतीच्छन्ति, पश्चात्तान् भक्तेऽपि आनीते मोक्खकामान्
भणति-एकैकं हलकर्त्तुं इत ततः पश्चात् भुण्क्त्वा, तैः पड्भिरपि हलकर्त्तव्यं वाहिं, तेन वट्टु तत्रान्नराधिकं बद्धं, सुत्वा च स संसारं भ्रान्त्वा अन्येन मुकुत-
विशेषेण वासुदेवस्य पुत्रो जातो दण्ड इति, अरिघ्नेमिनः सकाशे प्रवर्जितः, भन्तरायं कमोकीं, स्त्रीतायां द्वारिकायां क्षिण्टमानो न लभते, क्वचिदपि
यदा लभते तदा गदा तदा, तेन स्वामी प्रष्टः, तैः कथितं यथावृत्तं, पश्चात् तेनाभिप्रोहो गृहीतः, यथा-परस्य लाभो न प्रहीतव्यः । अन्यदा वासुदेवः
पृच्छति तीर्थकरम्-एतस्यामष्टादाश्रमणसाहस्यं

मिति दिने 'स्याद्' भवेत्, उपलक्षणं श्व इत्यन्येधुरन्यतरेद्वर्चा मा वा भूदित्यनास्थामाह, य 'पवम्' उक्तप्रकारेण 'पडिसंविक्खे' त्ति प्रतिसमीक्षतेऽदीनमनाः अलाभमाश्रित्यालोचयति, 'अलाभः' अलाभपरीपहः तं 'न तर्जयति' नाभिभवति, अन्यथाभूतस्त्वभिभूयत इति भावः ॥ ३१ ॥ अत्र लौकिकमुदाहरणम्—

'वासुदेवबलदेवसच्चगदारुणा असस्वहियां अड्नीप नगगोहपायवस्स अहे रत्ति वासोवगया, जामगहणं, दारुगस्स पढमो जामो, कोहो पिसायरुवं काऊण आगतो, दारुगं भणइ-आहारत्थीऽहं उवागओ, एए सुत्ते भक्खयामि, युद्धं वा देहि, दारुगेण भणियं-चाढं, तेण सह संपलगो, दारुगो य तं पिसायं जहा जहा न सक्केइ णिहणितं तहा तहा रुस्सति, जहा जहा रुस्सइ तहा तहा सो कोहो वहति, एयं सो दारुगो किच्छपाणो तं जामगं निव्वाहेइ, पच्छा सच्चगं उट्ठवेइ, सच्चगोऽवि तहेव पिसापण किच्छपाणो कतो, ततिप जामे बलदेवं उट्ठवेइ, पवं बलदेवोऽवि चउत्थे जामे वासुदेवं उट्ठवेइ, वासुदेवो तेण पिसापण तहेव

१ वासुदेवबलदेवसत्त्वकदारुणा अश्वापहता अऽव्यां न्यग्रोप्रपादपस्याथो रात्रौ वासमुपागताः, यामग्रहणं, दारुकस्य प्रथमो यामः. क्रोधः पिशाचरूपं कृत्वाऽऽगतः, दारुकं भगति-आहारार्थमुपागतः, एतान् सुप्तान् भक्षयामि, युद्धं वा देहि, दारुकेण भणितं-चाढं, तेन सह संपलगः, दारुकश्च तं पिशाचं यथा यथा न शक्नोति निहन्तुं तथा तथा रुष्यति, यथा यथा रुष्यति तथा तथा स क्रोधो वर्धते, एवं स दारुकः क्रुद्धप्राणस्वैः यामं निर्वहति, पश्चात्सत्य-कमुत्थापयति, सत्यक्रोऽपि तथैव पिशाचेन क्रुद्धप्राणः कृतः, तृतीये यामे बलदेवमुत्थापयति, एवं बलदेवोऽपि । २ चतुर्थे यामे वासुदेवमुत्थापयति, वासुदेव-स्तेन पिशाचेन तथैव भगितः, वासुदेवो भगति-सामनिर्जित्य कथं मम सहायत् भक्षयिष्यसि?, युद्धं लभं, यथा यथा युध्यते पिशाचस्तथा तथा वासुदेवः अहो बलसंपन्नोऽयं मल इति तुष्यति, यथा यथा तुष्यति तथा तथा पिशाचः परिहीयते, स तेनैवं क्षपितः येन गृहीत्वा कथ्यो (जज्ञायो) क्षिप्तः, प्रभाते तान् भिन्नजानुर्गुपरात् पश्यति, केनेति पृष्टा भगन्ति-पिशाचेन, वामुदेवो भगति-स एष क्रोपः पिशाचरूपधारी मया प्रशान्ततया जितः, जज्ञाया निष्कारय दर्शितः ।

ते भस्त्रवि आणीय मोपउकामे भणइ-एक्केकं हलवंभं देह, तो पच्छा भुंजइ तेहिं छहिंवि हलसपहि बहुयं वाहियं, तेण तेहिं बहुयं अंतराहयं बद्धं, मरिऊण य सो संसारं भमिऊण अन्नेण सुकयविसेण वासुदेवस्स पुत्तो जातो ढंढोसि, अरिद्धनेमिसयासे पव्व-इतो, (ग्रन्थाग्रम् ३०००) अंतरायं कम्मं उदिच्चं, फीयाय धारवईए हिंढंतो न लभति, कहिंचिवि जया लभति तदा जं वा तं चा, तेण सामी पुच्छितो, तेहिं कहियं जहावत्तं, पच्छा तेण अभिगहो गहितो, जहा-परस्स लाभो न गिण्हियव्वो । अन्नया वासुदेवो पुच्छइ तित्थयरं-परसि अट्टारसण्हं समणसाहस्सीणं 'को दुक्करकारतो ?', तेहिं भणियं, जहा ढंढो अणगारो, अलाम परीसहो कहिओ, सो कहिं ?, सामी भणइ-णगरिं पविसंतो पेच्छहिसि, विट्ठो पविसंतो न लभति, विट्ठो पविसंतो न लभति, सो य इक्केण इन्नेण विट्ठो, जहा महप्पा पस जो वासुदेवेण वंदितो, सो य तं चेव घरं पविट्ठो, तेण परमाय सद्धाए मोयगेहिं पडिलाभितो, भमिऊण सामिस्स दावइ पुच्छइ य-जहा मम अलामपरीसहो खीणो ?, पच्छा सामिणा भणति-ण खीणो, पस वासुदेवस्स लाभो, तेण परलामं न उवजीवामित्ति काउं अमुच्छियस्स परिट्ठवित्तस्स केवलणाणं समुत्पण्णं । एवं अहिया-सियव्वो अलामपरीसहो जहा ढंढेण अणगारेण ॥ अलामाच्चान्तप्रान्तोक्षिनां कदाचिद्रोगाः समुत्पयेरन्निति रोगपरीयहमाह—

णच्छा उत्पहयं दुक्खं, वेदणाए दुहट्ठिए । अदीणो ठावए पणं, पुट्ठो तत्थइहियासए ॥३२॥ (सूत्रम्)

१ को दुक्करकारकः !, तैर्मणितं यथा-दण्डणोऽनगरः, अलामपरीषहः कथितः, स कः ?, स्वामी भणति-नगरीं प्रविशन् प्रेक्षयिष्यसे, दृष्टः प्रविशता, दृष्टिस्कन्धादवतीर्य वन्दितः, स चैक्रेनेष्ट्येन दृष्टो, यथा महात्मैष यो वासुदेवेन वन्दितः, स च तदेव गृहं प्रविष्टः, तेन परमया धद्धया मोदकैः प्रतिलम्बितः, आन्तवा सामिने दर्शयति, पृच्छति च-यथा ममालामपरीषहः क्षीणः ?, पश्चात् सामिना भण्यते-न क्षीणः, एव वासुदेवस्य लाभः, तेन परलामं नोपजीवामीति-कृत्वाऽमूर्छितस्य परिप्रापयतः केवलज्ञानं समुत्पन्नम् । एवमभ्यासितव्योऽलामपरीषहो यथा दण्डेनानगारेण

व्याख्या—‘ज्ञात्वा’ अधिगम्य ‘उत्पत्तिकम् उद्भूतं, दुःखयति इति दुःखः प्रस्तावात् ज्वरादिरोगस्तं ‘वेदनया’ स्फोटपृष्ठ-
ग्रहाद्यनुभवरूपया दुःखेनार्त्तः-पीडितः क्रियते स्म दुःखार्त्तितः, एवंविधोऽपि ‘अदीनः’ अधिकृत्वः ‘स्थापयेत्’ दुःखार्त्तितत्वेन
चलन्तीं स्थीरीकुर्यात् ‘प्रज्ञां’ स्वकर्मफलमेवैतदिति तत्त्वार्थं, ‘स्पृष्ट’ इत्यपेक्षुर्न निर्दिष्टत्वात् व्याप्तोऽपि राजमन्दादिभिः, यद्वा पुष्ट
इव पुष्टो व्याधिभिरविकृत्वतया ‘तत्रेति’ प्रज्ञास्थापने सति रोगोत्पाते वा ‘अध्यासीत’ अधिसहेत, प्रक्रमद्रोगजनितदुःखमिति
सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥ स्यादेतत्-चिकित्सया किं न तदपनोदः क्रियते? इत्याह—

ते गिच्छन् नाभिर्न दिज्ञा, संचिक्खत्तगवेसए । एयं खु तस्स सामणं, जं न कुज्जा न कारवे ॥ ३३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘चिकित्सां’ रोगप्रतिकाररूपां ‘नाभिर्नन्देत्’ नानुमन्येत, अनुमतिनिवेधान्च दूरापस्ते करणकारणे, ‘समीक्ष्य’
स्वकर्मफलमेवैतत् भुज्येत इति पर्यालोच्य, यद्वा ‘संचिक्खं’ति ‘अचां सन्धि लोपो बहुलमि’त्येकारलोपे ‘संचिक्खे’ समाधिना
तिष्ठेत्, न कूजनकर्करायतादि कुर्यात्, अतमानं-चारित्रात्मानं गवेपयति-मार्गयति कथमयं मम स्यादित्यात्मगवेषकः, किमित्येव-
मत आह—‘एतद्’ अनन्तरमभिधास्यमानं ‘खु’ति खलु, स च यस्मादर्थः, ततो यस्मादेतत् ‘तस्य’ श्रमणस्य ‘श्रामण्यं’ श्रमणभावो
यत्र कुर्यान्न कारयेत्, उपलक्षणत्वाच्चानुमन्येत, प्रक्रमात् चिकित्सां, जिनकल्पिकाद्यपेक्षं चैतत्, स्थविरकल्पपेक्षया तु ‘जं न कुज्जा’
इत्यादौ सावद्यमिति गम्यते, अथमत्र भावः-यस्मात्करणादिभिः सावद्यपरिहार एव श्रामण्यं, सावद्या च प्रायश्चित्त्सा, ततस्तां
नाभिर्नन्देद्, एतदप्यौत्सर्गिकम्, अपवादतस्तु सावद्याऽप्येवामियमनुमतेव, यदुक्तम्—“काहं अछित्ति अदुवा अहीहं, तवोविहाणेण
य उज्जमिस्सं । गणं व णी तीइ वि सारविस्सं, सालं वसेरी समुत्तेति मोक्खं ॥ १ ॥” इति सूत्रार्थः ॥ ३३ ॥ इदानीं भिक्षेति

१ करिध्याम्यच्छित्तमथवाऽध्येज्ये तपोवि (पउप) धानेषु चोर्धस्यामि । गणं वा नीज्या अपि सारयिष्यामि, सालं वसेरी समुत्तेति मोक्षम् (शुद्धिम्)

ब्रारं, तत्र च 'तिगिच्छं णाहिणंदिजा' इति सूत्रावयवमर्थतः स्पृशन्मुदाहरणमाह—

महुराह कालवेसिय जंबुय अहिउत्थ मुगसेलपुरं । राया पडिसेहेइ जंबुयखेण उवसगं ॥ ११५ ॥

व्याख्या—मथुरायां कालवेसिको जम्बुकोऽभ्युपितो मुहसेलं पुरं राजा प्रतिषेधयति जम्बुकरूपेण उपसर्गमिति गाथाक्षरार्थः । भावार्थस्तु सम्प्रदायावगम्यः, स चायम्—

'मथुराप जियसत्तुणा रण्णा काला नाम वेसाऽपडिखंति काउं ओरोहे छुढा, तीसे पुत्तो कालावे-
सिओ कुमारो, सो तहारूवाणं थेराणं अतिप धम्मं सोऊण पव्वतितो, पगल्लविहारपडिमं पडिवण्णो, गतो मुगसेलपुरं,
'तहिं तस्स भगिणी हयसत्तुस्स रण्णो महिला, तस्स साहुस्स अरसिया, ततो तीप भिक्खाप सह ओसहं दिन्नं, सो य अहि-

१ मथुरायां जितशत्रुणा राज्ञा कालानाम्नी वैश्याऽप्रतिहृतेति कृत्वाऽवरोधे क्षिप्ता, तस्याः पुत्रः कालायाः कालवैशिकः कुमारः, स तत्पारुषाणां स्थविराणामन्तिके प्रव्रजितः, एकाकिविहारप्रतिमां प्रतिपन्नः, गता मुहसेलपुरं,

२ तत्र तस्य भगिनी हतशत्रो राज्ञो महिजा, तस्य साधोरसांसि, ततस्तया भिक्षया सन्नोषधं दत्तां, स चाधिकरणमिति भक्तं प्रत्याख्याति । तेन च कुमारत्वे शृगालानां शब्दं श्रुत्वा घृष्टा अवलगकाः—केषामेव शब्दः श्रूयते ? ते भगति—एते शृगाला अटवीवासिनः, तेन भण्यते—एतान् वक्ष्यामि मम (पार्श्वे) आनयत, तैः शृगालो वक्ष्याऽऽनीतः, स तं हन्ति, स हन्यमानः खिद्भिक्करोति, ततः स रति विन्दति, स शृगालो हन्यमानो मृतः, अकामनिर्जरा व्यान्तरो जातः, तेन व्यन्तरेण स प्रत्याख्यातभक्तो दृष्टः, अवधिनाऽऽभोगितः, अयं स इत्यागत्य सवालकां शृगालीं विकुन्ध्य (विरच्य) खिद्भिक्कुर्वन् खादति, राजा तं साधुं प्रत्याख्यातभक्त इति कृत्वा रक्षयति पुरयैः, मा कश्चिनस्योपसर्गं करिष्यतीति (कार्षीदिति), यावत्ते पुरुषास्तत्र स्थानमायान्ति तावत्तया शृगाल्या ख्यातिः, यदा ते पुरदयाः

गरणंति भक्तं पञ्चकृत्वाति । तेण य कुमारत्ते सियालाणं सहं सोऊण पुच्छिया ओलगिया-केसि एस सहो सुच्चति ? ते भणंति एए सियाला अडविवासिणो, तेण भण्णति-एए वंछिऊण मम आणेह, तेहि सियालो वंछिऊण आणितो, सो तं हणइ, सो हम्मंतो खिखिएइ, ततो सो रति बिंदइ, सो सियालो हम्मंतो मतो, अकामणिल्लाए वणमंतरो जाओ, तेण वणमंतरेण सो भत्तपञ्च फळातो दिट्ठो, ओहिणा आभोइओ, इसो सोत्ति आगंतूण सपिछियं सियालिं विरविऊण खिखियंतो खाइ, राया तं साधुं भत्तपञ्चखाययंतिकाउं रक्खवेति पुरिसेहिंति, मा कोइ से उवसगं करिस्सइत्ति, जाव ते पुरिसा तं थाणं वेति ताव तीए सीआलीए खहतो, जाहे ते पुरिसा 'ओस्सरिआ ताहे सहं करेती खाति, जाहे आगया ताहे न दीसति, सोऽवि उवसगं सम्मं सहति खमति, एवं अहियासेयवं ॥ रोगपीडितस्य शयनविशु दुःसहतरः) तृणस्पर्श इत्येतदनन्तरं तत्परीषद्वाह—

अचेलगस्स तूहस्स, संजयस्स तवस्सिणो । तणेसु सुयमाणस्स, हुज्जा गायविआहणा ॥ ३४ ॥ सूत्रम् ॥

न्याय्या—अचेलकस्य रुक्षस्य संयतस्य तपस्विन इति प्राग्वत्, तरन्तीति तृणानि—दर्भादीनि तेषु शयानस्योपलक्षणत्वात् आसीनस्य वा भवेत् गात्रस्य-शरीरस्य विराधना-विदारणा गात्रविराधना, अचेलकत्वादीनि तु तपस्विविशेषणानि मा भूत्स-चेलस्य तृणस्पर्शासम्भवैनारुक्षस्य तत्सम्भवेऽपि क्षिग्धत्वेनासंयतस्य च शुषिरहरिततृणोपादानेन तथाविधगात्रविराधनाया असम्भव इति ॥ ३४ ॥ ततः किमित्याह—

आयवस्स निवाएणं, तिडुला हवइ वेयणा । एयं णळ्ळा न सेवंति, तंतुजं तणत्तज्जिया ॥ ३५ ॥ (सूत्रम्)

१ अपसृतास्तदा शब्दं कुर्वती खादति, यदा आगताः तदा न दृश्यते, सोऽप्युपसर्गं सम्यक् सहते क्षमते, एवमप्यासितव्यम् ।

उत्तरा-
ध्ययन-
बुद्धदुत्तिः
॥ १८० ॥

व्याख्या—‘आतपस्य’ धर्मस्य नितरां पातो निपातस्तेन ‘तिउल’ ति सूत्रत्वाच्चौदिका, यद्द श्रीन्-प्रस्तावात् मनोवाक्कायान् विभाषितण्यन्तत्वात् चुरादीनां दोलतीव स्वरूपचलनेन त्रिडुला, पाठान्तरस्तु-‘अतुला विपुला वा’ भवति वेदना. एवं च किमि-
त्याह-‘एतद्’ अनन्तरोक्तं पाठान्तरतः ‘एवं’ इत्यात्वा ‘न सेवन्ते’ न भजन्ते, आस्तरणयेति गम्यते, तन्तुभ्यो, तन्तुभ्यो जातं तन्तुजं, पठ्यते च-‘तंतयं’ति तत्र तत्रां-वैमविलेखन्याञ्छनिकादि नसाज्जातं तन्त्रजम्, उभयत्र वलं कम्बलो वा, तृणैस्त-
जिताः-निर्मलसिताः तृणजिताः, किमुक्तं भवति?-यद्यपि तृणैरत्यन्तविलिखितशरीरस्य रविकिरणसम्पर्कसमुत्पन्नस्वेदवशातः क्षतक्षारनिक्षेपरूपैव पीडोपजायते तथाऽपि-‘प्रदीप्ताङ्गारकल्पेषु, वज्रकुण्डेष्वसन्धिषु । कूजन्तः करुणं कैचित्, दहन्ते नरका-
ग्निना ॥ १ ॥ अग्निभीताः प्रधावन्तो, गत्वा चैतरणीं नदीम् । शीततोयामिमां ज्ञात्वा, क्षाराम्भसि पतन्ति ते ॥ २ ॥ क्षारदग्ध-
शरीराश्च, मृगवेगोत्थिताः पुनः । असिपत्रवनं यान्ति, छायायां कृतबुद्धयः ॥ ३ ॥ शक्यंऽपि प्रासकुन्तैश्च, खड्गतोमरपट्टिभ्यः ।
छिद्यन्ते कृपणास्तत्र, पतद्भिर्वातकम्पितैः ॥ ४ ॥’ इत्यादिका रीद्रतरा नरकेषु परवशेन मथाऽनुभूता वेदनास्तत्किंयतीयं? भूयाश्च
लाभः स्ववशास्य सम्यक् सहन इति परिभावनातो न तत्परिनिर्हीर्यया वलं कम्बलादिकमुपादत्ते, जिनकल्पिकापेक्षं चैतत्,
स्यविरक्तलिपकाश्च सायैक्षसंयमत्वात्सेवन्तेऽपीति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ अत्र संस्तारद्वारमनुसरन् तिउला हवद् वेयण’सि सूत्र-
सूचितमुदाहरणमाह—

सावत्थीइ कुमारो भदो सो चारिओत्ति वेरज्जे । खारेण तच्छियंगो तणफासपरीसहं विसहे ॥ ११६ ॥

व्याख्या—श्रावस्स्यां कुमारो भद्रः स ‘चारिकः’ चर इति वैराल्ये क्षारेण ताक्षिताङ्गः तृणस्पदोपरीपहं ‘विसहे’सि विपहते,
स्मेति विशेष इति गाथार्थः ॥ ११७ ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायावसेयः, स चायम्—

'सावत्थीए नयरीए जियसत्त रण्णो पुत्तो भद्दो नाम, सो निव्विण्णकामभोगो तहारूपाणं थेराणमंतिते पव्वतित्तो, कालेण य पगल्लविहारपडिमं पडिवण्णो, सो विहरंतो वेरल्ले चारिउत्तिकाऊण गहिओ, सो य पंतावेऊण खारेण तच्छिओ, सो दम्भेहिं वेडिऊण मुक्को, सो दम्भेहिं लोहियसंमीलिपहिं दुक्खाविज्जंतो समं सद्ध ॥ एवं शेषसाधुभिरपि सम्यक् सोढव्यः तणस्पशं-परीषदः ॥ तृणानि च मलिनान्यपि कानिचित् स्युरिति तत्सम्पर्कात् स्वेदतो विशेषेण जल्लसम्भव इत्यनन्तरं तत्परीषदमाह—

किलिन्नगाए पंकेणं, मेहावी व रएण वा । धिंसु वा परितवेणं, सायं नो परिदेवए ॥ ३६ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—क्लिन्नमनेकार्थत्वाद्वातूनां निचितं पाठान्तरतः क्लिष्टं वा-वाधितं गात्रं-शरीरमस्येति क्लिन्नगात्रः क्लिष्टगात्रो वा, मेधावी-‘वाहितो वा अरोगी वा, सिणाणं जो उ पत्थइ । वोक्कंतो होइ आयारो, जढो हवइ संजमो ॥ १ ॥’ इत्यागममनुसरन् न स्नानरूपमर्यादानतिवर्ती, केन पुनः क्लिन्नगात्रः क्लिष्टगात्रो वेत्याह-‘पङ्केन’ वा स्वेदार्द्रमलरूपेण ‘रजसा’ वा तेनैव काठिन्यं गतेन पांशुना वा, भिन्नकालत्वाच्चानयोर्वा ग्रहणं, ‘धिंसु व’ त्ति ग्रीष्मे, वाशब्दाच्छरदि वा, परिः-समन्तात्तापः परि-तापस्तेन, द्वेनौ तृतीया, किमुक्तं भवति?—परितापत्प्रस्वेदः प्रस्वेदाच्च पङ्करजसी ततः क्लिन्नगात्रता क्लिष्टगात्रता वा भवति, एवं विधश्च किमित्याह-‘सातं’ सुखम्, आश्रित्येति शेषः ‘नो परिदेवेन’ न प्रलपेत्-कथं कदा वा ममैवं मलदिग्धदेहस्य सुखानुभवः स्यात्? इति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥ किं तर्हि कुर्यादित्याह—

१ श्रावस्स्यां नगर्यां जितयात्रो राज्ञः पुत्रो भद्दो नाम, स निर्विण्णकामभोगः तथारूपाणां स्थविराणामन्तिके प्रव्रजितः, कालेन चैकान्निविहारप्रतिमां पतिपन्नः, स विहरन् वैराज्ये चारिक इतिकृत्वा गृहीतः, स च पीडयित्वा (पिडयित्वा) तक्षितः (सिक्तः) क्षारेण, स दम्भेष्टयिवा मुक्तः, स दम्भे रुधिर-संमिलितैर्दुःख्यमानः सम्यक् सहते । २ व्याधिमान् वाडरोगो वा स्नानं यस्तु प्रार्थयते । व्युत्क्रान्तो भवत्याचारस्वर्गो भवति संयमः ॥ २ ॥

वेणुज निजरापेही, आरियं धम्मणुत्तरं । जाव सरीरभेओत्ति, जल्लं काण धारए ॥ ३७ ॥ (सूत्रम्)
व्याख्या—‘वेदयेत्’ सहेत, जल्लजनिंतं दुःखमिति प्रक्रमः, कीदृशः सन् इत्याह—निर्जरं निर्जरं—कर्मेणामात्यन्तिकः क्षय-
स्तामपेक्षते—कथं ममासौ स्यादित्यभिलषतीति निर्जरापेक्षी, क एवं कुर्यादित्याह—आरादेयधर्मेभ्यो यात इत्यार्यस्तं ‘धर्म’ श्रुत-
चारित्ररूपं नास्त्युत्तरं—प्रधानमन्यदस्मादित्यनुत्तरस्तं, गम्यमानत्वात् प्रसन्नो-भावमिच्छुरित्यर्थः, सम्प्रति सामर्थ्योक्तमप्यर्थमादर-
त्वापनाय निगमनव्याजेन पुनराह—‘जाव सरीरभेओ’ त्ति सूत्रत्वात् ‘यावत्’ इति मर्यादायां शरीरस्य मेदो-विनाशस्तं मर्यादी-
कृत्य, किमित्याह—‘जल्लं’ कठिनतापन्नं मलम्, उपलक्षणत्वात् पङ्कजसी च ‘कायेन’ शरीरेण धारयेत्, दृश्यन्ते हि केचिदि-
न्द्राग्निदग्धानीच गिरिशिखराणि विच्छादयन् कृष्णदेहाः शीतोष्णवातातपादिभिः परिदोषितपरिदग्धोपहतशरीराः रजोऽवगुण्डितमल-
दिग्धदेहाः, अकामनिर्जरातश्च न कश्चित्तेषां गुणो, मम तु सम्यक् सहमानस्य महान् गुण इति मत्वा न तदपनयनाय ज्ञानादि
कुर्यात्, यतः—“न शक्यं निर्मलीकर्तुं, गात्रं ज्ञानशतैरपि । अश्रान्तमेव श्रोतोभिरुद्भिरत्रवभिर्मलम् ॥ १ ॥” पठ्यते च—‘वेदंती
निजरापेहि’ त्ति वेदयमानः—सहमानः, क्षोषं प्राग्वद्, अत्र केचिच्चतुर्थपादमधीयते, ‘जल्लं काप ण उव्वटे’ त्ति अत्रोद्धर्त्तनग्रहणमुद्-
वर्त्तयेदपि न, किं पुनः ज्ञायात्?, यद्वा—‘वेइज’ त्ति विद्यात्-जानीयाद्धर्ममाचारम्, आर्याधीतीनां, ज्ञात्वा च ‘ज्ञानस्य फलं
विरतिरि’ त्ति जल्लं कायेन धारयेत्, तथा ‘वेयंती’ त्ति विदन्-जानानोऽन्यत्तथैवेति सूत्रार्थः ॥ ३७ ॥ अत्र ‘मलंधारिणो’ त्ति
द्वारमनुसरन् ‘सायं णो परिदेवप’ इति सूत्रावयवमर्थतः स्पृशजुदाहरणमाह—

चंपाए सुनंदो नाम सावओ जल्लधारणहुगुंछो । कोसंबीइ दुगंघी उप्पणो तस्स सादिच्चं ॥ ११७ ॥

व्याख्या—चंपायां सुनन्दो नाम श्रावको जल्लधारणजुगुप्सी कौशाम्ब्यां दुर्गन्धिरुपन्नः, तस्य सादिव्यं—सदेवत्वमित्यक्षराथः
॥ ११८ ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

'चंपाए नयेरीए सुनन्दो नाम वाणियगो सावगो, अवण्णाए चेव जो जं मग्गेइ साहू तस्स तं चेव देइ ओसहेमेसज्जाइयं सत्तुगाइयं च, सब्बभंडिओ सो, तस्स अन्नया निग्गे सुसाहूणो जल्लपरिदिदंगा आवणं आगया, तेसिं गंधो जल्लस्स ताण ओस-
हाणं गंधमभिभविउं उक्कलति, तेण सुगंधदव्वभाविण चित्तिं-सव्वं लहं साहूण जदिणाम जल्लं उवाट्ठिता तो सुंदरं होतं, एवं सो तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंतो कालगतो कोसंबीए नयेरीए इम्मकुले पुत्तत्ताए आगतो, सो निविण्णकामभोगो धम्मं सोऊण पव्वसितो, तस्स तं कम्ममुदिदं, दुरभिगंधो जातो, तथो जंतो जातो वच्चति तथो तथो उड्डाहो, पच्छा सगह्हिं भणितो-
तुमं मां णिगच्छ उड्डाहो, पडिस्सए अच्छाहि, रत्तिं देवयाए सो काउस्सगं करेइ सुगंधो कतो. सो जहा नाम कोट्टपुड्डाण वा अन्नोसिं वा विसिद्धुदव्वाण जारिसो गंधो जातो, पुणोऽवि देवयाराहणं, सभावियगंधो जातो । तेण णाहियासिओ जल्लपरीसहो ।
एवं शेषसाधुभिर्न करणीयम् ॥ जल्लोपलिसश्च शुचीन् सत्क्रियमाणान् पुरस्क्रियमाणान्श्चापरानुपलभ्य सत्कारपुरस्काराभ्यां स्पृहयेदतस्तत्परीषदमाह—

अभिवादनं अबुद्धाणं, सामी कुज्जा निमंतणं । जे ताइं पडिसेवन्ति, न तेसिं पीहए सुणी ॥ ३८ ॥ (सूत्रम्)

१ चम्पायां नगर्यां सुनन्दो नाम वणिक् श्रावकः, अवज्ञैव यो यन्मार्गयति साधुस्तस्मै तदेव ददाति औषधभैषज्यादिकं सत्तुकादिकं च, सर्वभा-
ण्डिकः सः, तस्यान्यदा ग्रीष्मे सुसाधवो जल्लपरिघाता आपणमागताः, तेषां । २ गन्धो जल्लस्य तेषामौषधानां गन्धमभिभूयोच्छलति, तेन सुगन्धद्रव्यभावितेन
चिन्तितं-सर्वं लहं साधूनां यदि नाम जल्लमुदवर्त्तिष्यन्त तदा सुन्दरमभिविध्यत, एवं स तस्मात् स्थानादनालोचितप्रतिक्रान्तः कालगतः कौशाम्ब्यां नगर्याभिभ्य-
कुले पुत्रतया आगतः, स निविण्णकामभोगो धर्मं श्रुत्वा प्रव्रजितः, तस्य तत्कर्मोदीर्णं, दुरभिगन्धो जातः, ततो यतो यतो व्रजति ततस्तत उड्डाहः (अपत्रा-
जना), पश्चात् साधुभिर्मणितः-त्वं मा यासीः उड्डाहः, प्रतिश्रये तिष्ठ, रात्रौ देवतायाः स कायोत्सर्गं करोति, पश्चादेवतया सुगन्धीकृतः, स यथा नाम कोष्ठपुटानां
वा अन्येषां वा विशिष्टद्रव्याणां यादृशो गन्धस्तादृशो गन्धो जातः, पुनरपि देवताराधनं, स्वाभाविकगन्धो जातः तेन ३ नाध्यासितो जल्लपरीषदः ।

व्याख्या—‘अभिवादनं’ शिरोनमनचरणस्पर्शनादि पूर्वमभिवादये इत्यादिवचनं ‘अभ्युत्थानं’ ससम्भ्रममासनमोचनं ‘स्वामी’ राजादिः ‘कुर्यात्’ विदधीत ‘निमन्त्रणम्’ अद्य भवद्भिर्मिक्षा मदीयगृहे ग्रहीतव्येत्यादिरूपं, ‘ये’ इति स्वयूच्याः परतीर्थिका वा ‘तानि’ अभिवादनादीनी ‘प्रतिसेवन्ते’ आगमनिषिद्धान्यपि भजन्ते, न तेभ्यः स्पृहयेत्—यथा सुलब्धजन्मानोऽमी य एवमेवंविधैरभिवादनादिभिः सत्क्रियन्त इति सूत्रार्थः ॥ ३८ ॥ किंच—

अणुककसाई अपिच्छे, अण्णाएसि अलोल्लुए । रसेसु नाणुगिज्झिज्जा, नाणुत्तप्पिज्ज पण्णवं ॥ ३९ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—उत्कण्ठितः सत्कारादिषु शेत इत्येवं शील उत्कशायी न तथा अनुत्कशायी, यद्वा प्राकृतत्वादणुकयायी सर्व-
धनादित्वादिति, कोऽर्थः ?—न सत्कारादिकमकुर्वते कुप्यति, तत्सम्पत्तौ वा नाहङ्कारवान् भवति, यत उक्तम्—“‘पलिमंथ महे
शुद्धिं विधत्ते, अत एवास्या-स्तोका धर्मोपकरणप्राप्तिमात्रविषयत्वेन न तु सत्कारादिकामितया महती अल्पशब्दस्याभाववादित्वेना-
विधमाना वा इच्छा-वाञ्छा वा यसेति अल्पेच्छः, इच्छायाश्च कपायान्तर्गतत्वेऽपि पुनरल्पत्वाभिधानं बहुतरदोषत्वोपदर्शनार्थम्,
अत एव च अक्षतो जातिश्रुतादिभिः एयति-उच्छति अर्थात् पिण्डादीत्यक्षातैपी, कुतः पुनरेवम्?, यतः ‘अलोल्लुएः’ सरसौद-
नादिषु न लाम्पट्यवान्, एवंविधोऽपि सरसाहारभोजिनोऽपरान् वीक्ष्य कदाचिदन्यथा स्यात् अत आह-सरसेषु-रसवत्त्वोदना-
दिषु, पाठान्तरतो-‘रसेषु वा’ मधुरादिषु ‘तानुगृथ्येत् नाभिकाङ्क्षां कुर्वीत, रसगुद्धिर्वर्जनोपदेशश्च तद्गृह्यित एव वालिशाना-
मभिवादनादिस्पृहासम्भवात्, तथा न ‘तेभ्यो’ रसगृह्येभ्यः स्पृहयेन्मुनिः, पाठान्तरतश्च नानुतल्येत् तीर्थान्तरायाः नृपत्यादिभिः

१ विभ्रं महत् विजानीयात् याऽपि च वन्दना पूजनेह । सूक्ष्मं शल्यं दुरुद्धरमिति संख्याय मुनिर्न मायति ॥ १ ॥

सत्क्रियमाणानवेक्ष्य, किमेतत्परित्यागेनाहमत्र प्रवर्जितः ? इति, प्रज्ञा-हेयोपादेयविवेचनात्मिका मतिस्तद्वाच, अनेन सत्कारकारिणि तोषं न्यन्तकारकारिणि च द्वेषमकुर्वताऽयं परीषहोऽध्यासितव्य इत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥ अत्र 'अङ्गविवे'ति द्वारमनुसरन् सूत्रोक्तमर्थं व्यतिरेकोदाहरणेन स्पष्टयन्नाह—

महुराह इंददत्तो पुरोहिओ साहुसेवओ सिद्धी । पासायविज्जपाडण पायच्छिज्जेदकीले य ॥ ११८ ॥

मथुरायामिन्द्रदत्तः पुरोहितः साधुसेवकः श्रेष्ठी प्रासादविद्यापातनं पादच्छेदश्चेन्द्रकीले चस्य भिन्नक्रमत्वादिति गाथासंस्कारः ॥ ११९ ॥ एतदर्थश्च सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

१ चिरकालपइट्टियाप महुराप इंददत्तेणं पुरोहिएणं पासायगणं हेट्टुणं साधुस्स वच्चंतस्स पाओ ओलंबितो सीसे कतोत्ति-काउं, सो य सावएण सिट्ठिणा दिट्ठो, तस्सामरिस्सो जाओ, दिट्ठं भो । एएण पावेणं साहुस्स उवरिं पादो कतोत्ति, तेण पइण्णा कया-अवस्स मए एयस्स पादो छिंदेयव्वो, तस्स छिद्दाणि मगगइ, अलभमानो अन्नाया आयारिआण सगसे गंतूण वंदित्ता परि-

१ चिरकालप्रतिष्ठितायां मथुरायामिन्द्रदत्तेन पुरोहितेन प्रासादगतेन अधस्तात् साधोर्गच्छतः (उपरि) पादोऽवलम्बितः, शीर्षे कृत इति कृत्वा, स च श्रावकेण श्रेष्ठिना दृष्टः, तस्यामर्षो जातः, दृष्टं भो ! एतेन पापेन साधोस्परि पादः कृत इति, तेन प्रतिज्ञा कृता—अवश्यं मया एतस्य पादच्छेदव्यः, तस्य छिद्दाणि मार्गयति, अलभमानोऽन्यदा आचार्याणां सकाशे गत्वा वन्दित्वा परिक्रमयति, तैर्भण्यते—का पृच्छा ?, अध्यासितव्यः सत्कारपुरस्कारपरीषहः, तेन भणितं—मया प्रतिज्ञा कृता, आचार्यैर्भण्यते—एतस्य पुरोहितस्य किं गृहे वर्तते ?, तेन भण्यते—एतेन पुरोहितेन प्रासादः कारितः, तस्य प्रवेशने राज्ञो मर्कं करिष्यतीति, तैर्भण्यते—यदा राजा प्रविशति तं प्रासादं

उत्तरा-

ध्ययन-

बृहद्वृत्तिः

॥ १८६ ॥

२ परीषदा
ध्ययनम्

॥ १८६ ॥

कथं, तेषां भण्ड-का पुच्छा ? अहियासेयवो सकारपुरस्कारपरीसहो, तेन भणियं-मए पइण्णा कपड्डिया, आयरिपहिं भण्ड-
पयस्स पुरोहिदस्स किं घरे वट्ठइ ? तेन भण्ड-पयस्स पुरोहिदस्स पासाओ कपड्डतो, तस्स पवेसणे रणो भत्तं करेहिस्ति,
तेहिं भण्ड-जाहे राया पविसइ तं पासायं 'ताहे तुमं रायं हत्थेण गहेऊण अवसारिजासि जहा-पासाओ पडति, ताहेऽहं पासायं
विजाप पाडिस्सं, तेण तहा कयं, सेट्ठिणा राया भणितो-एएण तुमं मारिया आसि, रुट्ठेण रण्णा पुरोहितो सावगस्स अणितो,
तेण तस्स इंदकीले पादो कतो, पच्छा छिन्न(ओ), एवं काउं इयरो विसज्जितो तेण णादियासितो सकारपुरस्कारपरीसहो इति ॥
यथा तेन आन्देनासौ न सोढो न तथा विधेयं, किन्तु साधुवत्सोढव्यः, इह पूर्वत्र च श्रावकपरीषदाभिधानमाद्यनयचतुष्टय मतेनेति
भावनीयम्, उक्तं हि प्राक्-“ इति णं वि गेगमनतो परीसहो जाव उज्जसुत्तातो ॥” इति, अङ्गं चात्र पादो, विद्या च प्रासादपातनविद्या ॥
साम्प्रतमनन्तरोक्तपरीषदान् जयतोऽपि कस्यचिज्ज्ञानावरणापगमात् प्रज्ञाया उत्कर्षे अपरस्य तु तदुदयादपकर्षे उत्सेकैवैक्यसम्भव
इति प्रज्ञापरीषदमाह—

से नूनं मए पुब्बं, कम्माऽणाणफला कडा । जेणाहं नाभिजाणामि, पुट्ठो केणइ कणहुई ॥ ४० ॥
अह पच्छा उइज्जंति, कम्माऽणाणफलाकडा । एवमासासि अपपाणं, णच्चा कम्मविवागयं ॥ ४१ ॥ (सूत्रम्)

१ तदा त्वं राजानं हस्तेन गृहीत्वाऽपसारयेः यथा-प्रासादः पतति, तदाऽहं प्रासादं विद्या पातयिष्यामि, तेन तथा कृतं, श्रेष्ठिना राजा भणितः-
एतेन यूयं मारिता अभविष्यन्, रुहेन राज्ञा पुरोहितः श्रावकायापितः, सेन तस्येन्द्रकीले पादः कृतः, पथात् छिन्नः, एवं कृत्वेतरो विद्युष्टः । तेन नाभ्या-
सितः सत्कारपुरस्कारपरीषद इति । २ लोद्धमओ काऊण सो छिन्नो प्र० अधिकम् । ३ त्रयाणामपि नैगमनयः परीषदो यावदनुसृजात् ॥ १ ॥

व्याख्या—सेशब्दो मागधप्रसिद्धयाऽथशब्दार्थं उपन्यासे, 'नूनं' निश्चितं 'मये'ति आत्मनिर्देशः 'पूर्वं' प्राक् क्रियन्त इति कर्मणि तानि च मोहनीयादीन्यपि सम्भवन्त्यत आह—अज्ञानम्-अनवबोधस्तत्फलानि ज्ञानावरणरूपाणीत्यर्थः 'कृतानि' ज्ञाननि-
न्दादिभिरुपार्जितानि, यदुक्तम्-ज्ञानस्य ज्ञानिनां चैव, निन्दाप्रेषमत्सरैः । उपधातैश्च विघ्नैश्च, ज्ञानघ्नं कर्म वध्यते ॥ १ ॥ 'मये' त्यभिधानं च स्वयमकृतस्योपभोगासम्भवाद्, उक्तं च—“शुभाशुभानि कर्मणि, स्वयं कुर्वन्ति देहिनः । स्वमेवोपभुज्यन्ते, दुःखानि च सुखानि च ॥ १ ॥” कुत एतदित्याह—येन हेतुना अहं 'नाभिजानामि' नाभिमुख्येनावबुद्धये पृष्टः केनचित् स्वयमजानता जानता वा 'कण्डुर्ह'न्ति सूत्रत्वात् कस्मिंश्चित् सूत्रादौ वस्तुनि वा, प्रशुणेऽपीत्यभिप्रायः । न हि स्वयं स्वच्छस्फटिकवदति-
निर्मलस्य प्रकाशरूपस्यात्मनोऽप्रकाशकत्वं किन्तु ज्ञानावृत्तिवशत एव, उक्तं हि—“तत्र ज्ञानावरणीयं नाम कर्म भवति येनास्या तत्पञ्चविधं ज्ञानमावृत्तं रविरिव मेघेस्तथा ॥ १ ॥” अथवा 'से नूनं'ति शेषशब्दः प्रतिवचनवाचिनोऽथशब्दस्यार्थः, स हि केनत्कि-
ञ्चित्पर्यप्रशुक्तः तथाविधविमर्शाभावेन स्वयमजानन् कुत पतन्ममाज्ञानमिति चिन्तयन् गुरुवचनमनुसृत्यात्मानमात्मनैव प्रति चक्ति, 'से' इत्यथ 'नूनं' निश्चितमेतत्, शेषं प्राग्वत् । आह—यदि पूर्वं कृतानि कर्मणि किं न तदैव वेदितानि ?; उच्यते, अथेति वक्तव्यान्तरोपन्यासे 'पश्चाद्' अथाधोत्तरकालम् 'उदीयन्ते' विपच्यन्ते कर्मण्यज्ञानफलानि कृतानि, अलर्कभूषिकविषवि-
कारवत् तथाविधद्रव्यसाचिव्यादेव तेषां विपाकदानात्, ततस्तद्विघातायैव यत्नो विधेयो न तु विषादः, 'पचम्' अमुना प्रकारेण 'आश्वासय' स्वस्थीकुरु, कम् ?—आत्मानं, मा वैकृष्यं कृथा इत्यर्थः, उक्तमेव हेतुं निगमयन्नाह—ज्ञात्वा कर्मविपाकम् । इत्थं प्रज्ञाऽपकर्षमाश्रित्य सूत्रद्वयं व्याख्यातम्, एतदेव तदुत्कर्षपक्ष एवं व्याख्यायते—प्रज्ञोत्कर्षवैतवं परिभाचनीयं—'से' इत्युपन्यासे नूनं मया पूर्वं 'कर्मणि' अनुष्ठानानि ज्ञानप्रशंसादीनि, ज्ञानमिह विमर्शपूर्वको बोधः, तत्फलानि कृतानि येनाहं ना अपिशब्दस्य
लुप्तनिर्दिष्टत्वाच्चाऽपि—पुरुषोऽप्यभिजानामि 'पृष्टः' पर्यशुक्तः 'केनापि' अविवक्षितविशेषेण, सर्वेणापीत्यर्थः, 'कस्मिंश्चिद्' यत्र तत्रापि वस्तुनि, 'अथे'त्युत्कर्षनिन्तरम् 'अपथ्यानि आयतिकदुकानि कर्मण्यज्ञानफलानि 'उदिज्जन्ति' 'चित् सूत्रवाचिबुध्यत्ययेनो-

उत्तरा-
ध्ययन-
धृद्वृत्तिः
॥ १८८ ॥

२ परीषदा
ध्ययनम्

॥ १८८ ॥

देव्यन्ति, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (पा० ३-३-१३१) इत्यनेन वर्त्तमानसामीप्ये वा लटि उदीर्यन्ते, सन्निहितकाल एवोद्दे-
व्यन्तीत्यर्थः, अयं चाशयः-उत्सेको हि ज्ञानावरणकारणमवश्यवेद्यं च तत्, तदुदये च कुतो ज्ञानम्?, अनियते वाऽस्मिन्क
उत्सेकः?, इत्येवमालोचयन्नाश्वासय-प्रज्ञावलेपावलुप्तचेतनमात्मनं स्वस्थीकुरु ज्ञात्वा कर्मविपाकम्, इह च तन्त्रन्यायेन युगपदर्थ-
द्वयसम्भवः, तन्त्रं च दैर्घ्यप्रसारिताः तन्तवः, ततो यथा तदेकमेकस्य तिरश्चोनस्य तन्तोः सङ्गहि तथा यदेकैकानेकार्थस्याभिधानं
स तन्त्रन्याय इति सूत्रद्वयार्थः ॥ ४०-४१ ॥ अत्र सूत्रद्वारं, सूत्रं चागमः, अस्मिन् प्रस्तुतसूत्रसूचितमुदाहरणमाह—

उज्जैणी कालखमणा सागरखमणा सुवर्णभूमीए । इंदो आउयसेसं पुच्छइ साविच्चकरणं च ॥ १२० ॥

व्याख्याः—उज्जयिणी कालक्षपणाः सागरक्षपणाः सुवर्णभूमी इन्द्रः आयुष्करोपं पृच्छति सादिव्यकरणं चेति गाथाक्षरार्थः
॥ १२० ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायात् ज्ञातव्यः, स चायम्—

‘उज्जैणीए थालगायिका बहुसुया, तेसिं सीसो न कोइइच्छइ पढिउं, तस्स सीसस्ससीसो बहुसुओ सागरखमणो णाम सुव-
र्णभूमीए गच्छेणं विहरइ, पच्छा आयरिआ तत्थ पलाइउं गया सुवर्णभूमिं, सो य सागरखमणो अणुओणं कइइ, पण्णापरीसहं

१ उज्जयिन्यां कालकाचार्या बहुभुताः, तेषां शिष्यो न कोऽपि इच्छति पठितुं, तस्य शिष्यस्य शिष्यो बहुभुतः सागरक्षपणो नाम सुवर्णभूमी गच्छेन
विहरति, पश्चादाचार्यास्तत्र पलाय गताः सुवर्णभूमी, स च सागरक्षपणोऽनुयोगं कथयति, प्रज्ञापरीषदं न सहते, भणति-वृद्ध ! गत एव तव श्रुतस्कन्धः?,
तेन भण्यते-गत इति, ततः शृणु, स श्रावयितुं प्रयत्नः । ते च शय्यातरेण निर्वन्धेन कथिते तच्छिष्याः सुवर्णभूमिर्यतः (ततः) चलिताः, लोकः पृच्छति
वृन्दं गच्छन्तं-क एव आचार्यो गच्छति?, तेन भण्यते-कालकाचार्याः, तत् जनपरम्परकेण स्थितं कर्णगोः (वृत्तान्तं) सागरक्षमणस्य संग्राप्तं, यथा-कालका-
चार्या आगच्छन्ति, सागरक्षपणो भणति-वृद्ध ! सत्यं (श्रुतं) मम पितामह आगच्छति?, तेन

न सहइ, भणइ-खंता ! गयं एयं तुभ सुयखंघं !, तेण भणइ-गयति, तो सुण, सो सुणावेउं पयत्तो ! ते य सेजायर-
णिब्बंघे कहिए तस्सिस्सा सुवणणभूमि जतो चलिया, लोगो पुच्छति विदं गच्छंतं को एस आयरिओ गच्छइ !, तेण
भणइ-कालगा आयरिया, तं जणपरंपरण फुसंतं कोहुं सागरसमणस्स संपत्तं, जहा-कालगा आयरिया आगच्छंति,
सागरखमणो भणइ-खंतग ! सच्चं मम पितामहो आगच्छति !, तेण 'भणति--ण जाणं, मयावि सुयं, आगया य साहुणो, सो
अव्भुट्ठिओ, सो तेहिं साधूहिं भणति-खमासमणा केइ इहागया !, पच्छा सो संकिओ भणइ-खंतो परं इक्को आगओ, न उण.
जाणामि खमासमणा, सो पच्छा खामेति, भणति--मिच्छाहुक्कडं जं पत्थ मए आसादिया, पच्छा भणति-खमासमणां !
केरिसं अहं वक्खणेमि !, खमासमणेण भणति--लहुं, किन्तु मा गव्वं करेहि, को जाणति !, कस्स को आग-
मोत्ति !, पच्छा धूलिणाएण चिक्खिल्लपिण्डएण य आहरणं करेति ! न तथा कायव्वं जहा सागरखमणेण कयं ! ताण
अज्जकालगाण समीवं सक्को य आगंतुं णिओयजीवे पुच्छति, जहा अज्जरक्खियाणं तहेव जाव सादिव्वकरणं च ॥ इदं च प्रज्ञा-
सद्भावमङ्गीकृत्योदाहरणमुक्तं, तदभावे तु स्वयमभ्यूह्यमिति ॥ इदानीं प्रज्ञाया ज्ञानविशेषरूपत्वात्तद्विपक्षभूतत्वाद्ज्ञानस्य तत्परीषह-
माह, सोऽप्यज्ञानभावाभावाभ्यां द्विधैव, तत्र भावपक्षमङ्गीकृत्येदमुच्यते—

१ भण्यते-न जाने, मयाऽपि श्रुतम्, आगताश्च साधवः, सोऽभ्युत्थितः, स तैः साधुभिर्भण्यते-क्षमाश्रमणाः केचिदिहागताः !, पश्चात् स शङ्कितो
भणति-दृढः परमेक आगतः, न पुनर्जानामि क्षमाश्रमणा (इति), स पश्चात् क्षमयति, भणति-मिथ्या मे दुष्कृतं यदत्र मया आश्रितताः, पश्चात्
भणति-क्षमाश्रमणाः ! कीदृशमहं व्याख्यानयामि !, क्षमाश्रमणेन भण्यते-लघुं, किन्तु मा गर्वं कार्योः, को जानाति ! कस्य क आगम इति, पश्चादल्लिङ्गानेन
कर्तृमपिण्डेन च दृष्टान्तं कुर्वन्ति । न तथा कर्तव्यं यथा सागरक्षपणेन कृतं । तेषामार्यकालकानां समीपे शकश्च आगत्य निगोदजीवान् पृच्छति, यथा
आर्यरक्षितानां तथैव यावत् सादिव्यकरणं च ॥

निरट्टगंमि विरओ, मेहुणाओ सुसंवुडो । जो सक्खं नाभिजानामि, धम्मं कल्लाण पावजं ॥ ४२ ॥ (सूत्रम्)
तवोवहाणमायाय, पडिमं पडिवज्जओ । एवंपि मे विहरओ, छउमं ण णियट्ठति ॥ ४३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘णिरट्टगंमि’ति अर्थः—प्रयोजनं तदभावो निरर्थं तदेव निरर्थकं तस्मिन् सति, ‘विरतः’ निवृत्तः, कस्मात् ?—मिथु-
नस्य भावः कर्म वा मैथुनम्—अब्रह्म तस्मात्, आश्रवान्तरविरतावपि यदस्योपादानं तदस्यैवातिगृह्णितुं तस्या दुस्त्यजत्वात्, उक्तं
हि—“‘दुपचया इमे कामा’” इत्यादि, सुष्ठु संवृतः सुसंवृतः—इन्द्रियनोदन्द्रियसंवरणेन, यः ‘साक्षात्’ इति परिस्फुटं नाभिजानामि
‘धर्म’ वस्तुस्वभावं ‘कल्लाण’ति विन्दुलोपात्कल्याणं शुभं ‘पापकं’ वा तद्विपरीतं, वेत्यस्य गम्यमानत्वात्, यद्वा धर्मम्—आचारं
कल्यः—अत्यन्तनीरुक्त्या मोक्षस्तमानयति (अणति)—प्रज्ञापयतीति कल्याणो—मुक्तिहेतुस्तं, पापकं वा नरकादिहेतुम्, अयमाशयः—
यदि विरतो कश्चिदर्थः सिद्धेनैवं ममाज्ञानं भवेत्, कदाचित् सामान्यचर्ययैव न फलावातिरत आह—तपो—भद्रमहामद्रादि उप-
धानम्—आगमोपचाररूपमाचान्तादि ‘आदाय’ स्वीकृत्य चरित्वेतियावत् ‘प्रतिमां’ मासिक्यादिभिश्चुप्रतिमां ‘पडिवज्जय’ति प्रति-
पद्याङ्गीकृत्य, पठ्यते च—‘पडिमं पडिवज्जओ’ति प्रतिपद्यमानस्य—अभ्युपगच्छतः, ‘एवमपि’ विशेषपचययाऽपि, आस्तां सामान्यचर्य-
येत्यपि शब्दार्थः ‘विहरतो’ति निष्पत्तिवन्धत्वेनानियतं विचरतः छादयतीति छद्म-ज्ञानावरणादिकर्म ‘न निवर्त्तते’ नापैतीति
भिन्नुः न चिन्तयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अज्ञानाभावपक्षे तु समस्तशास्त्रार्थनिष्कनिकपोपलक्षणना(ता)यामपि न दृष्णीयमातमानसो
भवेत्, किन्तु—‘पूर्वपुरुषसिद्धानां विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम् । श्रुत्वा साम्प्रतपुरुषाः कथं स्वबुद्ध्या मदं यान्ति ? ॥ १ ॥’ इति
परिभावयन् विगलितावलेपः सन्नेवं भावयेत्—‘णिरट्टयं’ सूत्रद्वयम्, अक्षरगमनिका सेव, णवरं ‘निरट्टयंमिडवि’ निरर्थकेऽपि प्रक्रमात्
प्रज्ञावलेपे रतो, मैथुनात् सुसंवृतः सन्निरुद्धात्मा सन् योऽहं ‘साक्षात्’ समक्षं नाभिजानामि धर्मं कल्याणं पापकं वा, अयमभि-

१ दुष्प्रत्यजा इमे कामाः ।

प्रायः—‘जे’ एगं जाणति से सव्वं जाणति (जे सव्वं जाणति) से एगं जाणति’ इत्यागमात् छन्नस्योऽहमेकमपि धर्मं वस्तुस्वरूपं न तत्त्वतो वेद्मि, ततः साक्षाद्भावस्वभावाव भासि चेन्न विज्ञानमस्ति किमितोऽपि मुकुलितवस्तुस्वरूपपरिज्ञानतोऽवलेयेनेति भावः, तथा तपउपधानादिभिरप्युपक्रमणहेतुभिः उपक्रमयितुमशक्ये छद्मनि दारुणे वैरिणि प्रतपति कः किल ममाहङ्कारावसर इति सूत्र-द्वयार्थः ॥ ४२—४३ ॥ साम्प्रतमावृत्त्या पुनः सूत्रद्वारमङ्गीकृत्य प्रकृतसूत्रोपक्षिप्तमज्ञानसद्भाव उदाहरणमाह—

परितंतो वायाणाए गंगाकूले पिया असगडाए । संवच्छरेहऽहिज्जइ वारसहि असंखयज्झयणं ॥ १२१ ॥

व्याख्या—‘परितान्तः’ खिन्नो वाचनया गङ्गाकूले पिताऽशकटायाः संवत्सरैरधीते द्वादशभिरसंस्कृताध्ययनमिति गाथा-क्षरार्थः ॥ १२१ ॥ भावार्थस्तु वृद्धसंप्रदायादवसेयः, स चायम्—

‘गंगाकूले दोस्मि साहू पव्वइया भायरो, तत्थ जोगो वहुसुतो एगो अप्पसुतो, तत्थ जोगो वहुसुतो सो सीसेहि सुत्तत्थ-निमित्तमुवसप्पतेहिं दिवसतो विरेगो नत्थि, रत्तिपि पडिपुच्छणसिक्खगाईहिं सुइयं न लहइ, जोगो सो अप्पसुतो सो रत्ति सव्वं सुयइ । अन्नया कयाई सो भायरिओ णिद्वापरिखेत्तितो चित्तेति—अहो मे भाया पुण्णवंतो जोगो सुयइ, अहं पुण्ण मंदपुण्णणं सुइउं पिण लब्भइ,

१ य एकं जानाति स सर्वं जानाति यः सर्वं जानाति स एकं जानाति । २ गङ्गाकूले द्वौ साधू प्रव्रजितौ आतरो, तत्रैको बहुश्रुत एकोऽल्पश्रुतः, तत्र यः स बहुश्रुतः स शिष्यैः सूत्रार्थनिमित्तमुपसर्पद्भिर्वसतः क्षणो नास्ति, रात्रावपि प्रतिप्रच्छनाधिक्रान्तादिभिः स्वपितुं न लभते, यः सोऽल्पश्रुतः स रात्रौ सर्वा स्वपिति । अन्यदा कदाचित्स आचार्यो निद्रापरिखेदितश्चिन्तयति—अहो मम आता पुण्यवान् यः स्वपिति, अस्माभिः पुनर्मन्दपुण्यैः स्वपितुमपि न लभ्यते, तेन ज्ञानावरणीयं कर्म बद्धं, स तस्मात् अनालोचितप्रतिज्ञान्तः कालमासे कालं कृत्वा देवलोकैर्पूयन्नः । ततश्च्युतः इहैव भारते वयं आसीरगृहे दारको जातः, क्रमेण वृद्धो ग्रीवनस्थो विवाहितः, दारिका जाता, अतीव रूपवती, सा च भद्रकन्यका । कदाचित् ते पितापुत्रौ

तेण णाणायरणिज्जं कम्मं वद्धं, सो तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंतो कालमासे काल किच्चा देवलोपसु उववण्णो । तओ चुतो इहेव भारहे वासे आहीरघरे दारतो जातो, कमेण चद्धितो जोवणत्थो वीवाहितो, दारिया जाया, अतीव रुववती, सा य भइकन्नया । कयाइ ताणि पियापुत्ताणि 'अओहिं आहीरेहिं' समं सगडं धयस्स भरेऊण णगरिं विक्किणणट्टा पत्थिआजी, सा य कण्णया सारत्थं तस्स सगडस्स करेइ, ततो ते गोवदारया तीप रूवेणाक्खित्ता तीसे सगडस्स अन्मासयाइ सगडाइ खेडंति तं पलोइता, ताइं सत्त्वातिं सगडातिं उप्पहेणं भग्गाइ, तओ तीप नाम कयं-असगडत्ति. असगडाप पिया । असगडपिया तस्स तं चैव वेरगं जायं, तं दारियं परिणावेडं सव्वं च घरसारं दाऊण पव्वतितो । तेण तिणिण उत्तरज्झयणाणि जाव अहायाणि, ताव असंखे उदिट्ठं तं णाणावरणं कम्मसु-दिज्जं, गया दो दिवसा अविलच्छेदुण, न पगे 'सिलोगो ठाति, आयरिएहिं भणत्ति-उड्ढहिं जा पयमज्झयणमसंखयमणुणविज्जति, सो भणत्ति-पयस्स केरिसो जोगो ? आयरिया भणत्ति-जाव न उट्ठति ताव आयंविळं, सो भणत्ति-भलाहिं मे अणुणाय णं, एवं तेण अदोगेण आयंविळाहारेणं चारसहिं 'संवच्छदेहिमहिं' पयमज्झयणमसंखयं, खविंयं तं कम्मं, सेसं लडुं चेव अहिज्जियं ॥

पवमक्षानपरीषहः सोढव्यः, प्रतिपक्षे च भौमद्वारं, तत्रान्येतत्सूत्रसूचितमिदमुदाहरणं—

१ अन्यैराभीरैः समं शकटं घृतेन मृत्वा नगरीं विक्रयणाय प्रस्थिते, सा च कन्यका सारथिवं तस्य शकश्य्य करोति, ततस्ते गोपदारकाः तस्या रूपेणाक्षिप्ताः तस्याः शकःस्याभ्यासे शकटानि खेद्यन्ति तां प्रलोकयन्तः, तानि सर्वाणि शकटानि उत्पथेन भगानि, ततस्तस्या नाम कृतम्-अशकटेति, अशकटायाः पिता अशकटापिता । तस्य तदेव वैराग्योत्पादकं जातं, तां दारिकां परिणाम्य सर्वं च गृहसारं दत्त्वा प्रव्रजितः । तेन त्रीणि उत्तराध्ययानि यावदधीतानि, तावद् असंख्येय उदिष्टे तज् ज्ञानावरणं, कर्मोदीर्गं, गतो द्वौ दिवनौ आचाम्लयहेन (युग्मेन) नैकः श्लोकस्तिष्ठति, आचार्यैर्भण्यते-उत्तिष्ठ यावदेतदध्ययनमसंख्येयकममुज्जायते, स भणत्ति-एतस्य कीदृशो योगः ? आचार्या भणन्ति-यावन्नोत्तिष्ठते-तावदाचार्यं, स भणत्ति-अलं ममाजुशया, एवं तेनाहीनेनाचामाम्लाहारेण द्वादशभिः । २ ंगोऽपि आलावगो प्र० । ३ संवत्सरैरधीतमध्ययनमसंख्यकं, क्षपितं तत् कर्म, शेषं लब्धेवाधीतम् ।

इमं च एरिसं तं च तारिसं पिच्छं केरिसं जायं ? । इय भणइ थूलभदो सन्नाइधरं गओ संतो ॥ १२२ ॥

व्याख्या—‘इदं चे’ति द्रव्यम् ‘ईदृशमि’ति स्तम्भमूलस्थितमतिवभूतं च, अतिशयक्षान्तिवेन तस्य हृदि विपरिवर्तमानतया द्रव्यस्येदमा निर्देशः, ‘तच्चे’ति तस्याक्षान्तः परिभ्रमणं ‘तादृशमि’ति विप्रकृष्टदुर्गदेशान्तरविषयं, पश्य कीदृशं ? केन सदृशं ? जातं, न केनापि, कश्चिद्गृहे सति द्रव्ये द्रव्यार्थी बहिर्भ्रम्यति ? इति भावः, ‘इती’त्येवं भणति स्थूलभद्रः ‘स्वज्ञातिः’ अत्यन्तसुहृत्तद्गृहं गतः सन्निति नाथार्थः ॥ १२२ ॥ सम्प्रदायश्चात्र—

‘स्थूलभदो आयरिओ बहुसुतो, तस्स एगो पुच्चि मित्तो होत्था, सद्यागोऽवि य । सो सूरि विहरंतो तस्स घरं गतो महिल पुच्छति—सो भुको कहिं गतोत्ति ?, सा भणइ—वाणिज्जेणं, तं च घरं पुच्चि लहुं आसि, पच्छा सडियपडियं जायं, तस्स पुव्वि-छपहिं एगस्स खंभस्स देहा भूमीए दव्वं निहेल्लयं, तं सो आयरितो गाणेण जाणति, पच्छा तेणं तओहुत्तं हत्थं काउं भण्णति—

१ स्थूलभद्र आचार्यो बहुश्रुतः, तस्यैकः पूर्वमित्रमभूत्, सज्ञातीयोऽपि च । स सूरिविहरन् तस्य गृहं गतो महेलां पृच्छति—सोऽमुकः क्व गत इति, सा भणति—वाणिज्याय, तच्च गृहं पूर्वं लष्टमासीत्, पश्चाच्छ्रुतिपतितं जातं, तस्य पूर्वजैः एकस्य स्तम्भस्याधस्ताद् भूमौ द्रव्यं निहितं, तत्स आचार्यो ज्ञानेन जानाति, पश्चात्तेन । २ तत्संसुखं हस्तं कृत्वा भण्यते—इदं चेदृशं तच्च तादृशमित्यादिगाथा, इदं चेदृशं द्रव्यजातं, सोऽज्ञानेन भ्राम्यति, एवं च भणति जनो जानाति, यथा—गृहमेव पूर्वं लष्टमिदानीं तु श्रुतिपतितं दृष्ट्वा अनित्यतानिरूपणार्थं भगवान् दर्शयति । स चागतः, महेल्या शिष्टं—यथा स्थूलभद्र आगत आसीत्, स भणति—स्थूलभद्रेण किञ्चित् भणितं ?, न किञ्चित्, नवरं स्तम्भसंसुखं हस्तं दर्शयन् भणितवान्—इदं चेदृशमित्यादि, तेन पण्डितेन ज्ञातं—यथाऽज्ञावश्यं किञ्चिदस्ति, तेन खानितं गावसानाप्रकाररत्नैर्भूतं कलशं पश्यति । तेन ज्ञानपरीषदो नास्थासितः ।

‘इमं च परिसं तं च नारिसमित्यादिगाथा’ इमं च परिसं दन्वजायं, सो अण्णणेणं भमद, एवं च भण्णणेणं जणो जाणति, जहा-घरमेव पुनित्वं लङ् इयाणि तु सडियपडियं दट्ठं अणिच्चयाणिरूवणत्थं भयवं दंसेइ । सो य आगतो, महिलाए सिट्ठं-जहा थूल-भट्ठो आगतो आसि, सो भणति-थूलभट्ठेण किंचि भणियं?, ण किंचि, णवरं खंभट्ठत्तं हत्थं दायन्तो भणियाइओ-‘इमं च परिस-सित्यादि,’ तेण पंडिपण णायं-जहा एत्थ अवस्से किंचि अत्थि, तेण खाणियं जाव णाणापगारएयणाण भरियं कलसं पेच्छइ । तेण णाणपरीसहो णाहियासिओ ॥ तैवं शेपसाधुभिः कर्त्तव्यम् । इह च प्रज्ञानयोरर्मावाभावाभ्यां सूत्रे परीपहत्वेनोपवर्णनं निरुक्तौ चाज्ञानपरीषहे तथैवोदाहरणद्वयोपवर्णनमन्यत्रापि यथासम्भवमेवं भावनीयमिति ज्ञापनार्थं ॥ साम्प्रतमज्ञानादर्शनेऽपि संशयीत कश्चिदिति तत्परीपहमाह—

णत्थि णूणं परे लोए, इट्ठो वावि तवस्सिणो । अट्ठुवा चञ्चिओमिति, इह भिक्खू ण चिंतए ॥ ४४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘नास्ति’ न विद्यते ‘नूनं’ निश्चितं ‘परलोको’ जन्मान्तरमित्यर्थः, भूतचतुष्टयात्मकत्वाच्छरीरस्य, तस्य चेहैव पातात्, चैतन्यस्य च भूतधर्मभूतत्वात्, तदतिरिक्तस्य चात्मनः प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वाद्, ‘कद्धिर्वा’ तपोमाहात्म्यरूपा, अपिः पूरणे, कस्य ?-तपस्विनः, सा च आमशोपध्यादिः—‘पादरजसा प्रशमनं सर्वरुजां साधवः क्षणात्कुयुः । त्रिभुवनविसयजननान् ददुः कामांस्त्वणाग्राह्या ॥ १ ॥ धर्मद्रितोन्मिश्रितकाञ्चनवर्णादिसर्गसामर्थ्यम् । अदभुतभीमोरुशिलासहस्रसम्पातशक्तिश्च ॥ २ ॥’ इत्यादिका च, तस्या अत्यनुपलभ्यमानत्वादिति भावः, ‘अट्ठुव’ति अथवा, किंवहुना ?-चञ्चितोऽस्मि भोगानामिति गम्यते ‘इती’ त्यमुना शिरस्तुण्डनोपवासादिना यातनात्मकेन धर्मगुणानेन, उक्तं च—“तपांसि यातनाश्चित्राः, संयमो भोगवञ्चना” इत्यादि, ‘इती’त्यनन्तरमुपदर्शितं भिक्षुः ‘न चिन्तयेत्’ न ध्यायेत्’ परिफल्गुरूपत्वादस्य, तथाहि—यत्तावदुक्तं—“भूतचतुष्टयात्मकत्वा-च्छरीरस्य जन्मान्तराभाव’ इति, तदसत्, न हि शरीरस्य जन्मान्तरानुयायित्वमस्माभिरुच्यते, किन्त्वात्मनः, न च भूतधर्म पच

चैतन्ये आत्मव्यपदेशः, तस्य तद्धर्मत्वेनोत्तरत्र निर्येत्यमानत्वात्, यदपि ऋद्धिर्वा तपस्विनो नास्ति, तदपि वचनमात्रमेव, अथात्मन ऋद्धीनां चाभावे अनुपलम्भो हेतुरुक्तः, सोऽपि स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा ?, तत्र न तावदात्मनोऽभावे स्वसम्बन्ध्यनुपलम्भो हेतुः, स्वयं तस्य घटादिवदुपलभ्यमानत्वात्, यथैव हि घटादिगता रूपादय उपलभ्यन्ते, तथा आत्मगता अपि ज्ञानसुखादय इति नात्र महदन्तरमुत्पद्यामः, उक्तं चाश्वसेनवाचकेन—“आत्मप्रत्यक्ष आत्माऽय”मित्यादि, अथायं न हृगोचर इति नास्तीत्युच्यते, नायमप्येकान्तो, यतस्तेनैवोक्तम्—“न च नास्तीह तत् सर्वं चक्षुषा यत्र गृह्यते,” अन्यथा चैतन्यमपि न हृगोचर इति तस्याप्यसत्त्वं स्यात्, अथ तत् स्वसंविदितमिति सदुच्यते, अयमपि तथाभूत एवेति सन्नस्तु, उक्तं हि—“अस्त्येव चात्मा प्रत्यक्षो, जीवो ह्यात्मानमात्मना । अहमस्मीति संवेत्ति, रूपादीनि यथेन्द्रियैः ॥ १ ॥” इति, किं बहूना ?, यथा चैतन्यमस्तीत्यभ्युपगम्यते तथाऽऽत्माप्यभ्युपगन्तव्यः, तथा चाह—“ज्ञानं स्वस्थं परस्थं वा, यथा ज्ञानेन गृह्यते । ज्ञाता स्वस्थः परस्थो वा, तथा ज्ञानेन गृह्यताम् ॥ १ ॥” इति । अथ सर्वसम्बन्ध्यनुपलम्भ आत्मभावे हेतुः, अयमप्यसिद्धः, अहमस्मीति प्रत्ययेन प्रतिप्राणि स्वात्मनः केवलानां च सर्वात्मनानुपलम्भस्य प्रतिषेधमशक्यत्वात् । एवमुद्धीनामप्यभावे सर्वसम्बन्ध्यनुपलम्भोऽसिद्धः, स्वसम्बन्धी तु नियतदेशकालापेक्षोऽन्यथा वा ?, प्रथमपक्षे को वा किमाह ?, कचित्कदाचित्तासामनुपलम्भस्य (उपलम्भस्य) चास्माकमपि संमतत्वात्, द्वितीयपक्षे पुनरनैकान्तिकता, देशादिविप्रकृष्टानामनुपलम्भेऽपि सत्त्वात्, इदमर्थं च क्वचित् कदाचित् चरणरेणुस्पृशदित्तो रोगोपशमादि, ततश्चेहपि कालान्तरे मर्यादिविदेहादिषु सर्वकालमृद्ध्यन्तराणामपि सम्भवस्थानुमीयमानत्वात्, यदपि-चञ्चितोऽस्मीति भोगसुखानामनेन शिरस्तुण्डमुण्डनोपवासादिना यातनात्मकेन धर्मानुष्ठानेनेति, तदप्यसमीक्षिताभिधानं, भोगसुखानां दुःखानुषक्तत्वेन तत्त्ववेदिनामनादेयत्वात्, तथा च चात्स्यायनोऽप्याह—“तद्यथा-विपसम्पृक्तमन्नमनादेयमेवं दुःखानुपृक्तं सुखमनादेय”मिति, प्रयोगश्च-यद्विपक्षानुद्धं न तत्त्वतस्तदेव, यथा विपव्यामिश्रमन्नम् । अतुस्तिकाक्षाशोकादिनिमित्तं च वैषयिकं सुखं, न चास्यासिद्धता, कालत्रये यथायोगमतुल्यादीनां प्रतिप्राणि स्वसंविदितत्वात्, नापि तपसो यातनात्मकत्वं, मनश्चिन्द्रिययोगानामहान्यैव

तत्प्रतिपादनात्, उक्तं हि—“मनोइन्द्रिययोगानामहानिश्चोदिता जिनैः । यतोऽत्र तत्कथं तस्य, युक्ता स्यात् दुःखरूपता ? ॥ १ ॥” शिरस्तुण्डमुण्डनादेश्च किञ्चित्पीडात्मकत्वेऽपि समीहिताथसम्पादकत्वेन न दुःखदायकता, यदुक्तम्—“दृष्ट्वा चेष्टार्थसंसिद्धौ, काय-पीडाऽप्यदुःखदा । रत्नादिवणिगादीनां, तद्वदत्रापि भाव्यताम् ॥ १ ॥” प्रयोगश्च—यदिष्टार्थप्रसाधकं न तत्कायपीडात्मकत्वेऽपि दुःखदायि, यथा रत्नावणिजामध्वथमादि, इष्टार्थप्रसाधकं च तपः, न चास्याप्यसिद्धता, प्रशमहेतुत्वेन तपसस्तत्परिपक्तिता रतम्या-त्परमानन्दतारतम्यस्यानुभूयमानत्वेन तत्प्रकर्षे तस्यापि प्रकर्षानुमानात्, प्रयोगश्च—यत्तारतम्येन यस्य तारतम्यं तस्य प्रकर्षे तत्प्रकर्षो, यथाऽग्नितापप्रकर्षे तपनीयविशुद्धिप्रकर्षः, अनुभूयते च प्रशमतारतम्येन परमानन्दतारतम्यं, लोकप्रतीतत्वाच्चेति सूत्रार्थः ॥ ४४ ॥ तथा—

अभू जिणा अत्थि जिणा, अदुवावि भविस्सइ । सुखं ते एवमाहंसु, इति भिक्खू न चिंतए ॥ ४५ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘अभूवन्’ आसन् ‘जिनाः’ रागादिजेतारः, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः, ततश्च विद्यन्ते जिनाः, अस्य कर्मप्रवादपूर्वसप्तदशप्राभृतोद्धृततया वस्तुतः सुधर्मस्वामिनेव जम्बुस्वामिनं प्रति प्रणीतत्वात्, तत्काले च जिनसम्भवादित्थमुक्तं, विदेहादिक्षेत्रान्तरापेक्षया वेति भावनीयं, ‘अदुवे’ति अथवा, अपिः भिक्खूस्सइ’ति वचनव्यत्य-याद्भविष्यन्ति, जिना इत्यपि ‘भूषा’ अलीकं, ‘ते’ जिनास्ति त्ववादिनः, ‘पवम्’ अनन्तरोक्तन्यायेन ‘आहंसु’स्ति आहुः हुवत इति मिथुनं चिन्तयेत्, जिनस्य सर्वज्ञाधिकेपप्रतिक्षेपादिषु प्रमाणोपपन्नतया प्रतिपादनात् तदुपदेशमूलत्वाच्च सकलैहिकामुष्मिकव्यवहा-राणामिति सूत्रार्थः ॥ ४५ ॥ इदानीं शिष्यागमनद्वारं, तत्र च ‘नत्थि नूणं परे लोप’ इति सूत्रावयवसूचितमुदाहरणमाह—

ओहाविकामोऽवि य अजासाढो उ पणीयभूमीए । काऊण रायखुवं पण्छा सीसेण अणुसिद्धो ॥ १२३ ॥

व्याख्या—‘अवधावितुकामोऽपि’ उन्निष्कमितुकामोऽपि, चः पूरणे, आर्यापादस्तु ‘गणितभूमौ’ व्यवहारभूमौ हट्टमध्य इत्यर्थः, कृत्वा राजरूपं पञ्चाच्छिष्येणानुशिष्ट इति गाथाक्षरार्थः ॥ १२३ ॥ भावार्थस्तु बृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

‘अथि वच्चाभूमीए अजासाढा णामायरिया बहुस्सुया बहुसीसपरिवारा य, तत्थ गच्छे जो कालं करेइ तं निजावेति भत्तपच्चक्खाणाइणा, तो बहवो णिज्जामिया । अन्नाया एगो अण्णतो सीसो आयरतरेण भणितो-‘देवलोगातो आगंतूण मम दरिसणं देजासु, ण य सो आगतो वक्खित्तचित्तत्तणओ, पच्चा सो चित्तेइ-सुवहुं कालं किलिट्ठोऽहं, सल्लिगेणं चेव ओहावइ, पच्चा तेण सीसेण देवलोगएण आमोईतो, पेच्छइ-ओहावेतं, पच्चा तेण तस्स पट्टे गामो विउड्वित्तो णडपेच्छा य, सो तत्थ छम्मासे पेक्खंतो अच्छित्तो, ण सुहं ण तण्हं कालं वा दिव्वण्णभावेण वेपति, पच्चा तं संहरिउं गामस्स ग्रहिं विजणे उज्जाणे छदारए सव्वालंकारविभूसिप विउव्वति संजमपरिक्खत्थं, दिट्ठा तेण ते, गिण्हामि एसिमाहरणगणि, वरं सुहं जीवंतोत्ति, सो एगं पुढविदारयं भणइ-आणेहि आमरणगणि, सो भणइ-भगवं ! एगं ताव मे अक्खाणयं सुणेहि, तओ पच्चा गिण्हिज्जासि, भणइ-सुणेमि, सो भणइ-एगो कुंभकारे, सो मट्ठियं खणन्तो तड्डीए अकंतो, सो भणइ—

१ अस्ति वत्सभूमौ आर्यापादा नामाचार्या बहुश्रुता बहुक्षिष्यपरीवाराश्च, तत्र गच्छेयः कालं करोति तं निर्यामयन्ति भक्तश्रयाख्यानादिना, ततो बहवो निर्यामिताः । अन्यथा एक आत्मीयः क्षिप्य आदरतरेण भणितः—देवलोकानागलय मयं दर्शनं दद्याः, न च स आगतो व्याक्षिप्तचित्तत्वात्, पश्चात्स चिन्तयति—सुवहुकालं क्रियोऽहं, स्वलिङ्गैर्नैवावधारयति, पश्चात्तेन शिष्येण देवलोकगतेनाभोगितः, पश्यति—अवधावन्तं, पश्चात्तेन तस्य पथि ग्रामो विकुर्वितः नटप्रेक्षणकं च, स तत्र षण्मासान् प्रेक्षमाणः स्थितः न क्षुभं न तुष्णां कालं वा दिव्यप्रभावेण वेदयति, पश्चात्तत्त संहृत्य ग्रामाद्वहिर्विजने उद्याने पङ्क्त्यं दारकान् सर्वालङ्कारविभूषितान् विकुर्वति संयमपरिक्षार्थं, दृष्टास्तेन ते शृङ्गाम्येषामाभरणानि, वरं सुखं जीवजिति, स एतं पृथ्वीदारकं भणति—आनय आभरणानि, स भणति—भगवन् ! एकं तावन्ममाख्यानकं शृणु, ततः पश्चात् शृङ्गीयाः, भणति—शृणोमि, स भणति—एकः कुम्भकारः, स श्रुतिकां खनन् तस्याऽऽकान्तः, स भणति—

जेण भिक्खं बलिं देमि, जेण पोसेमि नायए । सा मे मही अन्नकमह, जायं सरणओ भयं ॥ १२४ ॥

व्याख्या—‘जेण’ति प्राकृतशाल्या यया भिक्षां बलिं ददामि, यथाक्रमं मिश्रदेवेभ्य इति गम्यते, ‘जेण’ति यया पोषयामि ‘नायए’ति ज्ञातीन्, सा ‘मे’ति मां मही ‘आक्रामति’ अवग्रहाति ‘जातम्’ उत्पन्नं, शरणतो भयम् इति श्लोकार्थः ॥ १२४ ॥
अयमिहोपनयः—चौरभयादहं भवन्ते शरणमागतः, त्वं च एव विबुधमपि, ततो ममापि जातं शरणतो भयम्, एवमुत्तरत्राप्युपनया भावनीयाः, तेण भणइ—अहंपण्डित्यादतोऽसिन्धि वेत्तुण आभरणगणि पण्डितगहे छुट्ठाणि । गओ पुढविकाइतो, इयाणि आउकाओ वीओ, सोऽवि अक्खणायं कहेइ—जहा एगो तालायरो कहाकहओ पाडलओ णाम, सो अन्नया गंगं उत्तरतो उवटि बुद्धोदपण हीरति, तं पासिऊण जणो भणइ—

बहुस्सुयं चित्तकहं, गङ्गा वहइ पाडलं । बुद्धमाणाग ! भइं ते, लव ता किंचि सुहासियं ॥ १२५ ॥

व्याख्या—‘बहुश्रुतं’ बहुविधं ‘चित्रकथं’ नानाकथाकथकं गङ्गा वहति ‘पाडलं’ पाटलनामकम्, उल्लमानक ! भद्रं ते, ‘लप’ इहि ‘ता’ इति तावद्यावद्यापि दूरं न नीयस इति भावः, ‘किञ्चित्’ अल्पं ‘सुभाषितं’ सूक्तमिति श्लोकार्थः ॥ १२५ ॥ सोऽवादीत्—

जेण रोहंति वीयाणि, जेण जीयंति कासया । तस्स मज्झे विवज्जामि, जा० ॥ १२६ ॥

तेन भण्यते—अतिपण्डितवादिकोऽसीति गृहीत्वाऽऽभरणानि प्रतिग्रहे क्षिप्तानि । गतः पृथ्वीकायिकः, इदानीमक्कायो द्वितीयः, सोऽप्याख्यानकं कथयति—
यथैकस्तालाचारः कथाकथकः पाटलो नाम, सोऽन्यदा गङ्गामुत्तरन् उपरि दृष्टोदकेन ह्रियते, तं दृष्ट्वा जनो भगति—

व्याख्या—‘येन’ जलेन ‘रोहन्ति’ प्रादुर्भवन्ति वीजानि, येन ‘जीवन्ति’ प्राणधारणं कुर्वन्ति ‘कर्पकाः’ कृषीवलाः तस्य मध्ये ‘विवज्जामि’त्ति विपद्ये प्रिये, जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १२६ ॥ ‘तस्सवि तहेव निण्हति । एस आउक्कातो गतो, इयाणि तेउक्कातो तइतो, तहेव अक्खाणयं कहेइ-एगस्स तावसस्स अग्गिणा उडओ दड्डो, पच्छा सो भणति—

जमहं दिया य राओ य, तप्पेमि महुस्सप्पिसा । तेण मे उडओ दड्डो, जा० ॥ १२७ ॥

व्याख्या—यमहं दिवा च रात्रौ च ‘तर्पयामि’ प्रीणयामि मधुसर्पिणा, तेनार्थादिशिक्षा मे ‘ओटजः’ तापसाश्रमो दग्धो, जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १२७ ॥ अथवा—

वगयस्स मए भीएणं, पावगो सरणं कओ । तेण दड्डु ममं अंगं, जा० ॥ १२८ ॥

व्याख्या—‘वगयस्सत्ति सुब्बयत्तयात्’ ‘व्याघ्रात्’ पुण्डरीकात् मया भीतेन ‘पावकः’ अग्निः शरणीकृतः, तेनाङ्गं-शरीरं मम दग्धं, जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १२८ ॥ ‘तस्सवि तहेव निण्हइ । एस तेउक्काओ, इयाणि वाउक्काओ चउत्थो, तहेव अक्खाणयं कहेति-जहा एगो जुवाणो घणनिचियसरीरो, सो पच्छा वापहिं गहितो, अन्नेण भणति—

लंघणपवणसमत्थो पुब्बं होऊण संपइ कीस ? । दंडयगहियगहत्थो वयंस ! को नामओ वाही ? ॥ १२९ ॥

१ तस्यापि तथैव शृणाति । एषोऽज्ज्ञाओ गतः, इदानीं तेजस्त्रायस्तृतीयः, तथैव आख्यानकं कथयति-एकस्य तापसस्य अभिना उडजो दग्धः पश्चात् स भणति । २ तस्यापि तथैव शृणाति । एष तेजस्त्रायः, इदानीं वयुक्तायश्चतुर्थः, तथैव आख्यानकं कथयति-गयैको युगा घननिमित्तशरीरः, स पश्चाद्व्रतेन गृहीतः, अन्येन भण्यते—

व्याख्या—लङ्घनम्—उत्प्लुत्य गमनं लुवनं—धावनं तत्समर्थः पूर्वं भूत्वा साम्प्रतं 'कीस'ति कस्मात् 'दण्डयगहियगहृत्थो'ति प्राकृतत्वात् गृहीतदण्डाग्रहस्तो, गच्छसीति गम्यते, तदयं ते वयस्य । किंनामको व्याधिरिति गाथार्थः ॥ १२९ ॥ स प्राह—

जिह्वासाहेसु मासेसु, जो सुहो वाइ मारुओ । तेण मे भजए अंगं, जा० ॥ १३० ॥

व्याख्या—ज्येष्ठायादयोमसियोर्यः शुभशैत्यादिगुणान्वितत्वेन शोभनो वाति 'मारुतो' वायुः, तेन (मे मम) भज्यतेऽङ्गं, तस्य मेघोन्नतिसम्भवत्वेन वातप्रकोपादिति भावः; एवं च जातं शरणतो मयं, धर्म्मार्हितानां हि शरणमयमिति श्लोकार्थः ॥ १३० ॥ अथवा—

जेण जीवंति सत्ताणि, निरोहंमि अणंतए । तेण मे भजए अंगं, जायं० ॥ १३१ ॥

व्याख्या—'जेण' इत्यादि, येन वातेन जीवन्ति सत्त्वानि 'निरोधे' प्रक्रमद्वातस्य 'अनन्तके' अपरिमिते, तेन मे भज्यतेऽङ्गं, जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १३१ ॥ 'तस्सवि तहेव गिण्हइ । एस वाउक्काओ गतो, इयाणि वणस्सइकाइतो पंचमो, तहेव रुक्खं कहेति, जह्वा परंमि रुक्खे केसिपि सउणाण आवासो, तहियं पिह्णगणि जायाणि, पच्छा रुक्खब्भासाओ बह्णी उट्टिया, रुक्खं वेढंती उवरि विलग्गा, वेह्णीअणुसारेण सधेण विलगिऊण ते पिह्णगा खइया, पच्छा सेसगा भणन्ति—

जाव रुच्छं सुहं रुच्छं, पादवे निरुवहवे । मूलाउ उट्टिया बह्णी, जा० ॥ १३२ ॥

१ तस्यापि तथैव गृह्णाति । एष वायुकायो गतः, इवानी वनस्पतिकायिकः पचमः, तथैवाख्यानं कथयति—यथा एकास्मिन् शृङ्गे केमाञ्चिदपि शकुना-
नामावासः, तत्रापत्यानि जातानि, पश्चात् वृक्षाभ्यासात् बह्नी उत्थिता, वृक्षं वेष्टयन्ती उपरि विलग्ना, वल्लगुसारेण सर्पेण विलग्य तान्यपत्यानि खादितानि,
पश्चात् शेषा भणन्ति—

व्याख्या—यावदुचितं सुखमुचितं पादये निरुपद्रवे, इदानीं मूलादुत्थिता वल्ली ततो वृक्षादेव तत्त्वतो भयं, स चोक्तनीत्या शरणमिति जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १३२ ॥

‘तस्सवि तहेव निणइ । एस वणस्ससत्तिगतो, गतो, इयाणि तसकाओ छट्ठो, तहेव अक्खाणयं कहेइ-जहा एकं नगरं पर-चक्केण रोहियं, तत्थ य बाहरियाए मायंगा, ते अभितरएहिंणीणिज्जंति, वाहिं परचक्केण घेप्पंति, पच्छा केणवि अन्नेण भण्णति—

अभिभतरया खुभिया, पिच्छंति (य) बाहिरा जणा । दिसं भयइ मायंगा !, जा० ॥ १३३ ॥

व्याख्या—‘अभ्यन्तरकाः’ नगरमध्यवर्त्तिनः ‘क्षुभिताः’ परचक्रान्त्रस्ताः ‘प्रेरयन्ति’ निष्काशयन्ति, मा भून्नादिक्षय पभ्यो वा मेदः, चशब्दो भिन्नक्रमः, ततो बाह्याश्च’ परचक्रलोका उपद्रवन्ति, भवत इति गम्यते, नगरसत्का एत इति, अतो दिशं भजत मातङ्गाः !, यतो जातं शरणतो भयं, नगरं हि भवतां शरणं, तत एव भयमिति श्लोकार्थः ॥ १३३ ॥ अथवा-एगत्थ ‘नयरे-सयमेव’ राया-चोरो पुरोहिओ भंडिति (डओत्ति), ततो दोवि विहरंति, पच्छा लोओ अन्नमन्नं भणति—

जत्थ राया सयं चोरो, भंडिओ य पुरोहिओ । दिसं भयइ नायरिया !, जायं० ॥ १३४ ॥

व्याख्या—यत्र राजा स्वयं चौरः-स्वपुरं मुष्णाति, भण्डकश्च पुरोहितः, अतो दिशं भजत नागरका ! जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १३४ ॥

१ तस्यापि तथैव शुद्धाति । वनस्पतिकारिक्को गतः, इदानीं त्रसकायः पष्ठः, तथैवाख्यानकं कथयति—यथैकं नगरं परचक्केण रुद्धं, तत्र च बाहिरिकायां मातङ्गाः, तेऽभ्यन्तरैर्निष्काशयन्ते, बहिः परचक्केण शुद्धान्ते, पश्चात्केनाग्रन्येन गम्यन्ते— २ एकत्र नगरे स्वयमेव राजा चौरः पुरोहितो भण्डकः, ततो द्वावपि विहरतः, पश्चाद्दोकोऽन्योऽन्यं भणति—

अहवा एगस्स धिज्जातियस्स धूया, सा य जोव्वणत्था, पडिरूवदंसणिज्जा, सो धिज्जातितो तं पासिऊण भण्डोववण्णो, तीसे कपण अतीव दुब्बलीभूतो, वंमणीय पुच्छितो-णिब्बंघे कप कहियं, ताए मण्णति-मा अधिइं करेसु, तद्वा करेसि जहा केणइ पओएण संपत्ती हवति, पच्छा धूयं भणइ-अम्ह पुव्वि दारियं जक्खवा भुंजंति, पच्छा वरस्स दिज्जाइ, तो तव कालपक्खवउइसीए जक्खो पही, मा तं विमाणेसु. मा य तत्थ तुमं उज्जोयं काहिसि, तीएवि जक्खकोउहल्लेण दीवलो सरावेण उवितो नीतो, सो य आगतो, सो तं परिभुंजिऊण रत्ति किलंतो पासुत्तो, इमाए कोउएण सरावं केहियं, नवरं पेच्छइ पियरं, ताए नायं-जं होइ तं होउ, इच्छाप भुंजामि भोए, पच्छा ताइं रइकिलंताइं उगए सूरे न पडिउज्झंति, पच्छा वंमणी मागहियं भणइ—

अहरुगगए य सूरिए, चेइयथूभगए य वायसे । भितीगए य आयवे, सहि । सुहिओ हु जणो न बुज्झइ ॥

व्याख्या—अचिरोद्गतके च सूर्ये, कोऽभिप्रायः!—प्रथमोदिते रवौ, चैत्यस्तूपगते च वायसे, अनेनोच्चे विवस्वतीत्याह, भित्ति-गतं चातपे, अनेन चोच्चतर इति, सखि ! सुखितो हर्वाक्यालङ्कारे जनो 'न बुध्यते' न निद्रां जहाति, अनेनात्मनो दुःखितत्वं प्रकटयति,

१ अथवा एकस्य विराजतीयस्य दुहिता, सा च गौवनस्था, अप्रतिरूपदर्शनीया, स विजजतीयस्तां दृष्ट्वाऽच्युपपन्नः, तस्याः कृते अतीव दुर्वलीभूतः, ब्राह्मण्या पृष्ठः—निर्वन्धे कृते कथितं, तथा भण्यते—माऽधृतिं कार्षीः, तथा कारिण्यासि यथा केनचिद्व्ययोजनेन संपत्तिर्भविष्यति, पश्चाद्दुहितरं भगति—अस्माकं पूर्वं दारिकां यक्षा भुज्जते, पश्चाद्दाराय दीयते, ततस्त्वां कृष्णपक्षचतुर्दस्यां यक्ष एष्यति, मा तं विमंस्थाः, मा च तत्र त्वमुद्योतं कार्षीः, तथाऽपि यक्षकौतूहलेन दीपः शरावेण स्थगितो नीतः, स चागतः, स तां परिभुज्य रात्रौ क्लान्तः प्रसुप्तः, १ अनया कौतुकेन शरावं स्फोटितं, नवरं पश्यति तातं, तथा ज्ञातं—यद्भवति—तद्भवतु, इच्छया भुञ्जे भोगाच्च, पश्चात्तौ रतिक्लान्तौ उदरते सूर्ये (अपि) न प्रतिबुध्यते, पथाद् ब्राह्मणी मागधिकां भगति—।

सा हि भर्तृविरहदुःखिता रात्रौ न निद्रां लब्धवतीति मागधिकार्थः ॥ १३५ ॥ 'पच्छा सा तीसे धूया पडिदुणिता पडिभणति मागहियं—
तुम एव य अम्म हे ! लवे, मा हु विमाणय जक्खमागयं । जक्खवहडए हु तायए, अन्नि दाणि विमग्ग ताययं ॥
व्याख्या—त्वमेव चाम्ब !-मातः हे इत्यामन्त्रणे 'अलापीः' उक्तवती शिक्षासमये यथा-मा हु'त्ति मैव 'विमाणय'त्ति विमंस्था
विमुखं कृथा यक्षमागतं, यक्षादृतको'हु'त्ति खलु तातकोऽन्यमिदानीं 'विमाणय' अन्वेषय तातकमिति मागधिकार्थः ॥ १३६ ॥
'पच्छा सा धिज्जादणि भणइ—

नवमास कुच्छीइ धालिया, पासवणे पुलिसे य मद्दिए । धूया मे गेहिए हडे, सलणए असलणए य मे जायए ॥ १३७ ॥
व्याख्या—नव मासान् कुक्षौ धारिता या, प्रश्रवणं पुरीषं च मर्दितं यस्या इति गम्यते, 'धूय'त्ति दुहिता च, गम्यमानत्वा-
त्तया, 'मे' मम 'गेहको' भर्त्ता 'दृतः' चौरितोऽतो हेतोः, शरणकमशरणकम्, अपकारित्वान्मे जातमिति मागधिकार्थः ॥ १३७ ॥
अहवा एगेण धिज्जाइएण तलायं खणावियं, तत्थेव पालीए देसे देउलमारामो कतो, तत्थ तेण जक्को पवत्तिको, छगलका जत्थ
मारिज्जंति । अन्नया कयाइ सो धिज्जाइतो मरिज्जण छगलको चेवायाओ, सो य धित्ठण अप्पणिज्जेहिं पुत्तेहिं तस्स चेव तलाए
जन्ने मारिउं गिज्जति, सो य जाईस्सरो गिज्जमाणो अप्पणिज्जियाए भासाए दुब्बुयइ अप्पणा चेव सोयमाणो, जहा मम चेव मए

१ पश्चात्तस्याः सा दुहिता प्रतिश्रुत्य प्रतिभणति मागधिकाम् । २ पश्चात् सा धिज्जातीया भणति-। ३ अथैकेन धिज्जातीयेन तटाकं खानितं, तत्रैव पाल्यां
देशे देवकुलमारामः (च) कृतः, तत्र तेन यज्ञः प्रवर्तितः, अजा यत्र मार्गन्ते । अन्यदा कदाचित् स धिज्जातीयो मृत्वा छगलकश्चेवायातः, स गृहीत्वाऽऽत्मीयैः
पुत्रैः तस्यैव तटाके यज्ञे मारयितुं नीयते, स च जातिसरो नीयमान आरणीयम् । ४ माषया बुबुत्करोति आत्मनैव शोचन, यथा ममैव मया प्रवर्तितम्,
एवं स वैपमानः साधुना अतिशयज्ञानिना एकेन दृश्यते, तेन भणितं ॥

मय पववत्तियं, एवं सो वेधमाणो साहुणा अतिसयणाणिणा एगेण दीसति, तेण भणिय—

सयमेव य लुक्ख लोविया, अप्पणिआ य वियड्ढि खाणिया ।
ओवाइयलद्धओ य सि, किं छेला ! वेवेति वाससी ? ॥ १३८ ॥

व्याख्या—स्वयमेव च-आत्मनैव च 'रुक्ख'त्ति सुल्लोपाद्वृक्षा रोपिता; भवतेति गम्यते, आत्मीया च 'वियड्ढि'त्ति देवी-
वचनतः तडागिका खानिता, याचितस्य-प्राथितस्य प्राप्तेरुपरि देवेभ्यो देयमुपयाचितं तेनैव लब्धः-अवसरः दुरापत्वेनोपयाचित-
लब्धः स पवोपयाचितलब्धकोऽसि त्वमिति, किं छगलकं ! 'वेवेति वाससि'—आरससीति मागधिकार्थः ॥ १३८ ॥ 'ततो सो
छगलको तेण पडिणं तुण्हिक्को ठिओ, तेण धिज्जाइएण चितियं-किंपि पव्वइयगेण पडियं, तेण एस तुण्हिक्को ठिओ, तवो सो
तवस्सिभणति-किं भगवं ! एस छगलको तुम्मेहिं पडियमेस्से चेव तुण्हिक्को 'ठिओ, तेण साहुणा तस्स कहियं-जहा एस दुब्भ
पिया, किमभिण्णणं !, तेण भणियं-अहंपि जाणामि, किं पुण एसो कहिहिइ, तेण छगलगेण पुव्वभवै पुत्तेण समं निहाणगं निहियं,
तं गंतूण पापहिं खडखडेइ, पयमभिण्णणं, पच्छातेणमुक्को, साहुसमीवे धम्मं सोउण भत्तं पच्चक्खापऊण देवलोयं गतो । एवं तेण

१ ततः स छगलकस्तेन पठितेन तूष्णीकः स्थितः, तेन धिग्जातीयेन चिन्तितं-किमपि प्रव्रजितकेन पठितं, तेनैव तूष्णीकः स्थितः, ततः स तपस्विनं
भणति—किं भगवन् ! एष छगलको शुष्माग्निः पठितमात्रे एव तूष्णीकः । २ स्थितः, तेन साधुना तस्मै कथितं—यथैष तव पिता, किमभिज्ञानम् ? तेन
भणितम्—अहमपि जानामि, किं पुनरेव कथयिष्यति, तेन छगलकेन पूर्वमेव पुत्रेण समं निधानं निहितं, तद्वत्त्वा पादाभ्यां खड्कारयति, एतदभिज्ञानं, पश्चात्
तेन मुक्तः, साधुसमीपे धर्मं श्रुत्वा भक्तं प्रत्याख्याय देवलोकं गतः । एवं तेन शरणमिति कृत्वा तटाकारामो यज्ञश्च प्रवर्त्तितौ, त एवाशरणं जातम् । एवं
शुष्मान् वयं गताः शरणं । स तथैव तस्याभरणानि गृहीत्वा शीघ्रं गन्तुं समादृतः पथि, नवरं संयतौ पश्यति अलङ्कारोद्भवां, तेन सा भण्यते—

सरणमिति काउं तडागारामे जणो य पवत्तिओ, तमेव असरणं जायं । एवंविधोऽत्र समवतारः—एवं तुम्हं अम्हे गया सरणं । इदं च पूर्वकं मनुष्यजातेष्वसस्य स्मरणार्थमुदाहरणत्रयमिदं तु तिर्यग्जातेरिति भावनीयम् । सो तदेव तस्स आहरणगणि धित्तूण सिग्घं गंतुं समाढत्तो पंथे, णवरिं संजइं पासति मंडियंदिबिडिक्कियं, तेण सा भण्णइ—

कडए ते कुंडले य ते, अजियक्खि ! तिलयते य ते ।

पवयणस्स उडुहकारिए । दुडा सेहि ! कतोऽसि आगया ? ॥ १३९ ॥

व्याख्या—कटकै च 'ते' तव कुण्डले च ते अञ्जिताक्षि तिलकश्च 'ते' 'त्वया कृतः, प्रवचनस्य उडुहकारिके ! दुष्टशिक्षिते कुतोऽस्यागतेति मागधिकार्यः ॥ १३९ ॥ दर्शनपरीक्षार्थं च साध्वीविकरणं । सैवमुक्ता सतीदमाह—

राईसरिसवमित्ताणि, परच्छिद्दणि पाससि । अप्पणो बिल्लमित्ताणि, पासंतोऽवि न पाससि ॥ १४० ॥

व्याख्या—राजिकासर्वपमात्राणि परच्छिद्दाणि पश्यत्यात्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसीति श्लोकार्थः ॥ १४० ॥ तथा—संमणोऽसि संजओ असि, बंभयारी समलेडुक्कंचणे । वेहारियवाअओ य ते, जिडुज्ज ! किं ते पडिगहे ? ॥ १४१ ॥

व्याख्या—श्रमणोऽसि संयतोऽसि बहिर्वृत्त्या ब्रह्मचारी समलोपुक्काञ्चनो विहारिकवातकश्च ते—यथाऽहं वैहारिक इत्यादिरूपो ज्येष्ठार्य ! किं 'ते' तव पतद्ग्रहक इति श्लोकार्थः ॥ १४१ ॥ 'एवं ताए उडुहहितो समणो पुणोऽवि गच्छति, णवरं पेच्छति खंघा-

१ एवं तथा निर्भर्त्सितः सन् पुनरपि गच्छति, नवरं पश्यति स्कन्धावारमायान्तं, तस्मात् किल निवर्तमानो दण्डितस्यैव सपक्षं गतः, तेन हस्ति-स्कन्धादवतीर्य वन्दितः भणितश्च—भगवन् ! अहो परमं मातुलं निमित्तं च यत्साधुरथ मया दृष्टः, भगवन् ! ममानुग्रहार्थं

वारमितं, तस्स किर णीवट्टमाणो दंढियस्सेव सवडहुत्तो गतो, तेण हत्थिखंधा ओरुहिच्चा वंदितो भणिओ य-भयवं ! अहो परमं मंगलं निमित्तं च जे साह् अज्ज मप दिट्ठो, भयवं ! ममाणुगहत्थं फासुयपसणिजं इमं मोयगादि संचलो घोषति, सो णिच्छइ, भायणे आभरणगणि छुढाणि मा दीसिहिति, तेण दंढियण बला मोडिऊण पडिगहो गहिओ, जाव मोयणे छुहति ताव पेच्छइ आभरणयाणि, तेण सो खरंदिओ उवालद्धो य, पुणोऽवि संवोहिओ-जहा न जुज्जइ तुम्हं एवं विपरिणामो, मज्झं च अणागमण-कारणं सुणेसु-संकंतदिव्वपेमा विसयपसत्ताऽसमत्तकत्तव्वा । अणहीणमणुयकज्जा नरभवमसुहं न इति सुरा ॥ १ ॥ पच्छा दिव्वं देवरुवं काऊण पडिगतो । तेण पुडिंवि दंसणपरीसहो नाहियासितो, पच्छा अहियासितो ॥ एवं शेषसाधुभिरपि सहनीयो दर्शन-परीषहः ॥ इहोदाहरणोपदर्शकत्वात् प्रकृतनिर्युक्तेः कथं सूत्रस्पर्शकत्वामिति । यत्कैश्चिदुच्यते, तदयुक्तं, सूत्रस्त्वितार्थमिधायित्वात् तस्याः, तदभिधानस्य तत्त्वतः सूत्रव्याख्यानरूपत्वेन सूत्रस्पर्शकत्वादिति । किं च—‘कालीपव्वंगसंकासे’ इत्यादिना क्षुदादिभिरत्यन्त-पीडितस्यापि यत्परीषहमुक्तं, तत्र मन्दसत्त्वस्य कस्यचिदश्रद्धानात् सम्यक्त्वविचलितमपि सम्भवेदिति तद्वृद्धीकारार्थं दृष्टान्ताभि-धानमर्थतः सूत्रस्पर्शकमिति व्यक्तमेवैतत्, न च केषाञ्चिदिहोदाहरणानां निर्युक्तिकालादर्वाक्कालभावितेत्यन्योक्तत्वमाशङ्कनीयं, स हि भगवांश्चतुर्हंशपूर्ववित् श्रुतकेवली कालत्रयविषयं वस्तु पश्यत्येवेति कथमन्यकृतत्वाशङ्केति ॥ सम्प्रत्यध्ययनार्थोपसंहारमाह—

१ प्राञ्जैरुपणीयमिदं मोदकादि शम्बलो गृह्यतां, स नेच्छति, भाजने आभरणानि क्षिप्तानि मा दर्शति, तेन दण्डिकेन बलादामोद्य प्रतिग्रहो गृहीतः, यावन्मोदकान् क्षिपति तावत्पश्यति आभरणानि, तेन स तिरस्कृतः उपालब्धश्च, पुनरपि संबोधितः—यथा न युज्यते शुष्माकमेवं विपरिणामः, मम चानागमन-कारणं शृणु—संक्रान्तदिव्यप्रेमाणो विषयप्रसक्ताः असमाप्तकर्तव्याः । अनधीनमनुजकार्या नरभवमशुभं नायान्ति सुराः ॥ १ ॥ पश्चादिव्यं देवरूपं कृत्वा प्रतिगतः । तेन पूर्वं दर्शनपरीषहो नाध्यासितः पश्चात् अध्यासितः ॥

एए परीसहा सर्वे, कासवेण पवेइया । जे भिक्खु ण विहणिज्जा, पुट्टो केणइ कणहुइ ॥ ४६ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘एते’ अनन्तरमुपदर्शितस्वरूपाः, ‘परीषहाः’ क्षुदादयः ‘सर्वे’ द्वाविंशतिसंख्या अपि न तु कियन्त एव ‘काश्यपेन’ श्रीमन्महावीरेण ‘प्रवेदिताः’ प्ररूपिताः, ‘जे’ति याजुक्त्यायेन ज्ञात्वेति शेषः, ‘भिक्खुः’ यतिर्न चैव ‘विहन्त्येत’ पराजीयेत, कोऽर्थः?—संयमात्पात्येत, ‘स्पृष्टो’ याधितः केनापि प्रक्रमाद्वाविंशतेरकेतरेण दुर्जयेनापि परीषहेण ‘कुणहुइ’ति कुत्रचित् देशे काले वा इति सूत्रार्थः ॥ ४६ ॥ इति : परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति सुचर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमाह । नयाः पूर्ववत् । इति श्रीशान्तिस्वरिविरचितायां शिष्यहितायामुत्तराध्ययनटीकायां द्वितीयमध्ययनं समाप्तमिति ॥

॥ द्वितीयमध्ययनं समाप्तम् ॥

३ चतुरङ्गीयाध्ययनम् ॥

नमः श्रुतदेवतायै ॥ उक्तं परिषदाध्ययनं, सम्यति चतुरङ्गीयभारभ्यते, अस्या चायमसिम्बन्धः—इहानन्तराध्ययने परीषह-सहनमुक्तं, तच्च किमालम्बनमुररीकृत्य कर्तव्यमिति प्रश्नसम्भवे मानुषत्वादितुरङ्गदुर्लभत्वं तदालम्बनमनेनोच्यते इत्यनेन सम्बन्धे-नायातमिदमध्ययनम्, अस्या चत्वार्यनुयोगद्वाराणि व्यावर्णनीयानि तावद्यावन्नामनिष्पन्नो निक्षेपः, तत्र च चतुरङ्गीयमिति द्विपदं नाम, अतश्चत्वारो निक्षेपव्याः अङ्गं च, न चैकं विना चत्वार इत्येक एव तावन्निक्षेपमर्हतीति मनवान आह निर्युक्तिकृत्—

णामंठावणादविण माउयपय संगहिक्कए चेव । पज्जव भावे य तहा सेत्तेए इक्कगा हुंति ॥ १४२ ॥

व्याख्या—इहैककशब्दस्यैकत्र निर्दिष्टास्यापि प्रक्रान्तत्वेन सर्वत्र सम्बन्धात्, नामैककः स्थापनैकको द्रव्यैककः 'मा उयपय'त्ति सुपो लोपान्मातृकापदैककः सङ्ग्रहैककः, 'चः' समुच्चये, एवेति' पूरणे, 'पज्जव'त्ति प्राग्वत् पर्यवैककः 'भावे' भावैककः, 'चः' पूर्ववत्, तथे'ति शेषाणामपि निरुपचरितवृत्तितया तुल्यन्वयमाह, उपसंहर्तुमाह—'सैस्ते' अनन्तरोक्ता एकका भवन्ति, एतद्व्याख्या च दशवैकालिकनिर्युक्तावेव निर्युक्तिकृता कृतेत्यत्रोदासितं, स्थानाशून्यार्थं तु तदुक्तमेव किञ्चिदुच्यते—तत्र नामैकको यस्यैकक इति नाम, स्थापनैककः पुस्तकादिन्यस्त एककाङ्कः, द्रव्यैककः सचिन्तादिस्त्रिधा—तत्र सचित्त एककः पुरुषादिरर्थः, अचित्तः फलकादिः, मिश्रो वस्त्रादिविभूषितः पुरुषादिरेव, मातृकापदैककः 'उपपण्णे' इ वा विगमे इ वा भुवे इ वा' इति, एषां मातृकावत्सकवाङ्मय-मूलतयाऽवस्थितानामन्यतरद्विवक्षितम्, अकाराद्यक्षरादिमकाया वा मातृकाया एकतरोऽकारादिः, सङ्ग्रहैककः येनैकेनापि ध्वनिना बहवः संगृह्यन्ते, यथा जातिप्राधान्ये त्रीहिरिति, पर्यायैककः शिवकादिरेककः पर्यायो, भावैककः औदयिकादिभावानामन्यतमो भाव इति गार्थार्थः ॥ १४२ ॥ इत्थमविनाभावविताऽऽक्षिप्तमेककं निक्षिप्य प्रस्तुतमेव चतुष्कं निक्षेप्तुमाह—

णामं ठवणा दविए खित्ते काले य गणण भावे य । निर्वखेवो य चउण्हं गणणसंखाइ अहिगारो ॥ १४३ ॥
 व्याख्या—तत्र नामस्थायने क्षुण्णे, 'द्रव्ये' विचार्ये सचिच्चचित्तमिश्रणि द्रव्याणि चतुःसङ्ख्यतया विवक्षितानि, 'क्षेत्रे' चतुःसङ्ख्यापरिच्छिन्ना भाकाशप्रदेशा यत्र वा चत्वारो विचार्यन्ते, 'काले च' चत्वारः समयावलिकादयः कालभेदाः यदा वा अमी व्याख्यायन्ते, गणनायां चत्वार एको द्वौ त्रयश्चत्वार इत्यादिगणनान्तःपातिनो, भावे च चत्वारो मानुषत्वादयोऽभिधास्यमाना भावाः, एषां मध्ये केनाधिकारः?, उच्यते, 'गणनासङ्ख्ययाऽधिकारः', किमुक्तं भवति?—गणनाचतुर्भिरधिकारः, तैरेव वक्ष्यमाणा नामङ्गानां गण्यमानतया तेषामेवोपयोगित्वादिति गाथार्थः ॥ १४३ ॥ इदानीमङ्गनिक्षेपमाह—

णामंगं ठवणंगं दव्वंगं चेव होइ भावंगं । एसो खलु अंगस्सा णिक्खेवो चउव्विहो होइ ॥ १४४ ॥

व्याख्या—नामाङ्गं स्थापनाङ्गं द्रव्याङ्गं चेव भवति भावाङ्गम्, एतत् खलु 'अङ्गस्सा' इति प्राकृतत्वात् अङ्गस्य निक्षेपश्चतुर्विधो भवतीति गाथासमासार्थः ॥ १४४ ॥ अत्र च नामस्थायने प्रसिद्धत्वाद्नाहत्य द्रव्याङ्गमभिधित्सुराह—

गंधंगमोसहंगं मज्जाउज्जंसरीरजुद्धंगं । एत्तो इक्किक्कंपि य पेगविहं होइ णायव्वं ॥ १४५ ॥

व्याख्या—'गन्धाङ्गम्' औषधाङ्गम्, 'मज्जाउज्जंसर' रजुद्धंगंति विन्दोरलाक्षणिक्त्वादङ्गशब्दस्य च प्रत्येकमभिसम्बन्धात् मद्या-
 क्रमातोद्याङ्गं शरीराङ्गं युद्धाङ्गमिति षड्विधं द्रव्याङ्गम्, 'एत्तो'ति 'सुख्यत्ययादेषु-गन्धाङ्गादिषु मध्ये एकैकमपि च भनेकविधं भवति ज्ञातव्यमिति गाथाक्षरार्थः ॥ १४५ ॥ भावार्थं तु विवक्षुराचार्यो 'यथेदेशं निर्देश' इति न्यायमाश्रित्य गन्धाङ्गं प्रतिपादयन्नाह—
 जमदग्गिगजडा हरेणुअ सबरनियंसणियं सपिणियं । रुक्खस्स य बाहितया मल्लियवासिय कोडी अगघइ ॥ १४६ ॥

ओसीरहरिवेराणं पलं पलं भद्रदारुणो करिसो । सयपुष्पाणं भागो य तमालपत्तस्स ॥ १४७ ॥
एयं प्हाणं एयं विलेवणं एस चैव पडवासो । वासवदत्ताह कओ उदयणमभिधारयंतीए ॥ १४८ ॥

व्याख्या—‘तत्र’जमदग्निजटा’ वालकः ‘हरेणुका’प्रियङ्गुः ‘शवरनिवासनकं’ तमालपत्रं, ‘सपिण्यं’ति पिन्नि-पिन्नि का ध्याम-
काख्यं गन्धद्रव्यं तथा सह सपिन्निकं, वृक्षस्य च बाह्या त्वक् चातुर्जातिकाङ्गं प्रतीतेव ‘मल्लियवासियं’ति मल्लिका जातिस्तद्वत्सित-
मनन्तरोक्तद्रव्यजातं, चूर्णोक्तमिति गम्यते, कोटिम् ‘अग्नेइ’ति अहति, कोटिमूल्याहं भवति, महाघृतोपलक्षणं चैतत् ॥ १४६ ॥
तथा ‘ओसीरं’ प्रसिद्धं, ‘हीवेरो’ वालकः, पलं पलमनयोः, तथा ‘भद्रदारोः’ देवदारोः कर्कः, ‘सयपुष्पाणं’ति चचनव्यस्ययात् शत-
पुष्पाया भागो, भागश्च तमालपत्रस्य, भाग इह पलिकामात्रम् ॥ १४७ ॥ अस्य माहात्म्यमाह-एतत् लानमेतद्विलेपनमेव चैव पट-
वासः ‘वासवदत्तया’ चण्डप्रद्योतदुहित्रा ‘कृतो’ विहितः ‘उदयनं’ वीणावत्सराजम् ‘अभिधारयन्त्या’ चेतसि बहन्त्या, अनेन पर-
चित्ताक्षेपकत्वस्य माहात्म्यमुक्तमिति सूत्रार्थः ॥ १४८ ॥ औषधाङ्गमाह—

दुन्नि य रयणी माहिंदफलं च तिणिण य समूसणंगाइं । सरसं च कणयमूलं एसा उदगट्टमा गुलिआ ॥ १४९ ॥

एसा उ हरइ कंडुं तिमिरं अवहेडयं सिरोरोगं । तेइज्जगचाउत्थिग मूसगसप्पावरंछं च ॥ १५० ॥

व्याख्या—‘द्वे रजन्यौ’ पिण्डदारुहरित्रे ‘माहेन्द्रफलं च’ इन्द्रयवाः। त्रीणि च समूयणं-त्रिकटुकं तस्याङ्गानि—
कुण्ठीपिप्पलीमत्तिचद्रव्याणि, ‘सरसं च’ आर्द्रं कनकमूलं विन्त्वमूलमेवा ‘उदकायुमे’त्युदकमष्टमं यस्यां सा तथा, ‘गुटिका’ वटिका,
अस्याः फलमाह-एसा तु हन्ति कंडुं तिमिरम् ‘अवहेडय’न्ति अद्धशिरोरोगं समस्तशिरोव्यथं, ‘तेइज्जगचाउत्थिगचित्सुब्लोपे तार्त्ती-
कीचातुर्थिकौ, रुढ्या ज्वरौ, ‘मूयकसप्पपिराद्धम्’ उन्दरादिदष्टं, चः समुच्चय इति गाथाद्वयार्थः ॥ १४९-१५० ॥ मथाङ्गमाह—

उत्तरा-
ध्ययन-
शुद्धवृत्तिः
॥ २११ ॥

सोलस दक्खा भागा चउरो भागा य घाउगीपुण्फे । आढगमो अच्छुरसे मागहमाणेण मज्जंगं ॥ १५१ ॥

व्याख्या—षोडश द्वाक्षा भागाश्चत्वारो भागाश्च 'घातकीपुण्ये' घातकीपुण्यविषयाः 'आढगमो'ति आर्पेत्वादाऽऽढककः 'अच्छुरसे' अछुरसविषये, आढकः इह केन मानेनेत्याह—'मागधमानेन' 'दो' असती पसती उ' इत्यादिरूपेण 'मद्याङ्गं' मदिराकारणं भवतीति गाथार्थः ॥ १५१ ॥ आतोद्याङ्गमाह—

एण सुगुंदा तूरं एणं अहिमारुदारुयं अग्गी । एणं सामलीपुंडं बद्धं आमेलओ होइ ॥ १५२ ॥

व्याख्या—'एकमुकुन्दा तूर्यम्' इति एकैव मुकुन्दा वादित्रविशेषो गम्भीरस्वरत्वादिना तूर्यकार्यकारित्वात् तूर्यम्, अनेनास्या-विशिष्टमांतोद्याङ्गत्वमेवाह, किं एव एकैव मुकुन्दा तूर्यम्? सोपस्कारत्वाद्यैकमभिभारस्य वृक्षविशेषस्य दारुकंकाष्टमभिभारदारुकम् 'अग्निः' विशेषतोऽग्निजनकत्वाद्, यथा वा 'एकं शालमलीपोण्डं' शालमलीपुण्यं बद्धमामोडको भवति, आमोडकः पुष्पोन्मिश्रो बालवन्धविशेषः, स्फारत्वादस्य, इत्थं दृष्टान्तमभिधायितयेद् व्याख्यायते, प्रसङ्गतो वाऽन्यङ्गामोडकाङ्गयोरप्यभिधानति सूत्रार्थः ॥ १५२ ॥ शरीराङ्गमाह—

सीसं उरो य उदरं पिठी बाहा य दुन्नि ऊरु य । एए खल्ल अट्ठंगा अंगेवंगाइ सेसाइं ॥ १५३ ॥

व्याख्या—'शिरश्च उरः, चः प्राग्वद्, उदरं 'पिठ्ठि'ति प्राकृतत्वात्पृष्ठं बाहू द्वौ उरू च पतान्यष्टाङ्गानि, प्राग्वहिकृत्यत्ययः, 'खल्लः' अवधारणे, पतान्येवाङ्गानि, अङ्गोपाङ्गानि 'शेषाणि' तस्मादीनि, उपलक्षणत्वादुपाङ्गानि च कर्णादीनि, यत उक्तम्—

१ द्वे असत्यौ प्रधत्तिस्तु

“इति उवंगा कण्णा पासच्छी जंघ हत्थ पाया य । णह केस मंसु अंगुलि ओट्टा खल्लु अंगुवंगाहं ॥ १ ॥” इति गाथार्थः ॥ १५३ ॥ साम्प्रतं युद्धाङ्गमाह—

जाणावरणपहरणे जुद्धे कुसलत्तणं च नीई अ । दक्खत्तं ववसाओ सरीरमारोगया चेव ॥ १५४ ॥

व्याख्या—‘जाणावरणपहरणे’ति यानं च-हस्त्यादि, तत्र सत्यपि न शक्तोत्यभिभवितुं शत्रुम् अत आवरणं-कवचादि, सत्यप्यावरणे प्रहरणं विना किं करोतीति प्रहरणं च खड्गादि, यानावरणप्रहरणानि, यदि युद्धे कुशलत्वं नास्ति किं यानादिना? इति ‘युद्धे’ सङ्गमे ‘कुशलत्वं च’ प्रावीण्यरूपं, सत्यप्यस्मिन्निति विना न शत्रुजयनम् अतो ‘नीतिश्च’ अपक्रमादिलक्षणा, सत्या-मपि चास्यां दक्षत्वाद्योनो जयः ततो ‘दक्षत्वम्’ अष्टुकारित्वं, सत्यप्यस्मिन्नित्यवसायस्य कुतो जय इति ‘व्यवसायो’ व्यापारः, तत्रापि यदि न शरीरमहीनाङ्गं ततो न जय इति शरीरम्-अर्थात् परिपूर्णङ्गं, तत्राप्यारोग्यमेव जयायेति ‘आरोग्य’ति अरोगता, कः समुच्चये, पक्वोऽवधारणे, ततः समुदितानामेवैषां युद्धाङ्गत्वमिति सूत्रार्थः ॥ १५४ ॥ भावाङ्गमाह—

भावंगपि य दुविहं सुअमंगं चेव नोसुयंगं च । सुयमंगं बारसहा चउव्विहं नोसुअंगं च ॥ १५५ ॥

व्याख्या—भावाङ्गमपि च द्विविधं ‘सुयमङ्गं’ चेवति श्रुताङ्गं चेव नोश्रुताङ्गं च, श्रुताङ्गं द्वादशधा-भावादि, भावाङ्गता चास्य क्षायोपशमिकभावान्तर्गतत्वात्, उक्तं-हि—“भावे खओवसमिप दुवालसंगपि होइ सुयणणं”ति, ‘चतुर्विधम्’ चतुष्प्रकारं नोश्रुताङ्गं तु, नोशब्दस्य सर्वनिषेधात्थत्वात् अश्रुताङ्गं पुनः, प्रकारश्च सर्वत्रालाक्षणीक इति गाथार्थः ॥ १५५ ॥ एतदेवाह—

१ भवत्युपाङ्गानि कर्णौ नासाऽक्षिणी जघे हस्तौ पादौ च । नखाः केशाः समश्रूणि अङ्गुल्य ओट्टो खल्वङ्गोपाङ्गानि । २ भावे क्षायोपशमिके द्वादशाङ्ग-मपि भवति श्रुतज्ञानमिति ॥

माणुस्सं धम्मसुई सद्धा तवसंजमंमि विरिअं च । एए भावंगा खलु दुल्लभगा हुंति संसारे ॥ १५६ ॥

व्याख्या—‘माणुयम्’ मनुजत्वम्, अस्य चादावुपन्यास एतद्भाव एव शेषाङ्गभावात्, ‘धर्मश्रुतिः’ अहत्प्रणीतधर्मकिर्णनं, ‘श्रद्धा’ धर्मकरणाभिलाषः, तपः—अनशनादिः तत्प्रधानः. संयमः—पञ्चाश्रवविरमणादिस्तपःसंयमः, मध्यपदलोपी- समासः, तपश्च संयमश्च तपःसंयममिति समाहारो वा तस्मिन्, ‘वीर्यं च’ वीर्यान्तरायक्षयोपशमसमुत्था शक्तिः, अस्य च द्विष्टस्याप्येकत्वेन विक्षि- तत्वाभोक्तसङ्ख्याविरोधः, एतानि भावाङ्गानि, ‘खलु’ निश्चितम् दुर्लभकानि भवन्ति संसारे, लिङ्गव्यत्ययश्च प्राकृतत्वाद्, एतच्चाहु- कावपि सर्वत्र भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १५६ ॥ इह द्रव्याङ्गेषु शरीराङ्गं भावोङ्गेषु च संयमः प्रधानमिति तदेकार्थिकान्याह—

अंग दसभाग भेए अवयवाऽसगल चुण्ण खंढे अ । देस पएसे पवे साह पडल पल्लवखिले अ ॥ १५७ ॥
दया य संजमे लज्जा, दुगुञ्छाऽछलणा इअ । तितिकवां य अहिंसा य, हिरि एगट्टिया पया ॥ १५८ ॥

व्याख्या—अङ्गं दशभागो भेदोऽवयवोऽसकलश्चूर्णः खण्डो देशः प्रवेशः पर्वं शाखा पटलं पर्यवखिलं चेति शरीराङ्गपर्याया इति वृद्धाः । व्याख्यातिकस्तु अविशेषतोऽमी अङ्गपर्यायाः, तथा दशभाग इति दशा भाग इति च मिश्रावेव पर्यायावित्याह । चः समुच्चये, सूत्रत्वाच्च सुपः क्वचिदश्रवणमिति ॥ संयमपर्यायानाह—दया च संयमो लज्जा जुगुप्साऽछलना, इति शब्दः स्वरूप- परामर्शकः पर्यन्ते योक्ष्यते, तितिक्षा चाहिंसा च ह्रीश्चेत्येकार्थिकानि—अभिन्नाभिधेयानि पदानि सुवन्तशब्दरूपाणि, पर्यायामिधानं च नानादेशजविनेयानुद्धार्यमिति गाथाङ्गार्थः ॥ १५७-१५८ ॥ क्षेत्रादिदुर्लभत्वोपलक्षणं चेह मानुष्यत्वादिदुर्लभत्वाभिधान- मित्यभिप्रायेणाह—

माणुस्स खित्त जाई कुल रुवारोग आउयं बुद्धी । सवणुगह सद्धा संजमो अ लोणमि दुलहाइं ॥ १५९ ॥

व्याख्या—‘माणुष्यम्’ मनुष्यभावः ‘क्षेत्रम्’ आर्यं ‘जातिः’ मातृसमुत्था ‘कुलं’ पितृसमुत्थम् ‘रूपम्’ अन्यनाङ्गता ‘आरोग्यं’ रोगाभावः ‘आयुष्यं’ जीवितं ‘बुद्धिः’ परलोकप्रवणा ‘श्रवणं’ धर्मसम्बद्धम् ‘श्रवणम्’ तद्व्यवधारणम्, अथवा श्रवणाः-तपस्विनः तेषामवग्रहः—सुन्दरा पतु इत्यवधारणं श्रवणावग्रहः, अद्धा संयमश्च प्राग्वत्, एतानि लोके दुर्लभानि, प्राक् चतुर्णां दुर्लभत्वमुक्तम्, इह तु मातृपत्न्यं क्षेत्रादीनामायुष्कपर्यन्तानामुपलक्षणं, श्रवणं च बुद्ध्यवग्रहयोः, पुनश्च मातृपत्न्यादीनामिहामिधानं विनिष्टक्षेत्रादियुक्तानामेवैषां मुक्तयङ्गत्वमिति व्यापनार्थम्, केचिदेतत्स्थाने पठन्ति “इन्द्रियलब्धौ निवृत्तना य पञ्जति निरुवहंय खेमं । धाणा-रोगेः सद्धा गाहगः उवयोग अटो य ॥ १ ॥” ‘इन्द्रियलब्धिः’ पञ्चेन्द्रियप्राप्तिः ‘निर्वर्त्तना च’ इन्द्रियाणामेव निष्पादना ‘पर्याप्तिः’ समस्तपर्याप्तिता ‘निरुवहय’ति निरुपहृतम्, उपहृतेरभावात्, सा च गर्भस्थस्य कुञ्जत्वादिभिर्जीतस्य च भित्त्यादिभिः, ‘क्षेत्रम्’ देशलौस्थ्यम् ‘प्राणम्’ सुमिश्रं विभवो वा ‘आरोग्यम्’ नीरोगता ‘श्रद्धा’ उक्तरूपा ‘ग्राहकः’ शिक्षयिता गुरुः ‘उपयोगः’ स्वाध्यायाद्युपयुक्ता ‘अर्थः’ धर्मविषयमर्थित्वम्, एतानि दुर्लभानीति गम्यते, इह च पुनः अद्धाग्रहणं तन्मूलत्वादशेषकल्याणानां तस्यैव दुर्लभतरत्त्वव्यापनार्थमिति गाथार्थः ॥ १५९ ॥ अटुक्—‘मनुष्यादिभावाङ्गानि दुर्लभानि’ इति, तत्र मातृपत्न्याङ्गदुर्लभत्वसमर्थनाय ब्रह्मन्तमा(ताना)ह—

बुद्धिण पासंग धन्ने जए रयणे अ सुमिण चक्के य । चम्म जुगे परमाणू दस दिट्ठता मणुअलंभे ॥ १६० ॥

व्याख्या—‘बोद्धं’ परिपाटीभोजनम्, पाशको धान्यं द्युतं रत्नं च ‘सुमिण’ति स्वप्नः चक्रं च चर्म युगं परमाणुं दश दृष्टान्ता ‘मणुअलंभे’ति भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य मनुजत्वप्राप्त्यविति गाथासमासार्थः ॥ १६० ॥ व्यासार्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

“ वंभदत्तस्य पगो कण्ठडितो ओल [य]ोगतो बहुसु आवईसु अवतथासु य सव्वत्थ सहातो आसि, सो य रज्जं पत्तो, वारससंवच्छरितो अहिसेतो, कण्ठडिओ तत्थ अल्लियावंपि न लहइ, ततो अणेण उवातो चित्तितो-उवाहणाउ पवंधेऊण धयवाहेहिं समं पहावितो, रण्णा दिट्ठो, उइण्णेणं अवगूहितो, अन्ने भणंति-तेण दारपालं सेवमाणेण वारसमे संवच्छरे राया दिट्ठो, ताहे राया तं दइणं संभंतो, इमो सो वरातो मम सुइडुक्खसहायगो, पत्ताहे करेमि वित्ति, ताहे भणइ-किं देमिस्ति?, सोऽवि भणति-देहि करचोहए घरे घरे जाव सव्वंमि भरहे णिट्ठियं, ताहे पुणोऽवि तुम्ह घरे आढवेऊण भुंजामि, राया भणइ-किं ते एएण?, देसं ते देमि, तो सुहं छत्तच्छायाए हत्थिखंघवरगतो हिंदिहिसि, सो भणइ-किं मम एइहेण आउट्टेण? ताहे से दिण्णो चोहणो, तओ पढमदिवसे रायाणो घरे जिमितो, तेण से जुवलयं दीणारो य दिण्णो, एवं सो परिवाडीए सुसज्जेसु राउलेसु वंत्तीसाए

१. ब्रह्मदत्तस्यैकः कार्पणिकोऽवलगको वहीष्वापत्सु अवस्थासु च सर्वत्र सहाय आसीत्, स च राज्यं प्राप्तः, द्वादशसां वत्सरिकोऽभिषेकः, कार्पणिकस्तत्राश्रयणमपि न लभते, ततोऽनेनोपायश्चिन्तितः-उपानहः प्रवच्य ध्वजवाहकैः समं प्रधावितः, राज्ञा दृष्टः, अश्वतीर्णनावग्रावुः अन्ये भणन्ति-तेन द्वारपालं सेवयानेन द्वादशे वर्षे राजा दृष्टः, तदा राजा तं दृष्ट्वा संप्रान्तः अयं स वराकः मम सुखदुःखसहायः, अधुना करोमि वृत्तिं, तदा भणति-किं वदामीति?, सोऽपि भणति-देहि करभोजनं गृहे गृहे यावत्सर्वस्मिन् भरते निष्ठितं (भवति), तदा पुनरपि ।

२. तत्र गृहादारभ्य भुञ्जे, राजा भणति-किं ते एतेन?, देशं तुभ्यं वदामि, ततः सुखं छत्रच्छायाया हस्तिवरस्कन्धगतो हिण्डियसे, स भणति-किं ममेतावतोऽऽकुट्टेन?, तदा तस्मै दत्तं करभोजनं, ततः प्रथमदिवसे राज्ञो गृहे जिमितः, तेन तस्मै युगलकं दत्तं दीनारथं, एवं स परिपाठ्या सुसज्जेण राजकुलेशु द्वाविंशति वरराजसंहस्रेषु, तैरतिशयेन भोजितः तत्र च नगर्यामिनेकाः कुलकोट्यः नगरस्यैव स कदा अन्तं करिव्यति?, तदा ग्रामेषु, तदा पुनर्भरतवर्षस्य । अपि स व्रजेदन्तः, न च मानुष्याद्भ्यः पुनर्मनुष्यं लभते ॥ १ ॥ पाशका इति, चाणक्यस्य सुवर्णं नास्ति, तदा केनाप्युपायेन अर्जनीयं सुवर्णं, तदा यत्रपाशकाः कृताः, केचिद्भणन्ति-वरदत्ताः, तत एको दक्षः पुरुषः क्षिप्रितः, दीनारस्थालः मृतः, स भणति-यदि मां कोऽपि जयति ।

रायवरसहस्रसिंख, तेषिं खद्धा भोइया, तत्थ य णयरीप अणेगाओ कुलकोडीओ, णगरस्स चेव सो कया अंतं काही?, ताहे गामेसु, ताहे पुणो भारहवासस्स । अवि सो वच्चेज्ज अंतं, ण य माणुसत्तणओ भट्ठो पुणो माणुसत्तणं लहइ? ॥

‘पासग’त्ति चाणक्कस्स सुवण्णं, णत्थि, ताहे केणवि उवापण विढविज्जा सुवण्णं, ताहे जंतपासया कया, केई भणंति-वर-दिणया, ततो एगो ठुक्खो पुरिसो सिक्खवित्तो, दीणारत्थालं भरियं, सो भणइ-यदि ममं कोइ जिणइ तो ‘थालं’ निणहइ, तो अह अहं जिणमि तो एगे दीणारं जिणमि, तस्स इच्छाप जंतं पडति अतो न तीरइ जिणिउं, जह सो ण जिणइ एवं माणुस-लंभोऽवि । अवि णम सो जिण्येज्ज ण य माणुसाओ भट्ठो पुणो माणुसत्तणं २ ॥

‘घण्णे’त्ति जत्तियाणि भरहे घण्णाणि ताणि सब्बाणि पिडियाणि, एत्थ पत्थो सरिसवाण छुढो, ताणि सब्बाणि अदूया लियाणि, तत्थेगा जुण्णा थेरो सुवणं गहाय ते विणेज्जा, पुणोऽवि पत्थं पूरेज्जा?, अवि सा दिव्वपसापण पूरेज्जा?, अवि सा दिव्वपसापण पूरेज्जा न वि माणुसत्तणं ३ ॥

‘जूए’ जहा एगे राया, तस्स सभा अट्ठोत्तरखंभसयसच्चिविट्ठा, जत्थ अत्थाणियं देइ, एक्केक्को य खंभो अट्ठस-

१ तदा स्थालं गृह्णातु, अथ अहं जयामि तदा वीनारमेकं जयामि, तस्येच्छया यत्र पतति, अतो न शक्यते जेतुं, यथा स न जीयते एवं मानुष्य-ल्लभोऽपि । अपि नाम स जीयेत न च मानुष्यान्मृष्टः पुनर्मनुष्यम् ॥ २ ॥ धान्यानीति, यावन्ति भरते धान्यानि तानि सर्वाणि पिण्डितानि, अत्र प्रस्थः सर्व-पाणो निक्षिप्तः, तानि सर्वाणि मिश्रितानि, तत्रैका वृद्धा स्थविरा सर्वं गृहीत्वा तानि पृथक्कुर्यात्, पुनरपि प्रस्थं पूरेत्?, अपि सा दिव्यप्रसादेन पूरेत् नैव मानुष्यम् ॥ ३ ॥ युतम्-यथैको राजा, तस्य सभा अट्ठोत्तरस्तम्भशतसच्चिविष्टा, यत्र आस्थानिकां करोति, एकैकश्च स्तम्भोऽष्टशतान्तिकः, तस्य राज्ञः पुत्रो राज्य-काङ्क्षी चिन्तयति-स्थविरो राजा, भारयित्वा राज्यं गृह्णाति, तच्चाभात्येन ज्ञातं, तेन राज्ञे शिष्टं, ततो ।

यंसितो, तस्स रण्णो पुत्तो रज्जकंखी चित्तेइ-थेरो राया, मारेऊणं रज्जं गेण्णहामि, तं चामच्चेण णायं, तेणं रण्णो सिद्धं, तथो 'राया तं पुत्तं भणति-अम्हं जो ण सहइ' अणुक्कमं सो जूयं खेलइ, जो जिणइ रज्जं से दिज्जइ, कहं पुण जिणियव्वं?, उब्भं एगो आंतो, अवसेसा अम्हं आया, जइ तुमं एगेण आपण अट्टसयस्स खंमाणं एक्केक्कं असियं अट्टसयवारा जिणसि-तो तुज्ज रज्जं, अवि देवया विभासा ॥ ४ ॥

'रयणे' जहा एगो वाणियओ बुद्धो, रयणाणि से अत्थि, तत्थ य महे अन्ने वाणियया कोटिपडागतो उब्भेति, सो ण उब्भवेति, तस्स पुत्तेहिं थेरे पउत्थे ताणि रयणाणि विदेसीवणियाण हत्थे विकीयाणि, वरं अम्हेऽवि कोटिपडागतो उब्भवेता, तेऽवि वाणियगां समंततो पडिगया पारसकूलाईणि, थेरो आगतो, सुयं जहा विकीयाणि, ते अंबाडेइ, लंहुं रयणाणि आणेह, ताहे ते सब्वतो हिंडिउमाढत्ता, किं ते सब्वरयणाणि पिंडिज्जा?, अवि य देवप्पभावेणऽवि य विभासा ॥ ५ ॥

'सुविणय'ति एगेण कप्पडियण सुविणत्ते चंदो गिलितो, कप्पडियाण य कहियं, ते भणंति-संपुण्णचंदमंडलसरिसं पोलियं

१. 'राजा तं पुत्रं भणति-अस्माकं (वंशे) यो न सहते अनुक्रमं स यूतं क्रीडति, यो जयति राज्यं तस्मै वीर्यते, कथं पुनर्जैतव्यं? तवैक आयः अवशेषा अस्माकं आयाः, यदि त्वमेकनायेन अष्टशतस्य सन्मानाभैकमस्मिष्टशतवारान् जयसि ततस्तव राज्यम् । अपि देवता विभाषा ॥ ४ ॥ रत्नानीति, यथैको वणिक् वृद्धः, रत्नानि तस्य सन्ति, तत्र च महे अन्ये वणिजः कोटीपताका ऊर्चयन्ति, स नोर्चयति, तस्य पुत्रैः स्थविरे प्रेषिते तानि रत्नानि विदे- शवणिजां हस्ते विक्रीतानि, वरं वयमपि कोटीपताका ऊर्चयन्तः, तेऽपि वणिजः समस्ततः प्रतिगताः पारसकूलादीनि, स्थविर आगतः, श्रुतं यथा विक्रीतानि, तान् तिरस्कृते लघु रत्नानि आनयत, तदा ते सर्वतो हिण्डितुमारब्धाः, किं ते सर्वरत्नानि पिण्डयेयुः? अपि च देवप्रभावेणपि च विभाषा ॥ ५ ॥

२. खप्रं इति, एकेन कार्पटिकेन स्वप्ने चंद्रो गिलितः, कार्पटिकेभ्यश्च कथितं, ते भणन्ति-संपूर्णचन्द्रमण्डलसदृशीं पोलिकां लप्स्यसे, लब्धा गृहच्छादनि-

लहेस्ति, लब्धा घरछादणियाय, अण्णेणावि दिट्ठो, सो ण्हाऊण पुण्णफलाणि गहाय सुविणयपाढयस्स कहेइ, तेण भणियं-राया भविस्ससि । इओ य सत्तमे दिवसे तत्थ राया मतो अपुत्तो, सो य निन्विण्णो अच्छइ जाव आसो अहिवासितो आगतो, तेण तं वद्धणं हिसियं पयक्खिणीकतो य, तओ य विलइओ पेट्ठे, एवं सो राया जातो । ताहे सो कण्णडिओ सुणेइ, जहा तेणवि दिट्ठो एरिसो सुविणतो, सो आपसफलेण किर राया जातो, सो चित्तेइ-वच्चाभि जत्थ गोरसो, तं मिन्नेसा सुयामि, जाव पुणोडवि तं सुमिणं पेच्छासि, अचि पुणो सो पेच्छेज्जा ण माणुसातो ॥ ६ ॥

“चकंति दारं, इंदपुरं, नाम नयरं, इंदवत्तो नाम राया, तस्स इट्ठाणं वराणं देवीणं वावीसं पुत्ता, अन्ने भणंति-एक्काए चेव देवीए पुत्ता, राइणो पाणसमा, अजा एक्का भमच्चयूया, सा परं परिणेतोण दिट्ठिल्लिया, अन्नया कयाति रिउण्हाया समानी अच्छइ,

कया, अन्येनापि दष्टः, स स्नात्वा पुष्पफलाति गृहीत्वा स्वप्नपाठकाय कथयति, तेन भणितं-राजा भविष्यसि । इतश्च सप्तमे दिवसे तत्र राजा शृतोऽपुनः, स च निर्विण्णस्तिष्ठति यावदध्वोऽधिवासित आगतः, तेन तं दृष्ट्वा हेपितं प्रदक्षिणीकृतश्च, ततश्च विलगितः शुष्टे, एवं स राजा जातः । तदा स कार्षटिकः शृणोति, यया तैनापि दष्ट ईदृशः स्वप्नः, स आदेशफलेन किल राजा जातः, स चिन्तयति-वज्रामि यत्र गोरसम्, तत् भीत्वा स्वपिमि, यावत्पुनरपि स्वप्नं तं पश्यामि, अपि पुनः स पश्येत् न मानुपात् ६ ॥

राजाः प्राणसमाः, अन्यैकाऽमाल्लुहिता, सा परं परिणयता दष्टा, अन्यथा कदाचिदुत्सता सती तिष्ठति, राज्ञा दष्टा, कस्येयेति, तैर्भणितं-तव देव्येया, तदा स तया सममेकरात्रमुषितः, सा च ऋतुत्सनाता, तस्या गमो लभः, सा चामात्येन भणिताऽसीष्ट यदा तव गर्भ उत्पन्नो भवति, तदा मर्षं कथयेः, तदा तस्मै कथितं, दिवसो सुहृत्तश्च यच्च राज्ञाऽऽलभः सत्यकारः, तेन तत्त पत्रके लिखितं, स गोपयति, नवसु मासेषु दारको जातः, तस्य दासचेदासादिवसे जाताः, तबथा-अमिकः पर्वतो बाहुलः सागरश्च, तेन सहजाताः, तेन कलाचार्यायोगिपनीतः, तेन लेखादिका गणितप्रधानाः कला प्राहितः ।

रायणा दिष्टा, कस्स पसन्ति, तेहिं भणियं-तुम्ह देवी एसा, ताहे सो ताए सम एकरतिं वसितो, सा य रिउण्हाया, तीसे गब्भो लग्गो, सा य अमच्चेण भणिहिया—जया तुमे गब्भो आहूतो होइ तथा ममं साहेजसु, ताहे तस्स कहियं, दिवसो मुहुत्तो जं च राएण उल्लवियो सायंकारो, तेण तं पत्तए लिहियं, सो सारवेइ, णवण्हं मासाणं दारतो जातो, तस्स दासवेडाणि तदिवसं जायाणि, तंजहा-अग्गियतो पव्वइतो बहुलिया सागरो य, तेण सहजायगाणि, तेण कलाइरियस्स उवणीतो, तेण लेह्हाइयातो गणियप्पहाणातो कलाओ गहितो, १ जाहे ताओ गार्हेति आयरिया ताहे ताणि कहुति विउल्लेति य, पुव्वपरिचयणं ताणि रोल्लिति, तेण ताणि चैव ण गणियाणि, गहियातो कलातो । ते अन्ने बावीसं कुमारा गहिज्जंता आयरियं पिट्ठेति, २ अवयणाणि य भणति, जति सो आइरितो पिट्ठेति ताहे गंतूण माऊणं साहिति, ताहे ताओ आयरियं खिसंति-कीस आहणसि?, किं सुलभाणि पुत्तज-स्माणि?, अतो ते ण सिक्खिया । इओ य महुराए जियसत्तू राया, तस्स सुया निव्वुईनाम दारिया, सारणो अलंक्रिया उव-णीया, राया भणइ-जो ते रोयइ भत्तारो, तो ताए णायं-जोःसूरो वीरो विक्कंतो सो मम भत्तारो होइ, सो पुण रज्जं दिज्जा, ताहे सा वलं वाहणं गहाय गया इंदपुरं नयरं, तस्स इंददत्तस्स रणो बहवे पुत्ता, इंददत्तो तुट्ठो चित्तेइ-णूणं भञ्जेहिंतो राईहिं

१ यदा ताव् ग्राहयति आचार्यस्तदा ते कर्षयन्ति व्याकुलयन्ति च, पूर्वपरिचयेन ते छठन्ति, तेन ते नैव गणिताः, (न) गृहीताः कलाः । तेऽन्ये द्वाविंशतिः कुमार प्राणमाणा आचार्यं पिट्टयन्ति, अवचनानि च भणन्ति, यदि स आचार्यः कथयन्ति तदा गत्वा मातृभ्यः कथयन्ति, तदा ता आचार्यं खिसन्ति-कथ-माहेसि?, किं पुत्रजन्मानि सुलभानि?, अतस्ते न शिक्षिताः । इतश्च मथुरायां जितशत्रू राजा, तस्य सुता निर्द्वितान्त्री दारिका, सा राज्ञोऽलङ्कृतोपनीता, राजा भणति-यस्तुभ्यं रोचते (स) भर्ता, ततस्तया ज्ञापितं-यः शूरो वीरो विक्रान्तः स मम भर्ता भवति, स पुना राज्यं दद्यात्, तदा सा वलं वाहनं (च) गृहीत्वा गता इन्द्रपुरं नगरं, तस्येन्द्रदत्तस्य राज्ञो बहवः पुत्राः, इन्द्रदत्तस्तुष्टिन्तयति-नूनमन्येभ्यो राजभ्यो लघतरः, आगता, ततस्तेनोच्छ्रितपताकं नगरं कारितं । तत्रैकस्मि—

लङ्घयरो, आगया, ततो तेण ऊसियपडायं नयरं कारियं, तत्थ एगंमि 'अक्खे अट्ट चक्राणि, तेसिं पुरओ ठिया धीउल्लिया, सा अच्छिमि विधियव्वा, तओ इंदवत्तो राया संनद्धो निग्गओ सह पुणेहिं, सावि कण्णा सव्वालंकारविभूसिया एगंमि पाले अच्छइ, सो रंगो रायाणो ते य दंडभडभोइया जारिसो दोवईप, तत्थ रण्णो जेदुत्तो सिरिमाली नाम कुमारो, सो भणिओ-पुत्त ! एसा दारिया रज्जे च वेत्तव्वं, अतो विंधेहि पुत्तलियंति, ताहे सो अकयकरणो तस्स समूहस्स मज्जे घणुं चैव निणिहं न तरइ, कहवि णेण गहियं, तेण जओ वच्चउ तओ वच्चउ त्ति मुक्को सरो, सो चक्के अब्भिडुण भग्गो, एवं कस्सति एगं अरगं बोलीणो कस्सति दोण्णि, अजेसि बाहिरेण चैव णीइ, ताहे राया अद्वितिं पकतो-अहो ! अहं एवहिं घरिसितोत्ति, ततो अमच्चेण भणितो-कील अघिइं करेसि ? राया भणइ-एवहिं अहं अप्पहाणो कतो, अमच्चो भणइ-अस्थि अज्जो तुम्ह पुत्तो मम धूयाए तणतो, सुखिंदवत्तो नाम, सो समत्थो विंचिउं, अभिण्णाणाणि य से कहियाणि, कहिं ? सो दरसितो, ततो राइणा अवगूहितो भणति-जुत्तं तव अट्ट रहचक्के मेत्तूण पुत्तलियं अच्छिमि विंधेत्तां रज्जे सुकलत्तं निवुइं दारियं संपावित्तए, तओ कुमारो जहा

१ अज्जेऽष्ट चक्राणि, तेषां पुरतः स्थिता शालभजिका, सा अदिग् वेधव्या, तत इन्द्रदत्तो राजा सक्को निर्गतः सह पुत्रैः, साऽपि कन्या सर्वा-लङ्कारविभूषिता एकस्मिन् पाशे तिष्ठति, स राज्ञो राजानः ते च दण्डभटभोजिका यादयो द्रौपयाः, तत्र राज्ञो ज्येष्ठपुत्रः श्रीमाली नाम कुमारः, स भणितः-पुत्र ! एषा दारिका राज्यं च ग्रहितव्यम्, अतो विध्य पुत्तलिकामिति, तदा सोऽकृतकरणस्तस्य समूहस्य मध्ये धनुरेव प्रहीदुं न शक्नोति, कथमपि अनेन गृहीतं, तेन यतो व्रजतु ततो व्रजत्विति मुक्तः शरः, स चक्के आस्फाल्य भग्नः, एवं कस्यचित् एकमरकं व्यतिक्रान्तः, कस्यचिद्बद्धौ, अन्येषां बाह्य एव निरेति, तदा राजाऽधृतिं प्रगतः-अहो अहमेतैः धर्मित इति, ततोऽमात्येन भणितः-कथमधृतिं करोषि ? राजा भणति-एतरहं अप्रधानः कृतः, अमात्यो भगति-अस्ति अन्यस्तव पुत्रो मम दुहितु-

२. स्तनयः सुरेन्द्रदत्तो नाम, स समयो ब्युद्धम्, अभिज्ञानानि च तस्मै कथितानि, क ? स दर्शितः, ततो राजाऽवगूढो भण्यते-युक्तं तवाष्ट रथचक्राणि

आणवेहिति भणिऊण ठाणं ठादऊणं धणुं गेण्हति, ताणिऽवि दासरूवाणि चाडहिंसि ठियाणि रोडंति, अन्ने य उभयपासि गहिय-
खग्गा दो जणा, जइ कहवि लयखस्स चुक्कइ ततो सीसं छिदेयवन्ति, सोऽवि उज्झातो पासे ठितो भयं देइ-मारिज्जसि जइ
चुक्कसि, ते वावीसंयिं कुमारा मा पंसो विधिस्सइत्ति ते विसेसलुंठणाणि विग्घाणि करेति, तथो ताणि चत्तारि ते य दो पुरिसे
वावीसं च कुमारे भगणितो ताणं अट्ठण्हं रहचकाणं अंतरं जाणिऊण तंमि लक्खे निरुद्धाप दिट्ठीण अन्नं मयं अकुणमाणेण सा
विउल्लिया वामे अच्छिन्नि विद्धा, 'तथो लोणेण ओक्किट्टिकलणायकलयलोभिमस्सो साहुकारोः कतो, जहा तं चकं दुक्खं मेनुं
पवं माणुस्सत्तणंति ॥ ७ ॥

'चम्मे'त्ति पगो दहो जोयणसयसहस्सविच्छिन्नो चग्मावणद्धो, पगं से मज्जे छिहं, जत्थ कच्छभस्स गीवा मायइ, तत्थ
कच्छभो वाससए गए गीवं पसारेइ, तेण कहवि गीवा पसारिया, जाव तेण छिद्रेण गीवा निगया, तेण जोइसं दिट्ठं कोमुईप

भिरत्वा पुत्तलिकामहिण विव्त्त्वा राज्यं सुकलत्रं निर्गृतिं दारिकां संग्रप्नुं, ततः कुमारो यथाऽऽज्ञापयतीति भणित्वा स्थानं स्थित्वा धनुर्गृह्णाति, तेऽपि दासाधतस्तपु
दिष्टु स्थिता विघ्नं कुर्वन्ति, अन्यौ चोभयपार्श्वयोः गृहीतस्त्रौ द्वौ जनौ, यदि कथमपि लक्षात् स्खलति ततः क्षीर्यं छेत्तव्यमिति, सोऽप्युपाध्यायः पार्श्वे स्थितो
भयं ददाति-मारयिष्यसे यदि स्खलसि, ते द्वाविंशतिरपि कुमारा मा एष ह्यत्सतीति ते विशेषलुण्ठनावि विघ्नान् (च) कुर्वन्ति, ततस्ते चत्वारः तौ च द्वौ
पुरयौ द्वाविंशतिं च कुमारानगणयन् तेषामष्टानां रथचक्राणामन्तरं ज्ञात्वा तस्मिन् लक्षे निरुद्धया दृष्ट्या अन्यत् मतं(मनः) अकुर्वता सा पुत्तलिका वामेऽहिण विद्धा ।

१ ततो लोकैर्नोल्लिष्टिकलनादकलकलोन्मिश्रः साधुकारः कृतः । यथा तथार्कं दुःखं मेनुमेवं मानुषत्वमिति ७ ॥ चर्मेति, एवमेव हृदो योजनघातसहस्रवित्ती-
र्णश्चर्मविनद्धः, एकं तस्य मध्ये छिद्रं, यत्र कच्छपस्य ग्रीवा माति, तत्र कच्छपो वर्षशते गते ग्रीवां प्रसारयति, तेन कथमपि ग्रीवा प्रसारिता, यावत्तेन छिद्रेण
ग्रीवा निर्गता, तेन ज्योतिर्दृष्टं कौमुद्यां पुष्पफलानि च, स गतः, स्वजनान् दर्शयामि, आनीय सर्वतो आय्यति, नैव प्रेक्षते, अपि स मानुषात् ८ ॥ युगमिति,
पूर्वान्ते भवेद् युगमपरान्ते तस्य भवेत् समिला-तु । युगन्दिदे प्रवेश इति संशयितो मानुष्यलाभः ॥ १ ॥

पुण्फलाणि य, सो गतो, सयणिज्जागणं दापमि, आणित्ता सब्बओ घुलति, णवि पेच्छति, अविस्सो माणुसातो ॥ ८ ॥

‘जुगे’त्ति पुब्बंते होज्ज जुगं अवरंते तस्स होज्ज समिला उ । जुगच्छिंमि पवेस्सो इय संसइओ मणुयंलोभो ॥ १ ॥ जहि समिला पब्बट्ठा सागरसलिले अणोरपरंमि । पविसेज्जा जुगच्छिं कववि भमंती भमंतम्मि ॥ २ ॥ सा चंडवायवीईपणोहिया अवि लसेज्ज जुगच्छिं । ण य माणुसाउ भट्ठो जीवो पडिमाणुसं लहइ ॥ ३ ॥ इति गाथाभ्यो जुगोदाहरणमवसेयम् ॥

इयाणिं परमाणू, जहा एगो खंभो महप्पमाणो, सो देवेण चुण्णेऊणं अविभागिमाणि खंडाणि काऊण णलियाप पक्खित्तो पच्छा मंदरचूलियाप ठाऊण फूमित्तो, ताणि णट्ठाणि, अत्थि कोऽवि?, तेहिं चैव पुगलेहिं तमेव खंभं णिव्वत्तेज्ज? जो इणमट्ठे समेट्ठे, पस अभावो, एवं भट्ठो माणुसातो ण पुणो । अहवा सभा अणेगखंभसयसंनिविट्ठा, सा कालंतरेण ज्ञामिया पडिया, अत्थि पुण कोऽवि?, तेहिं चैव पोगलेहिं करेज्जा?, जोत्ति, एवं माणुससं दुल्लभं ॥ लब्धेऽवि माणुसत्वे श्रुतिरपि दुल्लभेति दर्शयन्नाह—

आलस्स मोहस्वत्ता थंभा कोहा पमाय किविणत्ता । भय सोगा अन्नाणा चक्खेव कुज्जहला रमणा ॥ १६० ॥
एएहिं कारणेहिं लब्धूण सुदुल्लहंमि माणुससं । न लहइ सुइं हिअकरिं संसारुत्तारिणिं जीवो ॥ १६१ ॥

१ यत्र (वि) समिला प्रप्रष्टा सागरसलिलेऽनवर्णिपारे । प्रवेशेयुगच्छिद्रं कथमपि भ्राम्यति भ्राम्यन्ती ॥ २ ॥ सा चण्डवातवीचिप्रणोदिताऽपि लभेत युगच्छिद्रम् । न च माणुषाद्रष्टो जीवः प्रतिमाणुर्ब लभते ॥ ३ ॥ इदानीं परमाणुः—यथैकः स्वम्भो महाप्रमाणः, स देवेन घूर्णयित्वा अविभागान् स्वण्डान् कृत्वा नलिकायां प्रक्षिप्यः, पश्चान्मन्दरचूलिकायां स्थित्वा फलकतः ते नष्टाः, अस्ति कोऽपि?, तैरेव पुद्गलैस्तेष्वेव स्वम्भं निर्वर्तयेत्, न एतेऽर्थः समर्थः, एतेऽभावः, एवं भट्ठो माणुषाण पुनः । अथवा सभा अनेकस्वम्भशतसन्निविष्टा, सा कालान्तरे भ्रमता पतिता (च), अस्ति पुनः कोऽपि?, तैरेव पुद्गलैः कुर्यात्? नेति, एवं माणुषं दुर्लभं ॥ लब्धेऽपि ।

व्याख्या—‘आलस्यात्’ अनुद्यमस्वरूपात्, न धर्माचार्यसकाशं गच्छति न श्रूणोति च इति सर्वत्र शेषः, ‘मोहात्’ गृह-
कर्तव्यताजनितवैचित्र्यात्मकात् हेयोपादेयविवेकाभावात्मकाद्वा, ‘अवज्ञातो’ यथा किममी मुण्डश्रमणा जानन्ति? इति, ‘अववर्णाद्वा’
साध्वन्श्रयात्मकात् यथाऽमी मलदिग्धदेहाः सकलसंस्काररहिताः प्राकृतप्रायवयस इत्यादिरूपात्, ‘स्तम्भात्’ जाल्यादिसमुत्था-
दहङ्कारात् कथमहं प्रकृष्टतरजातिरेनमुपसर्पणीमीत्यादिरूपात्, ‘क्रोधाद्’ अप्रीतिरूपात् आचार्यादिविषयात्, महाभोहोपहतो हि
कश्चिदाचार्यादिभ्योऽपि कुप्यति, ‘प्रभादात्’ निद्रादिरूपात्, कश्चिद्दि निद्राविप्रमत्त एवाऽस्ते, ‘कृपणत्वात्’ द्रव्यव्ययासहिष्णु-
त्वलक्षणात्, यद्यहममीषामन्तिके गमिष्याम्यवश्यंभावी द्रव्यव्यय इति वरं दूरत पर्यां परिहार इति, ‘भयात्’ कदाचिन्नरकादिवेदना-
श्रवणोत्पन्नसाध्वसात्, निःसत्त्वो हि नरकादिभयमावेदयन्तीत्यमी इति भयान्न पुनः श्रोतुमिच्छति, ‘शोकाद्’ दृष्टवियोगोत्थदुःखात्,
कश्चिद्दि प्रियप्रणयिनीमरणादौ शोचन्नेवास्ते, ‘अज्ञानात्’ मिथ्याज्ञानात्-‘न मांसभक्षणे दोषो, न मद्ये न च मैथुने’ इत्यादिरूपात्,
‘व्याक्षेपाद्’ इदमिदानीं कृत्यमिदं च इदानीमिति बहुकृत्यव्याकुलतात्मकात्, ‘कुतूहलाद्’ इन्द्रजालाद्यवलोकनगोचरात्, ‘रमणात्’
कुतूहलादिक्रीडात्मकात्, क्वचित्सुपोऽश्रवणं प्राग्वत्, प्रक्रान्तार्थनिगमनायाह-‘पभिः’ अनन्तरोक्तस्वरूपैः, ‘कारणैः’ आलस्यादि-
हेतुभिः ‘लदूण सुदुल्लंघि’ ति अपेक्षिन्नक्रमत्वाल्लब्ध्वाऽपि ‘सुदुर्लभम्’ अतिशयदुरापं ‘मानुष्यं’ मनुजत्वं ‘न लभते’ न प्राप्नोति
‘श्रुति’ धर्मकिर्णनात्मिकां, कीदृशीम्?—‘हितकरीम्’ इह परत्र च तथ्यपथ्यविधायिनीम्, अत एव संसारादुत्तारयति—मुक्तिप्राप-
कत्वेन निस्तारयति इति संसारोत्तारणी तां ‘जीवः’ जन्तुः इति गाथार्थः ॥ १६०-१६१ ॥ इत्थं धर्मश्रुतिदुर्लभत्वमभिधाय
तल्लामेऽपि भ्रष्टादुर्लभत्वमाह—

‘मिच्छादिद्वी जीवो उवइहं पवयणं न सदहइ । सदहइ असम्भावं उवइहं वा अणुवइहं ॥ १६२ ॥
सम्मादिद्वी जीवो उवइहं पवयणं तु सदहइ । सदहइ असम्भावं अणभोगा गुरुनिओगा वा ॥ १६३ ॥

व्याख्या—मिथ्या इति-विपरीता दृष्टिः-बुद्धिरस्येति मिथ्यादृष्टिः, जीवः 'उपदिष्टे' गुरुभिराख्यातं 'प्रवचनम्' आगमं 'न श्रद्धते' इदमिथ्यमिति न प्रतिपद्यते, कदाचित्तद्विपरीतमपि न श्रद्धातीत्याह-'श्रद्धते' तथेति प्रतिपद्यते, किं तदित्याह-अविद्यमानाः सन्तः-परमार्थसन्तो भावा-जीवादयोऽभिधेयभूता यस्मिन् तदसद्भावम्, सर्वव्याप्यादिरूपात्मादिप्रतिपादकं कुप्रवचनमिति गम्यते, 'उपदिष्टे' परेण कथितं, वाशब्दस्य सिद्धकमत्वात् अनुपदिष्टं वा-स्वयमभ्युहितमिति गार्थार्थः ॥ १६२ ॥ इत्थं श्रद्धादुल्लभस्त्वमभिधाय साम्प्रतं लब्धाया अत्युपघातसम्भवमाह-'संम' गाहा, तथा सम्यक् इति-प्रशंसार्थोऽपि निपातः, यद्वा समञ्चति-जीवादीनैव परीत्येनाव गच्छति इति सम्यक् तथा दृष्टिः अस्येति सम्यगुद्गुष्टिः जीव उपदिष्टं प्रवचनं, तुशब्दो मिथ्यादृष्टितः सम्यगुद्गुष्टेर्विशेषमाह, 'श्रद्धते' निःशङ्कं प्रतिपद्यते, तत्किमसौ प्रवचनमेव श्रद्धते इत्याह-श्रद्धते 'असद्भावम्' उक्तस्वरूपम् 'अनाभोगात्' अज्ञानात्, तथा 'गुरुवः' धर्माचार्यास्तेषां नियोगः-व्यापारणं गुरुनियोगस्तस्माद्वा, कश्चिद्वि सम्यगुद्गुष्टिर्विशेषतो जीवादिस्वरूपानवगमाद् गुरुप्रत्ययाच्चातन्त्रमपि तत्त्वमिति प्रतिपद्यते । तदेवं प्रथमगाथया मिथ्यात्वहेतुकत्वमश्रद्धानस्योक्तम्, :द्वितीयगाथया पुनस्तदभावेऽप्यनाभोगगुरुनियोगहेतुकत्वं, तथा च मिथ्यात्वादितद्धेतूनां व्यापित्वादश्रद्धानभूयस्त्वेन श्रद्धानदुल्लभतोक्ता भवतीति गाथाद्वयपरमार्थः ॥ १६३ ॥ ननु किमेवंविधा अपि केचिदत्यन्तभृजवः सम्भवेयुः? ये स्वयमागमानुसारिप्रतयोऽपि गुरुपदेशतोऽन्यथापि प्रतिपद्येरन्, पवमेतत्, तथाहि-जमालिप्रभृतीनां निह्वानां शिष्यास्तद्भक्तियुक्ततया स्वयमागमानुसारिमतयोऽपि गुरुप्रत्ययाद्विपरीतमर्थं प्रतिपन्नाः, उक्तं हि-"तप णं तस्स जमालिस्स अणगरस्स पवमाइक्खमाणस्स एवं भासंतस्स एवं पणवेमाणस्स एवं पुरुवेमाणस्स अत्थि एगयया समणा णिगंगथा पयमहुं सवहंति पत्तियंति रोयंति" इत्यादि । के पुनरमी असद्भावं प्रतिपन्ना इत्याह—

१ ततस्तस्य जमालेरनगरस्य एवमाख्यायत एवं भाषमाणस्य एवं प्रज्ञापयत एवं प्ररूपयतः सन्त्येके श्रमणा निर्ग्रन्थाः (ये) एनमर्थं श्रद्ध्यति प्रतिपन्ति रोचन्ते ।

बहुरयपएसअवत्तसमुच्छ दुगतिगअवद्धिगा चेव । एणसिं निगमणं वुच्छामि अहाणुपुधीए ॥ १६४ ॥

व्याख्या—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः’ इति न्यायात् बहुपु-क्रियानिष्पत्तिविषयसमयेषु रताः, कोऽर्थः?—बहुषु पव सम-
येषु क्रियानिष्पत्तिरित्यसद्भावं प्रतिपन्नाः १, ‘पपसि’ त्ति सूत्रकत्वादस्य अन्यप्रवेशजीववादिनः अन्य एव प्रदेशो जीव इत्यभ्यु-
पगताः २, अव्यक्ताः—‘सत्या सत्यभावे’तिवत् अव्यक्तवादिनः, न अत्र व्यक्त्या यतिरयमयतिर्वा इत्यादिरूपतया वस्तु विज्ञातुं
शक्यं, ततः सर्वमव्यक्तमेवेति प्रतिपादयन्तः ३, ‘समुच्छ’ त्ति सूत्रत्वात् सामुच्छेदाः, तत्र समिति-सामस्येन निरन्वयात् उदिति-
ऊर्ध्वं क्षणानुपरि भवनात् छेदो-भावाः समुच्छेदस्तं विदन्ति तत्त्वधिया सामुच्छेदाः, पर्यां द्वन्द्वे बहुमतप्रवेशाव्यक्तसामुच्छेदाः,
द्विकं-क्रियाविषयमेकसमयमनुभूयमानमिह गृह्यते, तत्प्रतिज्ञातारोऽप्युपचारात् द्विकाः, एवं त्रिकं-जीवाजीवनो जीवराशित्रयं तदभ्यु-
पगन्तारोऽपि तथैव त्रिकाः, वृद्धं-जीवप्रदेशैरन्योऽन्याविभागेन संपृक्तं न वृद्धम्-अव्यक्तम्, अर्थात्कर्म, तदभ्युपगमविषयमेवामस्तीति
अवद्धिकाः पर्यां द्वन्द्वे द्विकत्रिकावद्धिकाः, चः समुच्चये, एवेति पूरणे । अत्र कः कस्य शिष्य इत्याशङ्काऽपोहार्थमेतद्विगर्गमाभिधित्तया
सम्बन्धमाह—‘एणसिं’ पतेयामनन्तरमुपदर्शितानां, निर्गमनं-यस्य यत उत्पत्तिः तदात्मकं ‘वक्ष्यामि’ परिभाषित्ये, ‘अथेत्यानन्तर्यं
, ‘आनुपूर्व्या’ क्रमेणेति गार्थार्थः ॥ १६४ ॥ प्रतिज्ञातमेवाह—

बहुरय जमालिपभवा जीवपएसा य तीसगुत्ताओ । अधत्ताऽऽसाहाओ सामुच्छेयाऽऽसमित्ताओ ॥ १६५ ॥

गंगाए दोकिरिया छलुगा तेरासिआण उप्पत्ती । थेरा य गुट्ठमाहिल पुट्ठमचद्धं परूविति ॥ १६६ ॥

व्याख्या—‘बहुरताः’ उक्तरूपाः, जमालेः प्रभवः—एतत्तीर्थापेक्षया प्रथमतः उपलब्धिरेषां, न पुनः सर्वथोत्पत्तिरेव, प्रागव्ये-
धंविधाभिन्नायिसम्भवात्, ते अमी जमालिप्रभवाः, ‘जीवपपसा य’ त्ति प्रस्तावात्प्रदेश इत्यन्यप्रदेशो जीवो येषां ते प्रदेशजीवाः,

उत्तरा-
ध्ययन-
बृहद्बृत्ति
॥ २२६ ॥

चतुरङ्गीय
ध्ययनम् ३

॥ २२६ ॥

प्राकृतत्वाच्च व्यत्ययः, ते च तिष्यगुप्तात्, 'अव्यक्ताः' अव्यक्तवादिनः आपाढात्, सामुच्छेदा अभिमित्रात्, 'गङ्गात्' इति गङ्गा-
चार्यात्, द्वे क्रिये वदन्ति द्वेक्रियाः, 'छलुग' चि षट्पदार्थप्रणयनादुलूकगोत्रत्वाच्च षडलूकस्तस्मात्, त्रिभी राशिभिर्दीव्यन्ति-जिगी-
पन्तीति त्रैराशिकास्तेषामुत्पत्तिः, 'स्थविराश्च' स्थिरीकरणकारिणः 'गोट्टुमाहिल'त्ति गोष्ठुमाहिलाः 'स्पृष्टम्' कञ्जुकवत्
छुसम् 'अवच्छम्' न क्षीरनीरवदन्योऽन्यानुगतं, कर्मेति गम्यते, 'परूपयन्ति' प्रज्ञापयन्ति, तत्कालापेक्षया लट्, बहुवचनं च पूज्य-
त्वात्, तच्च स्थविरत्वं च पूर्वपर्यायापेक्षया, अनेन च गोष्ठुमाहिलादवच्छिकानामुत्पत्तिरित्युक्तं भवति इति गाथाद्वयार्थः ॥ १६५-१६६ ॥
यथा बहुरता जमालिप्रभवाः तथा चाह—

जिह्वा सुदंसण जमालि अणुज्ज सावत्थि तिंदुगुज्जणे । पंच सया य सहस्सं ढंकेण जमालि सुत्तुगं ॥ १६७ ॥

व्याख्या—अक्षरार्थः सुगमः, नवरम्, 'अणुज्ज'त्ति अनवद्याङ्गी ॥ १६७ ॥ भावार्थस्तु वृद्धसम्प्रदायादवसेयः, स चायम्
'तेणं कालेणं तेणं समणं कुंडपुरं नयरं, तत्थ सामिस्स जेट्ठा भगिणी सुदंसणा नाम, तीप पुत्तो जमाली, सो सामिस्स
मूले पव्वइओ पंचहिं सयहिं समं, तस्स य भज्जा सामिणो धूया अणुज्जंणीनामा वीयं गांमं पियदंसणा, सावि तमणु पव्वत्तिया

१ तस्मिन् काले तस्मिन् समये कुण्डपुरं नगरं, तत्र स्वामिनो ज्येष्ठा भगिनी सुदर्शना नाम, तस्याः पुत्रो जमालिः, स स्वामिनो मूले प्रव्रजितः
पद्मभिः शतैः समं, तस्य च भार्या स्वामिनो बुद्धिताऽनवद्याङ्गीनाम्नी द्वितीयं नाम प्रियदर्शना, साऽपि तमसु प्रव्रजिता सहस्रपरिवारा, तथा भणितव्यं
प्रज्ञप्तौ, एकादशाज्ञान्यधीतानि, स्वामिनाऽनुज्ञातः श्रावस्तीं गतः पद्मशतपरीवारः, तत्र च तिन्दुकोद्याने कोष्ठके चैत्ये समवसतः, तत्र तस्य अन्तःप्राप्तौ रोग
उत्पन्नः, न शक्नोति उपविष्टः स्थातुं, तदा स श्रमणान् भणति—यम शय्यासंस्कारं कुरुत, तैः कर्तुमारब्धः, पुनरधीरो भणति—कृतः ? क्रियते ? ते भणन्ति—
न कृतः, अद्यापि क्रियते, तदा तस्य चिन्ता जाता—यत् श्रमणो भगवान् आख्याति—चलत् चलितसुधीर्यमाणसुधीर्णं यावन्निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णं, तच्च विख्या,

सहस्सपरिवारा, तद्वा भाणियन्वं जहा पणसीए, एक्कारस अंगा अहीया, सामिणा अणुण्णातो सावत्थि गतो पंचसयपरिवारो, तत्थ य तिट्ठुज्जाणे कोट्ठगे चेतिते समोसढो, तत्थ से अंतपत्तेहिं रोगो उत्पण्णो, ण तरइ वइट्ठो अच्छिउं, ताहे सो समणे भणइ-मम सेज्जासंथारं करेह, तेहिं काउमारद्धो, पुणो अधरो भणति-कतो ? कज्जति ? ते भणंति-न कओ, अज्जवि कज्जति, ताहे तस्स चिंता जाया-जणं समणे भगवं० आइक्खति 'चलमाणे चलिए उदीरिज्जमाणे उदीरिण जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे' तं च मिच्छा, इमं पच्चक्खमेव दीसति-सेज्जासंथारए कज्जमाणे अकडे, संथरिज्जमाणे असंथरिण, जम्हा णं एवं तम्हा चलणमाणेऽवि अचलिण उदीरिज्जमाणेवि अणुदीरिण निज्जरिज्जमाणेवि अणिज्जिण्णे, एवं संपेहेइ, एवं संपेहिंता निगंगंथे सद्दवेइ, सद्दविंता एवं वयासी-जंणं समणे भगवं महावीरे एवमाइक्खइ--चलमाणे चलिण, उदीरिज्जमाणे उदीरिण, जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जरिण, तं णं मिच्छा, इमं पच्चक्खमेव दीसइ-सिज्जासंथारए कज्जमाणे अकडे, जाव तम्हा णं अणिज्जिण्णे । तए णं जमालिस्स एवमाइक्खमाणस्स अत्थे-गतिया निगंगंथा एयमट्ठं सद्दहंति, अत्थेगइया नो सद्दहंति, जे सद्दहंति ते णं जमालिं चेव अणगारं उवसंपलिज्जता णं विहरंति, तत्र ये न श्रइयति ते एवमाहुः-भगवन् ! भवतोऽयमाशयः--यथा घटः पटो नैव, पटो वा न घटो यथा । क्रियमाणं कृतं नैव, कृतं न क्रियमाणकम् ॥ १ ॥ प्रयोगश्च-यौ निश्चितभेदौ न तयोरैक्यं, यथा घटपटयोः, निश्चितभेदे च कृतक्रियमाणके, अत्र चासिद्धौ हेतुः, तथाहि-कृतक्रियमाणके किमेकान्तेन निश्चितभेदे ? अथ कथञ्चिद् ? यथेकान्तेन तत्किं तदैक्ये सतोऽपि करणप्रसङ्गतः

१. इदं प्रत्यक्षमेव दृश्यते-शय्यासंस्कारकः क्रियमाणोऽकृतः, संस्तीर्यमाणोऽस्तर्णीः, यसादेवं तस्मात् चलदपि अचलितमुदीर्यमाणमपि अनुदीर्णं निर्जीर्यमाणमप्यनिर्जीणम्, एवं संप्रेक्षते (विचारयति) एवं संप्रेक्ष्य निर्ग्रन्थान् शब्दयति, शब्दयित्वा एवमवादीत-यद् भ्रमणो भगवान् महावीर एवमाख्याति-चलत् चलितमुदीर्यमाणमुदीर्णं यावत् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णं, तत् मिथ्या, इदं प्रत्यक्षमेव दृश्यते-शय्यासंस्कारकः क्रियमाणोऽकृतः, यावत्तस्मात् अनिर्जीर्णम् । ततो जमालेरिवमाख्यायतः सन्त्येकका निर्ग्रन्था एनमर्थं श्रदधति, सन्त्येकका न श्रदधति ते जमालिमेवानगारमुपसम्पद्य विहरन्ति,

१ उत क्रियानुपरमप्राप्ते २ राहोस्वित् प्रथमादिसमयेष्वपि कार्योपलम्भप्रसक्ते ३ रथ क्रियावैफल्योऽपत्तितो ४ दीर्घक्रियाकालदर्शना-
नुपपत्तेर्वा ५ ? , तत्र न तावत्सतोऽपि करणप्रसङ्गत इति युक्तम्, असत्करणे हि स्वपुष्पादेरेव करणमापद्यत इति कथञ्चित्सत
एव करणमस्माभिरभ्युपगतं, न चाभ्युपगतार्थस्य प्रसङ्गनं युज्यते १, नापि क्रियानुपरमप्राप्तेः, यत इह क्रिया क्रियेकविषया
भिन्नविषया वा ? , यद्येकविषया न कश्चिद्दोषः, तत्र हि यदि कृतं क्रियमाणमुच्यते तदा तन्मतेन निष्पन्नमेव कृतमिति तस्यापि
क्रियमाणतया क्रियानुपरमप्राप्तिलक्षणो दोषः स्यात्, न तु क्रियमाणं कृतमित्युक्तौ, तत्र क्रियाऽऽवेशसमय एव कृतत्वाभिधानात्,
उक्तं हि-“क्रियाकालनिष्ठाकालयोरैक्य” मिति, अथैवमपि कृतक्रियमाणयोरैक्ये कृतस्य सत्त्वात् सतोऽपि करणे तदवस्थाः प्रसङ्गः,
तदसत्, पूर्वं हि लब्धसत्ताकस्य क्रियायामयं प्रसङ्गः स्यात्, न तु क्रियासमकालसत्तावाप्तौ, अथ भिन्नविषया क्रिया तदा सिद्ध-
साधनं, प्रतिसमयमन्यान्यकारणतया चस्तुतोऽभ्युपगमेन भिन्नविषयक्रियानुपरमस्यास्माकं सिद्धत्वात् २, अथ प्रथमादिसमयेष्वपि
कार्योपलम्भप्रसक्तेरिति पक्षः, क्रियमाणस्य हि कृतत्वे प्रथमादिसमयेष्वपि सत्त्वानुपलम्भः प्रसज्यत इति, तदपि न, तदा हि शिव-
कादीनामेव क्रियमाणता, ते चोपलभ्यन्ते एव, उक्तं च-“अन्तारम्भे अन्नं क्वही दीसड ? जह घडो पडारम्भे । शिवकादतो ण
कुम्भो क्वह दीसड सो तदद्धाप ॥ १ ॥” घटगताभिलापतया च मूढः शिवकादिकरणेऽपि घटमहं करोमीति मन्यते, तथा
चाह-“पइसमयकज्जकोडीनिरवेक्खो घडगयाभिलासोऽसि । पइसमयकज्जकालं धूलमह घडं मिलाएसि ॥ १ ॥” ३, नापि
क्रियावैफल्योऽपत्तितो, यतः प्रागेवं प्राप्तसत्ताकस्य करणे क्रियावैफल्यं स्यात्, न तु क्रियमाणकृतत्वे, तत्र हि क्रियमाणं क्रिया-
पेक्षमिति तस्याः साफल्यमेव, अनेकान्तवादिनां च केनचिद्रूपेण प्राक् सत्त्वेऽपि रूपान्तरेण करणं न दोषाय ४, दीर्घक्रियाकाल-

१ अन्यारम्भेऽन्यत् कथं दृश्यतां यथा घटः पठारम्भे ? । शिवकादयो न कुम्भः कथं दृश्यतां स तदद्धायाम् ॥ १ ॥

२ प्रतिसमयकार्यकोटीनिरपेक्षो घटगताभिलापोऽसि प्रतिसमयकार्यकालं स्थूलमतिघटं गेलयसि (घटे गृह्णासि) ॥ १ ॥

दर्शनानुपपत्तेरित्यपि न युक्तं, यतः शिवकाहुत्तरोत्तरपरिणामविशेषविषय एव दीर्घक्रियाकालोपलम्भो न तु घटक्रियाविषयः, उक्तं हि-^१“पइसमउपपण्णं परोप्परविलक्खणाण सुवहूणं । दीहो किरियाकालो जइ दीसइ किंथ कुंभस्स ? ॥ १ ॥” ५ । अथ कथञ्चिन्निश्चितमेवे कृतक्रियमाणे, तत्तीर्थैकदुक्तमेव, निश्चयव्यवहारानुगतत्वात् तद्वचसः, तत्र च निश्चयनयाऽऽश्रयेण कृतक्रियमाणयोरभेदो, यदुक्तम्-“क्रियमाणं कृतं दग्धं, दह्यमानं स्थितं गतम् । तिष्ठच्च गम्यमानं च, निष्ठितत्वात् प्रतिक्षणम् ॥ १ ॥” व्यवहारनयमेतन् तु नानात्वमप्यनयोः, तथा च क्रियमाणं कृतमेव, कृतं तु सात्त्विक्यमाणं क्रियाविशेषसमये, क्रियोपरमे पुनरक्रियमाणमिति उक्तं, च-तेनेह कज्जमाणं नियमेण कयं कयं तु भयणिज्जं । किञ्चिदिह कज्जमाणं उवरयकिरियं च होल्लाहि ॥ १ ॥ किञ्च भवतो मतिः-क्रियान्त्यसमय एवाभिमतकार्यभवनं, तत्रापि प्रथमसमयादारभ्य कार्यस्य कियत्पि निष्पत्तिरेष्टव्या, अन्यथा कथमकस्मादन्यसमये सा भवेद् ? उक्तं च-आद्यतन्तुप्रवेशे च, नोतं किञ्चिद्यदा पढे । अन्यतन्तुप्रवेशे च, नोतं स्यान्न पढोदयः ॥ १ ॥ तस्मादाद्यद्वितीयाऽऽदितन्तुयोगात्प्रतिक्षणम् । किञ्चित्किञ्चिदुतं तस्य, यदुतं तदुतं ननु ॥ २ ॥” इह प्रयोगः-यद्यस्याः क्रियायाः आद्यसमये न भवति तत्तस्या अन्यसमयेऽपि न भावि, यथा घटक्रियादिसमयेऽभवन्पटः, न भवति च कृतक्रियमाणयोर्भेदे क्रियादिसमये कार्यम्, अन्यथा घटान्त्यसमयेऽपि पटोत्पत्तिः स्यात्, एवं च-‘यथा वृक्षो धवश्चेति, न विरुद्धं मिथो द्वयम् । क्रियमाणं कृतं चेति, न विरुद्धं तथोभयम् ॥ १ ॥ प्रयोगश्च-यद्येनाविनाभूतं न तत्तत्त एकांस्तेन भिद्यते, यथा वृक्षत्वाद्वत्वं, कृतत्वाविनाभूतं च क्रियमाणत्वमिति । सकललोकप्रसिद्धत्वाच्च घटपटयोः तदाश्रयेणैवमुक्तं संस्तरकादावपि योज्यं, तत् प्रतिपद्यस्व भगवन् ! ‘चलमाणे चलिप’ इत्यादि तीर्थैकद्वचोऽत्यन्तमवितथमिति । स चैवमुच्यमानोऽपि न प्रतिपद्यवान्, ततश्च-

१ प्रतिसगयोत्पन्नानां परस्परविलक्षणानां सुवहूणाम् । दीर्घः क्रियाकालो यदि दृश्यते किमथ कुम्भस्य ? ॥ १ ॥

२ तेनेह क्रियमाणं नियमेन कृतं कृतं तु भजनीयम् । किञ्चिदिह क्रियमाणानुपरतक्रियं वा भवेत् ॥ १ ॥

१ जाहे ण द्वाति ताहे ते णिगंगांथा जमालिस्स अंतिथातो जहा पणत्तीए जाव सामिं उवसंपल्लित्ता णं विहरंति । साऽवि य णं पियदंसणा ढंकस्स कुम्भकारस्स घरे ठिया, सा आगया चैइयवंदिया ताहे पवंदिया, तं पि पणवेह, साऽवि विप्पडिवणा तस्स नेहापुराणेण, पच्छा आगया अज्जाणं परिकेहेइ, तं च ढंकं भणति, सो जाणइ-जहा पसा विप्पडिवन्ना नाहच्चेणं, ताघे सो भणति-अहं ण याणामि एयं विसेसयरं, एवं तीसे अन्नया कयाइ सज्झायपेरिसिं करेतीए तेणं भायणाणि उवसत्तेणं ततो हुत्तो इंगलो इहो, जहा तीसे संघाडी एगदेसंमि दह्वा, सा भणइ-इमा अज्ज ! संघाडी दह्वा, ताहे सो भणति-तुभमे चेव पणवेह-जह उज्झमाणमडज्झं, केण तुज्झं संघाडी दह्वा?, जतो उज्जुसुयणयमयातो वीरजिणिदवयणावल्लोणं जुल्लेज्ज उज्झमाणं डज्झं वोत्तुं ण तुज्झंति, ततो तहत्ति पडिसुणेति, इच्छामो अज्जो ! सम्मं पडिचोयणा, ताहे सा गंतूण जमालिं पणवेति, सो

१ यदा न तिष्ठति तदा ते निर्ग्रन्था जमालेरन्तिकात् यथा प्रज्ञातो यावत् स्वामिनमुपसंपद्य विहरन्ति । साऽपि च प्रियदर्शना ढङ्गस्य कुम्भकारस्य गृहे स्थिता, सा आगता चैत्यवन्दिका तदा प्रवन्दिका, तामपि प्रज्ञापयति, साऽपि विप्रतिपन्ना तस्य स्नेहाशुराणेण, पश्चादागता आर्याभ्यः परिक्रथयति, तं च ढङ्गं भणति, स जानाति-यथैषा विप्रतिपन्ना नाथत्वेन, तदा स भणति-अहं न जानामि एनं विशेषव्यतिकरम्, एवं तस्या अन्यदा कदाचित् स्वाध्यायपौरुषीं कुर्वन्त्यास्तेन भाजनान्युद्धर्तयता ततः सकाशात् अङ्गारः क्षिप्तः, यथा तस्याः संघाटी एकदेशे दग्धा, सा भणति-इयमार्थ ! संघाटी दग्धा, तदा स भणति-यूयमेव प्रज्ञापयत-अथ दह्यमानमदग्धं, केन युष्माकं संघाटी दग्धा, यत ऋषुषूत्रनयमतत् वीरजिनेन्द्रवचनावलम्बितं युज्येत दह्यमानं दग्धं वक्तुं न युष्माकमिति तत्तत्सूचेति ।

१ प्रतिशृणोति, इच्छाम आर्य ! सम्यक् प्रतिचोदना, तदा सा गत्वा जमालिं प्रज्ञापयति, स यदा न गृह्णाति तदा सहस्रपरिवारा स्वामिनमुपसंपद्य विहरति । अयमपि ततो लघ्वेव गतधम्पां नगरीं, स्वामिनोऽदूरसमीपे स्थित्वा स्वामिनं भणति-यथा देवानुप्रियाणां बहवोऽन्तेवासिनः श्रमणा निर्ग्रन्थाः छद्मस्था भूत्वा छद्मस्थावक्रमणेनावक्रान्ताः, नो खल्वहं तथा छद्मस्थो भूत्वा छद्मस्थावक्रमणेनावक्रान्तः, अहमुत्पन्नज्ञानदर्शनघरोऽर्हन् जिनः केवली भूत्वा केवल्यवक्रमणे नावक्रान्तः, ततो भगवान् गौतमो जमालिमेवमवादीत्-नो खलु जमाले ! केवलिनो ज्ञानं वा दर्शनं वा कैले (न) वा स्तम्भे (न) वा यावत्कच्चिदपि आश्रियते वा निवार्यते

जाहे ण गिण्हति, ताहे सहस्रपरिवारा सामि उवसंपज्जिता णं विहरइ । इमोऽवि ततो लहुं चेव गतो चंपं णयदि, सामिस्स अदूरसामंते विष्ठा सामि भणति—जहा णं देवाणुप्पियाणं बहवे अंतेवासी समणा णिगंथा छउमत्था भवित्ता छउमत्थावक्कमणेण अवक्कंता, णो खलु अहं तहा छउमत्थो भवित्ता छउमत्थावक्कमणेण अवक्कंते, अहं णं उप्पणणाणदंसणघरे अरहा जिणे केवली भवित्ता केवलिवक्कमणेणं अवक्कंते, तप णं भगवं गोयमो जमालि एवं वयासी-णो खलु जमाली ! केवलिस्स णणे वा दंसणे वा सेलंसि वा थंभंसि वा जाव कहंसि आवरिज्जइ वा निवारिज्जे ते वा, जदि णं तुमं जमाली ! उप्पणणाणदंसणघरे तो णं इमाइं दो वागरणइं वागरेहि-सासए लोए ? असासए !, सासए जीवे असासए !, तए णं 'से जमाली भगवया गोयमेणं एवं बुत्ते समणे संकिए कंखिए जाव णो संचापति भगवतो गोयमस्स किंचिवि पमोक्खमक्खाइत्तएत्ति तुसिणीए संविट्ठति, जमालित्ति समणे भगवं महावीरे जमालि एवं वयासी-अत्थि णं जमाली ! मम बहवे अंतेवासी छउमत्था जे णं पइ एयं वागरणं वागरित्तए, जहा णं अहं, नो चेव णं पयप्पयारं भासं भासित्तए, जहा णं तुमं, सासए लोए जमाली !, जन्न कयाइ णासी न कयाइ ण भवइ न कयाइ न भविस्सइ भुवं च भवइ भविस्सइ य ध्रुवे जाव णिच्चे, असासए लोए जमाली !, जं णं उस्सप्पिणी

वा, यदि जमाले ! त्वमुत्पन्नज्ञानदर्शनधरस्तदा इमे द्वे व्याकरणे व्याकुरु-शाश्वतोलोकोऽशाश्वतः ? , शाश्वतो जीवोऽशाश्वतः ? , ततः ।

१ स जमालिर्भगवता गीतमेवमुक्तः सन् श्रुतिः कालक्षितो यावन्न शक्नोति भगवतो गीतमस्य किञ्चिदपि प्रयोक्षमाख्यादुमिति तूष्णीकः संतिष्ठते जमाले । इति श्रमणो भगवान् महावीरो जमालिमेवमवासीत्-सन्ति जमाले । मम बहवोऽन्तेवासिनश्छद्मस्था ये प्रभव एतव्याकरणं व्याकर्तुं, यथाऽहं नो सैव एतत्प्रकारं भाषां भाषिषुं, यथा त्वं, शाश्वतो लोको जमाले !, यत् न कदाचिन्नासीत् न कदाचिन्न भवति न कदाचिन्न भविष्यति, वयूच च भवति भविष्यति च ध्रुवो यावन्नित्यः, अशाश्वतो लोको जमाले !, यत् उत्सर्पिणी भूत्वा अवसर्पिणी भवति अवसर्पिणी भूत्वा उत्सर्पिणी भवति, शाश्वतो जीवो जमाले !, यत् न कदाचिन्नासीत् यावन्नित्यः, अशाश्वतो, यद् नैरयिको भूत्वा तिर्यग्योनिको भवति, तिर्यग्योनिको भूत्वा मनुष्यो भवति, मनुष्यो भूत्वा योन्या देवो ।

भविता ओसल्पिणी भवद् ओसल्पिणी भवद्, सासप जीवे जमाली !, जं ण कयाद् नासी जाव णिच्चे, असा-
सप, जणं णेरत्ति भविता तिरिक्खजोणिप भवत्ति, तिरिक्खजोणिप भवत्ति, मणुस्से भवत्ति, मणुस्से भविता ओणीप देवे
'भवत्ति, तते णं से जमाली सामिस्स एवं आइक्खमाणस्स एयमहं णो सहत्ति, असहत्ते सामिस्स अंतियातो अवक्कमत्ति,
अवक्कमेत्ता बह्वहिं असब्भाबुभावणाहिं मिच्छत्ताभिनिवेसेहि य अप्पाणं च परं च तदुभयं च दुग्गाहेमाणे उप्पाएमाणे बह्वद्
वासाहं सामणपरियायं पाउणत्ति, बह्वहिं छट्ठमदीहिं भावेत्ति, भाविता अद्धमासियाप संलेहणाप अप्पाणं झोसेद्, झोसित्ता
तीसं भत्ताहं अणसणयाप छेदेत्ति, छेदित्ता तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंतो कालमासे कालं किच्चा लंतप कल्पे तेरससागरोव
मट्ठित्तिकेसु देवेसु देवकिव्विसेसु देवेसु देवत्ताप उववणे । एवं जहा पणत्तीप, जाव अंतं काहिति । एयाप दिट्ठीप बहुए जीवे
रया तेण. बहुरयत्ति भणत्ति, अहवा बहुसु समयेसु कज्जसिद्धिं पडुच्च रया-सत्ता बहुरया इति । यथा जीवप्रदेशास्तिण्य-
गुप्तात् तथाऽऽह—

रायणिहे गुणसिलए वसु चउदसपुवि तीसगुत्ताओ । आमलकप्पा नयरि भित्तिसिरी कूरपिंडादि ॥ १६८ ॥

व्याख्या—अक्षरार्थः क्षुण्णो ॥ १६८ ॥ भावाऽर्थस्तु सम्प्रदायाववसेयः, स चायम्—

१ भवति, ततः स जमालिः स्वामिन एवमाख्यायत एनमर्थं न श्रद्धते, अश्रद्धपत स्वामिनोऽन्तिकत आपक्कम्यत्ति, अपक्कम्य बहुभिरसद्भावोद्भावना-
भिर्मिथ्यात्वाभिनिवेशात्मानं च परं च तदुभयं च व्युद्ग्राहयन् ध्रुत्पादयन् बह्विनि वर्पोणि श्रामण्यपर्यायं पालयति, बहुभिः पष्ठाष्टमादिभिर्भावयति, भावयित्वा
अर्धमासिकया संलेखनया आत्मानं क्षपयति, क्षपयित्वा त्रिंशतं भक्तानि अनश्रानितया छेदयति, छित्त्वा तस्य स्थानस्य अणालोचिताप्रतिक्रान्तः कालमासे कालं
कृत्वा लान्तके कल्पे त्रयोदशसागरोपमस्थितिकेषु देवेषु देवकिव्विसेसु देवेषु देवतयोत्पन्नः । एवं यथा प्रज्ञप्तौ यावदन्तं करिष्यति । एतस्यां दृष्टौ बहवो जीवा
रतास्तेन बहुरत इति भण्यते, अथवा बहुसु समयेसु कार्यसिद्धिं प्रतीय रताः—सक्ता बहुरता इति ।

लाभिया, अहो अहं धनो ! जं तुब्मे ममं चेव घरमागया, ताहे भणंति-किह घरिसिया ? अम्हे, ताहे सो भणति-णणु तुब्मे सिद्धंतो पजंतवयवमेत्ततोऽवयवी, यदि सच्चमिणं तो का विहंसणा ? मिच्छामिहरा उ, तुब्मे मए ससिद्धंतेण पडिलाभिया, जदि णवरि वद्धमाणसामिस्स तणएण सिद्धंतेण तो पडिलाभेसि, पत्थ संबुद्धा, इच्छामो अज्जो ! संमं पडिचोयणा, ताहे पच्छा साव-एण पडिलाभिया, मिच्छादुक्खं च णं कयं, एवं ते सब्बे संवोहिया आलोइयपडिक्कंता विहरंति ॥ यथा अव्यक्ता आपाढात्तथाऽऽह-सियवियपोलासाढे जोगे तद्विवसहियसूले य । सोहम्मि नलिणगुम्मे रायणिहे पुरि य बलमंहे ॥ १६९ ॥

व्याख्या-अक्षरार्थः सुगमः ॥ १६९ ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्-

‘तेणं कालेणं तेणं समपणं समणस्स भगवतो दो वाससयाणि सिद्धिं गयस्स, ततो ततितो उप्पन्नो ।

धन्यो यद्ययं यमैव गृहसागताः, तदा भणन्ति-किं धर्षिता वयं ? तदा स भणति-ननु युष्माकं सिद्धान्तः पर्यन्तावयवमात्रोऽवयवी, यदि सत्यमिदं तदा का विधर्षणा ? मिथ्यादुष्कृतमितरथा तु, ययं मया स्वसिद्धान्तेन प्रतिलम्बिताः, यदि नवरं वर्धमानस्वामिनः सत्केन सिद्धान्तेन तदा (युष्मान्) प्रतिलम्बयामि, अत्र संबुद्धाः, इच्छाम आर्य ! सम्यक् प्रतिचोदना, तदा पश्चात् श्रावकेण प्रतिलम्बिताः, मिथ्यादुष्कृतं च कृतम्, एवं ते सर्वे संबोधिता आलोचितप्रतिक्रान्ता विहरन्ति ।

१ तस्मिन् काले तस्मिन् समये श्रमणाङ्गवतः द्वे वर्षक्षते चतुर्दशोत्तरे सिद्धिं गतात्, तदा तृतीय उत्पन्नः । श्वेताम्बी नगरी, पोलासमुद्यानं, तत्र आर्याणां नाम आचार्या वाचनाचार्याश्च, तेषां च बहवः शिष्या आगाढयोगप्रतिपन्ना अधीयन्ते, तेषां रात्रौ विसृचिका जाता, निरुद्धा (निरुद्धेष्टा) वातेन, नैव कोऽयुत्यापितः यावत्कालगताः, सौधमै नलिनीगुल्मे विमाने उत्पन्नाः, अवधि प्रयुञ्जन्ति, यावत्प्रेक्षन्ते तच्छरीरकं, तांश्च साधून् आगाढयोगप्रतिपन्ना, एतैऽपि न जानन्ति, तदा तदेव शरीरमनुगविष्टाः, पश्चादुत्थापयन्ति, वैरात्रिकं प्रकुरुत, एवं तेन तेषां दिव्यप्रभावेण लब्धेव समापितं, पश्चात् निष्पन्नेषु तेषु भणन्ति-क्षमच्च भगवन्तः ! यदत्र मयाऽसंयतेन वन्दनं दापिताः, अहममुकस्मिन् दिने कालगतः (आसीत्) एवं स क्षमयित्वा गतः, तेऽपि तच्छरीरकं त्यक्त्वा इमान् एतद्दूषणम् अभ्यर्थितान् (संकल्पान्)

प्रदेशापेक्षं वा ? न तावदात्मप्रदेशापेक्षम्, आत्मप्रदेशानां कथञ्चित्पाथोयदावर्त्तमानत्वेनानवस्थितानामयमन्योऽनन्यश्चायमिति विभागाभावात्, ये पुनरद्वौ स्थिराः ते मध्यवर्त्तिन एव, नापि तदवष्टब्धाकाशप्रदेशापेक्षं, तेपामशेषदिक्षु पर्यन्तसम्भवैकस्यैवान्त्यत्वाभावात्, देशान्तरसंचारे चानवस्थितत्वात्, न च वस्तुतोऽन्यस्यैव पूरणत्वं, द्वितीयादीनामपि पूरणत्वाद्, अन्यथा तथा तथा व्यपदेशानुपपत्तेः, विवक्षतोऽपि न, यतोऽसौ स्वस्याशेषपुरुषाणां वा ? यद्यशेषपुरुषाणां नेयं नियता, न हि सर्वे एव भवन्ति भूमिमतमेकं पूरणमाचक्षते, नापि स्वस्य, यतोऽस्या अपि कुतो नियतत्वम् ? अथान्यत्वाद् एतदपि कुतो नियतम् ? एते भन्ते ! जीवन्पक्षे जीवन्ति वृत्तत्वं स्यात् ! इत्यादिनिरूपणायां पर्यन्तभवनात्, तन्नियमोऽपि कुतो ? विवक्षानियमात्, एवं सति चक्रकाख्यो दोषः, तथाहि-विवक्षानैयत्यमन्यत्वत्, तन्नैयत्यं च पूरणत्वमन्यस्य विशेषः तदा तच्छेषप्रदेशापेक्षमेवेत्यन्याविनाभावित्वे तदविनाभावित्वमपि बलादापततीति सकलप्रदेशाविनाभावित्वात्तदात्मकत्वसिद्धिः, नाप्युपकारित्वं विशेषः, यत्तत्तदन्येषामपि कथं न ? किमात्मप्रदेशा एव न ते ? यद्वाऽऽत्मप्रदेशत्वेऽप्येकका इति ? न तावदाद्यः पक्षः, अशेषाणामात्मप्रदेशत्वेन वादिप्रतिवादिनोरिष्टत्वात्, अथात्मप्रदेशत्वेऽप्येकका इति, एकत्वं त्वन्मत्तान्यप्रदेशसहायकाभावात् परस्परसाहायकविरहो वा ? यदि त्वन्मत्तान्यप्रदेशसहायकाभावात् शेषप्रदेशानामनुपकारित्वं, त्वन्मत्तस्यान्यस्यापि तत्साहायकासत्त्वात् तदस्तु, युक्तं च बहूनामुपकारित्वम्, एकस्य तु तदभावो, यदुक्तम्—“युक्तो य तदुवयारो देसूणे ण उ पपसमेत्तंमि । जह तंतूणंमि पडे पडोवयारो न तंतुंमि ॥ १ ॥” नापि परस्परसहायकासत्त्वात्, यतस्तत्तिक त्वत्कल्पितान्य प्रदेशतो न्यूनत्वे तदभावे वा ? यदि न्यूनत्वे तत्तिक शक्तितोऽवगाहनातो वा ? न तावच्छक्तिः, एकपटतन्तूनमिवैकात्म्यप्रदेशानां तच्च्यूनत्वायोगात्, नाप्यवगाहनात्, सर्वेषामप्यमीषामेकैकाकाश-

१ युक्तश्च तदुपचारो देशोने न तु प्रदेशमात्रे । यथा तन्मूले पटे पडोपचारो न तन्तो ॥ १ ॥

प्रदेशावगाहित्वेन तुल्यत्वात्; तदभावपक्षे चान्त्यप्रदेशस्येव शेषप्रदेशानामप्यात्मोपकारित्वं सिद्धमेव, आगमाभिहितत्वं च विशेष-
कमुच्यमानं तदन्यतामेव सूचयति, यतः स्फुटमेवागमवचनं “कसिणे पडिपुण्णे लोगगासपसतुल्लपएसे जीवत्ति वत्तञ्चं सिय” त्ति,
ततश्च—भवन्सर्वस्वदेशेषु, पटो यद्वत्तदात्मकः । भवन्सर्वस्वदेशेषु, तद्वदात्मा तदात्मकः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यो यावत्स्वप्नदेश-
विनाभावी स तदात्मको, यथा घटः, सकलस्वप्नदेशाविनाभावी च जीव इति, एवं च प्रज्ञाप्यमानोऽपि ‘जाहे न ठाह, ताहे से
काउससगो कतो, एवं सो चहुहि असवभावभावणाहि मिच्छत्ताभिणिवेसेहि य अप्पणं परं उभयं च बुग्गाहेमाणो गतो आमलकणं
नयहि, तत्थ अंवसालवणे ठितो, तत्थ मित्तसिरीनाम समणोवासतो, तत्पमुहा य अण्णेऽवि णिग्गया आगया साहुणोत्ति, सोऽवि
जाणत्ति-जहा एप्प णिण्हगत्ति, पच्छा सो पणवेत्ति, सोऽवि जाणत्ति, तथावि माइद्दणेणं गतो धम्मं सुणत्ति, सो ते ण विरोहेति
पणवेहामि णं, एवं सो कम्मं पडिच्छंतो जाव तस्स संखडी विउला विच्छिण्णा जाया, ताहे ते निमत्तिया, तुभे चेव मम घरे
पादाद्याक्रमणं करेह, एवं ते आगया, ताहे तस्स णिविट्टस्स तं विउलं खल्लयं णीणियं, ताहे सो पक्केकातो खंडं खंडं च देति,
कूरस्स कूरस्स चत्थस्स, ते जाणन्ति-एस पच्छा पुणो दाहिति, पच्छा पाएसु पडितो, सयणं च भणत्ति-वंदेह, साह पडि-

१ यदा न तिष्ठति, तदा तस्य कायोत्सर्गः कृतः, एवं स बहुभिरसङ्गावभावनाभिर्मिथ्यात्ताभिनिवेशैश्चात्मानं परमुभयं च व्युद्गाहयन् गत आमलकल्पं
नंगरीं, तत्राग्नशालवनै स्थितः, तत्र मित्रश्रीनमि श्रमणोपासकः, तत्प्रमुखाद्यान्येऽपि निर्गता आगताः साधव इति, सोऽपि जानाति-यथा एते निहवा इति,
पश्चात्तस प्रज्ञापयति, सोऽपि जानाति, तथापि मातृस्थानेन (मायया) गतो धर्मं शृणोति, स तान् न विरोधयति प्रज्ञापयिष्यामि एतान्, एवं स कर्म प्रतीच्छन्
यावत्तस्य संखन्डी विपुला विस्तीर्णा जाता, तदा ते निमत्तिताः, यूयमेव मम गृहे पादावधारणं कुरुत, एवं ते आगताः, तदा तेभ्यो निविष्टेभ्यः तद्विपुलं
खाद्यमानीतं, तदा स एकैकस्मात् खण्डं खण्डं च ददाति, कूरस्य

२ सप्तस्य वल्लस्य, ते जानन्ति-एव पथात् पुनर्दास्यति, पथात् पादयोः पतितः, स्वजनं च भणत्ति—वन्द्वं, साधवः प्रतिलम्बिताः, अहो अहं

बीतो सामिणो सोलसवासातिं उप्पाडियणाणस्स तो उप्पण्णो । तेणं कालेणं तेणं सम्पणं रायगिहे गुणसिले चेतिप वसु णाम भगवतो आयरिया चोद्धस्सपुब्बी समोसढा, तस्स सीसो तीसगुत्तो णाम, सो आयप्पवायपुब्बे इमं आलावग अब्धा-
पइ-एणे भंते ! जीवपपसे जीवेत्ति वत्तवं सिया?, णो इणमड्डे समड्डे, एवं दो जीवप्पपसा तिणिण संखेज्जा असंखेज्जा चा जाव
पगपपसूणेऽवि य णं जीवे णो जीवेत्ति वत्तवं सिया, जम्हा कसिणे पडिपुण्णलोगासणपससमतुल्लप्पपसे जीवेत्ति वत्तवं सियादि,
एत्थ सो विपडिवन्नो, जदि सन्वे जीवप्पपसा एगप्पएसहीणा जीवन्ववपसं ण ल्हंति तो णं सो चेव एणे जीवप्पपसे जीवन्ति,
तद्भावभावित्वात् जीवन्ववपसससत्ति, स चैवं विवदमानः स्थविरैरभाणि-भद्र ! भवतोऽयमाशयः-यथा संस्थान एवास्ति, घटस्तेन
तदात्मकः । तदन्यदेश एवास्ति, जीवस्तेन तदात्मकः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च-यस्मिन्नेव सति यद्भवति तत्तदात्मकं, यथा संस्थान एव
सति भवन् घटस्तदात्मकः, अन्यदेश एव च सति भवत्यात्मा, अत्रासिद्धो हेतुः, तथाहि-कथमात्मनोऽन्त्यप्रदेशो एव सति भावः?,
अथ शेषप्रदेशेषु सत्सु अप्यसौ नास्तीति, तत्किमस्य शेषप्रदेशानां च कश्चिद्विशेषोऽस्ति न वा?, नास्ति चेत्किं न शेषप्रदेशमावे-
ऽप्यस्य सद्भावः, अथास्ति चेत्, स किं पूरणत्व १ मुपकारित्व २ मागमाभिहितत्वं ३ वा?, यदि पूरणत्वं तत्किं वस्तुतो विव-
क्षातो वा?, वस्तुतश्चेत्किमस्यैव पूरणत्वं? न शेषप्रदेशानाम्, अथास्यैव अन्यत्वाद्, अन्यत्वमन्यतरप्रदेशापेक्षं तदवष्टब्धाकाश-

१ द्वितीयः सामिन उत्पाटितज्ञानात् षोडशवर्षाणि तदोत्पन्नः । तस्मिन् काले तस्मिन् समये राजगृहे गुणशीले चैत्ये वसवो नाम भगवन्त आचार्या-
श्चतुर्दशपूर्विणः समषसृताः, तेषां शिष्यस्तित्थ्ययुतो नाम, स आत्मप्रवादपूर्वं इममालापकमचेति 'एको भदन्त ! जीवप्रदेशो जीव इति वक्तव्यं स्यात्?', नैवोऽर्थः
समर्थः एवं द्वौ जीवप्रदेशौ त्रयः संख्येया असंख्येया वा, यावदेकप्रदेशोनोऽपि च जीवो नो जीव इति वक्तव्यं स्यात्, यस्मात् कृत्स्नः प्रतिपूलेकाकाश-
प्रदेशसमतुल्यप्रदेशो जीव इति यत्तव्यमित्यादि, अत्र स विप्रतिपन्नः, यदि सर्वे जीवप्रदेशा एकप्रदेशहीना जीवव्यपदेशं न लभन्ते तदा स चैव एको जीव-
प्रदेशो जीव इति, जीवव्यपदेशस्येति

सेयविद्या णयरी, पोलासं उज्जाणं, तत्थ अज्जासाढा णाथ आयरिया चायणायरिया य, ते, तेसि च यहवे सीसा आगाढजोग-
पडिवन्नया अज्जायंति, तेसि रत्ति विसूदया जाता, निरुद्धा वाएण, ण दे (वे) च कोइ उवट्टवित्तो जाव कालगया, सोहम्मे
णलिणिगुस्मे विमाणे उववण्णा, ओहि पंजंति, जाव पेच्छंति तं सरीरगं, ते य साहुणो आगाढजोगपडिवण्णागा, एएऽवि ण
जाणंति, ताहे तं चेव सरीरं अणुपविट्ठो, पच्छा उट्टवेन्ति, वेरत्तियं पकरेह, एवं तेण तेसि दिव्वण्णभावेणं लंहुं चेव समाणियं,
पच्छा निष्कण्णेसु तेसु भणंति-खमह भंते ! जमेरथ मए असंजपण धंदाविया, अहं अमुगदिवसं कालगतिल्लतो, एवं सो खामेत्ता
गतो, तेऽवि तं सरीरगं छेदुज्जण इमे पयारूवे अब्भरिथए 'सन्वेवि पडिवन्ना—एच्चिरं कालं असंजतो वंदिओत्ति, ताहे अव्वत्तभावं
भावैति, जहा सव्वं अव्वत्तं भणेज्जाह, संजतोऽवि वा देवोऽवि वा, मा मुसायाओ भवेज्जा असंजयवंदणं च, जहा तुमं ममं ण
पत्तियसि, जह संजतो ण वा ? , तुमंपि एवं भाणियव्वो, एवं संजती देवी वा, एवं विभासा । एवं ते असम्मवेणं अप्पाणं परं
उभयं च जुग्गाहेमाणा विहरंति । अनुशासितुमारब्धाश्च स्यविरेः—यथा देवानांप्रिया ! इदं शुष्माकमाकृतं-यस्मान्न शक्यते कर्तुं,
एवंचिज्ज्ञानेन निश्चयः ? । तस्मादव्यक्तमेवास्तु, वस्तुतत्त्वाविनिश्चयात् ॥ १ ॥ प्रयोगश्च-यत् ज्ञानं न तन्निश्चयकारि, यथेद-
माचार्यगोचरं ज्ञानं, ज्ञानं चेदं यस्यादिविषयं वेदनम्, अनिश्चयकारित्वे च ज्ञानस्य निश्चयाधीनत्वात् वस्तुव्यक्तेरव्यक्तत्वसिद्धिः,
ननु चेदमनुमानं ज्ञानमेव, ततश्चैतदपि निश्चयकारि न वा ? , यदि निश्चयकारि तर्हि यथाऽस्य ज्ञानत्वेऽपि निश्चयकारिता तथा
ज्ञानान्तराणामपीति विपर्ययसाधनात् विरुद्धो हेतुः, अथ न निश्चयकारि वृथाऽस्य प्रयोगः, स्वसाध्यनिश्चयाकरणात्, शेषज्ञानां

१ सर्वेऽपि प्रतिपन्नाः, इयच्चिरं कालमसंयतो वन्दित इति, तदाऽव्यक्तभावं भावयन्ति, यथा सर्वमव्यक्तं भणेत, संयतोऽपि वा देवोऽपि वा, मा
मृगवादो भवेत् असंयतवन्दनं च, यथा त्वं मां न प्रयेषि-यथा संयतो न वा ? , त्वमयेवं भणितव्यः, एवं संयती देवी वा, एवं विभासा, एवं ते असद्भा-
वेनास्मानं परमुभयं व्युद्गाहयन्तो विहरन्ति

चानिषिद्धैव निश्चयकारिता, किञ्च—यज्ज्ञानं न तन्निश्चयकारीति प्रतिज्ञायां सर्वथा निश्चयकारित्वाभावः साध्यते कथञ्चिद्वा ? , यदि सर्वथा तदा श्रुतज्ञानस्यापि ज्ञानत्वादनिश्चयकारित्वे स्वर्गापवर्गसाधकत्वेन तदुपदर्शितेषु तपःप्रभृतिष्वप्यनिश्चयात् कथं न शिरोलुञ्जनादेरार्थक्यम् ? , अथ तस्य स्वयमनिश्चयकारित्वेऽपि तद्वक्तृरिति तीर्थकृति प्रत्ययात्तस्यापि निश्चयकारित्वेति न दोषः, तर्हि किं न तत पञ्चालयविहारदिदर्शनेन यत्पादिष्वपि तद्भावनिश्चयद्वन्द्वविधिः, उक्तं च—“जह जिणमयं पमाणं मुणिं ता बज्झ-करणसंसुद्धं । देवंपि वंदमाणो विमुद्धभावो विमुद्धो उ ॥ १ ॥” सर्वथा निश्चयकारित्वाभावे च ज्ञानस्य प्रतिदिनोपयोगिनि भक्त-पानादावपि भक्ष्याभक्ष्यादिविभागाभावः प्राप्तौ, यत उक्तम्—^३“को जाणइ किं भत्तं किमतो किं पाणयं जलं मज्जं ? । किमलालुं भक्खं ततो सन्नं ॥ २ ॥” अथ कथञ्चिदेव निश्चयकारित्वाभावः साध्यते, यतः प्रतिसमयमन्यान्यस्यस्यपरिणामरूपेण भक्तादि न निश्चेतुं शक्यं, स्थिरस्थूलरूपतया च निश्चीयत एवेति नोक्तदोषः, एवं सति यत्पादिष्वप्यान्तरपरिणामरूपेणानिश्चयो बहिर्वैपादि-रूपेण तु निश्चय एवास्तु, अथ यत्पादिषु प्रकृताचार्यवत् अन्यथात्वमपि सम्भवति, एतदरिष्टाऽऽदिवक्षतो भक्तादिष्वपि समानम्, यदि च निश्चयनयेन निश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्बहुरो हृष्टिसंवादं भक्तादिज्ञानं व्यवहारतो निश्चयकारि, तर्हि यत्पादिज्ञानमपि तत एव तथाऽस्तु, युक्तं चैतत्, छत्रस्थावस्थायां व्यवहारनयाश्रयत्वात् सर्वप्रेष्ठानाम्, अन्यथा हि तीर्थोच्छेदप्रसङ्गः, तदुक्तम्—^३“छउमत्थसमयचज्जा ववहारणयाणुसारिणी सन्वा । तं तह समायरंतो सुज्झइ सन्वोवि सुद्धमई(मणो) ॥ १ ॥ जह जिणमयं

१ यदि जिणमतं प्रमाणं मुनिरिति तादृहाकरणसंसुद्धम् । देवमपि वन्दमानो विमुद्धभावो विमुद्ध एव ॥ १ ॥ २ को जानाति किं भक्तं कृत्यः किं जलं पानकं मद्यम् । किमलालु माणिक्कं किं सर्पश्चीवरं द्वारः ? ॥ १ ॥ को जानाति किं शुद्धं किमशुद्धं किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं ? आप्तमभक्ष्यं ततुः सर्वम् ॥ २ ॥ ३ छत्रस्थसमयचर्या व्यवहारनयाणुसारिणी सर्वा । तां तथा समाचरन् श्रुयति सर्वोऽपि शुद्धमतिः (विमुद्धमनाः) ॥ १ ॥ यदि जिणमतं प्रपद्यन् तदा

पवज्जह ता मा व्यवहारणिच्छेप मुयह । व्यवहारणउच्छेप तित्थुछेओ जतोऽवस्सं ॥ २ ॥” ततश्च—बहुशो दृष्टिसंवादं, सत्यं संव्य-
वहारतः । भक्तादिष्विव विज्ञानं, वस्तु व्यक्तं तदिष्यताम् ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यत् ज्ञानं बहुशो दृष्टिसंवादं तत्सत्यं, यथा भक्ता-
दिज्ञानं, बहुशो दृष्टिसंवादं च यस्यादिज्ञानम्, इत्याद्यनुशिष्यमाणा अपि यदा तु न गुरुवचनमिष्टवन्तः ’ताहे अणिच्छन्ता य वारस-
विहेणं काउस्सगणेण उग्घाडिया, जाहे रायसिंहं णयरिं गया; तत्थ मोरियवंसप्पसुतो वलभदो नाम राया समणोवासतो, तेण ते
आगमिया-जहा इहं आगमियस्सि, ताहे तेणं गोहा आणत्ता-वच्चह गुण ’सिलप पव्वतियगा, ते इहं आणेह, ता तेहिं आणीया
भणिया य-लहुं कडगमहेण मद्दह, ताहे हत्थीहिं कडपहिं य आणपहिं भणन्ति-अम्हे जाणामो जहा तुमं सावतो, सो भणति-
कहिंथ-सावतो?, तुम्हेऽत्थ केऽवि चोरा णु चारिगा णु अभिमरा णु?, ते भणन्ति-अम्हे समणा निगंथा, सो भणन्ति-किह तुम्हे
समणा?, तुम्हे अब्वत्ता, तुम्हे समणा वा चारिगा वा, अहं पि समणोवासतो वा ण वा, तम्हा पडिवज्जह ववहारणयं, ततो
ते संबुद्धा लज्जिया पडिवण्णा-णिस्संक्रिया समणा निगंथा मोत्ति, ताहे अंवाडिया, खरेहि य मउपहि य मप तुम्ह संबोहणद्दा
कयं, मुक्का खामिया य ॥ यथा सामुच्छेदा अश्वमित्रात्तथाऽऽह—

मा व्यवहारनिश्चयौ मुवत्त । व्यवहारनयोच्छेदे तीर्थेच्छेदे यतोऽवश्यम् । १ तदा अनिच्छन्तश्च द्वादशविधेन कायोत्सर्गेण उद्धृष्टाः, तदा राजगृहं नगरे
गताः, तत्र मौर्यवाप्रसूतो बलभद्रो नाम राजा श्रमणोपासकः, तेन ते ज्ञाताः, यथेहागता इति तदा तेनारक्षका आज्ञप्ताः—व्रजत गुण-

२ शीलै प्रव्रजिताः, तानिहानयत, तत्तस्मैरानीता भणिताश्च—लघु कटकमर्देन मर्दयत, तदा हस्तिषु कटकेषु चानीतेषु भणन्ति-वयं जानीमो यथा
त्वं श्रावकः, स भणति—कुत्रात्र श्रावकः?, यूयमत्र केऽपि चौरा नु चारिका नु असिमरा नु?, ते भणन्ति-वयं श्रमणा निर्घ्रेन्याः, स भणति—कथं यूयं
श्रमणाः?, यूयमव्यक्ताः, यूयं श्रमणा वा चारिका वा?, अहमपि श्रमणोपासको वा न वा, तस्मात् प्रतिपद्यच्च व्यवहारनयं, ततस्ते संबुद्धा लज्जिताः
प्रतिपद्याः—निर्घ्रेन्याः श्रमणा निर्घ्रेन्याः स्म इति, तदा तिरस्कृताः, खरैश्च मृदुमिश्र मया शुष्माकं संवोधनार्थाय कृतं, मुक्ताः क्षामिताश्च

मिहिलाए लच्छिघरे महगिरि कोडिन्न आसमित्तो अ । गेउणमणुप्पवाए रायगिहे खंडरक्खा य ॥ १७० ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ १७० ॥ एतद्भावाथर्थाभिव्यञ्जकस्तु सम्प्रदायोऽयम्—“सामिस्सं दो चाससयाणि वीसुत्तराणि सिद्धिं भयस्स, तो चउत्थो उप्पण्णो, मिहिलानयरीए लच्छीगिहं चेइयं, महागिरी आयरिया, तत्थ तेसि सीसो कोडिन्नो, तस्सवि आसमित्तो सीसो, सो पुण अणुप्पवाए पुव्वे गेउणियवत्थुं, तत्थ छिण्णैयणयवत्तव्वयाए आलावतो जहा—सव्वे पडुप्पन्नसमय-गेरइया वोच्छिज्जिस्संति, एवं जाव वैमाणियत्ति, एवं तस्स तंमि वित्तिगिच्छा जाया-जहा सव्वे संजया वोच्छिज्जिस्संति, एवं सव्वेसि समुच्छेदो भविस्सइत्ति, तादे तस्स तत्थ थिरं चित्तं जायं, भण्यते चाचार्य्यथा—भद्र ! तवायमाशयः—अस्ति कारण-मुसावे, विनाशे नास्ति कारणम् । उत्तत्तिमन्तः सर्वेऽपि, विनाशे नियतास्ततः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावं नियताः, यथा अन्त्या कारणसामग्री स्वकार्यजनने, अनपेक्षाश्च विनाशं प्रति भावाः, अत्र च विनाशनैयत्वं भावानां किं वैश्र-सिकं विनाशमाश्रित्य साध्यते प्रायोगिकं वा ? यदि वैश्रसिकं किं सर्वथा कथञ्चिद्वा ? कथञ्चित्पक्षे सिद्धसाधनं, सरस्तरङ्गवत्स-ततमुदयव्ययवत्त्वेन केषाञ्चित्प्रायाणां तद्वेषेण वस्तुषु वैश्रसिकविनाशनैयत्यस्य सिद्धत्वाद्, अथ सर्वथा विनाशः साध्यते तर्हि प्रत्यक्षनिराकृतः पक्षो, द्रव्यरूपेणावस्थितस्यैव वस्तुनो दर्शनात् ; अन्यथा द्वितीयादिसमयेषु वस्तुनोऽभावप्रसङ्गः, वस्तुवन्तरोत्त-

१ स्वामिनः द्वे वर्षशते विंशत्युत्तरे । २ सिद्धिगतात् ; तदा चतुर्थ उत्पन्नः, मिथिलानगर्या लक्ष्मीगृहं चैलं, महानिरय आचार्याः, तत्र तेषां शिष्यः कोडिन्न्यः, तस्याप्यश्वमित्रः शिष्यः, स पुनरुत्तुप्रवादे पूर्वं निपुणं वस्तु, तत्र छिन्नच्छेदनकवत्तान्यताया आलापको यथा—सर्वे प्रत्युत्पन्नसमयनैरयिका व्युच्छेत्स्यन्ति, एवं यावद्वैमानिका इति, एवं तस्य तस्मिन् विचिकित्सा जात्रा—यथा सर्वे संयता व्युच्छेत्स्यन्ति, एवं सर्वेषां समुच्छेदो भविष्यतीति, तदा तस्य तत्र स्थिरं चित्तं जातं,

उत्तराः-
अध्ययन-
शुद्धदृष्टि
॥ २४१ ॥

चेरदोष इति चेत् किं न तद्धेदेन प्रतिभाति ? अथ मायामोलंकृतत्वाद्दृश्यात्, तत्र, प्रत्यक्षेणैकत्वग्रहदेव भेदाप्रतिभासात्, अथ भ्रान्तमेवैकत्वग्राहि प्रत्यक्षम्, एवं च सति चक्रकाव्यो दोषः, एकत्वग्राहिणो हि प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वं प्रकृतानुमानप्रामाण्ये, तच्च सादृश्याद्धेदाप्रतिभासे, स चैकत्वग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वे, तदपि प्रकृतानुमानप्रामाण्ये इति तदेवावर्त्तते, ऐहिकामुष्मिकव्यवहारविलुप्तिश्च सर्वथा नाशे, तथा चाह-“ततो समो किलामो सारिकल विपक्वपच्यार्हणे ! अज्ज्ञयणं ज्ञाणं भावणा य का स्ववणासस्मि ? ॥ १ ॥ अन्नन्नो पद्मगासं भोक्ता अन्नोन्नसोऽवि का तिच्ची ? । गन्तादभोवि एवं इय संवह्वारवोच्छिती ॥ २ ॥” अथ सन्तानाश्रयो व्यवहारः, सन्तानोऽपि सन्तानिभ्यः किं भिन्नो न वा ? यदि भिन्नो वस्तुसन्न वा ? यदि न वस्तुसन्न, किं तेन शशवियणेनेव कल्पितेन ? वस्तुसत्त्वेऽपि क्षणिकोऽक्षणीको वा ? यद्यक्षणीकस्तेनैव प्रकृतानुमानव्यभिचारः, क्षणिकत्वे च तदवस्थैव व्यवहारविलुप्तिः, अथाभिन्नः, तथाहि-सदशापरापरक्षणप्रवन्धः सन्तानं, स च सन्तानिन पव, तदसत्, यतः सर्वथोच्छेदे प्राग्भावित्वमेव कारणस्य कारणत्वं, तच्च विसदृशक्षणस्यैवोत्तिर्दृष्टा, तर्हि वस्तु कथंचित् स्थितिमदपि दृष्टमिति तथैवास्तु, सजातीयेतर-तत्प्रवन्धः सन्तान उच्यते, अथ सदृशक्षणस्यैवोत्तिर्दृष्टा, तर्हि वस्तु कथंचित् स्थापितमिव न तत्त्वविचारोपयोगि, पूर्वापरविनिर्मुक्तिकक्षणा-व्यावृत्तवस्तुवादिनां च न किञ्चित्तात्त्विकं सादृश्यम्, अन्तात्त्विकं च स्वपुष्पमिव न तत्त्वविचारोपयोगि, पूर्वापरविनिर्मुक्तिकक्षणा-भ्युपगमे च सन्तानिनोऽप्यसन्त एवेत्ययुक्तस्ततो भेदाभेदविचारः, अथ प्रायोगिकं विनाशमाश्रित्य भावानां विनाशनैयत्वं साध्यते, तर्हि तस्य हेत्वन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनानपेक्षत्वमसिद्धम्, तथाहि-तत्किं विनाशहेतुनामसामर्थ्यादथ वैयर्थ्यात्कृतकत्वे विनाश-स्यापि विनाशप्रसङ्गतो वा ? यद्यसामर्थ्यात्तत्किं विनाशस्य तुच्छरूपतया कर्तुमशक्यत्वेन वस्त्वन्तरोत्पादव्यापृतत्वेन वा ? तत्राद्य-

१ वृत्तिः श्रमः क्लमः सादृश्यं विपक्षः प्रत्ययादीति । अध्ययनं ध्यानं भावना च का सर्वनाशे ? ॥ १ ॥ अन्योऽन्यः प्रतिप्राप्तं भोक्ताऽन्योऽन्यः का वृत्तिः ? । गन्त्रादयोऽप्येवमिति संव्यवहारव्युच्छित्तिः ॥ २ ॥ अन्ते न सोऽवि (वि०)

पक्षे विनाशस्य तुच्छरूपत्वमसिद्धं, यतो जैनानामुत्तरावस्थोत्पाद एव पूर्वविस्थाप्रच्युतिर्नान्या, यदुक्तम्—“कपालानां तु उ(समु-
त्पादः, स एव च घटव्ययः । अन्यो न दृश्यते नाशो, मध्ये कुम्भकपालयोः ॥ १ ॥” न चानयोरेकत्वे विरोधो, निमित्तभेदो-
दयत्वाद्, यदुक्तम्—“एकत्वेऽपि विरुद्धत्वं, न चोत्पादविनाशयोः । निमित्तभेदभूतत्याघातपुत्रपितृत्ववत् ॥ १ ॥” सिद्धे चैकत्वे
पूर्वविनाशाभूत पयोसरोत्पाद इत्यनयोस्तुल्य एव हेतुव्यापारः, ततो भावान्तरोत्पादव्यापृनत्वेनेत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तं च—“अन्य-
उत्तरसम्भूतिः, पूर्वविनाशविनाशकता । नाविनाश्य ततः पूर्वं, प्रकुर्याद्धेतुरुत्तरम् ॥ १ ॥” अथ वैयर्थ्यात् स्वयं हि विनश्चस्वभावो
भाव इति किं तस्य विनाशहेतुना ? नन्वेवं नाशस्वभावत्वादस्तुन उत्पाद एव न स्यात्, नाशोत्पादयोर्विरुद्धत्वेन त्वयाऽभ्युप-
गतत्वाद्, अविरुद्धताभ्युपगमे वा जैनमतानुप्रवेशः, यदपि—‘कृतकत्वे विनाशस्यापि विनाशप्रसङ्ग’ इति, तदप्यत एव न दोषाय,
तथाहि-कपालोत्पादस्यैव कपालत्वं, कपालोत्पादश्च कपालेभ्यो नान्य इति तेपामेव विनाशः, स चोभयसम्मत एव, न च कृत-
केनावश्यं विनष्टव्यं, सम्यग्दर्शनादिकृतत्वे सिद्धत्वादिपर्यायाणामविनाशित्वाद्, अविनाशित्वं च साध्यपर्यवसितत्वात्तेषाम्, उभये
हि पर्यायाः-स्थिरा अस्थिराश्च, यदुक्तम्—“स्थिरः कालान्तरस्थायी, पर्यायोऽक्षणेभ्यः । क्षणिकश्च क्षणानुध्वममतिष्ठन्नस्थिरो मतः
॥ १ ॥” ततश्च—यस्मान्नाशोऽपि जन्मेव, कादाचित्कः सहेतुकः । तस्मान्न सर्वथैवामी, भावाः क्षणविनश्चरः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यत्का-
दाचित्कं तत्सहेतुकं, यथोत्पादः, कादाचित्कत्वं च विनाशस्य उत्पत्तिक्षणानन्तरमेव भावात्, समकालभावित्वे च विनाशा-
घातत्वेनोत्पादाभावे सर्वशून्यतापत्तेः, इह विनाशस्य कादाचित्कत्वमापाद्य तद्वलेन सहेतुकत्वमापादितं, तच्च परप्रसिद्धानेव हेतुन-
पेक्ष्य, स्वप्रसिद्धा तु न किञ्चिदहेतुकं नाम, द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षत्वेन सर्वस्य तद्धेतुकत्वात्, तत् प्रतिपद्यस्व पर्यायनयाङ्गीकारतः
कथञ्चिदुच्छेदि वस्तु, द्रव्यार्थिकनयाश्रयणाच्च कथञ्चिन्नित्यमिति, तथा च पूज्याः—“जमणंतपज्जवमयं वत्थुं भवणं च चित्त-

१ यदनन्तपर्यायमयं वस्तु भवणं च चित्तपरिणामम् । स्थितिभवभग्नरूपं निसानित्यानि ततोऽस्मिन्निति ॥ १ ॥

परिणामं । शीतिभ्रमंगरूढं निश्चानिश्चाहं तोऽभिमतं ॥ १ ॥ 'सुखदुःखबंधमोक्षला उभयनयमयाणुवृत्तिणो जुता । एगयरपरिचाप इय (ह) संववहारवोच्छिती ॥ २ ॥' पत्रं प्रक्षण्यमानोऽपि यतो नेच्छति ततोऽसौ 'निह्वोत्ति णाऊण उग्घाडितो, सो समुच्छेयणवायं वागरंतोहिडेति जहा—सुण्णो लोणो भविस्सति, असम्भावभावणाहिं भावितो रायगिहं गतो, तत्थ खंडरक्खा आरम्भिखया समणोवासया, ते य सुंकवाला, ते य आगमिहिया, तेहिं मरिउमारद्धा, ताहे ते भीया भणंति—अम्हेहिं सुयं जहा तुम्मे सद्धा-तहावि एत्तिण असंजए संजए मारेह, ते भणंति—जे ते पव्वइगा ते वोच्छिण्णा अन्ने चोरा वा चारिया वा जाव समयमेव विणस्सिहिह, को तुम्मे विणासेति ?, तुम्भं चेव सिद्धंतो, जइ परं सामिस्स सिद्धंतेण ते चेव तुम्मे, तेहिं चेव अम्हेहिं विणासेज्जह, जतो तं चेव वत्थु कालादिसामग्गिण एण पढमसमयिकत्तेण वोच्छिज्जइ दुसमयकत्तेण उप्पज्जति, एवमाह, तिसमयणेरइया वोच्छिज्जेति चउसमया उप्पज्जेति, एवं 'पंचसमयगयावि, पत्थं सो वित्तिगिच्छंतो खणिगवायं पणवेह, पत्थ ते संबुद्धा

१ सुखदुःखबन्धमोक्षा उभयनयमताजुत्तैर्युक्ताः । एकतरपरिल्यागे इति (ह) संव्यवहारव्युच्छिन्तिः ॥ २ ॥ २ निह्व इति ज्ञात्वोदघाटितः, स सासुच्छेदनवादं व्याकुर्वन् हिण्डते, यथा—दून्यो लोको भविष्यति, असद्धावभावनाभिर्भावयन् राजगृहं गतः, तत्र खण्डरक्षा आरक्षकाः श्रमणोपासकाः, ते च शुल्कपालाः, ते च ज्ञातवन्तः, तैर्मरिथितमारब्धाः, तदा ते भीता भणन्ति—अस्माभिः श्रुतं यथा यूयं श्राद्धास्तथापीयतः असंयतान् (इव) संयतान् मारयत, ते भणन्ति—ये ते प्रव्रजितास्ते व्युच्छिन्ना अन्ये चौरा वा चारिका वा, यावत् स्वयमेव विनङ्क्ष्यथ, को युष्मान् विनाशयति ?, युष्माकमेव सिद्धान्तः, यदि परं स्वामिनः सिद्धान्तेन त एव यूयं तैश्चैवास्माभिर्विनाशयन्ते, यतस्तदेव वस्तु कालादिसामग्री प्राप्य प्रथमसामयिकत्वेन व्युच्छिद्यते द्वितीयसामयिकत्वेनोत्पद्यते, एवमादि, तिसमयैर्येयिका व्युच्छिद्यन्ते चतुःसामयिका उत्पद्यन्ते, एवं पञ्चसमयगता

३ अपि, अत्र स विचिकित्सयन् क्षणिकवादं प्रज्ञापयति, अत्र ते संबुद्धा भणन्ति—इच्छाम आर्य ! सम्यक् प्रतिचोदनां, एवमेवं तथेति, एवं ते संबुद्धां मुक्ताः क्षाभिताः प्रतिपन्नाश्च

भणति—इच्छामो अज्जो ! समं पडिचोयणा पवमेवं तहत्ति, एवं ते संबोहिया मुक्का खामिया पडिचण्णा य ॥ यथा गङ्गाद्
द्विक्रियास्तथा चाह—

नइखेडजणव उल्लुग महगिरि धणगुत्त अज्जगंगे य । किरिया दो रायगिहे महात्तवो तीरमणिनाए ॥ १७१ ॥

व्याख्या—क्षुण्णां ॥ १७१ ॥ सम्प्रदायधायम्—

‘सामिस्स अट्टवीसाइं दोवाससयाइं सिद्धि गयस्स तो पंचमतो उप्पवणो, उल्लुगा नाम णई, तीसे तीरे उल्लुगतीरं नगरं,
वीप तीरे खेडत्थाम, (ग्रन्थान्नाम् ४०००) तत्थ महागिरिणं आयरियाणं सीसो धणगुत्तो नाम, तस्स सीसो गंगदेवो णाम आय-
रितो, सो पुण्विमे तडे उल्लुगतीरे णयरे, आयरिया से अवरिमे तडे, ताहे सरदकाले आयरियं वंदतो उच्चलितो, सो य उचरितो
खल्लीडो, तस्स उल्लुगं णइं उत्तरंतस्स सा खल्ली उण्हेण डल्लत्ति, हेट्ठा य सीयलेण पाणिण ३सीयं, ताहे सो चित्तेति-जहा सुत्ते
भणियं-पगा किरिया वेइज्जति-सीया उसिणा वा, अहं दो किरियातो वेपमि, तो दो किरिआओ पगसमएण वेइज्जंति, ताहे आय-
रियाण साहइ, तेहिं भणियं—मा अज्जो ! पणवेहि, णत्थि पं जं पगसमएण दो किरिआओ वेइज्जंति, तथाहि तवाशयः—तथा

१ स्वामिनोऽष्टाविंशतिर्द्वे वर्षयते च शिक्षितात् तदा पञ्चम उत्पन्नः, उल्लुकानाम्नी नदी, तस्यास्तीर उल्लुकतीरं नगरं, द्वितीये तीरे खेडत्थाम, तत्र
महागिरीगामाचार्याणां शिष्यो धनगुप्तो नाम, तस्य शिष्यो गङ्गादेवो नामाचार्यः, स पौरस्त्ये तटे उल्लुकतीरे नगरे, आचार्यास्तस्य पार्श्वे तटे तदा स शरत्काले
आचार्याणां वन्दनाय उच्चलितः, स चोपरि खल्लवाटः, तस्योल्लुकनदीमुत्तरतः सा खल्लतिरुणेन दृश्यते, अधस्ताच्च क्षीतलेन पानीयेन

२ क्षीतं, तदा स चिन्तयति—यथा सूते भणितम्—एका क्रिया वेगते-सीता उज्जा वा, अहं द्वे क्रिये वेदयामि, ततो द्वे क्रिये एकसमयेन वेगते, तदा
आचार्यान् कथयति, तैर्भणितं-मा आर्य ! प्रज्ञापय, नास्त्येतत् यत् एकसमयेन द्वे क्रिये वेगते

प्रतीयमानत्वात्त्वेतं श्वेततथा यथा । यौगपद्येन किं नेष्टमुपयोगद्वयं तथा ? ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यद्यथा प्रतीयते तत्तथाऽस्ति, यथा श्वेतं श्वेततथा, प्रतीयते च यौगपद्येनोपयोगद्वयं, नन्वत्र यौगपद्येनोपयोगद्वयप्रतीतिः किं क्रमानुपलक्षणमात्रेण यद्वैकत्रोपयुक्तस्यान्यत्राप्युपयोगनिश्चयेन ? यदि क्रमानुपलक्षणमात्रेण, तदाऽनैकान्तिको हेतुः, उत्पलपत्रशतव्यतिसेदादिषु प्रतीयमानस्यापि यौगपद्यस्याभावात्, अथ तत्र सूच्याः सूक्ष्मत्वेनाशुसञ्चारित्वेन च समयादिगत एव क्रमः, स च समयादिसौक्ष्म्यान्न लक्ष्यत इति यौगपद्याभिमानः, एवं सत्यत्रापि मनसोऽतीन्द्रियत्वेन सूक्ष्मत्वादत्यन्तास्थिरतयाऽऽशुसञ्चारित्वाच्च शिरश्चरणगतत्वमिन्द्रिय-देशयोः सञ्चरणक्रमः समयादिसौक्ष्म्यान्न लक्ष्यते, तत उद्योगयौगपद्याभिमान इत्यस्तु, उक्तं च—“सुदुमासुचलं चित्तं”ति, तथा समयदिसुदुमयातो मन्त्रसि जुगवंपि भिण्णकालंपि । उत्पलदलसयवेहं व जह व तमलायन्नक्रंति ॥ १ ॥” किञ्च—यत्रेन्द्रियपञ्च-क्रमपि सञ्चरन्मनोदुर्लक्षं, अत एव दीर्घां शुष्कां तिलशङ्कुलिका भक्षयतो बुद्धस्य पञ्च ज्ञानानि समुत्पन्नानीति कैश्चिदुच्यते, तत्रैकेन्द्रियस्य देशान्मनः खञ्जंल्लक्षिष्यत इति दुराशयम्, इह च सञ्चरणमुपयोगगमनम्, अन्यथा शरीरव्यापिनः तस्य सञ्चारा-योगात्, अथात्रानुमानसिद्धः क्रम इति यौगपद्याभावः, तथाहि—यत् क्रियावत् तत् क्रमेणैव देशान्तरस्कन्दि, यथाऽऽदित्यः, क्रियावच्च सूच्यादि, इवमपि समानमत्रापि, यो दूरदेशो न तयोर्युगपदेकस्य सञ्चारो यथा हिमचद्विन्ध्यशिखरयोर्देवदत्तस्य, दूर-देशौ च शिरश्चरणगतत्वमिन्द्रियदेशानित्यनुमानेन मनसः क्रमसञ्चारसिद्धः, स्यादेतद्—भागमसिद्धमुपयोगयौगपद्यं, न च तद् युगपन्मनसः सञ्चारं विनेति न मनसः क्रमसञ्चारसाधकानुमानोत्थानम्, आगमसिद्धता चास्य बहुबहुविधादिग्राहित्वाभिधानेनावग्रहादीनामनेकग्रहणस्य तत्रोक्तत्वात्, तदभिधानाच्च युगपदनेकोपयोगताऽप्युक्तैवेति, नन्वत्रानेकग्रहणं किं सामान्यविशेषाणां ग्रहणमपेक्ष्य केवलविशेषाणां वा ? न तावदाद्यः पक्षो यतोनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपेण विलक्षणत्वं सामान्यविशेषाणां, तथा चाह—य

१ सूक्ष्ममासुचलं चित्तमिति । २ समयादिसौक्ष्म्यात् मन्यते युगपदपि भिन्नकालमपि । उत्पलदलशतवेधमिव यथा वा तदलतचक्रमिति ॥ १ ॥

पक्षत्र ग्रहणपरिणामः स नान्यत्रेति कथं युगपत्सामान्यविशेषग्रहणम्?, अथ द्वितीयः पक्षः, उक्तं हि—“विशेषाणां व्यावृत्तिरूपे-
णाविलक्षणत्वात् युगपद्ग्रहणमपि ग्रहणम्,” तत्र, विरुद्धत्वादस्य, तथाहि—विशेषाश्चाविलक्षणाश्चेति परस्परविरुद्धं वचः, अथ
भिन्नेष्वपि विशेषेष्वभिन्नं सामान्यमिति तद्वरूपेण तेषां ग्रहणम्, इदमस्मादिष्टमेव, उक्तं च—“उत्तिष्ठेयं सीधेयं न विभागोवयोग-
दुगमिदं । होज्जा समदुगग्रहणं सामन्नं वेयणमेत्तं ॥ १ ॥” न चैवमनेकग्रहणं युगपदेकोपयोगित्वाविनाभाववि येन तदभिधानात्त-
दप्युक्तं भवेत्, तथा च पूज्याः—“बहुवहुविहाइग्रहणे णपूवओगवहुआ सुपऽभिहिया । तमणेगग्रहणं चिय उवओगणेगया
णहिथ ॥ १ ॥” अथैकत्रोपयुक्तस्यान्यत्राप्युपयोगनिश्चयेनेति पक्षः, सोऽपि न, यस्माद्यद्यन्यत्रोपयुक्तमपि मनोऽन्यत्राप्युपयुज्यमानं
निश्चयेत क्वचित् व्याक्षिप्तमनाः पुरः सन्निहितपदार्थान्तिरेऽप्युपयोगं लक्षयेत्, न चैवं, तदुक्तम्—“अत्रविणिउत्तमन्नं विणितोणं
लहंति जइ मणो तेणं । हट्ठिं ठियं पि पुरतो किमन्नचित्तो न लक्खेइ ? ॥ १ ॥” ततश्च स्थितमेतत्-गवावहितचित्तस्य, नोपयोगो
यथा गजे । शीतोपयुक्तचित्तस्य, नोपयोगस्तथाऽऽतये ॥ १ ॥ प्रयोगश्च-य पक्षत्रावहितचित्तो न सोऽन्यस्य ग्राहको, यथा गवाहित-
चित्तो हस्तिनः, शीतावहितचित्तश्च शीतवेदनाकाले जीवः, इत्थं संश्रुपयोगमाश्रित्योक्तं, सामान्येन तु-कारणं परिणाम्येकोपयुक्त-
निजशक्तिकम् । तदैवाशक्तमन्यस्मिन्नुपयुक्तं(योक्तुं) मृदादिवत् ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यत्परिणामि कारणमेकत्रोपयुक्तशक्तिकं न तदैव
तदन्यत्रोपयुज्यते, यथा घटोपयुक्ता मृत् शरावादिषु, शीतवेदनोपयुक्तश्च तत्काले जीवः, उक्तं च “उवओगमतो जीवो उवउज्जइ

१ उभेयं शीतेयं न विभागोपयोगद्वयमिष्टम् । भवेत् समकं द्विकग्रहणं सामान्यं वेदनामात्रम् ॥ १ ॥ २ बहुवहुविधादिग्रहणे ननुपयोगवहुता
श्रुतेऽभिहिता । तदनेकग्रहणमेव उपयोगानेकता नास्ति ॥ १ ॥ ३ अन्यविनिशुक्तमन्यं विनियोगं लभते यदि मनस्तेन । हस्तिनं स्थितमपि पुरतः
किमन्यचित्तो न लक्षयति ? ॥ १ ॥ ४ उपयोगमग्नौ जीव उपयुज्यते येन यस्मिन् तस्मिन् काले । स तन्मयोपयोगो भवति यथेन्द्रोपयोगे ॥ १ ॥ स तदु

जेण जंमि तं कालं । सो तमओवओगो होइ जहिंदोवओगम्मि ॥ १ ॥ सो सटु 'वओगमेत्तोवउत्तसत्ति ३ तस्समत्तो य । अत्थंतरोवओगं जाउ कहं केण वंसेण ? ॥ २ ॥" एवं प्रज्ञाप्यमानोऽपि ३ असइहंतो असन्भावभावाणए अप्पाणं परं उभयं च बुग्गाहेति, साहुणो पणवैति, परंपरेण सुयं आयरिएहिं, वारिओ, जाहे ण द्वाइ ताहे उग्गाडितो, सो हिंडंतो रायगिहं गतो, महातवोतीरप्पमे पासवणे, तत्थ मणिणामो णाम णागो, तस्स चेइए ठाइ सो, तत्थ य परिसामज्जे कहेति-जहा एवं खलु जीवा एगसमएण दो किरिया वेपंति, ताहे तेण णागेण तीसे चेव परिसाए मज्जे भणितो-मा पयं पणवणं पणवैहि, ण एसा पणवणा सुहुं दुहुंसेहा !, अहं पच्चिरं कालं वद्धमाणसामिस्स मूले सुणासि-जहा एगा किरिया वेदिज्जाइ, तुमं विसिद्धतरातो ? ३ ता छड्ढ पयं वायं, मा ते दोसेण सेहामि, पयं ते ण सुंदरं, भगवया पत्थ चेव समोसरिएण वागरियं, एवं सो पणवितो अब्भुव-गतो, उवट्ठिओ भणति-मिच्छामि दुक्कडे ॥ यथा पडुल्लकात् त्रैराशिकाः।मुत्पत्तिस्तथाऽऽह-

पुरिमंतरंजि सुयशुह बलसिरि सिरिगुत्त रोहगुत्ते य । परिवाय पुट्साले घोसण पडिसेहणा चाए ॥ १७२ ॥

पयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति तत्समाप्तश्च । अर्थान्तरोपयोगं यातु कयं केन वांज्जेन ? ॥ २ ॥ ५ तस्समं चेव (वि) । ३ अश्रद्धत असद्भावभावनया आत्मानं परमुभयं च व्युद्गाहयति, साधून् प्रज्ञापयति, परम्परकेग श्रुतमाचार्यैः, वारितः, यदा न तिष्ठति तदोद्गाहितः, स हिण्डमानो राजगृहं गतः, महा-तपस्तीरप्रभं प्रसवणं, तत्र मणिनागो नाम नागः, तस्य चैत्ये तिष्ठति सः, तत्र च पर्यन्मध्ये कथयति-यथैवं खलु जीवा एकसमयेन द्वे क्रिये वेदयन्ति, तदा तेन नागेन तस्या एव पर्यदो मध्ये भणितः-मा एतां प्रज्ञापनां प्रजिज्ञापः, नैषां प्रज्ञापना सुन्दरा दुष्टशैक्ष !, अहमियच्चिरं कालं वर्धमानस्सामिनः मूलेऽशृण्व-र्ध-यथैका क्रिया वेद्यते, त्वं विशिष्टतरको जातः । ३ ततस्त्वजैनं वादं, मा तव दोषेण शिक्षयामि, एतत्तव न सुन्दरं, भगवताऽत्रैव समवस्यतेन व्याकृतम्, एवं स प्रज्ञापितोऽभ्युपगतवान्, उपस्थितो भणति-मिथ्या मे दुष्कृतम् ।

व्याख्या—स्पष्टा ॥ १७२ ॥ समग्रदायस्त्वयम्—

१ पंचसया चोयाला सिद्धिं गतस्स वीरस्स तो तेरासियदिट्ठी उप्पणा, अंतरंजिया णाम णयरी, तत्थ भूयगुहं णामं चेइयं, तत्थ सिरिगुत्ता नाम आयरिया णिया, तत्थ वलसिरीणाम राया, तेसिं पुण सिरिगुत्ताणं शेरणं सही (सेहो) य रोहगुत्तो नाम, सो पुण अन्नगामे ठियल्लतो, पच्छा तत्तो पति । तत्थ य पगो परिव्वायगो पोहं लोहपट्टेण बंधेऊण जंबुसाहं च गहाय हिंउति, पुच्छिओ भणति-पाणेणं पोहं कुट्टति, तो लोहपट्टेण बद्धं, जंबूसाला य जहा पत्थं २ जंबूदीवि णत्थि मम पडिवादी, ताहे तेण पडहत्तो पीणावितो, जहा सुणा परप्पवाया, तस्स य लोणेणं पोहसालो णामं कयं, पच्छा तेण रोहगुत्तेण वारियं-मा चापहं पडहयं, अहं से वायं देमि, एवं सो पडिसेहित्ता गतो आयरियाणं सालोपति, एवं मे पडहगो खोभितो, आयरिया भणंति-दुट्ठु कयं, सो विज्जावल्लिओ वाप पराजिओऽवि विज्जाहिं उट्टेति, आह च—

विच्छुय संप्ये यूसग भिगी वराही य काणि पोयाइं । एयाहिं विज्जाहिं सो उ परिव्वायगो कुसलो ॥ १७३ ॥

१ पबसु शतेषु चतुधत्वारिंशदधिकेषु सिद्धिं गताद्वीरात् तदा त्रैराशिकदृष्टिरत्यन्ता, अन्तरक्षिका नाम नगरी, तत्र भूतगुहं नाम चैत्यं, तत्र श्रीगुसा नाम आचार्याः स्थिताः, तत्र वलश्रीर्नाम राजा, तेषां पुनः श्रीगुप्तानां स्थविराणां सैद्धय रोहगुप्तो नाम, स पुनरन्यग्रामे स्थितः पश्चात् तत आयाति । तत्र चैकः परित्राट् सदरं लोहपट्टेन बद्ध्वा जम्बूशाखां च शुहीत्वा हिण्डवे, पृथो भणति-ज्ञानेनोदरं स्फुटति, ततो लोहपट्टेन बद्धं, जम्बूसाला च यथाऽत्र

२ जम्बूदीपे नास्ति मम प्रतिवादी, तदा तेन पटहो दापितः—यथा शून्याः परप्रवादः, तस्य च लोकेन पोहसालो नाम कृतं, पश्चात्तेन रोहगुप्तेन वारितं, मा नीवदः पटहम्, अहमेतस्मै वादं ददामि, एवं स प्रतिविच्य गत आचार्येभ्य आलोचयति, एवं मया पटहः क्षोभितः, आचार्या भणन्ति-दुष्टं कृतं, स विद्यावल्लिओ वादे पराजितोऽपि विद्याभिरतिष्ठे, स भणति—किं शक्यमधुना निलातुं, तदा तस्मै आचार्यः इमा विद्याः सिद्धा ददति तस्य प्रतिपक्षाः,

व्याख्या—सुगमा ॥ १७३ ॥ सो भणइ—किं सका एसाहे गिलोकिडं?, ताहे तस्स आयरिया इमातो विजातो सिद्धिहियातो
दिति तस्स पडिवक्खा—

मोरिय नउलि धिराली वग्घी सीही य उलुगि ओवाइ । एयाओ विजाओ गिण्ह परिव्वायमहणीओ ॥ १७४ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ १७४ ॥ 'रयहरणं च से अभिर्नन्तिऊण दिअं, जइ अज्जंवि उडुत्ति ततो रयहरणं भमाडेजाहि, अजज्जो
दोहिसि, इंदेणऽवि ण सका जेउं, तो एयातो विजातो गहाय गतो सभं, भाणियं चणेणं-एस किं जाणति?, एयस्सेव पुव्वपक्खो
होउ, परिवायतो चित्तेति—एय गिउणा, अतो एयाण चेव सिद्धंतं गेण्हामि, जहा मम दो रासी-जीवरासी अजीवरासी य, ताहे
इयरेण तित्ति रासी कया, सो जाणइ—जहा एएण मम सिद्धंतो गहितो, तेण तस्स बुद्धि परिभूय तित्ति रासी उविया-जीवा
अजीवा णोजीवा य, जीवा-संसारदयाई अजीवा-घडाई णोजीवा-घरकोलियाच्छिन्नपुच्छाई, दिट्ठतो दंडो, जहा दंडस्स आदि
मज्झो अगं च, एवं सब्बभावावि तिविहा, एवं सो तेण णिप्पिट्ठपसिणवागरणो कतो, ताहे सो परिवायगो रुद्धो विच्छुप सुयति,

१ रजोहरणं च तस्मै अभिमन्त्र्य दत्तं, यद्यन्यदप्युचिष्ठे ततो रजोहरणं त्रामयेः, अजज्जो भविष्यसि, इन्द्रेणापि न शक्यो जेतुं, तत एता विद्या
गृहीत्वा गतः समां, भाणितं चानैन—एय किं जानाति?, एतस्यैव पूर्वपक्षो भवतु, परिवाद् चिन्तयति—एते निपुणाः, अत एतेयमेव सिद्धान्तं गृह्णामि, यथा
मम द्वौ राशी-जीवराशिरजीवराशिश्च, तदा इतरेण त्रयो राशयः कृताः, स जानाति—यथैतेन मम सिद्धान्तो गृहीतः, तेन तस्य बुद्धि परिभूय त्रयो राशयः
स्थापिताः—जीवा अजीवा नोजीवाश्च, जीवाः-संसारस्थादयः अजीवाः-घटादयः नोजीवाः-गृह्णोक्ताच्छिन्नपुच्छादयः, दृष्टान्तो दण्डो, यथा दण्डस्य आदिर्मध्यमं
च, एवं सर्वभावा अपि त्रिविधाः, एवं स तेन निष्पृष्टप्रश्नव्याकरणः कृतः, तदा स परिवाद् रुद्धो वृथिकान् सुयति, तदा प्रतिमल्लान् मयूरान्

ताहे पडिमळे मोरे 'मुयद्, तेहिं विच्छुपहिं हपहिं पच्छा सव्ये मुयद्, ताहे तेसिं पडिघायप णउले मुयति, ताहे उंदरे तेसिं मज्जारे, ताहे मिगे तेसिं वग्गे, ताहे सुयरे तेसिं सिंहे, ताहे कागे तेसिं उद्धगे, ताहे पोयागि, पोयागी सउलिया, तीसे संपाती-ओलावी, एवं जाहे ण तरइ ताहे गदभी मुक्का, तेण य सा रयहरणेण आहया, ताहे तस्सेव परिब्बायगस्स उवर्णि छेरित्ता गया, ताहे सो परिब्बायगो हीलिज्जंतो णिच्छुढो, एवं सो तेणं परिब्बायगो पराजितो, ताहे आगतो आयरियस्स सगासे, आलोपइ, ताहे आयरिपहिं भणियं-कील ते उट्टिण्ण ण भणियं ?—णत्थि तिच्चि रासी, पयस्स बुद्धिं परिभूय मए पण्णविया, ता इयाणिपि गंतुं भणाहि, सो गेच्छति, मा उभावणा होहिस्सि ण पडिखुणेइ, पुणो पुणो भणियो भणइ-को व पत्थ दोसो ?, किं च जायं ? जइ तिणिण रासी भणिया, अत्थि चेव तिच्चि 'रासी, अज्जो ! असम्भावो तित्थयराण य आसायणा, तहावि ण पडिवज्जति, एवं सो आयरिपहिं सप्तं संपलग्गो, ताहे आयरिया रायउलं गया, भणितं—तेण मम सीसेण अवसिद्धंतो भणितो, अम्हं दुव्वे केव

१ मुचति, तैर्द्विधिकेषु हतेषु पथात् सर्पान् मुचति, तदा तेषां प्रतिघाताय नकुलान् मुचति, तदा मूषकान् तेषां मार्जारान्, तदा शृङ्गारान् तेषां सिंहान्, तदा काकान् तेषामुल्लूकान्, तदा शकुनिकाः, (पोताक्यः शकुनिकाः) तासां उल्ला(उल्ला)वकान्, एवं यदा न शक्नोति तदा गर्दभी मुक्ता, तेन च सा रजोहरणेनाहता, तदा तस्यैव परित्राजकस्योपरि हवित्वा गता, तदा स परित्राट् हील्यमानो निष्काशितः, एवं स तेन परित्राट् पराजितः, तदा आगत आचार्यस्य सकाशे, आलोचयति, तदा आचार्यैर्भणितं—कथं त्वयोत्तिष्ठता न भणितं—न सन्ति त्रयो राक्षयः, एतस्य बुद्धिं परिभूय मया प्रज्ञापिताः, तत् इदानीमपि गत्वा मण, स नेच्छति, मा अपत्राजना भूदिति न प्रतिवृणोति, पुनः पुनर्भणितो भणति—को वाज्र दोषः ?, किं च जातं ? यदि त्रयो राक्षयो भणिताः, सन्त्येव त्रयो । २ राक्षयः, आर्य ! असङ्गावः तीर्थकराणां चाशातना, तथापि न प्रतिपद्यते, एते स आचार्यैः समं संप्रलभः, तदा आचार्या राजकुलं गताः, मणन्ति—तेन मम शिष्येणपसिद्धान्तो भणितः, अस्माकं द्वावेव राक्षी, इदानीं स विप्रतिपक्षः, ततो यूयमस्माकं वादं शृणुत, तत् प्रतिशृणोति, तत्र राजसभाया मध्ये राज्ञः पुरत आपतितं

रासी, इयाणि सो विपडिवण्णो, तो तुब्भे अहं वायं सुणेज्जाह, तं पडिसुणंति, तत्थ गयसभाप मज्झे रण्णो पुरतो आवडियं ॥ ततस्तं श्रीगुप्तगुरुवोचत्-भद्राभिधत्स्व, प्रत्युवाच-‘यस्मादजीवजीवाञ्चोजीवोऽपि विभिद्यते । तथैवाध्यक्षगम्यत्वादस्तु राशित्रयं ततः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च-यद्यतो विलक्षणं तत्ततो भिन्नं, यथा जीवादजीवो, विलक्षणश्च जीवाञ्चोजीवः, ततश्च जीवाजीवो द्वौ नोजीवश्चेति राशित्रयसिद्धिः, गुरुराह-असिद्धोऽयं हेतुः, यस्माज्जीवाञ्चोजीवस्य वैलक्षण्यं लक्षणमेवेन देशमेवेन वा?, न ताव-ल्लक्षणमेवेन जीवलक्षणानां स्फुरणादीनां त्वदभिमतं नोजीवेऽपि जीवदेशे गृहलोकि (कोलि) कावुटितपुच्छादावमेवेन दर्शनात्, नापि देशमेवेन, स हि जीवात् पृथग्भावे स किं विश्रसातश्चेत् पुद्गलानामिव नोजीवानां स्वतश्चटनविचटनधर्मत्वेनान्यसम्यन्धि-नामन्यत्र सञ्चारतः सुखदुःखाद्यात्मधर्मसङ्कर्णतापत्तिः, तदुक्तम् “अह खंधो संघायमेयधम्मा स तोऽवि सव्वेसि । अवरोप्पर-संचारे सुहाइगुणसंकरो पत्तो ॥ १ ॥” तथात्वे च कृतनाशाकृताभ्यागमौ, अथ प्रयोगतस्तत्र, अमूर्तद्रव्यत्वादिभिर्नभस इव जीवस्य खण्डशो विनाशयितुमजक्यत्वात्, तथात्वे वा सवंनाशादिदोषप्रसङ्गः, उक्तं च “द्रव्वासुत्तता कयभावादविकारवरिसणातो य । अविणासकारणेह नभसोव्व न खंडसो णासो ॥ १ ॥ णासे य सव्वनासो जीवस्स ण सो य जिणमयच्चातो । तत्तो य अपिमोक्खो दिक्खवैफल्लदोसो य ॥ २ ॥” किञ्च-अयं कुतो निश्च्योयते?, अथ गृहकोलिकाच्छिन्नपुच्छशरीरान्तराले जीवस्यां सत्त्वात्, तदसत्त्वं च तदग्रहणात्, तर्हि तत्तदग्रहणमौदारिकशरीररूपेण सर्वथा वा?, न तावदाद्यः पक्षो, यतो न जीवस्यौ-दारिकमेवैकं शरीरं येन तदग्रहणेन तदसत्त्वनिश्चयः स्यात्, द्वितीयपक्षे पुनरनैकान्तिकमग्रहणं, दीपरश्मीनामिव भित्त्यादिकमन्तरेण

१ अयं स्कन्ध इव संघातमेदधर्मा स तदपि सर्वेषाम् । अपरापरसंचारे सुहादिगुणसांकर्यं प्राप्ताम् ॥ १ ॥ अमूर्तद्रव्यत्वात् अकृतकत्वात् अविकार-दर्शनाच्च । अधिनाशकारणत्वाच्च नभस इव न खण्डशो नाशः ॥ १ ॥ नाशे च सर्वनाशो जीवस्य न स च जिनमतस्यागः । ततश्चातिमोक्षो दीक्षावै-फल्यदोषश्च ॥ २ ॥

उत्तरा
ध्ययन-
ग्रहद्वयं
॥ २५२ ॥

चतुरङ्गीया
ध्ययनम् ३

॥ २५२ ॥

विनोदार्कशरीरमशरीरस्य सूक्ष्मशरीरस्य वा सतोऽपि जीवस्याग्रहणात्, तथा चोक्तम्-^१“गज्ज्ञामोत्तिगयातो णागासे जह पदी-
वरस्मीतो । तह जीवलक्ख णाहं देहे ण तयंतरालंमि ॥ १ ॥ देहरहियं न निणहइ निरतिसतो णातिसुहुमदेह च । ण य से
होइ विवाहा जीवस्स भवंतराले व्व ॥ २ ॥” अथान्यथेति पक्षः, तत्र चापृथग्भूतोऽपि भिन्नदेश इति पुच्छादि नोजीवो जीवा-
द्विलक्षणः, उच्यते, इहापि पुच्छादेनोजीवत्वं स्वल्पतरप्रदेशत्वेन समभिरूढनयाश्रयणेन वा?, यद्यल्पतरप्रदेशत्वेन तदा पुच्छवत्
शेषावयवानामैकैकशो नोजीवता अजीवावयवानां च नोअजीवतेति राक्षिबहुत्वम्, अथ यथा जीवाजीवानां बहुत्वेऽपि जात्याश्रय-
णात् न राक्षिबहुत्वं तथा तदेकदेशानामपि, तथापि राक्षिचतुष्टयापत्तिः, उक्तं च “^३पवं च रासतो ते ण तिण्णि चत्तारि संप-
सज्जंति । जीवा तहा अजीवा णोजीवा णोअजीवा य ॥ १ ॥” अथाभिन्नलक्षणत्वाद्जीवान्नोअजीवो न भिद्यते इति न दोषः,
तर्हि तद्वदेव जीवान्नोजीवोऽपि न भेत्सतीति राक्षिद्वयसिद्धिः, यत्तु समभिरूढनयाश्रयणेनेति तत्तन्मतानभिज्ञेनोक्तं, स हि जीव-
देशं नोजीवमिच्छन्नपि न राक्षिभेदमिच्छति, सर्वनयानामपि चेकमस्यप्रत्रार्थे, सर्वनयमतत्वे च जिनमतस्य किमेकतरनयमतेन?,
तदुक्तम्,—“^४णः य राक्षिभेयमिच्छति तुमं व णोजीवमिच्छमाणोऽपि । अन्नोवि णतो णेच्छइ जीवाजीवाहियं किंचिं ॥ १ ॥ इच्छउ
व समभिरूढो वेसं णोजीवमेगण इयं तु । मिच्छत्तं संमत्तं सव्वनयमयावरोहेणं ॥ २ ॥” ततश्च—सहाजीवेन तद्देशो, यथैको
लक्षणैक्यतः । सह जीवेन तद्देशः, तथैको लक्षणैक्यतः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यद्येनैकलक्षणं न तत्ततो भिन्नं, यथा अजीवान्नोअजीवः,

१ प्राणामूर्तिगतत्वात् न आकाशो यथा प्रदीपरश्मयः । तथा जीवलक्ष । २ णानि देहे न तदन्तराले ॥ १ ॥ देहरहितं न युष्मति निरतिशयः
नतिसूक्ष्मदेहं च । न च तस्य भगति विवाधा जीवस्य भवान्तराल इव ॥ २ ॥ ३ एवं च राशयस्ते न त्रयश्चत्वारः संप्रसज्यन्ते । जीवास्तथा अजीवा
नोजीवा नोअजीवा नोअजीवाश्च ॥ १ ॥ ४ न च राक्षिभेदमिच्छति त्वमिव नोजीवमिच्छन्नपि । अन्योऽपि नयो नेच्छति जीवाजीवाधितं किञ्चित् ॥ १ ॥ इच्छतु
वा समभिरूढो देशं नोजीवमेकेन । ५ यिकं तु । मिथ्यात्वं सम्यक्त्वं सर्वनयमतावरोधेन ॥ २ ॥

एकलक्षणश्च नोजीवो जीवेनेति, एवं सम्यग् गुरुभिः सहोक्तिप्रत्युक्तिकया, जहा एगदिवसं तहा छम्मासा गया, ताहे राया भणइमम रज्जं सीयति, ताहे आयरिपहिं भणियं-इच्छाप मए पच्चिरं कालं धरितो, इत्ताहे णं पासह कल्लं दिवसे आगते समणे णिगगहामि, ताहे एभाए भणइ-कुत्तियावणे परिकिखज्ज, तत्थ सब्बदन्वाणि अत्थि, आणेह-जीवे अजीवे नोजीवे, ताहे देवयाए जीवा अजीवा दिन्ना, नोजीवे णत्थियत्ति भणति, अजीवे वा पुणो वेत्ति, एवमादिगणं चोयालसएण पुच्छाण णिगहितो, णयरे य घोसियं-जयइ महा वद्धमाणसामित्ति, सो य निविसओ कओ, पच्छा णिण्हतोत्तं काऊण उग्घाडितो, छट्ठतो पसो, तेण वेसेसियसुत्ता कया, छउल्लगो य गोत्तेण, तेण छल्लओत्ति ज्ञातो, चोयालसयं पुण इमं-तेण छ मूलपयत्था गहिंया, तंजहा-दब्ब गुणकम्मसामणविसेससमवाया, तत्थ दब्बं णवहा, तंजहा-पुढवी आऊ तेऊ वाऊ आगासं कालो विसा जीवो मणं, गुणाः सत्तरस, तंजहा-रूवं रसो गंधो फासो संखा परिमाणं पुहुत्तं संजोगो विभागो परत्तं अपरत्तं बुद्धी सुहं दुक्खं इच्छा दोसो पयत्तो, कम्मं पंचहा-उक्खे-वणं वक्खेवणं आउंटणं पसारणं गमणं च, सामणं तित्तिहं-महासामन्नं सत्तासामन्नं, सामन्नविसेससामणं । तत्र महोसामान्यं पदस्वपि पदार्थेषु पदार्थत्वबुद्धिकारि, सत्ता, सामान्यं त्रिपदार्थसद्वुद्धिविधायि, सामान्यविशेषसामान्यं द्रव्यत्वादि, अन्ये तु व्याचक्षते-त्रिपदार्थ-सत्करी सत्ता, सामान्यं द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेषः पृथिवीत्वादिः, विसेसा एगविहो, एवं संमवाओऽवि, अन्ने भणीति-सामन्नं दुविहं-पर-

१ यथैको दिवसस्तथा षण्मासा गताः, तदा राजा भगति-मम राज्यं सीदति, तदाऽऽचार्यैर्भणितम्-इच्छया मयैतावच्चिरं कालं धृतः, अधुना पश्यत कल्यं दिवस आगते सति निगृह्णासि, तदा प्रभाते भणति-कुत्रिकाणो परीक्ष्यतां, तत्र सर्वद्रव्याणि सन्ति, आनय-जीवान् अजीवान् नोजीवान्, तदा देवतया जीवा अजीवा दत्ताः, नोजीवा न सन्तीति भणति, अजीवान्वा पुनर्ददाति, एवमादिभिश्चतुर्थत्वारिंशदधिककृतेन पृच्छाभिर्निगृहीतः, नगरे च घोषितं-जयति महातिमहान् वर्धमानस्वामीति, स च निर्विषयः कृतः, पश्चान्निद्वय इति कृत्वा उद्धाटितः, पृष्ठ एषः, तेन वैशेषिकसूत्राणि कृतावि, षडुल्लक्ष गोत्रेण, तेन षडुल्लक्ष इति । २ जातः, चतुश्चत्वारिंशदधिक शतं पुनरिदम्-तेन षट् मूलपदार्था गृहीताः, तथया-द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यविशेषाः समवायः, तत्र द्रव्यं नवधा,

मपरं च, विसेसो दुविहो-अंतविसेसो य 'अणतविसेसो य, एते छत्तीसं, एकैकंमि चत्तारि विगप्पा, पुढवी अपुढवी नोपुढवी नोअपुढवी, पवमबादिष्वपि, तत्थ पुढविं देहत्ति मट्ठिया देति, अपुढविं देहत्ति तोआइ, नोपुढवी देहत्ति न किंचि देति पुढवि-चइरित्तं वा पुणो देइ, नो अपुढविं देहत्ति न किंचि देति, एवं जहासंमवं विभासा ॥ स्थविराश्च गोष्ठमाहिलाः स्पृष्टमवच्छं प्ररूप-यन्ति यथा तथाऽऽह—

दसपुरनगरुच्छुघरे अज्जरविखय पुसमिततियगं च । गुट्टामाहिल नव अट्ट सेसपुच्छा य विंझस्स ॥ १७५ ॥

व्याख्या—अस्याः संस्कारः सुकरः ॥ १७५ ॥ अर्थस्तु सम्प्रदायादवसेयः, स चावश्यकचूर्णिगतोऽवगन्तव्यः, नवरमिहोप-योगि किञ्चिदुच्यते—

^१ पंचसया खुलसीया तइया सिद्धि गयस्स वीरस्स । अत्रद्धियाण दिट्ठी, दसपुरनगरे समुत्पण्णा ॥ १ ॥ ते ^२ देविद्वंद्विया रक्खिज्जा दसपुरं गया, मधुराप अकिरियवाई उट्ठितो, जहा नत्थि माया नत्थि पिया एवमादिणाहियवादी, तत्थ संघसमवातो

तथथा—पृथ्वी आपः तेजो वायुराकाशं कालो दिग् जीवो मनः, गुणाः सप्तदश, तथथा-रूपं रसो गन्धः स्पर्शः सङ्ख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोग विभागः परस्त्वमपरत्वं बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्नः, कर्म पञ्चधा-उल्लेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनं च, सामान्यं त्रिविधं—महासामान्यं सत्तासामान्यं सामान्यविक्षेपोपसामान्यं (च), विशेष एकविधः एवं समवायोऽपि । अन्ये भगन्ति-सामान्यं द्विविधं-परमपरं च, विक्षेपो द्विविधः—अन्यविक्षेपश्च

^२ अनन्यविक्षेपश्च, एते षट्त्रिंशत्, एकैकस्मिन्धत्वारो विकल्पाः—पृथ्वी अपृथ्वी नोपृथ्वी नोअपृथ्वी, ततः पृथ्वीं देहीति श्रुत्तिकां ददाति, अपृथ्वीं देहीति तोयादि, नोपृथ्वीं देहीति न किञ्चिद्वदाति, पृथ्वीव्यतिरिक्तं वा पुनर्ददाति, नोअपृथ्वीं देहीति न किञ्चिद्वदाति, एवं यथासंभवं विभासा । २ पञ्च कृतानि चतुरशीत्यधिकानि तदा सिद्धिगतात् वीरात् । अत्रद्धिकानां दृष्टिर्दसपुरनगरे समुत्पन्ना ॥ ३ ते देवेन्द्रवन्दिता रक्षितार्या दसपुरं गताः, मधुरायामाक्रियावादी

कतो, तत्थ पुण वादी णत्थिं, ताहे इमेसिं पयट्ठियं, इमे य जुगण्णहाणा, ताहे आगया, तेसिं साहेति, ते य महल्ला, ताहे तेहिं गोट्टामाहिलो पयट्ठियो, तस्स य वायलद्धो अत्थि, सो गतो, सो तेण वाए पराजितो, सोऽपि ताव तत्थ सहेहिं आभट्ठो वरि-
सारसे वितो अच्छति, ततो आयरिया समिकलंति, को गणहरो हवेज्जा?, ताहे दुब्बलियापूससमितो समिक्खितो, जो पुण तेसिं सयणवगो सो बहुओ, तेसिं गोट्टामाहिलो वा फलगुरक्खितो वा अणुमतो, गोट्टामाहिलो आयरियाण माउलओ, तत्थ आयरिया सव्वे सद्भावित्ता दिट्ठंतं करेति—णिप्फावकुडो तेल्लकुडो घयकुडो य, ते पुण हेट्टाहोत्ता कया णिप्फावा सव्वे गेति, तेल्लमवि गेति
तत्थ पुण अवयवा लगंगति, घयकुडे वहुं चेव लगंगति, एवमेवाहमज्जो! दुब्बलियापूसमिसं पइ सुत्तत्थतदुभएसु णिप्फावकुड-

उत्थितः—यथा नास्ति माता नास्ति पिता एवमादिनास्तिकवादी, तत्र सङ्गसमवायः कृतः, तत्र पुनर्वादी नास्ति, तदाऽमीभ्यः प्रवर्तितम्. इमे च युगप्रधानाः, तदा आगताः, तेभ्यः कथयति, ते च महान्तः, तदा तैर्गोष्ठमाहिलः प्रेषितः, तस्य च वादलब्धिरस्ति, स गतः, तेन स वादे पराजितः, सोऽपि तावत्तत्र श्रद्धैर्विज्ञप्तः वर्वासात्रे स्थितोऽभूत्, तत आचार्याः समीक्षन्ते—को गणधरो भवेत्?, तदा दुर्वलिकापुष्पभिन्नः समीक्षितः, यः पुनस्तेषां खजनवर्गः स बहुः, तेषां गोष्ठमाहिलो वा फलगुरक्षितो वाऽनुमतः, गोष्ठमाहिल आचार्याणां मातुलः, तत्राचार्याः सर्वान् शब्दयित्वा दृष्टान्तं कुर्वन्ति—निष्पावकुटः तैलकुटो घृतकुटश्च, ते पुनरवाञ्जुलीकृता निष्पावाः सर्वे निर्वन्ति, तैलमपि निरेति. २ तत्र पुनरवयवा लगन्ति, घृतकुटे बह्वेव लगति, एवमेवाहमार्या! दुर्वलिकापुष्पभिन्नं प्रति सूत्रार्थतदुभयेषु निष्पावकुटसमानो जातः, फलगुरक्षितं प्रति तैलकुटसमानः, गोष्ठमाहिलं प्रति घृतकुटसमानः, एवमेष सूत्रेणार्थेन चोपपेतो युष्माकमाचार्यो भवतु, तैः सर्वं प्रतीरितम्, इतरोऽपि भणितो—यथाऽहं कृतः तत्र पुनरवयवा लगन्ति, घृतकुटे बह्वेव लगति, एवमेष सूत्रेणार्थेन चोपपेतो युष्माकमग्निं वृत्तास्तथैतस्मिन्नावे वर्त्तयेत, अपि च—अहं कृते वा अकृते वा नारुभवेव न क्षमिष्यते इति, एवं द्वावपि वर्गौ संदिश्य भक्तं प्रत्यक्षयाय कालगता देवलोकं गताः, इतरेणापि श्रुतं—यथाऽऽचार्याः कालगताः, तदागतः पृच्छति—को गणधरः स्थापितः?, कुट्टदृष्टान्तश्च श्रुतः, तदा विष्वक्प्रतिश्रये स्थित्वा पथादागतः, तदा तैः सर्वैरभ्यु-

समाप्तो जातो, फगुरस्त्रियं पति तेल्लकुडसमाप्तो, गोडुमाहिलं पद्म प्रयकुडसमाप्तो, एवमेव सुतेन अत्येन य उववेतो तुभं आयरितो होव, तेहिं सव्वं पडिच्छियं, इयरोडवि भणितो—जहाडहं वट्टितो फगुरक्खियस्स गोडुमाहिलस्स तथा तुभेहिंवि वट्टियं, तांणिवि भणियाणि—जहा तुभे ममं वट्टियाहं तथा पयस्सवि वट्टेज्जाह, अविय-अहं कप वा अकप वां ण रुसामि पस ण खमिहिसि, एवं दोवि चगे अपपाहेत्ता भत्ते पच्चमखाय कालगया देवलोगं गया, इयरेणडवि सुयं-जहा आयरिया काल-गया, ताहे आगतो पुच्छह—को गणहरो ठवितो?, कुडगदिट्टतो य सुतो, ताहे वीसुं पडिस्सप ठाडऊण पच्छा आगतो, ताहे तेहिं सव्वेहिं अब्बु 'ट्टितो, इह चेव ठाह, ताहे नेच्छह, सोडवि वाहिंठितो अन्नाणि बुग्गाहेति, ताणि न सकेह । इतो य आयरिया अत्यपोरिसिं करेति, सो ण सुणह, भणह—तुभेत्थ निष्कावकुडा कहेह, तेसु उट्टितेषु विस्सो अणुमासति, अहमे कम्मप्पवाप पुब्बे कम्मं पणविज्जाति, जीवस्स य कम्मस्स य क्हं वंघो?, तत्थ ते भणंति—यद्धं पुट्टं निकाईयं, यद्धं जहा सुइकलावो, पुट्टं जहा घणणिरंतरतो कयाओ, निकाईयं जहा तावेऊण पिट्टिया, एवं कम्मं रागदोसेहिं जीवो पढमं वंघह, पच्छा तं परिणामं अनुवंतो पुट्टं करेति, तेनेव संक्किलिट्टपरिणामेण तं अनुवंतो किंचि निकापनि, निकाईयं निरुवक्कमं, उदाएण णवरि वेइज्जह, अन्नहा तं ण

१ इति; इह चैव तिष्ठत, तदा नेच्छति, सोऽपि बहि स्थितोऽन्यान् व्युद्गाहयति, तात्र शक्नोति । इतश्चाचार्या अश्वीरुपी कुर्वन्ति, स न शक्नोति, भणति—यूसमन्न निष्णावकुडाः कथयत, तेरूत्थितेषु विन्ध्योऽनुभाण्ते, अएमे कर्मप्रवादे पूर्वं कर्म प्रज्ञाप्यते, जीवस्य च कर्मणश्च कथं वन्धः?, तत्र ते भणन्ति—यद्धं स्पृष्टं निकाचितं, यद्धं यथा सूचीकलापः, स्पृष्टं यथा घनेन निरन्तराः कृताः, निकाचितं यथा तापयित्वा पिट्टिताः, एवं कर्मापि रागद्वेषाभ्यां जीवः प्रथमं बध्नाति, पश्चात् परिणामसमुत्पन्नं स्पृष्टं करोति, तैव संक्लिष्टपरिणामेन तममुत्पन्नं किञ्चिन्निष्काचयति, निकाचितं निरुपक्रमम्, उदयेन नवरं वेद्यते, अन्यथा तत्र वेद्यते, तदा स गोष्ठमाहिलो वारयति, एतावत् न भवति, अन्यदाऽऽप्यस्माभिः श्रुतं—यथेतावत् कर्म बद्धं स्पृष्टं निकाचितम् एवं भो मोक्षो न भविष्यति, तदा कथय कथं वध्यते?, भणन्ति—शृणुत

वेदज्जति, ताहे सो गोद्वामाहिलो वारेति, एत्तियं ण भवति, अण्णयावि अग्गेहिं सुयं—जइ एत्तियं कम्मं वंदं पुट्टं णिकाच्चियं एवं भो मोक्खो ण भविस्सति, तो खाइ किह वज्झइ?, भणइ—सुणेह—

पुट्टो जहा अयद्धो कंचुइणं कंचुओ समग्गेइ । एवं पुट्टमवद्धं जीवं कम्मं समग्गेइ ॥ १७६ ॥

व्याख्या—‘जहा सो कंचुकिणं पुरिसं फुसति, ण उण सो कंचुओ सरीरेण समं वद्धो, एवं चेव कम्मंयि पुट्टं, ण उण वद्धं जीवपपसेहिं समं, जस्स वद्धं तस्स कम्मसंसारवुच्छित्ती ण भविस्सति, ताहे सो भणति—एत्तियं आयरिपहिं अग्गं भणियं, एसो ण याणति, ताहे सो संकितो समाणो पुच्छतो गतो, मा मप अन्नहा गहियं हवेज्जा, ताहे पुच्छिया आयरिया तेरुक्कम्—यथा तस्यायमाशयः—यतो यद्भेत्स्यते तेन, स्पृष्टमात्रं तदित्येताम् । कञ्चुकी कञ्चुकेनेव, कर्म भेत्सति चात्मनः ॥१॥ प्रयोगः—यद्येन भविष्यत्पृथग्भावं तत्तेन स्पृष्टमात्रं, यथा कञ्चुकः कञ्चुकिना, भविष्यत्पृथग्भावं च कर्म जीवेन, अत्र प्रष्टव्योऽयम्—कञ्चुकवत्स्पृष्टमात्रता कर्मणः किमेकैकजीवप्रदेशपरिवेष्टनेन वा?, यद्येकैकजीवप्रदेशपरिवेष्टनेन तत्किमिदं परिवेष्टनं मुख्य मौपचारिकं वा?, यदि मुख्यं सिद्धान्तविरोधः, मुख्यं हि परिक्षेपणमेव परिवेष्टनम्, एवं च भिन्नदेशस्य कर्मणो ग्रहणं, सिद्धान्ते तु यत्राकाशदेशे य आत्मप्रदेशोऽवगाढः तेन तत्रैवावगाढं कर्म गृह्यते इत्युक्तम्, अत एवाह शिवशर्मोच्चार्यः—“एण पपसोगाढं सव्वपपसेहि कम्मणो जांगं । गेणहइ जहुत्तहेज सार्ईयमणाइयं वावि ॥ १ ॥” अथौपचारिकं यथा हि कञ्चुकी कञ्चु-

१ यथा स कञ्चुकिणं पुरुषं स्पृशति, न पुनः स कञ्चुकः शरीरेण समं वद्धः, एवमेव कर्माणि स्पृष्टं न पुनर्वद्ध जीवप्रदेशैः समं, यस्य वद्धं तस्य कर्मसंसारवुच्छित्ती न भविष्यतः तदा स भणति—एतावदाचारैरसम्भ्रमणितम्, एष न जानाति, तदा स शङ्कितः सन् प्रच्छन्नो गतः, मा मयाऽन्यथा गृहीत-मभविष्यत् (भूत), तदा पृष्टा आचार्याः ॥ २ एकप्रदेशावगाढं सर्वप्रदेशैः कर्मणो योग्यम् । गृह्णाति यथोक्तेतोः सादिकमनादिकं वाऽपि ॥ १ ॥

केनेद्यावद्व्यवस्थितश्च, एवं जीवप्रदेशा अपि कर्मप्रदेशैरिति मुख्यपरिवेष्टनाभावेऽपि तेषां तत्परिवेष्टनमुच्यते, तर्हि स्फुटैवास्म-
द्विवन्धसिद्धिः, अस्माकमप्यनन्तकर्मणुवर्गणाभिरात्मप्रदेशानामुक्तरूपपरिवेष्टनस्यैव बन्धत्वेनैष्टत्वात्, आगमश्चात्र—^१“एगमेगे
आयपयसे अणताणंताहिं कम्मवग्गूहिं आवेदियपरिवेदियत्ति” ततश्च विपर्ययसाधनाद्विरुद्धो हेतुः, सकलजीवप्रदेशप्रचयपरिवेष्टने-
नेत्यस्मिन्नपि पक्षे भिन्नप्रदेशकर्ममग्राहेण तथैव सिद्धान्तविरोधः, तथा तत्र बहिः प्रदेशबन्ध एव कर्मणः सम्भवति, ततश्च मलस्यैव
न तस्य भवान्तरानुवृत्तिः, एवं च पुनर्भवाभावः, सिद्धानां वा पुनर्भवाऽऽपत्तिः, न च मलस्य शरीरेण स्पृष्टतया दृष्टान्तवैषम्यं,
शरीरात्मप्रदेशानामन्योऽन्यमविभागोनावस्थानाद्, अन्यथा हि मृणालस्पर्शाद्यनुभवाभावप्रसङ्गः, किञ्च—इयं देहान्तः सातादिवेदना
सनिबन्धना निर्निबन्धना वा?, निर्निबन्धना चेत्किं न सिद्धानामपि?, सनिबन्धनत्वे च किं पयःपानादिदृष्टदेतुकैव यद्वा कर्म-
निबन्धनाऽनाऽपि?, यदाऽऽद्यः पक्षस्तर्हि बहिर्वेदनापि दृष्टा चाद्यहेतुकैवेति किं कर्मकल्पनया? अथ कर्महेतुकाऽपि तर्हि तर्हि क
यत्रैव स्थितं तत्रैव वेदनानिबन्धनमुत्तान्यत्रापि? यदि तत्रैव तर्हि त्वन्मतेन बहिरेवैतदवस्थितमित्यन्तः सातादिवेदनोच्छेदप्रसङ्गः,
अथान्यत्रापि तद्वेदनानिबन्धनं तर्हि किं नैकात्मस्थितं सर्वात्मस्वपि?, उक्तं च—^२“जइ वाचि भिन्नदेसपि वेयणं कुणइ कम्ममेवं
ते । कहू अन्नसरीरगं ण वेयणं कुणति अन्नस्स ? ॥ १ ॥” तथा च कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः, अथ येनैव कृतं तस्यैव तन्नि-
बन्धनं, तथापि पादवेदनायां शिरोवेदनाऽऽपत्तिः, अथ सञ्चारित्वात्तस्यान्तरप्यवस्थानमिति नान्तः सातादिवेदनोच्छेदप्रसङ्गः, एवं
तर्हि न कञ्चुकतुल्यता, तस्य बहिरेव नियतत्वात्, युगपदुभयत्र वेदनाऽप्राधमसङ्गश्च, यथा च बहिःस्थमन्तःसञ्चारितया वेदना
वेदनाहेतुरेवमन्तःस्थितं बहिःसञ्चारितया तच्चतुरिति विपर्ययकल्पनाऽपि किं न?, नियामकाभावात्, सञ्चारित्वे च कर्मणो वायो-

१ एकैक आत्मप्रदेशोऽन्तानन्ताभिः कर्मवर्गणाभि रावेष्टितपरिवेष्टित इति ॥

२ यदि वाऽपि भिन्नदेशमपि वेदनां करोति कर्म एवं ते । कथमन्यशरीरगतं न वेदनां करोत्यन्यस्य ? ॥ १ ॥

रिव न भवान्तरामन्वेति, तदुक्तम्—“ण भवंतरमणेई सरीरसंचारतो तदणिलो व्व”ति, किञ्च—काञ्चनोपलयोरपि पृथग्भावोऽस्ति-
चा न वा ? न तावन्नास्ति प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनात्, अस्तित्वे च यथा भविष्यत्पृथग्भाववित्तेऽपि तयोरविभागावस्थानेन स्पृष्टमात्रता
तथा जीवकर्मणोरपि स्यात्, न च काञ्चनसत्त्व तत्र पूर्वं नास्ति, चाकचिक्यदर्शनात्प्रत्यक्षतः, तथा यत्र यन्नास्ति न तस्य तत्
उत्पादः, सिकताभ्य इव तैलस्येत्यनुमानतश्च तत्सिद्धेः, ततश्च—‘यत्र यद्वेदनाहेतुः, कर्म तत्रस्थमेव तत् । सर्वत्र वेदनाहेतुः, कर्म
सर्वत्रागं ततः ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यत्र यद्वेदनानिमित्तं कर्म तत्रस्थमेव तत्, अन्यथा दर्शितन्यायेनातिप्रसङ्गाद्, वेदनाहेतुश्च सर्व-
त्रात्मप्रदेशेषु कर्म इत्याद्याचार्योक्तं ‘तेन गंतूण सिंहं, पत्तियं भणियं आयरिपहिं, एवं पुणरवि सो संलीणो अच्छह, समण्णउ ततो
खोमेहमि । अन्नया णवमे पुव्वे पच्चक्खणे साहूणं जावज्जीवाए तिविहं तिविहेण पाणातिवायं पच्चक्खामि, पयं पच्चक्खणां वणिज-
ज्जहं, ताहे सा भणति—अवसिद्धंतो, ण होति एवं पुण, कहं कायव्वं ? सुणेह—

पच्चक्खणां सेयं अपरिमाणेण होइ कायव्वं । जेसिं तु परीमाणं तं दुहं होइ आसंसा ॥ १७७ ॥

व्याख्या—सर्वं पच्चक्खामि पाणाद्वायं अपरिमाणेण तिविहं तिविहेण, एवं सर्वं आवकहियं, किं निमित्तं परिमाणं न

१ न भवान्तरमन्वेति शरीरसंचारतस्तदनिल इव । २ तेन गत्वा क्षिप्रम्—एतावत् भणितमाचार्यैः, एवं पुनरपि स संलीनस्तिष्ठति, समाप्यतां ततः
क्षोभयिष्यामि । अन्यथा नवमे पूर्वं प्रत्याख्याने साधूनां यावज्जीवतया त्रिविधं त्रिविधेन प्राणातिपातं प्रत्याख्यामि, एतत् प्रत्याख्याने वर्ण्यते, तदा स
भणति—अपसिद्धान्तः, न भवत्येवं पुनः, कथं कर्तव्यं ? दृशुत । सर्वं प्रत्याख्यामि प्राणातिपातमपरिमाणतया त्रिविधं त्रिविधेन, एवं सर्वं यावत्कार्यकं, किं
निमित्तं परिमाणं न क्रियते ? यः स आशंसादोषः स निवर्तितो भवति, यावज्जीवतया पुनर्भणता परिमाणेनाभ्युपगतं भवति, यथादहं हनिष्यामि प्राणादीन्,
एतन्निमित्तमपरिमाणेन कर्तव्यं

उत्तरा-
ध्ययन
शुद्धवृत्ति
॥ २६० ॥

चतुरङ्गीया
ध्ययनम् ३

॥ २६० ॥

कीरति ? जो सो आसंसादोसो सो नियत्तितो भवति, जावजीचाए पुण भणंतेण परिमाणेण अब्बुवगंयं भवति, जहाऽहं हणि-
स्सामि पाणाई, पत्तच्चिमित्तं अपरिमाणाए कायव्वं ॥ स चंव. चदन्विध्येनाभिदधे-यथाऽयं भवदाशयः-सावधि स्यादभिज्जङ्गि,
शुद्धिणामित्तरं यथा । प्रत्याख्यानं तथा चेदं, जावजीवं यतेरपि ॥ १ ॥ प्रयोगः-यत्परिमाणवत् प्रत्याख्यानं तत्साभिज्जङ्गं, यथा
शुद्धिणामित्तरप्रत्याख्यानं, परिमाणवच्च यतेरपि जावजीवं सर्वसावद्यप्रत्याख्यानमित्ययमनैकान्तिको हेतुः, तथाहि-किमत्र परिमाण-
वत्त्वमात्रेण साभिज्जङ्गता साध्यते उत आशंसयाऽपि ? प्रथमपक्षे किं यतेरद्वाप्रत्याख्यानमस्ति न वा ? यद्यस्ति किं पौरुष्यादि-
पदोपेतमितरथा वा ? यदि पौरुष्यादिपदोपेतं किं न परिणामवत्त्वेन साभिज्जङ्गता ? अथ न समतास्थितत्वात् तर्हि परिमाणत्व-
मनैकान्तिकम्, अथान भमतमेव तत्र पौरुष्यादिपदोपादानम्, एवं सति प्रवज्यादिन एवानशानापत्तिः, तथा च-^१“णिफादिया
य सीसा दीहो परिचालितो य परियातो’ इत्याद्यागमविरोधः, न चाद्याप्रत्याख्यानं नास्त्येव यतेरिति पक्षः,^२“अणागतमङ्कतं”
इत्यागमेन तस्याभिधानात्, द्वितीयपक्षे तु नैवमस्याशंसा-यथा भवान्तरे सावद्यमहं सेविष्ये, येन साभिज्जङ्गता स्यात्, यदपि
जावजीवेति पदोच्चारणं तदपि व्रतभङ्गभयादेव, तदुक्तम्-^३“वयमंगभयाउ च्विय जावजीवंति णिहिंहुं” किञ्च-परिणामवत्त्वेन साभि-
ज्जङ्गतां साधयतस्तवाकृतमपरिमाणं प्रत्याख्यानमिति, तत्र च नञा परिमाणाभावमात्रमुच्यते वत्त्वन्तरविषिर्वा ? यदि परिमाणा-
भावमात्रं तदा तस्याभिज्जङ्गहेतुत्वेनैव निषेधः, तद्धेतुत्वं च तस्यनैकान्तिकमनन्तरमेवोक्तमिति किं तन्निषेधेन ? अथ वत्त्वन्तर-
विधिस्तत्र वत्त्वन्तरं शक्तिरनागताद्या वा ? यदि शक्तिस्तत्र किं यावच्छक्तिस्तावन्मम प्रत्याख्यानम् अथ यावति विषये शक्ति-
स्तावतीति ? प्रथमपक्षे शकनक्रियापरिमाणपरिमितत्वात् प्रत्याख्यानस्य परिमाणवत्त्वमेवोक्तं भवतीति स्ववचनविरोधः, प्रत्याख्या-
नानवस्था चैवं, शर्करनियतत्वात्, तथा चातीचारासत्त्वं, तदसत्त्वे च प्रायश्चित्ताभावः, द्वितीयपक्षे तु प्राणवधाद्यन्तरविरतावपि

१ निष्पादिताश्च विध्याः दीर्घः परिपालितश्च पर्यायः । २ अनागतमतिक्रान्तं । ३ व्रतभङ्गभयादेव जावजीवमिति निर्दिष्टम् ॥

संयतत्वाप्रतिः, शक्त्यपेक्षत्वात्तद्वेत्तुप्रत्याख्यानस्य, उक्तं च—“पत्तियमेती सत्तिं णातियारो ण यावि पच्छित्तं । ण य सत्त्वव्वय-
नियमो पगेण य संजयत्तन्ति ॥ १ ॥” अथानागताद्वा तत्रापि किं भावः प्रत्याख्यानं व्यञ्जनं वा?, न तावद् व्यञ्जनं स्वप्नादावपि
तदुच्चारणे प्रत्याख्यानप्रसङ्गात् प्रमादतः शक्तिवैकल्यतो वा व्यञ्जनसखलने तदभावापत्तेश्च, ततः प्रथमपक्ष एवावशिष्यते, तत्र च
सदा सावद्यमहं न सेविव्ये इति तस्य भाव उत कदाचिदिति? यदि आद्यपक्षस्तदा सृतस्यापि तत्सेवायामपरिपूर्णप्रतिज्ञत्वेन
व्रतभङ्गप्रसङ्गः, तथा सिद्धानामपि संयतत्वापत्तिः, सकलानागताद्वाप्रत्याख्यानधारित्वात् । एवं च “सिद्धे नो चारिती” नो भवा-
रिती” इत्यागमविरोधः, अथ द्वितीयपक्षस्तत्र किं यथा भावस्तथा व्यञ्जनमथान्यथा?, यदि यथा भावस्तथा व्यञ्जनम् एवं सति
विज्ञातविषयदेरेव प्रत्याख्यानमन्यथा तद्भङ्गप्रसङ्गः, ततश्च जीवन्नहं सावद्यं न सेविव्ये सृतस्य तु कर्मोदयत्वाभाव्यादवश्यंभाविन्य-
विरतिरित्ययमेव तस्य भावः, तथा च यथाभावं व्यञ्जनोच्चारणे बलादापत्तितं यावज्जीवेति, तथा च जीवनावधित्वादपरिमाण-
त्वहानिः, अन्यथा व्यञ्जनोच्चारणमिति पक्षे च परिस्पृष्टेव मृषाभायितां, ज्ञात्वां अन्यथाभिधानात्, उक्तं च—“जो पुण अव्वयमंवं
मुणमाणोऽवस्समाविणं भणति । वयमपरिमाणमेवं पच्चक्खं सो मुसाचाई ॥ १ ॥” ततश्च—नाशंसातो यतस्तस्यः यावज्जीवेति
पठ्यते । किन्तु भङ्गभयादेव, तसादस्तु यथास्थितम् ॥ १ ॥ प्रयोगश्च—यत्र नाशंसा न तत्सावधित्वेऽपि साभिष्वङ्गः, तथा कार्यो-
त्सर्गो, न विद्यते च यतिप्रत्याख्याने यावज्जीवेति पदेऽप्याशंसेति, इत्यादि “जहा आयरिपहिं भणियं तहा सव्वे भणति, जहा-

१ एतावन्मात्रा शक्तिरिति नातीचरो न चापि प्रायश्चित्तम् । न च सर्वव्रतनियम एकेनापि संगतत्वमिति ॥ १ ॥ २ सिद्धा नो चारिक्खि नो
अचारिक्खिणः । ३ यः पुनरव्रतभावं मुणन् अन्नयभाविनं भणति । व्रतमपरिमाणमेवं प्रत्यक्षं स मृषावादी ॥ १ ॥ २ यथा आचार्यैर्भणितं तथा सर्वं भणन्ति,
यथैतावद्भणितमाचार्यैः, येषु अन्ये स्थविरा बहुश्रुता अन्यगच्छीयास्तेऽपि पृष्टाः, एतावदेव भणन्ति, तदा भणति—यूयं किं जानीथ?, तीर्थकरैरेतावत् भणितं,
तैर्भणितं—त्वं न जानीषे, यदा न तिष्ठति तदा संवसमवाय कृता देवतायै कार्थोत्सर्गः कृतः, या श्राद्धा सा

पत्तियं भणियं आयरिपत्तिं, जेऽवि भवे थेरा यणुस्सुया अक्षगच्छेहा तेऽवि पुच्छिया, पत्तियं चेव भणति, ताहे भणति-तुब्बे किं जाणए १, तित्थयरेहिं पत्तियं भणियं, तेहिं भणियं—तुगं न जाणसि, जाहे ण द्वाए ताहे संघसमवातो कतो, वेधयाए काउस्सगो कतो, जा सद्धिया सा 'आगया, भणइ-संविसेत्ति, ताहे भणिया-वया तित्थयरं पुच्छ, किं १, जं गोट्टामाहिलो भणइ तं सधं १, बुद्धलियाएमुहो संघो जं भणइ तं सधं १, ताहे सा भणति-मम अणुबलं पेए, काउस्सगो विओ, ताहे सा भया, तित्थयरे पुच्छितो, तेहिं चागरियं—जहा संघो सम्मावाहं, इयरो सिच्छावादी, निणएवो पस सत्तमो, ताहे आगया, भणिओ—ओस्सारेए, संघो सम्मावादी, पस सिच्छावादी निणएवो, ताहे सो भणति—एसा अण्णिहिया चराहं, का पयाए सत्ती गंतूण १, तीसेऽवि ण सएएति, ताहे पूसमिन्ना भणति-जहा अज्जो । पडिवज्जउ, मा उग्गाडिज्जिहिसि, नेच्छति, ताहे सो संघेण बज्जोक्तो वारसविहेणं संभोषणं, तंजहा—'उयहिं १ सुय २ भत्तयणे ३ अजलीपगहे ति य ४ । वायणा य ५ णिकाए य ६ अण्डुट्टाणेत्ति आवरे ७ ॥१॥ १ ॥ किइकम्मसत्त य फरणे ८ धियाववाकरणे इय ९ । समोसरणसन्निसेज्जा १० कप्पाए य ११ निमंतणा १२ ॥ ३ ॥' पस वारसविहो, सत्तरमेवो जहा पंचकप्पे ॥ इत्युक्ता अल्पतरविसंवादिनो निपचा, प्रसङ्गत एव बहुतरविसंवादिनं चोटिकमाह—

१ आगता, भणति-संविसेत्ति, तदा भगिता—गच्छ तीर्थकरं पुच्छ, किम् १, यत्तोपमाहिलो भणति तत्तासम् १ दुर्बलिकाप्रमुलः संघो यत्तुणति तत्तासम् १, तदा सा भगति—गमावुबलं वण, कायोत्थगो वतः तदा सा गता, तीर्थकरः पुष्टः, तीर्थार्कत-गमा तदाः सम्यग्वादी, इतरो सिध्यावादी, निपय एव सागः, तत आगता, भणितः—उत्तरारगत, संघः सम्यग्वादी, एव सिध्यावादी निपयः, तदा रा भणति—एवाऽल्लवत्तिंका पराणी, केतास्याः सत्तिगन्तुं १, तस्या अपि न श्रद्धयाति, तदा पुण्यमित्रा भगति-गमा आयं । प्रतिपत्ता, मा उरुपाटिष्ठाः, नेच्छति, तदा रा संघेन नाणः कृतो द्वायवभिभात्त संभोगात्, तस्या—उपनिश्रुयं भक्तगने कवल्लिप्रपद् इति न । वानं न निमानना न अभ्युत्थानमिति चापरम् ॥ १ ॥ कृतिकर्णद करणं । २ वैगायलकरण इति । संगतसरणसन्निपथा कथा न निगम्यणा ॥ ३ ॥ एव द्वायवभिभः, तादशमेवो यमा पञ्चकप्पे ।

उत्तराः

ध्ययन्-

बुद्धद्वयं

॥ २६३ ॥

रहवीरपुरं नयरं दीवगमुज्जाण अज्जकण्हे अ । सिवभूइस्सुवहिंमि पुच्छा थेराण कहणा य ॥ १७८ ॥

व्याख्या—अक्षरार्थः सुगमः ॥ १७८ ॥ भावार्थस्तु सम्प्रदायादवसेयः, स चायम्—

समयेणं रहवीरपुरं कव्वडं, तत्थ दीवगं णाम उज्जाणं, तत्थ अज्जकण्हा आयरिया समोसडा । तत्थ पगो सिवभूई णाम साहस्सि-
मल्लो, सो रायाणं उवगतो, तुमं ओलग्गसिप्पि, जा परिकखामिप्पि, रायाप अन्नया भणितो वच्च माइघरे सुसाणे किण्हचउइ-
सीप वलि देहि, सुरा पसुतो दिन्नो, अन्ने य पुरिसा भणिया-एयं वीहाविज्जाइ, ^१ सो गंतूण माइवलि दाऊण छुहिओमिप्पि तत्थेव
सुसाणे ते पसुं पओलिता खाइ, ते य गोहा सिवारसिपहिं समंता भेरवं एवं करंति, तस्स रोमुम्मेओऽवि न कज्जइ, तमा

१ षट्सु वर्षवर्षेषु नवोत्तरेषु सिद्धिं गतात् वीरात् । तदा श्रोटिकानां दृष्टी रहवीरपुरे समुपजा ॥ १ ॥ तस्मिन् काले तस्मिन् समये रहवीरपुरं कर्बुं,
तत्र वीरकं नामोद्यानं, तत्र आर्यकुण्डा आचार्याः समवसृताः । तत्रैकः शिवभूतिनामा सहस्रमालः, स राजानमुपगतः, त्वामवलगामीति, यावत्परीक्ष इति,
राजाऽन्यदा भणितः—व्रज मानुश्ये इमशाने कुण्णचतुर्दशं वलि देहि, सुरा पशुय दत्तौ, अन्ये च पुरुषा भणिताः—एवं भाषयन्, १ स गत्वा मातृवलि
दत्त्वा बुभुक्षितोऽस्मीति तत्रैव इमशाने तं पशुं पक्त्वा खादति, ते च पुरुषाः शिवारसितैः समन्ताद्भैरवं एवं कुर्वन्ति, तस्य रोमोद्भेदोऽपि न क्रियते, तदाऽभ्यु-
त्थितो गतः, तैः शिष्टं, वृत्तिर्दत्ता । अन्यदा स राजा दण्डिकां आज्ञापयति—यथा मथुरां गृहीत, ते सर्वयत्नेनोद्धाविताः, ततोऽदूरसामन्ते गत्वा भणन्ति—अस्मा-
भिर्न पुष्टं—कतरां मथुरां व्रजामः, राजा चाविज्ञप्यः, ते कान्दिश्रीकास्तिष्ठन्ति, शिवभूतिरागतो भणति—किं भोस्तिष्ठत ? तैः शिष्टं, ततो भणति—द्वे
अपि गृहीतः समकमेव, ते भणन्ति—न शक्ये, द्विभागिकैः एकैकस्याः (प्रहणे) बहुः कालो भवतीति, स भणति—या दुर्जया तां मलयं दत्त, भणितो
यावन्निर्याति, भणति—एवं सणित्वा

उसरा-
ध्ययन
बृहद्वृत्ति
॥ २६४ ॥

चतुरङ्गीया
ध्ययनम् ३

॥ २६४ ॥

अबुद्धिओ गतो, तेहिं सिद्धं, वित्तो दिन्ना । अन्नया सो राया दडे आणवेति-जहा महुं गेणहह, ते सब्वलेणं उद्धाईया, ततो अदूरसामेतेणं गंतूण भणंति-अम्हे ण पुच्छियं-कयरं महुं वच्चाओ, राया य अविणवणिज्जो, ते गुण्यता अच्छंति, सिवभूई आगतो भणति-किं ओ ! अच्छह ? तेहिं सिद्धं, तो भणति-दोडवि गिण्हामो समं चेव, ते भणति-ण खक्का, दो भागिपहिं पक्के-क्काय बह्व कालो होतिस्ति, सो भणति-जं दुज्जयं ते मम देह, भणितो जा णिज्जाइ, भणई-सुरे त्यागिनि विट्ठुवि च वसति जनः स च जनाद्गुणी भवति । गुणवति धनं धनाच्छ्रोः श्रीमत्याक्षा ततो राज्यम् ॥ १ ॥ एवं भणितो पंडुमहुंतेणं, तत्थ पंचेताणि ताविडमारद्धो, दुग्गे ठितो, एवं ताव जाव णगरसेसं जायं, पच्छा णगरमवि गहियं ओवइसा, ततो निवेइयं तेण रण्णो, तुट्टेण भणियं-किं वेमि ? , सो चित्तियं भणति-जं मय गहियं तं सुगहियं, एवं होउत्ति । एवं सो य वाहिं चेव हिंडंतो अहरत्त आगच्छति वा ण वा, तस्स भज्जा ताव ण जेमैइ सुयति वा जाव णगतो भवति, सावि निक्खिण्णा । अन्नया मायं सा वेद्धेति-तुम्ह पुत्तो दिवसे २ अहरत्तं एति, अहं जग्गामि, खुहातिया-अच्छामि, 'ताहे ताप भणइ-मा दारं देज्जाहि, अह अज्ज जग्गामि, सो दारं मग्गति, इयरीय भंजाडितो, भणितो य-जत्थ इमाय वेलाय उग्घाडियाणि तत्थ वच्च, तस्स भविय-

१ प्रधावितः पाण्डुमथुराध्वना, तत्र प्रत्यन्तोत्सापयितुमारब्धः, दुर्गे स्थितः, एवं तावद्यावत् नगरक्षेपं जातं, पश्चात्तानगरमपि गृहीतमवतीर्य, ततो निवेदितं तेन राज्ञे, त्रुष्टेन भणितं—किं ददामि ? , स चिन्तितो (चिन्तयित्वा) भणितं-यन्मया गृहीतं तत्सुगृहीतं, यादृच्छिको भविष्यामि, एवं भवत्सिति । एवं, स च बहिरेव हिण्डमनोर्ध्वरात्र आगच्छति वा न वा, तस्य भार्या तावन् जेमति स्वमिति वा यावन्नागतो भवति, साऽपि निर्विण्णा । अन्यदा मातरं सा कलहयति—युष्माकं पुत्रो दिवसे दिवसे अर्धरात्रे आयाति, अहं जागमि, खुयात्तां तिष्ठामि, तदा तथा भण्यते—मा दवारं दाः, अहमय जागमि, सः दवारं मार्गयति, इतरया निर्भरिस्ततः, भगितथ-यत्रासो वेजायामुद्घाटिताभि (वृत्राराणि) तत्र मज, तस्य भवितव्यतया तेन मार्गयता उद्घाटितः साधुप्रतिश्रयो दष्टः, तत्र गतो, वन्दते, भणति—प्रजाजयत मां,

उत्तराः-

ध्ययन-

ग्रहद्वृत्ति

॥ २६५ ॥

चतुरङ्गीया
ध्ययनम् ३

॥ २६५ ॥

व्याप्य तेषां मङ्गलेण उग्राडितो साहुपडिस्सतो दिट्ठो, तत्थ गतो, वंदति, भणइ-पव्वावेह मए 'नेच्छंति, सयं लोओ कतो, ताहे से लिंगं दिक्कं, ते बिहरिया । पुणोऽवि आगयाणं रण्णा कंवलरयणं से दिक्कं, आयरिएण-किं एएण जईणं?, किं गहियंति भणिऊण तस्स अणापुच्छाए फालियं, णिसेज्जातो कयातो, ततो स कसा इतो । अणया जिणकप्पिया वणिज्जांति जहा—जिणकप्पिया यदुविहा पाणीपाया पडिगहधरा य । पाउरणमपाउरणा एक्केका ते भवे दुविहा ॥ १ ॥ इत्यादि, सो भणइ—किं एस एवं ण कीरइ?, तेहिं भणियं—एस वोच्छिन्नो, ममं ण वोच्छिज्जइत्ति सो चेव परलोगतथिणा कायव्वो ॥ तत्रापि सर्वथा निष्परिग्रहत्वमेव श्रेयः, सूरिभिरुक्तम्—धर्मोपकरणमेवैतत्, न तु परिग्रहस्तथा ॥ जन्तवो बहवस्सन्ति, दुर्देशा मांसचक्षुषाम् । तेभ्यः स्मृतं दयायै तु रजोहरणधारणम् ॥ १ ॥ आसने शयने स्थाने, निक्षेपे ग्रहणे तथा । गात्रसङ्कुचने ज्ञेये, तेन पूर्वं प्रमार्जनम् ॥२॥ तथा—सन्ति सम्पात्तिमाः सत्त्वाः, सूक्ष्माश्च व्यापिनोऽपरे । तेषां रक्षानिमित्तं च, विज्ञेया मुखवस्त्रिका ॥ ३ ॥ किञ्च—भवन्ति जन्तवो यस्मादन्नपानेषु केषुचित् । तस्मात्तेषां परीक्षार्थं, पात्रग्रहणमिष्यते ॥ ४ ॥ अपरं च—सम्यक्त्वज्ञानशीलानि, तपश्चेतीह सिद्ध्ये । तेषां मुपग्रहार्थाय स्मृतं चीवरधारणम् ॥ ५ ॥ शीतवातातपैर्दशैर्मशैश्चापि खेदितः । मा सम्यक्त्वादियु ध्यानं, न सम्यक् संविधा-स्यति ॥ ६ ॥ तस्य त्वग्रहणे यत् स्यात्, क्षुद्रप्राणिविनाशनम् । ज्ञानध्यानोपघातो वा, महान् दोषस्तदैव तु ॥ ७ ॥ यः पुनरति-सहिष्णुतयैतदन्तरेणापि न धर्मबाधकस्तस्य नैतदस्ति, तथा चाह—'य एतान् वर्जयेद्दोषान्, धर्मोपकरणादृते । तस्य त्वग्रहणं

१ नेच्छन्ति, स्वयं लोचः कृतः, तदा तस्मै लिङ्गं दत्तं, ते विहृताः । पुनरप्यागतेषु राज्ञां कम्बलरत्नं तस्मै दत्तं, आचार्येण—किमेतेन यतीनां?, किं गृहीतमिति । भणित्वा तमनापुच्छय स्फटितं, निषयाः कृताः, ततः स कषायितः । अन्यदा जिनकल्पिका वर्ण्यन्ते, यथा—जिनकल्पिकाश्च द्विविधाः पात्रपाणयः प्रतिग्रहधराश्च । सत्रावरणा अप्रावरणा एकैकास्ते भवेयुर्द्विविधाः ॥ १ ॥ स मङ्गति—किमेव एवं न कियते?, तैर्मङ्गितम्—एष व्युच्छिन्नः, मम न व्युच्छिद्यते इति स एव परलोकार्थिना कर्तव्यः ।

युक्तं, यः स्याज्जित इव प्रभुः ॥ १ ॥” स च प्रथमसंहनन पव, न चेदानीं तदस्तीत्यादिकया प्राशुक्या च युक्त्योच्यमानोऽसौ ‘कम्पमोदयेण चीवराहयं छहेत्ता गतो, तस्स उत्तरा भइणी, उज्जाणे थियस्स वंदिया गया, तं च ददुहण तीणवि चीवरातियं सन्नं छडियं, ताहे भिक्खाण पविट्ठा, गणियाए दिट्ठा, मा अम्ह लोगो विरज्झिहिंति उरे से पोत्ती वद्धा. सा नेच्छति, तेण भणियं-अच्छउ पसा तव देवयादिन्ना । तेण य दो सीसा पव्वाविया-कोडिणो कोट्टवीरो य, तओ सीसाण परंपरफासो जातो ॥ पत्त-दर्थोपसंहारिके भाष्यगाथे—

ऊहाए पन्नत्तं बोडियसिवभूहउत्तराहि इमं । मिच्छादंसणभिणमो रहवीरपुरे समुप्पन्नं ॥ १ ॥

बोडियसिवभूहओ बोडियलिंगस्स होह उप्पत्ती । कोडिणकोट्टवीरा परंपराफासमुप्पन्ना ॥ २ ॥

न्याख्या—‘ऊहया’ स्ववितर्कात्मिकया ‘प्रपन्नं’ प्ररूपितं, बोटिकश्चासौ चारित्रविकलतया मुण्डमात्रत्वेन शिवभूतिश्च बोटिक-शिवभूतिः स चोत्तरा च तद्भगिनी बोटिकशिवभूत्युत्तरे ताभ्याम् ‘इदम्’ अनन्तरोक्तं, यत्रास्योत्पत्तिस्तदाह—मिथ्यादर्शनम् ‘इणमो’त्ति आर्पत्वादिदं रथवीरपुरे समुत्पन्नम् ॥ बोटिकशिवभूतेबोटिकलिङ्गस्य भवत्युत्पत्तिः, पठ्यते च-बोडियलिङ्गस्स आसि उप्पत्ती,’ तत्र च कौण्डिन्यकोट्टवीरी परम्परा-अव्यवच्छिन्नशिव्यप्रशिष्यसंतानलक्षणाः तस्याः स्पर्शो यत्र तत्परम्परास्पर्शो यथा भवत्येवमुत्पन्नो, अनेन कौण्डिन्यकोट्टवीराभ्यां बोटिकसन्तानस्योत्पत्तिरुक्ता भवतीति गाथाद्वयार्थः ॥ १-२ ॥ इयता ग्रन्थेन श्रद्धा-

१ कर्मोदयेन चीवरादिकं त्यक्त्वा गतः, तस्योत्तरा भगिनी, उवाणे स्थितं वन्दित्वा गता, तत्र दृष्ट्वा तयाऽपि चीवरादिकं सर्वं त्यक्तं, तदा शिक्षायै प्रविष्टा, गणिकया दृष्टा, माऽस्मासु लोको विरक्षीत इति उरसि तस्याः पोतिका वद्धा, सा नेच्छति, तेन भणितं-तिष्ठतु एषा तव देवतादत्ता । तेन च द्वौ शिष्यौ प्रजाजितौ-कौण्डिन्यः कोट्टवीरश्च, ततः शिष्याणां परम्परास्पर्शो जातः ॥

दुर्लभत्वमुक्तम्, अस्याश्च सम्यक्स्वरूपत्वात् सम्यक्त्वपूर्वकत्वाच्च संग्रहस्य तस्याप्यनेनैव दुर्लभत्वमुक्तमेवेति भावनीयं । तथा चत्वारि तत्त्वमित्यस्य च व्याख्याने चतुरङ्गभ्यो हितं तत्स्वरूपव्यावर्णनेन चतुरङ्गीयमिति व्युत्पत्तिः सुज्ञानेवेति निरुक्तिरुक्ता नोपदर्शिता । गतो नामनिष्पन्ननिक्षेपः, सम्प्रति सूत्रानुगमेऽस्त्वलितादिगुणोपेतं सूत्रमुच्चारणीयं, तच्च—

चत्वारि परमंगाणि, दुर्लहाणिह जंतुणो । माणुसत्तं सुई सद्धा, संजमंमि य वीरियं ॥ १ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘चत्वारि’ चतुःसङ्ख्यानि परमाणि च तानि प्रत्यासन्नोपकारित्वेन अङ्गानि च मुक्तिकारणत्वेन परमाङ्गानि ‘दुर्लभानि’ दुःखेन लभ्यन्त इति कृत्वा दुष्प्राप्याणि ‘इह’ अस्मिन्संसारे, कस्य ?-जायत इति जन्तुस्तस्य वेदिन इत्यर्थः, गृह्यते च-‘वेदिन’ इति, कानि पुनस्तानि ?-मनसि शेते मानुषः, अथवा मनोजातावज्जुयतौ युक् च” (पा० ४-१-१६१) इत्यत्रि प्रत्यये-पुगागमे च मानुषस्तद्भावः मानुषत्वं-मनुजभावः, ‘श्रवणं’ श्रुतिः, सा च ‘अर्थप्रकरणादिभ्यः सामान्यशब्दा अपि विशेषेऽव्यतिष्ठन्ते’ इति न्यायादसंविपया, श्रद्धाऽपि तत एव धर्मविपया, ‘संयमे’ आश्रयविरमणाद्यात्मनि, चः समुच्चये भिन्नक्रमः, ततो विशेषेणैर्यति-प्रवर्त्तयति आत्मानं तासु तासु क्रियास्त्विति वीर्यं च-सामर्थ्यविक्षेप इति सूत्रार्थः ॥ १ ॥ तत्र यथा मानुषत्वं दुर्लभं तथा दर्शयितुमाह—

समावण्णाण संसारे, गाणागोत्तासु जाइसु । कस्मा गाणाविहा कइडु, पुढो विस्संभिया पया ॥२॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘सम्’ इति समन्तात् आपन्नाः-प्राप्ताः समापन्ना णं इति वाक्यालङ्कारे फवेत्याह—संसारे, तत्रापि फ्व ?-नाना इत्यनेकार्थः, गोत्रशब्दश्च नामपर्यायः, ततो नानागोत्रासु-अनेकाभिधानासु जायन्ते जन्तव आस्त्विति जातयः-क्षत्रियाद्याः तासु, अथवा जननानि जातयः ततो जातिषु-क्षत्रियादिजन्मसु नाना-हीनमध्यमोत्तममेदेनानेकं गोत्रं यासु तास्तथा तासु, अत्र हेतु-

माह—क्रियन्त इति कर्माणि-ज्ञानावरणीयादीनि 'नानाविधानि' अनेक प्रकाराणि 'कृत्वा' निर्वर्त्य 'पुढो'त्ति पृथग् मेदेन, किमुक्तं भवति ?-एकैकशः, विस्संभिय'त्ति विन्दोरलाक्षणिकत्वाद् विश्वं-जगद् विभ्रति-पूरयन्ति कचित्कदादिदुत्पत्त्या सर्वजगद्व्यापनेन विश्वभूतः, उक्तं च-"णत्थि किर सो पपसो लोप बालगकोडिमित्तोऽपि । जम्मणमरणायाहा जत्थ लिपहि न संपत्ता ॥१॥" इदमुक्तं भवति-अवाप्यापि मानुपत्वं स्फुटतविचित्रकर्मालुभावतः पृथग्जातिभागिन्य एव भवन्ति, काः—'प्रजाः' जनसमूहरूपाः, तदनेन प्राप्तमानुषत्वानामपि कर्मवशाद्विविधगतिगमनं मनुपत्वदुल्लभत्वे हेतुरुक्तः, यद्वा संसारे कर्माणि नानाविधानि कृत्वा पृथगिति भिन्नासु नानागोत्रासु-अनेककुलकोयुट्पलक्षितासु जातिसु-देवाद्युत्पत्तिरूपासु समापन्नाः—सम्पन्नाः वरन्त इति गम्यते, णेति प्राग्वत्, 'विश्रम्भिताः' सञ्ज्ञातविश्रम्भाः सत्यः प्रकमात्कर्मस्वेव तद्विपाकदारुणत्वापरिज्ञानात् काः ?-प्रजायन्ते इति प्रजाः—प्राणिन इति सम्बन्धः, तदनेन प्राणिनां विविधदेवादिवभवचनं मूलत एव मनुजत्वदुल्लभत्वे कारणमुक्तमिति सूत्रार्थः ॥ २ ॥ अमुमेवार्थे भावयितुमाह—

एगया देवलोएसु, नरएसुऽवि एगया । एगया आसुरे काये, आहाकम्मेहिं गच्छइ ॥ ३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'एकदा' इत्येकस्मिन् शुभकर्मालुभवकाले दीव्यन्तीति देवाः तेषां लोकाः—उत्पत्तिस्थानानि देवगत्यादिपुण्यप्रकृत्युदयविषयतया लोक्यन्त इतिकृत्वा तेषु देवलोकेषु, नरान् कायन्ति-योग्यतयाऽऽद्वयन्तीति नरकाः तेषु रत्नप्रभादिसु नारकोत्पत्तिस्थानेषु, अपिशब्दस्य चार्थत्वात्तेषु च, 'एकदा' अशुभाशुभवकाले, तथा 'एकदा' तथाविधभावनाभवितान्तःकरणावसरे, असुराणामयमासुरस्तम्-असुरसम्बन्धिनं, चीयत इति कायस्तं, निकायमित्यर्थः, बालतपप्रभृतिभिरपि तत्प्राप्तिरिति दर्शनार्थं देवलोको-

१ नास्ति किल स प्रदेशो लोके बालाप्रकोटीमात्रोऽपि । जन्ममरणावाधा यत्र जीवैर्न संपन्नाः ॥ १ ॥

पादानेऽपि पुनरासुरकायग्रहणम्, अथवा देवलोकग्रहणम्, इदं चाघस्तन-
देवोपलक्षणमेति न पीनरुक्त्वम्, 'आह्लाकस्मेहि'ति आधानम्-आधारणमित्यर्थः; तदुपलक्षितानि कर्मणिगंधार्कमणि तैः, किमुक्तं-
भवति ?-स्वयंविहितैरेव सरागसंयममहारम्भासुरभावनादिभिर्वनारकासुरगतिहेतुभिः क्रियाविशेषैः यथाकर्मसिर्वा-सत्तद्वत्यनुरूप-
चेष्टितैः 'गच्छति' याति; इति सूत्रार्थः ॥ ३ ॥ तथा—

एगया खंतिओ होई, तओ चंडालबुक्कसो । तओ कीडपयंगो य, तओ कुंथू पिपीलिया ॥ ४ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'एकदे'ति मनुष्यजन्मानुरूपकर्मप्रकृत्युदयकाले 'खंति'ति 'क्षण हिंसायां' क्षणनानि क्षतानि तेभ्यश्चापत इति
क्षत्रियो-राजा भवति, 'तत' इति तदनन्तरं तको वा प्राणी 'चण्डालः' प्रतीतः, यदि वा शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातश्चण्डालः, 'बोक्कसो'
वर्णान्तरभेदः, तथा च वृद्धाः—^१'वभणेण सुदीओ जातो गिसाउत्ति बुच्चति, वभणेण वेसीप जातो भंवट्टोत्ति बुच्चति, तत्थ गिसा-
पयंगं जो भंवट्टीते जातो सो बुक्कसो भण्णति" इह च क्षत्रियग्रहणादुत्तमजातयः चण्डालग्रहणाभीचजातयो बुक्कसग्रहणाच्च सङ्कीर्ण-
जातय उपलक्षिताः, 'ततो' मानुषत्वादुद्भूत्येति शेषः, 'कीडः' प्रतीतः 'पतङ्गः' शलभः, चः समुच्चये, ततस्तको वा 'कुन्थू' पिपी-
लिक'ति, चशब्दस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वात् कुन्थुः पिपीलिका च, भवतीति सर्वत्र सम्बध्यते, शेषतिर्यग्मेदोपलक्षणं चैतदिति सूत्रार्थः
॥ ४ ॥ किमिदं पर्यटन्तस्ते निर्विद्यन्ते न वेत्याह—

एवमावट्टजोणीसुं, पाणिणो कम्मकिच्चिसा । ण णिविज्जंति संसारे, सबट्टेसु व खत्तिया ॥ ५ ॥ (सूत्रम्)

कम्मसंगेहि संमूढा, दुक्खिया बहुवेयणा । अमाणुसासु जोणीसु, विणिहम्मंति पाणिणो ॥ ६ ॥ (सूत्रम्)

१ ब्राह्मणेन शूद्रयां जातो निषाद इत्युच्यते, ब्राह्मणेन वैदयायां जातोऽम्बष्ठ इति उच्यते, तत्र निषादेन योऽम्बष्ठयां जातः स बुक्कसो भण्यते,

व्याख्या—‘एवम्’ अमुनोक्तन्यायेन आवर्त्तनम् आवर्त्तः—परिवर्त्तं इति योऽर्थो, युवन्ति-मिश्रीभवन्ति कार्मणशरीरिण औदारि-
कादिशरीरैरासु जन्तवो जुगन्ते सेवन्ते ता इति वा योनयः, आवर्त्तोपलक्षिता योनयः आवर्त्तयोनयः तासु, ‘प्राणिनः’ जन्तवः,
कर्मणा-उत्तरूपेण क्लिब्याः-अधमाः कर्मक्लिब्याः, प्राकृतत्वाद्वा पूर्वापरनिपातः, क्लिब्याणि-क्लिष्टतया निकृष्टान्यशुभांशुवन्धीनि
कर्मणि येषां ते क्लिब्यन्ते’ कदैतद्विमुक्तिरिति नोद्विजन्ते, क्व या आवर्त्तयोनयः? इत्याह-‘संसारे’ भवे, केविव के न निर्विद्यन्ते? इत्याह-सर्वे च ते अर्थ्यन् इत्यर्थाश्च-मनोब्रह्मवाद्यो घनकनकादयो वा सर्वार्थास्तेष्विव ‘क्षत्रियाः’
राजानः, किमुक्तं भवति?—यथा मनोब्रह्म शब्दादीन् भुञ्जानानां तेषां तर्पोऽभिषर्धते, एवं तासु योनिषु पुनः पुनरुपस्थां
सत्यां कलंकलीभावमनुभवतामपि भवाभिनन्दिना प्राणिनामिति, कथमन्यथा न तत्प्रतिघातार्थमुद्यच्छेयुरिति भावः । पाठान्तरं
वा-‘सव्वइ इव खसिय’ इति इवो भिन्नक्रमः, ततः सर्वैः शयनादिभिरर्थः-प्रयोजनमस्येति सर्वार्थः क्षत्रियः, स चार्थाङ्कपुराज्यः
तद्वत्, ततो यथाऽसौ न निर्विद्यते, अर्थात्सर्वार्थान् प्रार्थयमानः, तथैतेऽपि प्राणिनः सुखान्यभिलषन्तोऽनिर्विद्यमानाश्च, कर्मभिः-
ज्ञानावरणीयादिभिः सङ्गाः-समग्रन्धाः कर्मसङ्गास्तैः, यद्वा कर्माणि-उत्तरूपाणि तत्तत्क्रियाविशेषात्मकानि वा, तथा सज्यन्तेऽमीषु
जन्तव इति सङ्गाः-शब्दादयोऽभिष्वङ्गविषयाः, ततश्च कर्माणि च सङ्गाश्च कर्मसङ्गाः तैः सम् इति भृशं मूढाः-वैचित्त्यमुपागताः
सम्मूढाः, ‘दुःखम्’ असातात्मकं जातमेवामिति दुखिताः, कदाचित्तन्मानसमेव स्यादत आह—‘बहुवेदनाः’-बद्धयो वेदनाः-शरीर-
व्यथा येषां ते तथा, मनुष्याणामिमा मानुष्या न तथाऽमानुष्याः, तासु-नरकतिर्यगाभियोग्यादिदेवदुर्गतिस्मन्धिनीषु ‘योनिषु’
अभिहितरूपासु ‘विनिहन्त्यन्ते’ विशेषेण निपात्यन्ते, अर्थात्कर्मभिः, कोऽर्थः?—न तत उत्तारं लभन्ते ‘प्राणिनः’ जन्तवः, तदनेन
सत्यप्यावर्त्तं निर्वेदाभावात् कर्मसङ्गसंमूढाः दुःखेतुनरकादिगल्यनुत्तरणेन प्राणिनो मनुजत्वं न लभन्त इत्युक्तमिति सूत्रद्व-
यार्थः ॥ ५-६ ॥ कथं तर्हि तदवर्त्तः? इत्याह—

कम्माणां तु पहाणाए, आणुपुद्दी कयाइ उ । जीवा सोहिमणुप्पत्ता, आययंति मणुस्सयं ॥ ७ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘कर्मणां’ मनुजगतिविवन्धकानाम् ‘तु’ पूर्वसाद्विशेष्योक्तकः ‘पहाणाए’ति प्रकृष्टं हानम्-अपगमः प्रहाणं तस्यायो—लाभः प्रहाणायः तस्मिन्, यद्वा सूत्रत्वात् प्रहाणो प्रहान्या चा तद्विवन्धकानन्तानुवन्ध्यादिकर्मसु प्रहीणेषु, कुतश्चिदीश्वरानुग्रहादेस्तदप्राप्तेः, अन्यथा हि तद्वैफल्यपत्तिः, एतेन-‘अन्यो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्राप्तो गच्छेत्, श्वञ्च स्वर्गमेव वा ॥ १ ॥’ इत्यपास्तं भवति, अथ कथं पुनस्तेषां प्रहाणिरित्याह—‘आनुपूर्व्या’ क्रमेण न तु जगित्येव, तयापि ‘कयाइ उ’ति तुशब्दस्यैवकारार्थत्वात्कदाचिदेव न सर्वदा, ‘जीवाः’ प्राणिनः ‘शुद्धिम्’ ह्येककर्मविगमादिमकाम् अनु-तद्धि याति-कर्मापगमस्य पश्चात्प्राप्ताः ‘आददते’ स्वीकुर्वन्ति मनुष्यतां, पाठान्तरतश्च ‘जायन्ते मणुस्सयं (सत्तयं)’ति सुखव्यत्ययान्मनुष्यतायां, तदैव तन्निर्वर्त्तकमनुजगत्यादिकर्मोदयादिति भावः, अनेन मनुजत्वविवन्धककर्मापगमस्य तथाविधकालादिसव्यपेक्षत्वेन दुरापतया मनुषत्वदुर्लभत्वमुक्त्वमिति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥ कदाचिदेतदवाप्तौ श्रुतिः सुलभैव स्यादत आह—

माणुस्सं विगगंहं लहुं, सुती धम्मस्स दुल्लहा । जं सोचा एडिवज्जंति, तवं खंतिमहिंसयं ॥ ८ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘माणुस्सं’ति सूत्रत्वान्मानुष्यकं मनुष्यसम्बन्धिनं विशेषेण गृह्यते आत्मना कर्मपरतन्त्रेणिति विग्रहस्तं मनुजगत्याशुपलक्षितमौदारिकशरीरं ‘लहुं’ति अपेक्ष्यमानत्वात् लब्ध्वापि, ‘श्रुतिः’ आकर्णनं, कस्य ?-धारयति दुर्गतौ निपततो जीवानिति धर्मः, तथा च वाचकः—‘प्राग्लोकविन्दुसारे सर्वासुरसन्निपातपरिपठितः । धृञ् धरणाऽर्थो धातुस्तदर्थयागान्द्रवति धर्मः ॥ १ ॥’ दुर्गतिभयप्रपाते पतन्तमभयकदुर्लभत्राणे । सम्यक् चरितो यसाञ्चारयति ततः स्मृतो धर्मः ॥ २ ॥’ तस्य-एवमन्वर्थनाप्तो धर्मस्य ‘दुर्लभा’ दुःप्राप्ता प्रागुक्तालस्यादिहेतुतः, स च—‘सुद्धी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, भक्तं मध्ये पानकं चापराह्णे । द्राक्षाखण्डं शर्करा

उत्तराः-

ध्यान-

बुद्धवृत्ति

॥ २७१ ॥

चार्धरात्रे, मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥ इत्यादि सुगतादिकल्पितोऽपि स्याद् अतस्तदपोहायाह-यं धर्मं श्रुत्वा 'प्रतिपद्यन्ते' अङ्गीकुर्वन्ति 'तपः' अनशनादि द्वादशविधम् 'क्षान्तिं क्रोधजयलक्षणां मानादिजयोपलक्षणं चैषा, 'अहिसयन्ति' अहिंस्रताम्-अहि-सनशीलताम्, अनेन च प्रथमव्रतमुक्तम्, एतच्च शेषव्रतोपलक्षणम्, एतत्प्रधानत्वाच्चेयम्, एतद्वृत्तितुल्यानि हि शेषव्रतानि, एवं च तपसः क्षान्त्यादिचतुल्लक्ष्य महाव्रतपञ्चकस्य चाभिधानादशविधस्यापि यतिधर्मस्याभिधानम्, इह च यद्यपि श्रुतेः 'शब्दं प्राधान्ये तथापि तत्त्वतो धर्मं एव प्रधानं, तस्या अपि तदर्थत्वादिति, स एव यच्छब्देन परासृज्यते, अथवा काका नीयते-यद् यस्मात् श्रुत्वा प्रतिपद्यन्ते तपःप्रश्रुतिं नाश्रुत्वा 'श्रुत्वा' जानति कल्लानं, सोऽत्रा जानति पावनं' इत्याद्यागमात्, तत एवमति-महार्थतया दुरापेयमिति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥ श्रुत्वावासावपि श्रद्धादुल्लभतामाह—

आहच सवणं लद्धं, सद्धा परमदुल्लहं । सोऽत्रा नेयाउयं मगं, बह्वे परिभस्सइ ॥ ९ ॥ [सूत्रम्]

व्याख्या—'आहच' इति कदाचित् 'श्रवणम्' प्रक्रमोद्धर्माकर्णनम्, उपलक्षणत्वात्तन्नुपयत्वं च लब्ध्वेति, अपि शब्दस्य गम्यमानत्वात् लब्ध्वापि-अवाप्यापि 'श्रद्धा' रुचिरूपा प्रक्रमाद्धर्मविषयैव 'परमदुल्लभा' अतिशयदुरापा, कुतः पुनः परमदुल्लभत्व-मस्या इत्याह—'श्रुत्वा' आकर्ण्य न्यायेन चरति-प्रवर्तते नैयायिकः, न्यायोपपन्न इत्यर्थः, तं 'मार्गम्' सम्यग्दर्शनाद्यात्मकं सुक्ति-पथं बहवः नैक एव, परि इति सर्वप्रकारं 'भस्सइ'ति अश्रयन्ति-ल्यबन्ते प्रक्रमात्रैयायिकमार्गादेव, यथा जमालिप्रभृतयो, यच्च प्राप्तांतमप्यपैति-तच्चिन्तामणिवत् परमदुल्लभमेवेति भावः । इहैव केचिन्निवृत्तकल्पतां व्याख्यातवन्तः, उचितं चैतद्व्यास्तः (प्यस्ति) इति सूत्रार्थः ॥ ९ ॥ एतत्तत्रयावासावपि संयमवीर्यदुल्लभत्वंमाह—

श्रुत्वा जानाति कल्याणं श्रुत्वा जानाति पापकम्

सुहं च लङुं सद्धं च, वीरियं पुण दुल्लहं । बहवे रोयमाणाऽवि, णो य णं पडिवज्जइ ॥ १० ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—श्रुतिं च शब्दान्मनुष्यत्वं च 'लङुं'ति प्राग्वह्यत्वापि, श्रद्धां च वीर्यं प्रक्रमात् संयमविषयं, पुनः शब्दस्य विशेष-
कत्वाद्दिशेषेण दुल्लभं, यतः बहवः नैकं एव रोचमाना अपि न केवलं प्राप्तमनुष्यत्वाः शृण्वन्तो वेत्यपिशब्दार्थः, श्रद्धाना अपि,
नो चेति च शब्दस्यैवकार्थत्वाच्चैव 'ण'मिति चाक्यालङ्कारे अथवा 'णो य णं'ति सूत्रत्वाच्चो एतं 'पडिवज्जति'ति तत एव
प्रतिपद्यन्ते चारित्रमोहनीयकर्मोदयतः, सत्यकिंश्रणिक्कादिवन्न कर्तुमभ्युपगच्छन्तीति सूत्रार्थः ॥ १० ॥ सम्प्रति दुल्लभस्यास्य
चतुरङ्गस्य फलमाह—

माणुसत्तंमि आयाओ, जो धम्मं सोच सद्धे । तवस्सी वीरियं लङुं, संबुडो निद्धणे रयं ॥ ११ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'मानुषत्वे' मनुजत्वे 'आयातः' आगतः, किमुक्तं भवति ?—मानुषत्वं प्राप्तो, य इत्यनिर्दिष्टस्वरूपो य एव कश्चि-
द्धर्मं श्रुत्वा 'सद्धे'ति श्रद्धां रोचयते 'तवस्सी' निदानादिविरहितया प्रशस्यतपोऽन्वितः, कथं ?—'वीर्यं' संयमोद्योगं लब्ध्वा
'संबुटः' स्थगितसमस्ताश्रयः, स किमित्याह—'णिद्धणे'ति निर्धुनोति—नितरामपनयति रज्यते अनेन स्वच्छस्फटिकवच्छुद्धस्वभावोऽप्या-
त्माऽन्यथात्वमापाद्यत रजः—कर्म बध्यमानकं बद्धं च, तदपनयनाच्च मुक्तिं प्राप्नोतीति भावः, उभयत्र लिप्स्यमानसिद्धौ चे
(पां. ३-३-७) ति लट्, इह च श्रद्धानेन सम्यक्त्वमुक्तं, तेन च ज्ञानमाक्षिप्तं, प्रदीपप्रकाशयोरिव युगपदुत्पादात्तयोः, तथा च
'सस्यदर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' (तत्त्वा० अ. १-ख. १) इति न विरुध्यत इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥ इत्थमासुगमिकं मुक्तिफल-
मुक्तम्, इदानीमिहैव फलमाह—

सोही उज्जुभूयस्स, धम्मो सुद्धस्स चिट्ठति । णिव्वाणं परमं जाइ, घयसिंत्तेव पावए ॥ १२ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘शुद्धिः’ कपायकालुष्यापगमो, भवतीति गम्यते, ‘कजुभूतस्य’ चतुरङ्गग्रान्त्या मुक्तिं प्रति प्रशुणीभूतस्य, तथा न्न
‘धर्मः’ क्षान्त्यादिः ‘शुद्धस्य’ शुद्धिप्राप्तस्य ‘तिष्ठति’ अविचलिततयाऽऽस्ते इति, अशुद्धस्य तु कदाचित्कपायोदयात्तद्विचलनमपि
स्यादित्याशयः, तदवस्थितौ च ‘निर्वाणं’ निवृत्तिनिर्वाणं स्वास्थ्यमित्यर्थः ‘परमं’ प्रकृष्टम् ‘पगमासपरियाए समणे वंतरियाणं तेयहेसं
वीईवयति’ इत्याद्यागमेनोक्तं ‘नेवास्ति राजराजस्यं तत्सुखं’ मित्यादिनां च वाचकवचनेनानूदितं ‘याति’ प्राप्नोति, क इव ?—‘द्य-
सित्तेव’ इति इवस्य भिन्नकमथात् धृतेन सिको घृतसिकः पुनातीति पावकः—अग्निः, लोकप्रसिद्धया, समयप्रसिद्ध्या तु पापहेतु-
त्वात्पापकः तद्वत्, स च न तथा तृणादिभिर्दीप्यते यथा घृतेनेत्यस्य घृतसिकस्य निवृत्तिरनुगीयते, ततो विज्ञेयणास्य दृष्टान्त-
त्वेनाभिधानमिति भावनीयं, यद्वानिर्वाणसिति जीवन्मुक्तिं याति,—‘निर्जितमदमदनानां वाक्पायमनोविकारहितानाम् । विनिवृत्तपराशाना
मिहैव मोक्षः सुविहितानाम् ॥ १ ॥’ इति वचनात्, कथंभूतः सन् ?—घृतसिकपावक इव—तपस्तेजसा ज्वलितत्वेन घृततत्पिताग्नि-
समान इति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ पठन्ति च नागाजुंतीयाः—‘चउद्धा संपयं लद्धं, इहेव ताव भायते । तेयते तेजसंपणे, द्यसिस्तेव
पावय ॥ १ ॥’ इति तत्र चतुर्थी-चतुष्प्रकारां संपदां—सम्पत्तिं प्रक्रमान्मनुष्यत्वादिविषयां लब्ध्वा इहैव लोके तावद्, आस्तां परत्र, ‘आजते’
ज्ञानप्रिया शोभते, ‘तेजते’ दीप्यते तेजसा—अर्थात्तपोजनितेन सम्पन्नो—शुक्तस्तेजःसम्पन्नः, ज्ञेयं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥ इत्थ-
मासुप्रसक्तमैहिकं च फलमुपपदस्यं शिष्योपदेशमाह—

विर्गिच कम्मुणो हेउं, जसं संचिणु खंतिए । पाढवं सरीरं हिच्चा, उहुं पक्कमती विसं ॥ १३ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘विर्गिश्च’ इति वेविनिच पृथक् कुरु ‘कर्मणः’ प्रस्तावान्मानुष्यत्वादिविबन्धकस्य ‘हेतुम्’ उपादानकारणं—मिथ्यात्वा-

१ एकमासपर्यायः श्रमणो व्यन्तराणां तेजोद्वेष्टयां व्यतिग्नजति ॥

विरत्यादिकं, तथा यशोहेतुत्वाद्यशः-संयमो विनयो वा, यदुक्तम्-^१“एवं धम्मस्स विणशो, मूलं परमो से मोक्खो । जेण किंतिं
सुयं सिग्घं, णीस्सेसं चाभिगच्छइ ॥ १ ॥” इति, तत् ‘सञ्चिनु’ भृशमुपचितं कुरु, कया ?-क्षान्त्या, उपलक्षणत्वान्मादवादिभिश्च,
ततः किं स्यादित्याह-‘पादवं’ ति पार्थिवमिव पार्थिवं शीतोष्णादिपरिषहसहिष्णुतया समदुःखसुखतया च पृथिव्यामिव भवं,
पृथिवी हि सर्वसहा, कारणानुरूपं च कार्यमिति भावो, यदि वा पृथिव्यां विकारः पार्थिवः, स चेह शैलः, ततश्च शैलेशीप्राप्त्य-
पेक्षयाऽतिनिश्चलतया शैलोपमत्वात्परप्रसिद्ध्या वा पार्थिवं ‘शरीरं’ तनुं ‘हित्वा’ त्यक्त्वा ऊर्ध्वं दिशमिति सम्बन्धः, ‘प्रक्रामति’
प्रकर्षेण गच्छति येन भवानिति उपस्कारो, यद्वा सोपस्कारत्वात् सूत्राणामेवं नीयते-यत एवं कुर्वन् भव्यजन्तुरूध्वं दिशं प्रक्रा-
मति ततस्त्वमतिदृढवेता इत्यमित्थं च कुर्वित्युपदिश्यते, प्रक्रामतीति वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाननिर्देश आसन्नफलावाप्तिस्त्वच इति
सूत्रार्थः ॥ १३ ॥ इत्थं येषां तद्वद्व एव मुक्त्यवाप्तिस्तान् प्रत्युक्तं, येषां तु न तथा तान्प्रत्याह-

विसालिसेहिं सीलेहिं, जक्खा उत्तर उत्तरा । महासुक्का व दिप्पंता, मल्लंता अपुणोच्चयं ॥ १४ ॥ सूत्रम् ॥

अप्यया देवकामाणं, कामरूचविउव्विणो उट्ठं कप्पेसु चिट्ठंति, पुवा वाससया बहू ॥ १५ (सूत्रम्)
व्याख्या-‘विसालिसेहिं’ति मागधदेशीयभाषया विसदृशोः-स्वस्वचारित्रमोहनीयकर्मक्षयोपशमापेक्षया विभिन्नेः-‘शीलेः’ व्रत-
पालनात्मकैरनुष्ठानविशेषैः, किम् ?-इत्यन्ते पूज्यन्त इति यक्षाः, यांति वा तथाविधद्विस्समुदयेऽपि क्षयमिति यक्षाः, उर्ध्वं कल्पेषु
तिष्ठन्तीति उत्तरेण सम्बन्धः, ‘उत्तरोत्तराः’ उत्तरोत्तरविमानवासिनः, उत्तरो वा उपरितनस्थानवर्त्युत्तरः-प्रधानो येषु तेऽमी
उत्तरोत्तराः ‘महाशुक्ला’ अतिशयोज्ज्वलतया चन्द्रादित्यादयः, त इव ‘दीप्यमानाः’ प्रकाशमानाः, अनेन शरीरसम्पदुक्ता, सुख-
सम्पदमाह-‘मन्यमाना’ मनसि अवधारयन्तः शब्दादिविषयावाप्तिमुत्पन्नरतिसागरावगाढतयाऽतिदीर्घस्थितियां वा, किम् ?-न

१. एवं धर्मस्य विनयो मूल परमोऽस्ती मोक्षः । येन कीर्तिं श्रुतं शीघ्रं निःश्रेयसं चाधिगच्छति ॥ १ ॥

पुनश्चवतम् अपुनश्च्यवस्तम्-अधस्तिर्यगादिषुत्पत्यभावं, यदुक्तं 'मन्यमाना अपुनश्च्यव'मिति, तन्नोक्तमेव हेतुं सूत्रकृदाह-'अल्पिया' इत्यादिना, 'अल्पिताः' प्राकृतसुखतेन ढोकिता इव, केयाम्?—काम्यन्ते-अभिलष्यन्ते इति कामा देवानां कामा देवकामाः-दिव्या इनाङ्गस्पर्शादयः, 'कामरूचविविधवणो'ति सूत्रत्वात्कामरूपविकरणा-यथेष्टरूपाभिनिर्वर्तनशक्तिसमन्विताः, कुर्वन्ति हि ते उत्तर-वैक्रियाणि समचरणागमनादिषु तथा तथेति, येऽपि प्रयोजनाभावात् कुर्वन्ति तेषामपि शक्तिरस्त्येवेत्येवमुच्यते, 'उर्ध्वं' कल्पो-परिवर्त्तिषु ग्रंथेयकैष्वनुत्तरविमानकेषु च कल्पेषु सौधम्मर्दिषु यदि वा-ऊर्ध्वम्-उपरि कल्प्यन्ते विशिष्टगुण्यभाजां प्रवस्थितिर्विषय-तथेति सौधम्मर्दिषा ग्रंथेयकादयश्च सर्वेऽपि कल्पा एव तेषु 'तिष्ठन्ति' आयुःस्थितिमनुपालयन्ति पूर्वाणि-वपंसंसति कोटिलक्षपट्-पञ्चाशत्कोटिसहस्रपरिमितानि बहूनि, जघन्यतोऽपि पत्न्योपमस्थितित्वात्, तत्रापि च तेषामंसङ्गुधेयानामेव सम्भवात्, एवं वर्ण-शतान्यपि बहूनि, पूर्ववर्षशतायुषामेव चरणयोग्यत्वेन विशेषतो देशनौचित्यमिति ख्यापनार्थमित्यमुपन्यास इति सूत्रार्थः ॥१४-१५॥ तत्क्रमेणामेतावदेव फलमित्याशङ्क्याह—

तत्थ ठिच्चा जहांठाणं, जक्खा आउक्खए चुया । उव्वेति माणुसं जोणिं, से दसंगेऽभिजायइ ॥१६॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—'तत्र' तेषूक्थ्योत्पत्तिस्थानेषु 'स्थित्वा' इत्यासित्वा यथास्थानम् इति यद्यस्य स्वानुष्ठानानुरूपं यद्विद्वद्विषदं तस्मिन् यक्षाः 'आयुःक्षये' स्वजीवितावसाने 'च्युताः' भ्रष्टाः 'उव्वेति'ति उपयन्ति मनुष्याणामियं मानुयी तां 'योनिम्' उत्पत्ति-स्थानं, तत्र च 'से' इति स सावशेषकुशलकर्मा कश्चिज्जन्तुः दशाङ्गानि भोगोपकरणानि चक्ष्यमाणान्यस्येति दशाङ्गः अभिजायते, यकचचननिर्वेशस्तु विसदशाशीलतया कश्चिदशाङ्गः कश्चिन्नचाङ्गादिरपि जायत इति वैविध्यसूचनार्थः, यद्वा 'से' इति सूत्रत्वात् तेषां दशानामङ्गानां समाहारो दशाङ्गी, प्राकृतत्वाच्च पुंसा निर्देशः 'अभिजायते' उपभोग्यतयाऽऽभिमुख्येनोत्पद्यत इति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥ कानि पुनर्दशाङ्गानीत्याह—

खित्तं वत्थु हिरणं च, पसवो दासपोरुसं । चत्तारि कामखंधाणि, तत्थ से उववज्जइ ॥ १७ ॥
मित्तवं नाह्वं होइ, उच्चागोत्ते य वण्णवं । अप्पायंके महापत्ते, अभिजाय जसो बले ॥ १८ ॥ (सूत्रम्)

व्याख्या—‘क्षि निवासगत्योः’ क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति, क्षेत्र-ग्रामारामादि सेतुकेतुभ्याम्प्रकं वा, तथा वसन्त्यस्मिन्निति वास्तु-स्वातोच्छित्तोभयात्मकं ‘हिरण्यं’ सुवर्णम्, उपलक्षणत्वात् रूप्यादि च, ‘पशवः’ अन्धादयः, दास्यते-दीयते पश्य इति दासा-पोष्यत्वरूपपास्ते च पोरुसन्ति-सूत्रत्वात्पोष्ये च-पदातिसमूहः दासपोरुष्ये, अत्र हि क्षेत्रं चास्तिवति चैको हिरण्यमिति द्वितीयः पशव इति तृतीयो दासपोरुष्यमिति चतुर्थः, एते किमित्याह—काम्यत्वात् कामाः-मनोज्ञ-शब्दादयः, तद्धेतवः स्कन्धाः पुद्गलसमूहाः ततः कामस्कन्धाः, यत्र भवन्तीती गम्यते, प्राकृतत्वाच्च ननु सकनिर्देशः, ‘तत्र’ तेषु कुलेषु ‘से’ इति स ‘उपपद्यते’ जायते । अनेन चैकमङ्गमुक्तं, क्षेत्राणि तु नवाङ्गान्याह—मित्राणि-सहपांशुकीडितादीनि सन्त्यस्येति मित्रवान्, ज्ञातयः-स्वजनाः सन्त्यस्येति ज्ञातिमान् भवति, उच्चैः लक्ष्यादिक्षयेऽपि पूज्यतया गोत्र-कुलमस्येत्युच्चैर्गोत्रः, चः समुच्चये, वर्णः-क्षयामादिः क्षिण्यन्त्वादिगुणैः प्रशस्योऽस्येति वर्णवान्, अल्पपातङ्कः आतङ्कविरहितो नीरोगः इत्यर्थः, महती प्रज्ञाऽस्येति मद्याप्रज्ञः-पण्डितः, ‘अभिजातः’ विनीतः, स हि सर्वजनभिमानीयो भवति, दुर्विनीतस्तु क्षेत्रगुणान्वितोऽपि न, तथेति, अत एव च ‘जसो’ति यशस्वी, तथा च सति ‘बले’ति बली कार्यकरणं प्रति सामर्थ्यवान्, उभयत्र सूत्रत्वान्मत्प्रार्थीयलोपः, (एकैकोऽपि हि मित्रत्वादिगुणस्तत्तत्कार्याभिनिर्वर्तनक्षमः, किं पुनरमी समुदिताः?, शरीरसाध्यचिह्नं ब्रूयति ॥ १७-१८ ॥ तत्किमेवंविधगुण-सम्पत्समन्वितं मानुषत्वमेव तत्फलमित्याह—

‘भोचा माणुस्सए भोए, अप्पडिरूवे अहाउयं । पुंवि त्रिसुद्धसद्धम्मे, केवलं बोहि बुद्धिमा ॥ १९ ॥ [सूत्रम्]
व्याख्या—‘भुक्त्वा’ आसेव्य ‘मानुष्यकान्’ मनुष्यसम्बन्धिनः भुज्यन्त इति भोगाः—मनोज्ञशब्दादयस्तान्, अविद्यमानं

प्रतिरूपमतिप्रकर्षवत्त्वेनानन्यतुल्यमेषामित्यप्रतिरूपाः तान्, 'यथायुः' आयुषोऽनतिक्रमेण पूर्वं-पूर्वजन्मविशुद्धो निदानादिरहितत्वेन 'सद्धर्मः(र्मा)' शोभनो धर्मोऽस्येति विशुद्धसद्धर्म, केवलत्वाच्च 'धर्मादिति केवला'दिति (पा० ५-४-१२४) इत्यनिच्च भवति, 'केवलाम्' अकलङ्कां 'वोधिं' जिनप्रणीतधर्मप्रसिलक्षणां 'बुध्वा' अनुभूय प्राप्तेति यावत् ॥ १९ ॥ ततोऽपि किमित्याह—

चउरंगं दुल्लभं मचा, संजमं पडिवज्जिया । तवसा धुतकम्मंसे, सिद्धे भवति सासए ॥ २० ॥ तिबेसि (सूत्रम्)

व्याख्या—चतुर्णामिङ्गानां समाहारश्चतुरङ्गी तामभिहितस्वरूपां 'दुल्लभां' दुष्प्रापां 'मत्वा' ज्ञात्वा 'संजमं' सर्वसावद्ययोग-
विरतिरूपं 'प्रतिपद्य' आसेज्य, 'तपसा' बाह्योनान्तरेण च धुतम्-अपनीतं, कम्मंसिस्ति-कम्मग्रन्थिकपरिभाषया सत्कम्मनिनेति धुतकर्मांशः, तदपनयनाच्च शन्धादीनामप्यर्थतोऽपनयनमुक्तमेव, यद्वा धुताः कर्मणोऽंशा-भागा येन स तथाविधः, किमित्याह—सिद्धो भवति, स च किमाजीविकमतपरिकल्पितसिद्धवत् पुनरिहैति उत नेत्यत आह—'शाश्वतः' शाश्वद्भवनात्, शाश्वद्भवनं च पुनर्भव-
निबन्धनकर्मबीजात्यन्तिकोच्छेदात्, तथा चाह—'दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ १ ॥' इति, इह पुनस्तस्येहागमनकल्पनमतिमोहविलसितं, तथा च स्तुतिकृत-दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य, निर्वाणमप्यनवधारितभीरुनिष्ठः । मुक्तः स्वयंकृतभवश्च परार्थशूरस्त्वच्छासनप्रतिहृतेष्विह मोहराल्यम् ॥ १ ॥ इति सूत्रार्थः ॥१॥"
इतिः परिसमाप्तौ, ब्रवीमि प्राग्वदिति । उक्तोऽनुगमः, सम्प्रति नयाः, तेऽपि प्राग्वदेव । इति श्रीशान्त्याचार्यविरचितायां शिष्य-
हितायामुत्तराध्ययनटीकायां तृतीयमध्ययनं समाप्तमिति ॥

तृतीयमध्ययनं समाप्तम् ॥

